

VARIA

XIII

Bratislava
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV
2006

VARIA

XIII

**Zborník materiálov z XIII. kolokvia mladých jazykovedcov
(Modra-Piesok 3. – 5. 12. 2003)**

**Zostavili
Mária Šimková – Katarína Gajdošová**

**Bratislava
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV
2006**

Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV
Bratislava

**Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV
Bratislava**

Recenzent

Doc. PhDr. Slavomír Ondrejovič, CSc.

Technický redaktor

Vladimír Radik

Z tlačových podkladov JÚLŠ SAV vytlačil

OFPRINT

Better Polygraphic Services

Bratislava

ISBN 80-89037-04-6

Obsah

Zdeňka Opavská: Kumulace morfémů pro vyjádření velmi velké/malé kvantity nebo intenzifikace	7
Joanna Mielczarek: Skloňování staročeských číslovek (na základě materiálu pocházejícího ze staročeské památky ze sbírky Městské knihovny v Toruni).....	15
Martin Chochol: K morfológii zemplínskych nářečí.....	17
Tomáš Bánik: K sociálnej a jazykovej situácii v oblasti Čierneho Hrona	21
Ján Bauko: Mikrooronymá v Súľovských skalách	26
Jaromír Krško: Problematika prípravy Hydronymie Slovenska	33
Hana Matěnová: Ustalování novodobého antroponymického systému.....	40
Michaela Lašťovičková: K liturgickému obřadu žehnání vína v katolické církvi	44
Marián Macho: Mechanizmus opakovania a otázka redundancie fráz, klišé, floskúl a stereotypov v idiolekte politika	51
Danica Maleková: Jazykové porovnanie slovenského a anglického právnického textu s ohľadom na verbonominálne konštrukcie	59
Zuzana Tuhárska: Možnosti skúmania odborných textov.....	63
Alexander Horák: Problémy prípravy morfológického tagsetu Slovenského národného korpusu I.....	66
Lucia Gianitsová: Problémy prípravy morfológického tagsetu Slovenského národného korpusu II – Lema a tag.....	73
Radovan Garabík: Parallel Corpus of Computer Terms	80
Marek Grác: Morfológický analyzátor ajka.....	89
Zuzana Ondráčková: Detské slová v operačných komunikačných aktoch..	91
Anna Gálisová: Expresivita ako prejav subjektivity a kreativity v spontánných komunikátoch abuzérov psychotropných látok	100
Alexandra Gerlaková: Lexikálno-sémantické protiklady kategórie posesivity	107
Pavla Kochová: Iniciálové zkratky ve vztahu k internacionalizaci.....	113
Nicol Janočková: Problém identifikácie slovnodruhovej odvodenosti niektorých slovies (desubstantívne slovesá)	120
Martin Ološtiak: O príprave knihy J. Furdíka <i>Slovenská slovo tvorba</i>	126
Božana Niševa: Neologizace a synonymie u slovo tvorných formantů (na materiálu českého a bulharského jazyka médií)	132
Fabian Kaulfürst: Łużiscy Serbja: Štó, hdze a čehodla? (Łużicki Serbi: Kto, kde a prečo?)	138
Dalibor Sokolović: Jazykové plánovanie v Łużici	147
Daša Sloviková: Vokalický a suprasegmentálny profil bežných rečových komunikátov v obci Veľká Lipnica.....	151

Marián Sloboda: Nefonologické krácení ve slovenštině a češtině a rytmický zákon (výsledky experimentu).....	157
Michaela Čornejová: Čeština dnešních slovenských studentů	166
Renáta Mračníková – Michaela Palcútová: Aký máte vzťah k Slovensku? (Slovenčina dnešných českých študentov)	171
Sándor János Tóth: Používanie slovenčiny v školách v Békešskej župe...	177
Kamila Vodrážková – Tomáš Kráčmar – Ivana Rumpelová: Mluvený projev žáků a studentů na Moravě	184
Radek Čech: Obecná lingvistika a didaktika českého jazyka	187
Vendula Kůtová: Teoretická analýza obtížnosti učebnic	195
Melinda Huszárová – Petra Rakšányiová: Využitie gramatických hier ako alternatívnej metódy vo výučbe nemčiny ako cudzieho jazyka	199
Petra Jesenská: Latinčina súčasnosti	203
Marta Kadorová: Ekvivalenty vybraných anglických frázových slovies v slovenčine	210
Zuzana Týrová: Od hungarizmov a germanizmov po srbizmy v jazyku vojvodinských Slovákov	214
Júlia Hansmanová: Kategoriaľne formy intenzifikácie 2	218
Patrik Mitter: Ke dvěma způsobům tvoření složených hybridních substantiv (s prvním komponentem cizího původu).....	226
Martina Ivanová: Dynamika sémantickej valencie – statické významy primárne dynamických slovies ako rezultáty metaforických a metonymických derivačných operácií.....	232
Ladislav Janovec: Defrazeologické lexikální jednotky	243
Kateřina Málková: „Šalba a klam“ v Českém národním korpusu aneb Několik poznámek k binomiálům s konjunkcí <i>a</i>	247
Marcel Olšiak: Vnímanie spisovného jazyka v hovorenej podobe	255
Michal Dvorecký: Entwurf einer Typologie von lexikographischen Hilfsmitteln auf dem Gebiet der Ur- und Frühgeschichte.....	261
Peter Karpinský: Historicko-jazyková analýza testamentu z 18. storočia pochádzajúceho zo Spišskej Novej Vsi	275
Adriana Rajnohová: Teoretická reflexia synonymie	285

Kumulace morfémů pro vyjádření velmi velké/malé kvantity nebo intenzifikace¹

Zdeňka Opavská

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

Příspěvek volně navazuje na referát *Krajní póly fungování kvantifikačně-intenzifikačních prefixoidů?* (2003), který jsem přednesla na pražské konferenci věnované problematice internacionalizmů v nové slovní zásobě. Všimla jsem si v něm užívání internacionálních kvantifikačně-intenzifikačních prefixoidů² *makro-, max-, mega-, giga-, tera-, hyper-, super-, ultra-, mikro-, mini-* jako prostředků pro zesilování nebo zeslabování kvantity či kvality, např. *mikromarket – minimarket – maximarket – makromarket, supermarket – hypermarket – megamarket – gigamarket – teramarket, superhit – megahit – gigahit, minikapsle – mikrokapsle – nanokapsle*. V příspěvku jsem se zaměřila na izolexémní slova, která obsahovala jeden kvantifikačně-intenzifikační komponent, a jen pouze okrajově jsem se dotkla kumulace těchto morfémů v případech, jako je např. *superhypermegagigacentrum* nebo *ultrahypersuprakooalice*. V diskuzi zazněla otázka, zda se v těchto případech dá vysledovat určitá tendence při řazení komponentů, např. vzestupná, jak by naznačoval příklad *superhypermegagigacentrum*. Při bližším pohledu na tento problém jsem shromáždila – jak se domnívám – zajímavý a až překvapivě bohatý neologický materiál. Svůj příspěvek bych proto chtěla věnovat právě těmto výrazům, tj. pojmenováním se dvěma a více kvantifikačně-intenzifikačními prefixoidy (*super-, hyper-, ultra-, extra-, maxi-, makro-, mega-, giga-, mikro-, mini-*).

Zdrojem lexikálního materiálu byla zčásti neologická databáze lexikograficko-terminologického oddělení ÚJČ AV ČR a připravovaný druhý díl slovníku *Nová slova v češtině*³, většina pojmenování však byla získána cíleným vyhledáváním⁴ v elektronickém archivu Newton on-line společnosti Newton Information Technology (dále Newton).

¹ Příspěvek vznikl v rámci grantu *Internacionalizmy v nové slovní zásobě češtiny*, GA AV ČR, r. č. B9061101.

² Prefixoid chápu v souladu s vymezením Martinové a Savického (1987) jako morfém přechodného charakteru, který má vlastnosti jak kořeného morfému, tak předpony. Kvantifikačně-intenzifikačními prefixoidy domácího i cizího původu (*celo-, extra-, hyper-, jako-/jakoby-, kvazi-, lži-, makro-, maxi-, mega-, mikro-, mini-, pidi-, polo-/půl-, pseudo-, rádo-, skoro-, super-, také-/taky-, turbo-, ultra-, vel-/vele-, velko-, vše-*) se podrobně zabývala P. Šmídová (2000).

³ V době odevzdání příspěvku tento slovník již vyšel (*Nová slova v češtině. Slovník neologizmů* 2. Praha: Academia 2004).

⁴ Excerptce byla zaměřena na vyhledávání lexémů psaných dohromady. Slova psaná se spojovníkem nebo zvlášť jsou proto zastoupena v prezentovaném materiálu jen v malé míře.

Shromážděné výrazy náleží ve své naprosté většině k okazionálním výrazům, tedy „slovům, která vznikají v momentu řeči a jejichž užití je vázáno na onen komunikát, při jehož tvorbě vznikla“ (Buzássyová – Martincová, 2003, s. 263). Početnost zachycených lexémů (viz následující přehled) dokládá, že i v oblasti okazionální slootovorby sledujeme expanzi kompozičního slootovorného způsobu (viz Buzássyová – Martincová, 2003, s. 269).

Pojmenování s prvním morfémem *super-*

např.: *superhypermarket, superhypermakromarket, superhypermegamarket, superhyperextraturbomegamarket; superhyperobchod, superhyperextra obchod, superhypernadvepř, superhypermegagigacentrum; supermaxidiskotéka, super-ultramegasleva, supermaximega show, superextramegagigahyper Majáles; super mini šatičky, super sexy mini šatičky; superhypermarketový, super-extradokonalý, superhypermegamoderní, super-mega-hyper-dobry, super-mega-hyperultra-mocný; superhypermakronanopiko nákupní středisko*

s prvním morfémem *hyper-*

např.: *hypersupermarket, hypermegamarket, hypermegasupermarket, hypermegamakromarket, hyperextrasupermarket, hypersupersummit, hypersupervelmoc, hypersuperdieta, hypermegavikend, hyper-mega-telátko, hyper super mega ultrakamufláž; hypersupermarketový, hypermegaaktivní*

s prvním morfémem *ultra-*

např.: *ultramegamarket, ultrahypersuprakoalice; ultrahyperčerný, ultrasuperbarevný, ultramegaohraný*

s prvním morfémem *extra-*

např.: *extrahypernoviny, extraminisukně, extrasupergala show, extra super hyper tržnice; extrasupermegagiga zlý, extra-super-důležitý*

s prvním morfémem *mega-*

např.: *megahypermarket, megasupermarket, megasuperhit, megasupervelmoc, megamaxisingl, megamaxi diskotéka, megaextrasupergigaborec, megahypersuperultra film; megamini cup, megamini turnaj, megahypermarketový; kilo-mega-giga-ultra-raritní*

s prvním morfémem *giga-*

např.: *gigamegahypermarket, giga-mega-hyper-ultra-super-market, giga-megaráj, gigamegaboard*

s prvním morfémem *maxi-*

např.: *maxiultramaraton, maxi – super – hyper – giga perutě, maxi super show; maximini foťák*

s prvním členem *makro-*

např.: *makro super hyper nákladák*

s prvním členem *mini-*

např.: *minihypermarket, minisupermarket, minivelkobchod, minivelehora, minimikropelety, mini-mini sukýnka, minimultikino*

s prvním členem *mikro-*

např.: *mikrominisukně, mikrominišatičky, mikrominisuperčip*

Okazionální výrazy, v nichž se kombinují kvantifikačně-intenzifikační prefixoidy, se užívají v textech, v nichž může autor prezentovat svá stanoviska a názory, zaujmout určitý postoj ap., např. *superhypermarket*, *superhypermakromarket*, *superhypermegamarket*, *superhyperextraturbomegamarket* (v publicistice), *super-mega-hyper-dobry software*, *super-mega-hyperultra-mocné potvory* (v publicistice z počítačové oblasti), *super mini šatičky*, *super sexy mini-mini šatičky* (v článcích o módě a životním stylu), *makro super hyper nákladák života* (v uměleckém textu) aj.; výrazy s kombinacemi prefixoidů se využívají i v názvech kulturních aj. akcí, např. *Super Mini Disco Show*, *Maxi super show*. (Výběr kontextů k těmto a dalším výrazům – viz příloha.)

Početná existence slov obsahujících dva, tři, někdy i čtyři či pět adičně připojených prefixoidů ukazuje z typologického hlediska na nárůst aglutinačních prvků v češtině. Jestliže O. Martinová v 80. letech uvedla, že se šíří adiční připojování radixoidů (*biogeografie*, *mikrofotóznam*; okazionalismus *audiovideosupervěž*) (Martinová, 1988, s. 31), pak v současnosti sledujeme rozšíření tohoto způsobu tvoření i do oblasti kvantifikačně-intenzifikačních prefixoidů.

U souboru excerpovaných pojmenování sledujeme pravopisnou rozkolísanost, která se projevuje v psaní dohromady, zvláště i se spojovníkem, srov. *co třeba nepostavit v Šeberově hypermegasupermarket*, *ale halu?*; *nedělní nákupy v giga-mega-hyper-ultra-super-marketech*; *předpremiéru pro zvláště vybranou společnost uspořádala naše nová extra super hyper tržnice*, *pardon market*. Někdy se dokonce uvedené způsoby zkombinují (*boje vaší jednotky proti super-mega-hyperultra-mocným potvorám*; *první chyba, které se autoři dopustili, je ono zamrznutí displeje. Právě to má být tou hyper super mega ultrakamufláží, která znemožní člověku, který má daný telefon v ruce poznat, jestli je zrovna odposloucháván*).

Kombinace prefixoidů jsou připojovány zejména k substantivům, méně pak k adjektivům. Počet prefixoidů se pohybuje v zaznamenaném materiálu od dvou do pěti. Nejvíce jsou zastoupeny výrazy se dvěma prefixoidy, v dalších kombinacích počet slov klesá. Substantiva:

2 prefixoidní komponenty: *superhypermarket*, *superhyperobchod*, *supermaxidiskotéka*, *super mini šatičky*; *hypersupermarket*, *hypermegamarket*, *hyper-supersummit*, *hypersupervelmoc*, *hypersuperdieta*, *hypermegavíkend*, *hyper-mega-telátko*; *ultramegamarket*; *extrahypernoviny*, *extraminisukně*; *megahypermarket*, *megasupermarket*, *megasuperhit*, *megasupervelmoc*, *megamaxisingl*, *megamaxi diskotéka*, *megamini cup*, *megamini turnaj*; *gigamegaráj*, *gigamegaboard*; *maxiultramaraton*, *maxi super show*, *maximini foťák*; *minihypermarket*, *minisupermarket*, *minimikrosukně*;

3 prefixoidní komponenty: *superhypermakromarket*, *superhypermegamarket*, *superultramegasleva*, *supermaximega show*; *hypermegasupermarket*, *hypermegamakromarket*, *hyperextrasupermarket*; *ultrahypersuprakoalice*; *extra super hyper tržnice*; *gigamegahypermarket*; *mikrominisuperčip*;

4 prefixoidní komponenty: *superhypermegagigacentrum*; *hyper super mega ultrakamufláž*; *megaextrasupergigaborec*; *maxi – super – hyper – giga perutě*;

5 prefixoidních komponentů: *superhyperextraturbomegamarket*, *superextramegagigahyper Majáles*; *giga-mega-hyper-ultra-super-market*.

Většinou se navzájem kombinují prefixoidy internacionálního charakteru, mohou se však i objevit kombinace cizího a domácího prefixoidu, např. **super-hypernadvepř** se dostává do britských chovů. Jeho vývoj stál v přepočtu 50 milionů korun! Genové kouzelníci prasátko vybavili tak, že jeho maso je libové a šťavnaté. Zvíře je zároveň odolné proti řadě chorob.).

Adjektiva:

2 prefixoidní komponenty: *superextradokonalý* (být *superextradokonalý*), *hypersupermarketový* (*hypersupermarketové akční houbovitě bledule*), *hyper-megaaktivní* (být *hypermegaaktivní*), *ultrahyperčerný* (*humor*), *ultrasuperbarevný* (*displej*), *ultramegaohraný* (*rádobyhit*), *extra-super-důležitý* (*extra-super-důležitá mise*), *megahypermarketový* (*nával*);

3 prefixoidní komponenty: *superhypermegamoderní* (*přístroj*), *super-mega-hyper-dobry* (*software*);

4 prefixoidní komponenty: *super-mega-gigaultra-mocný* (*super-mega-gigaultra-mocné potvory*), *extrasupermegagiga zlý* (*bos*), *kilo-mega-giga-ultra-raritní* (*klub*).

Z uvedeného přehledu vyplývá, že při řazení prefixoidů vládne velká volnost. Protože jde především o okazionalní pojmenování, autoři řadí komponenty tak, jak jim to vyhovuje nebo jak jim komponenty přijdou na mysl. Pokud lze použité prefixoidy seřadit podle jejich gradace, může se toto vzestupné nebo sestupné řazení vědomě využít i při tvorbě pojmenování. Tak např. prefixoidy *super-*, *hyper-*, *mega-*, *giga-* ve spojení se substantivem *market* takovouto škálu vytvářejí, proto také lze vícenásobnou kombinaci těchto morfémů seřadit vzestupně (*pro všechno si dojdeme do toho největšího superhypermegamarketu*) nebo sestupně (*pan Voříšek ... přinesl domů z jednoho gigamegahypermarketu umělou napodobeninu jedlesmrku*). Autor však zrovna tak může řadit morfémy napřeskáčku, např. v kontextu *co třeba nepostavit v Šeberově hypermegasupermarket, ale halu*.

Kumulací morfémů se může zvyšovat míra příznaku, např. *superhypermarket* lze vyložit jako ,obrovský, nadmíru velký hypermarket nebo market‘, podobně *hypersupermarket* je ,obrovský, nadmíru velký supermarket nebo market‘. Hromadění prefixoidů lze použít také pro vyjádření krajní míry, např. *ultrahypersuprakoalice* má význam ,největší možná koalice‘ (... vytáhnout vážnoucí káru z bláta je povinností všech, tedy jak hypotetické superkoalice, tak koalice pravicové, pravo- i levostředové či duhové (bez rudé barvy), ba dokonce též té nadpřirozené **ultrahypersuprakoalice** – i s komunisty). Okazionalizmy s více kvantitativně-intenzifikačními prefixoidy mají často expresivní platnost, mohou sloužit k vyjádření autorova kladného nebo záporného hodnotícího postoje

k dané skutečnosti. To je zvláště nápadné u pojmenování, která se i v tomto souboru okazionalizmů vyznačují určitou anomálností. V tomto případě se anomálnost projevuje v nahromadění čtyř nebo pěti prefixoidů (proti obvyklejším dvěma nebo třem komponentům), a/nebo využitím kombinace s neobvyklým morfémem. Tak např. v kontextu *jednoznačně by pro mě palec nahoru znamenala celá kampaň na novou síť **superhyperextraturbomegamarketů** (nebo jak je pěkně česky nazýváme) Albert* je použito pět komponentů, z toho jeden (*turbo*) je jeden z nejnověji se profilujících prefixoidů. V kontextu *na freespace.virgin.net/m.ultiog/hometest.htm ... najdete **kilo-mega-giga-ultra-raritní klub**, soustředící se na předměty vzniklé jako produkty Madonnina kultu* je vedle délky výrazu (4 komponenty) neobvykle použit morfém *kilo* (mimo oblast fyziky). A konečně v kontextu *tak jsem usoudila, že bychom s rodinou mohli o prázdninách zkusit zavrženíhodný trend turistiky jednadvacátého věku, totiž zajet do nějakého pražského **superhypermakronanopiko nákupního střediska** a zůstat tam po celý den, jako to dělají kvanta rodin* je expresivita vyjádřena počtem připojených komponentů, anomálním použitím morfémů *nano-* a *piko-* (mimo jejich domovskou odbornou sféru) a kombinací morfémů majících opačný význam (*super*; *hyper*; *makro* označují příznak velikosti, zatímco *nano* a *piko* nesou příznak malosti). Anomálnost tohoto pojmenování se projevuje i v tom, že se kombinace pěti prefixoidů vztahuje nikoli ke slovu, ale k celému slovnímu spojení.

Většina sledovaných pojmenování má, jak jsme již několikrát zdůraznili, charakter příležitostných slov. Přesto se však v tomto souboru naleznou výjimky. Proces uzualizace můžeme sledovat u slov *superhypermarket* (v Newtonu zastoupeno 8x) s významem ‚obrovský, nadmíru velký hypermarket‘ (srov. proti tomu *hypersupermarket* – doloženo jen 3x) a *minimikrosukně* (11 výskytů v Newtonu) s významem ‚velmi, mimořádně krátká sukně‘.

Literatura

BUZÁSSYOVÁ, Klára – MARTINCOVÁ, Olga: Neuzuální slovtvorba v západoslovanských jazycích. In: Slowotwórstwo/Nominacja. Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich. Red. I. Ohnheiser. Opole: Uniwersitet Opolski – Instytut Filologii Polskie i Opolskie Towarzystwo Pryjaciół Nauk 2003, s. 262 – 275.

MARTINCOVÁ, Olga – SAVICKÝ, Nikolaj: Hybridní slova a některé obecné otázky neologie. In: Slovo a slovesnost, 1987, roč. 48, č. 2, s. 124 – 139.

МАРТИНЦОВА, Ольга: Неологические процессы в аспекте ономаσιологической типологии. In: Теоретические и методологические проблемы сопоставительного изучения славянских языков. Москва: Наука 1994, s. 25 – 33.

OPAVSKÁ, Zdeňka: Krajní póly fungování kvantifikačně-intenzifikačních prefixoidů? In: Internacionalizmy v nové slovní zásobě. Sborník příspěvků z konference. Ed. Z. Tichá – A. Rangelova. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 2003, s. 35 – 41.

ŠMÍDOVÁ, Pavla: Kvantifikačně-intenzifikační významy prefixoidů (na materiálu současné češtiny). In: Jazykovědné aktuality, 2000, roč. 37, zvláštní číslo, s. 87 – 95.

Příloha

Je to zvláštní doba, ve které lidé volný čas, jenž by mohli využít i jinak, tráví pod střechou nakupováním. Co bude dál? Mám takovou vizi. **Superhypermegagigacentrum**, do kterého se jednoho dne všichni nastěhujeme. Nadobro... Sedláček, P.: Pojď si koupit volný čas. Květy, 1. 3. 2001, s. 22 (reportáž).

Vytáhnout váznoucí káru z bláta je samozřejmě povinností všech v jednom spřežení, tedy jak hypotetické superkoalice, tak koalice pravicové, pravo- i levostranné či duhové (bez rudé barvy), ba dokonce též té nadpřirozené **ultra-hypersuprakoalice** – i s komunisty.

Vaculín, I.: Ultrahypersupra. Hospodářské noviny, 29. 10. 1999, s. 2.

Aby toho nebylo málo, uprostřed týdne otevřel své brány jistý **superhypermarket**. Tisíce konzumentů neváhaly a vzaly pod zbožím se prohýbající regály útokem ve stejné době, kdy se k městu valily výše zmíněné vlny vyznavačů sportovní a kulturní akce.

Matyáš, Z.: Víkendové babylónské mámení. Zlínský a moravský den, 28. 8. 2000, s. 5 (náznaky a diskuse).

Nemyslím, že by takové letmé osvěžení našich dějin bylo někomu na škodu. Mimopražskému návštěvníkovi pak podle mého názoru bude užitečnější než horečné pobíhání po pražských obchodních domech nebo **superhypermakro-marketech** při pátrání po – podle zdánlivě jeho názoru – těch „nejdůležitějších a nejdokonalějších“ nepotřebnostech, které jsou mu denně vnucovány televizními reklamami.

Wagner, J.: V podzemí od středověku k sametu. neviditelný pes.cz, 22. 3. 2003.

Když byli z doslechu, důrazně synkovi řekla: »Pamatuj si, že my Málci na trhu nikdy nic nekupujeme. Pro všechno si dojdeme do toho největšího **superhypermegamarketu**. Koneckonců na nastuzení tam mají všelijaké vitaminy.

Smolíková, K.: Medová. Mladá fronta Dnes, Víkend – pro děti, 20. 5. 2000, s. 7.

A jsme u palce nahoru. Jednoznačně by pro mě palec nahoru znamenala celá kampaň na novou síť **superhyperextraturbomegamarketů** (nebo jak je pěkně česky nazýváme) Albert. Ať už to byly billboardy, rádiové spoty (!) a vůbec celá albertí image, včetně krámů samotných. Oceňuji především dotaženost celé kampaně a její originalitu, zřetelně vybočující z řady podobných „podniků“.

Adámek, Š.: Palec nahoru, palec dolů. Strategie, 31. 7. 2000, s. 18 (autor je kreativní ředitel Generace).

Pokrok se řítí nezadržitelně kupředu a my se stáváme „obětmi“ nových technologií, které na nás valí obrovité nadnárodní koncerny s argumenty, že „bez tohoto **super-mega-hyper-dobrého softwaru** jste společensky zcela vyřízeni, stáváte se vyvrhelem lidstva a váš počítač také, bla, bla, bla...“

Brejška, R.: Nečteme – jsme obětí nadnárodních koncernů. Děčínský deník, 24. 6. 2002, s. 16.

Final Fantasy je pravděpodobně nejslavnějším a na západě rozhodně nejznámějším zástupcem tohoto druhu RPG. O co jde? Hrajete sotva zletilého hrdinu, studenta na akademii pro výcvik speciálních **super-mega-bojových jednotek**. Jako takový jste vedením školy (a posléze i dalšími osobami a okolnostmi) pověřováni rozličnými zajímavými úkoly, jež se v praxi vesměs redukuji na boje vaší jednotky proti **super-mega-hyperultra-mocným potvorám**.

Mrkvička, T.: Taková „divná“ hra. Softwarové noviny, 1. 11. 2000, s. 125.

Do role sexy divy se po období, kdy se schovávala do širokých lacláčů, přehrála zpěvačka Alice Springs. Zhubla a začala se strojit do **super mini** šatiček. (egel): Do role sexy divy se po období přehrála zpěvačka Alice Springs. Deník Impuls, 21. 6. 2003, s. 12.

HIT TÝDNE

Pokud vás nosí stejné „nohy až do nebes“ jako modelku NADJU AUERMANNOVOU, pořídte si klidně tyhle **super sexy mini-mini šatičky!** Hladina adrenalinu stoupne i morousům. Jen pozor na sebekritiku – u tohoto modelu je NUTNÁ.

Crina Petas: Jim paráda. Šťastný Jim, 24. 3. 2003, s. 14.

Kolega od filmu by řekl: scénář musí někdo natočit. Tak např. záběr 020622, Mnichovice. Letní slunce pere a máchá ty dva v potu a vůni kvetoucích lip. Za žlutým, mírně zpustlým nádražíčkem, na mírně zpustlém záhonu září náruč cihlově zlatých lilií denivek. Ti dva se dívají spolu na mírný pohyb kytek v mírném vánku s obdivem pro spolehlivou kombinaci stvolu a kalichu. Že může být něco tak zároveň něžné a pevné. Tomu okamžiku musel nějaký Goethe nařídít, aby postál. Však ještě stojí v asfaltovém oděru pražců. Vlaky v Čechách mají zpoždění. Až budeme jezdit přesně podle eurořádů, jestlipak se ještě někde najde ta zpustlá zahrádka s denivkami, ta skulina něžné pevnosti v rozbředlém **makro super hyper nákladňáku života**.

Kliment, A.: Autostop. Literární Noviny, 1. 7. 2002, příloha Nové knihy, s. 4.

Proč vůbec stavět na Hagiboru? Naše republika zase není tak malá, že by se „kousek“ volného místa nenašel. Konkrétně v oblasti Prahy by bylo několik vhodných lokalit. Co třeba nepostavit v Šeberově **hypermegasupermarket**, ale HALU?

Handl, J.: Hala? Proč zrovna na Hagiboru? Co „Staromák“? svetnamodro.cz.

Do divadla chodí tři procenta populace. V Šumperku to dělá devět set lidí. Jestliže přišlo na Trosečníky lidí třináct set, překročili jsme průměr o polovinu. Přesto toto množství projekt nezaplatí. Pokud si to neuvědomí město a finančně silné firmy se vztahem k Šumperku, budeme se za pár let setkávat jen při nedělních nákupech v **giga-mega-hyper-ultra-super-marketech**.

Kastner, J.: Náš projekt je opět výjimečný. Region – Šumperský a Zábřežský, 18. 12. 2001 (zajímavosti).

Předpremiéru pro zvláště vybranou společnost uspořádala naše nová **extra super hyper tržnice**, pardon market, u nádraží. V den „minus D“ mohli V.I.P. hosté projít a okusit to, co smrtelník v děsuplné tlačence absolvuje po otevření obchodního domu pro veřejnost.

(hm): Hypernova lidově pro vyvolené. Pardubické noviny, 28. 11. 2002, s. 10. (lokální)

První chyba, které se autoři dopustili, je ono zamrznutí displeje. Právě to má být tou **hyper super mega ultrakamufláží**, která znemožní člověkově, který má daný telefon v ruce poznat, jestli je zrovna odposloucháván. Ano, to je pravda, ale to by ten člověk musel být dítě do tří let věku a nebo člověk s menším než malým IQ.

Zikmund, M.: Pojdme si hrát na špióny. mobilmania.cz, 11. 2. 2002.

Superhypernadvepř se dostává do britských chovů. Jeho vývoj stál v přepočtu 50 milionů korun! Genové kouzelníci prasátko vybavili tak, že jeho maso je libové a šťavnaté. Zvíře je zároveň odolné proti řadě chorob. Jen jestli taky bude k jídlu.

Freimannová, D.: To prase je super. Květy, 10. 4. 2003, s. 17 (kaleidoskop).

Vánoce 2001: Pan Voříšek se poučil a přinesl domů z jednoho **gigamegahypermarketu** umělou napodobeninu jedlešmrku. Vůně jehličí ve spreji v ceně. Žena byla spokojená, že chrání životní prostředí, a v rozjařené náladě vystříkala byt neonovým aerosolem...

Paulová, J.: Chudák pan Voříšek. Chebský deník, 21. 12. 2002, s. 17 (lokální).

Tak jsem usoudila, že bychom s rodinou mohli o prázdninách zkusit zavrženíhodný trend turistiky jednadvacátého věku, totiž zajet do nějakého pražského **superhypermakronanopiko nákupního střediska** a zůstat tam po celý den, jako to dělají kvanta rodin. Dcera nebyla proti a muž do toho nemá co mluvit, my dvě jsme v přesile.

(iva, kov): Jak jsem byla v Praze... Hovory Manky Smiřické. Noviny Jičínka, 15. 7. 2003, s. 7 (lokální).

Na freespace.virgin.net/m.ultiog/hometest. htm (sajt bude – a možná už je – přesunut a rozšířen na www.madonnaultiography.co.uk) najdete **kilo-mega-giga-ultra-raritní klub**, soustředící se na předměty vzniklé jako produkty Madonnina kultu. Nesehnatelná promo cd, plakáty, tituly magazínů – zatracené lahůdky pro každého die hard fanouška a zatracené blbosti pro ostatní.

Holý, J.: Ciccone aneb Madonna Louse Veronica. Internet, 1. 4. 1999, s. 40.

Sklonování staročeských číslovek (na základě materiálu pocházejícího ze staročeské památky ze sbírky Městské knihovny v Toruni)

Joanna Mielczarek

Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

V předpokládané době vzniku Češkova díla – rukopisu *Řeči z mudrců pohanských jakož i z Petrarky vybrané a přeložené* ze sbírky Městské knihovny v Toruni, totiž na konci 15. století, skloňování českých číslovek v podstatě pokračovalo ve stavu praslovanském. V textu památky můžeme pozorovat číslovky různých druhů, skloňující se podle deklinací substantivních nebo zájmených. Soustředím se tady jen na několika typů číslovek, totiž na ty, které se skloňovaly podle vzorů substantivních. Text rukopisu obsahuje všechny typy číslovek, i když některé jsou zastoupeny jen několika příklady.

Číslovky *tři* a *čtyři* se skloňovaly podle deklinačního vzoru *-i*-kmenů, nominativ měl koncovku podle vzoru *gost'* (u substantiv mužského rodu) a podle vzoru *kost* (u substantiv ženského a středního rodu). Rukopis potvrzuje jen tvar nominativu mužského rodu: *Czo diem o kralich perfowi a Syffakowi y Jugurtowi geffto wfficzni trzie* (22a), *tito trzie starodawni muzie* (151a). Ostatní pády mají společné koncovky pro všechny rody, v rukopise potkáváme tvar genitivu: *Z tiech trzi rozdielow* (38a), akuzativu: *Kto trzi flowa wymluwnie vmie powiedieti* (18b), *na trzi strany* (37b) a instrumentálu: *przed trzmi tifyczy let* (11a).

Číslovka *čtyři*, mající ještě v době staročeské zbytky tvarů souhlaskových (v nominativu mužského rodu a v genitivu), objevuje se v textu jen ojediněle: *na wffeczky cztyrzy vhle fwieta* (10a).

Rukopis obsahuje kromě toho tvary číslovek *pět* – *deset* a *padesát* – *devadesát*, a také číslovek *sto* a *tisíc*. Číslovky *pět*, *šest*, *devět*, *deset* byly původně substantivy a skloňovaly se podle deklinace *-i*-kmenové (ženské), podle stejného vzoru se skloňovaly číslovky *sedm* a *osm*, patřící původně k adjektivům. U číslovek *pět* až *deset* potkáváme v textu především tvary akuzativu: *fedm (mudrych)* (17b), *fedm muzow* (18b), *defet flow* (237b), *Sfejt (dni)* (240a), kromě toho ojediněle tvary genitivu: *(od dewieti tifycz, 11b)*, a instrumentálu (*mezy fedmi diwy, 223a*). Je těžké určit, zda tyto číslovky zachovávají v době vzniku rukopisu své původní tvary, nebo zda se už vytvořil nový deklinační typ, ve kterém existují pouze dva tvary – jeden pro nominativ a akuzativ, druhý pro ostatní pády.

Číslovky patřící ke skupině *padesát* až *devadesát* původně byly složeny z dvou částí (*pět deset*, *šest deset* atd.), z kterých sklonná byla jen první. Pak, když se vytvořily tvary shrnuté typu *padesát*, začaly se skloňovat podle ženského *-i*-kmenového vzoru *kost*. V textu *Řeči z mudrců pohanských* potkáváme jen několik

tvářů těchto číslovek, přičemž je nutné poznamenat, že se ony objevují v specifickém kontextu, totiž jsou používány pro označení věku. Jsou to především tvary lokálové: *w ofmdefati letech* (163a), *w dewadefati letech* (163a), a dativní: *k sedmdefati letō* (163b) i genitivní: *padeſati let* (219b). Jednou se také objevuje v textu tvar akuzativní *sedmdesáte*: *zgednal ſobie Sedmdefate wykładaczuw* (2a). Zakončení *-desáte* pocházela z praslovanského tvaru genitivního a konkurovala nominativním zakončením *-desát*, občas také, jako nesklonná, se objevovala i v ostatních pádech – takže jejich objevení v rukopise není výjimkou.

Poměrně četně se vyskytují v textu Řeči z mudrců pohanských číslovky *sto* a *tisíc*. Číslovka *sto* se skloňuje podle substantivního vzoru *město* – v souvislosti s tím, zda se objevuje samostatně nebo s jinými číslovkami, má tvary jednotného, množného nebo dvojného čísla. Rukopis poukazuje v podstatě na takový stav, až na to, že se v čase jeho vzniku začaly tvary duálové chápat spíš jako plurálové. V textu se nejčastěji vyskytují singulárové tvary číslovky *sto*: nominativ, genitiv, akuzativ, lokál (*we ſtu*, 163a, 186b). Jednou vidíme tvar duálový: *we dwu ſtu* (186b) a plurálový: *po mnohych ſtech y tifycziech* (9b) – stejně jako u substantiv vzoru *město*, koncovka plurálu množného čísla je přejata od *-u*-kmenů.

Číslovka *tisíc* se původně skloňovala podle mužských *-i*-kmenových vzorů. V rukopise pozorujeme však vliv deklinace mužských *-o*-kmenů. Příznačnou vlastností této číslovky bylo existování nesklonných tvarů, což je potvrzeno příklady pocházejícími ze zkoumaného textu. Jinak můžeme v rukopise najít tvary nominativní, akuzativní (v jednotném čísle), genitivní (pouze v množném čísle: *tifycz tifyczow* 10a, *od dewieti tifycz* 11b – ten příklad lze interpretovat buď jako vliv ostatních mužských deklinací, anebo jako tvar nesklonný), lokálové (*po mnohych tifycziech* 9b, *po niekoľika tifyczy* 11a – tady máme lokál singuláru, pravděpodobně pod vlivem číslovky neurčité) a instrumentálové (*nad tifyczy mnohymi* 238b). Potkáváme také příklad tvaru nesklonného: *Tifycz panom y tyrannom neſmrtdlnym ſluzbu czini* (11b).

Rukopis samozřejmě obsahuje i tvary číslovek řadových a neurčitých. Číslovky řadové se skloňují podle složené deklinace adjektiv, jak tvrdých (*druha* 211b, *druhe* 112a, *druheho* 12a, *cztwrteho* 238b, *ſedmeho* 240a), tak měkkých (*prwni* 235b, *prwnim* 77b, *trzetie* 187b, 188a – stejně jako u typu *pěšie*, pravopis nerozlišuje nominativ a genitiv singuláru ženského rodu). Tvary jak složené, tak substantivní má neurčitá číslovka *mnoh-*, například: *mnoha* (nom. sing. ž., 7a), *mnozy* (nom. sing. m., 15b) a: *Tak mnoho geſt przateľſwie* (32b), *Mnoho ſobie odpufftiegi* (52a).

Neurčitá číslovka *několik* se vyskytuje v rukopise jen zřídka (*po niekoľika tifyczy letech* 11a, *wieczy wlaſnie gednoho aneb niekoľik gſu* 76a – tady máme tvar nesklonný). Tvar *několika* je důkaz tvoření novější deklinace: *několik* pro nominativ a akuzativ, koncovka *-a* pro ostatní pády.

Text Řeči z mudrců pohanských poukazuje na změny vzhledem ke stavu praslovanskému, hlavně na přijetí deklinace složené, což umožnilo syntaktické odlišení substantiv od adjektiv, zájmen a číslovek.

ČEŠKA, Jan: Řeči a naučení hlubokých mudrců. Opr. M. Nedvědová. Praha 1982.
LAMPRECHT, Arnošt – ŠLOSAR, Dušan – BAUER, Jaroslav: Historická mluvnice
češtiny. Brno 1986.

K morfológii zemplínskych nárečí

Martin Chochol

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava

Obsah pojmu nárečie definujeme ako *územne a funkčne vymedzený štruktúrny jazykový útvar, ktorým spontánne komunikuje autochtónne obyvateľstvo istej oblasti, ako územný (zemepisný) variant národného jazyka s vlastným zvukovým, gramatickým, slovotvorným a lexikálnym systémom... tvoriaci komplexnú lingvistickú, historickú a sociologickú kategóriu* (Mistrík a kol., 1993, s. 289).

V praxi však často zabúdame práve na komplexnosť tohto jazykového systému, ktorá je okrem iného tvorená napríklad aj jeho vývinovou dynamikou. Všeobecne (a dalo by sa povedať až axiomaticky) zaužívaný synchrónny prístup k nárečiam v rámci zachovania vedeckej korektnosti v istom zmysle podporuje vnímanie slovenských nárečí ako hotových, ukončených, azda okrem slovnej zásoby nevyvíjajúcich sa útvarov. To však, dovoľím si tvrdiť, nie je a (v najbližšom čase, vzhľadom na vysokú komunikačnú zaťaženosť nárečí) ani nebude pravdou.

Ignorovanie diachronie pri skúmaní nárečí môže viesť v zásade k dvom druhom problémov, a to smerom k minulosti a smerom k budúcnosti ich podoby. V prvom prípade ide o zanedbanie územnej i časovej nerovnomernosti šírenia vývinových zmien. Tieto problémy som sa napríklad vo svojej diplomovej práci snažil eliminovať dôsledným interpretovaním pojmu nárečie, dialekt, ako (zjednodušene povedané) jazyk jednej obce, vďaka čomu som mohol aj prípadné prechodné štádium niektorého znaku prezentovať synchrónne.

V druhom prípade však ide o nemožnosť (či skôr neochotu) zachytiť v nárečiach jazykové zmeny novšie, ba až najnovšie, nehovoriac už o akejkol'vek prognóze. Odchýlky od zachyteného stavu nárečia sú potom posudzované iba ako rôzne vplyvy či už spisovného jazyka, kontaktového susedného nárečia alebo interdialektu, alebo prinajlepšom ako akési miešanie kódov; reč mladej (a v podstate už aj strednej) generácie ako predmet skúmania sa stále viac od-súva do výlučnej kompetencie sociolingvistiky.

Myslím si, že je potrebné prehodnotiť najmä tieto novšie zmeny a všeobecne sa presadzujúce tendencie. Ak ich aj naďalej budeme vidieť iba ako nespráv-

ne, chybné aktualizácie jazykového systému nárečia v konkrétnej reči a samotné nárečie ako nemenný, petrifikovaný útvar, už onedlho budeme nútení konštatovať zánik, „smrť“ takto chápaného nárečia.

Konkrétnejšie tento problém priblížim na príklade dvoch pádov, datívu a lokálu singuláru, resp. na tvaroch zemplínskych substantív v týchto pádoch.

Pre zemplínsku deklináciu je veľmi príznačná tendencia vyrovnávania relačných morfémy, a to buď podľa rodov, alebo aj podľa pádov. V archíve dialektologického oddelenia JÚLŠ SAV môžeme nájsť v textoch najstarších informátorov mnoho dokladov prechodného stavu; myslím tým prechodného smerom k spomenutému vyrovnávaniu.

Relačná morféma L sg. **-oj** prenikla najprv od životných maskulín (napr. *o xlopoj, o ocoj, o gazdoj* atď.) k neživotným, napr.:

*U každim **maradikoj** ževetnac snopi.* (Mária Rovňáková, 64 r., Veľké Zalužice, 1958)

*Jak prišla nežela, ja jim... kupiũ u karčme aj po **pivoj**...* (Juraj Šepelák, 56 r., Malé Zalužice, 1958)

V tých istých pozíciách sa však vyskytujú aj staršie relačné morfémy **-u** a **-e**, napr.:

*Na **predku** voza bul lanc a na **zadku** pavuzni štrang.* (Anna Kolesárová, 65 r., Lastomír, 1959)

*I na **hruňe**, ot paňskej pleuňi, na jednej straňe je viňica i na druhej...* (Michal Chuda, 88 r., Trnava pri Laborci, 1977)

Potom začala morféma **-oj** prenikať aj k femininám, napr.:

*Pri tej **špivankoj** paropci xozil'i do kruhu a cifroval'i...* (Anna Pariečová, 58 r., Malčice, 1966)

*Potim uš tancoval'i z mladu šicki družički u **karičkoj**...* (Juraj Šepelák, 56 r., Malé Zalužice, 1958)

Nazdávam sa, že jej nástup bol rýchlejší a systematickejší najmä v tých pozíciách, v ktorých pôvodné morfémy **-e**, **-i** spôsobovali alternácie, ktoré sa už v materiáli nárečového archívu vyskytli len veľmi sporadicky:

*Bul'i u **Americe**.* (Mária Surminová, 80 r., Bánovce nad Ondavou, 1966)

*Jedna šalka u jednej **ruce**, druha u druhej **ruce**...* (Juraj Matina, 73 r., Bánovce nad Ondavou, 1966)

„Nevyrovnané“ tvary však nachádzame aj tam, kde tieto koncovky alternácii spôsobiť nemohli:

*Aľe už je tam po **viňici**.* (Jozef Hospodár, 71 r., Kaluža, 1977)

Oveľa zriedkavejšie – ale predsa – sa lokálová morféma **-oj** dostala aj k neutrámm:

*Jak prišla nežela, ja jim... kupiũ u karčme aj po **pivoj**...* (Juraj Šepelák, 56 r., Malé Zalužice, 1958)

*Pri pľeve robja dva ženi, pri **klašoj** tiš tel'o.* (Mária Rovňáková, 64 r., Veľké Zalužice, 1958)

ale v podobných pozíciách častejšie nachádzame tvary:

Mleťi meso s kašu zakrucani u kapusnim P'iscu. (Zuzana Sotáková, 81 r., Trhovište, 1976)

... kež viňica u kvece, kec kvitňe (Jozef Hospodár, 71 r., Kaluža, 1977)

Situácia pri datíve singuláru bola (a aj je) veľmi podobná, čo čiastočne súvisí s morfológickou homonymiou. Aj tu sa totiž morféma **-oj** dostala od životných maskulín (napr. *xlopoj, ocoj, gazdoj* atď.) k neživotným, napr.:

Gu ostatkoj tancovala staršina a nakoňec prišol mladi. (Anna Pariečová, 58 r., Malčice, 1966)

Jak še prišlo gu stohoj, ta bulo treba vecej ľuži. (Anna Kolesárová, 65 r., Lastomír, 1959)

a k feminínám, napr.:

Mlada... prišla gu svatkoj... (Mária Rovňáková, 64 r., Veľké Zalužice, 1958)

... a toto bulo jak pripravazeni gu pokrejdaj. (Juraj Šepelák, 56 r., Malé Zalužice, 1958)

V tých istých pozíciách však často nachádzame aj podoby:

Koľik še bije gu pňaku. (Michal Chuda, 88 r., Trnava pri Laborci, 1977)

Bulo na spotku široki a gu verxu zuženi, a verx šijki bul širši. (Andrej Krivý, 70 r., Trhovište, 1976)

Jag može žic, kec prepíje peňezi, prepíje viplatu, nepřineše žeňe domu... (Mária Surminová, 80 r., Bánovce nad Ondavou, 1966)

Jag me išli od vencoú, ta me išli gu studňi, xož gu čijej... (Anna Pirčová, 63 r., Lúčky, 1968)

Keďže datívne vyrovnávanie bolo pri feminínach aj neživotných maskulínach veľmi časté, predpokladám prienik morfémy **-oj** (aspoň v nízkej intenzite) aj k neutrám. Materiál nárečového archívu však nezachycuje ani jeden taký prípad. Namiesto toho sa tu pravidelne stretávame s tvarmi:

No a teraz vam povim, že jag to bulo na vešeľu. (Anna Pirčová, 63 r., Lúčky, 1968)

Po trecim kopaňu už vinčur dožíral hrozno. (Michal Chuda, 88 r., Trnava pri Laborci, 1977)

Dnes sa najmä tam, kde pôvodný vývoj smeroval k formálnemu vyrovnaniu a tým de facto k morfológickej homonymii, o to výraznejšie prejavuje snaha o opätovnú (najmä rodovú) diferenciaciu. V nárečových prejavoch súčasných informátorov síce v gramaticky ekvivalentných pozíciách stále badať istú rozkolísanosť, pri distribúcii je však výrazný posun vo frekvencii v prospech „nevyrovnaných“ tvarov (príklady zachytávajú výpovede neznámych informátorov na území obcí Trhovište, Bánovce nad Ondavou, Ložín, Bracovce, Falkušovce a Kačanov):

L sg.

Co to tam na tim motoroj položeni?

Tam ci bicigel, pri tim stromoj.

*A co, ja ozda o tvojej **baboj** hutorim?
Poňež mu toti bandurki u **opalkoj**.*

*Dostaňe ce po **fulatkoj** a marš!
Joj, ňebav uš tel'o na tej **trupkoj**...*

No frekventovanejšie sú podoby:

*Ižem do varoša na **motoru**.
Už zaš š'i pri **ploce**?*

*Co to trimež u **ruke**?
Ta toto ja mam na **hlave** trimac?*

*Dal'i me sebe po **piüku**...
Pri tim mojim **ščescu**...*

D sg.
*... a gu každy mu **kol'ičkoj** taku jag dol'inku mi зробil...
Tam iž gu **oblačkoj** a pitaj dva listki.*

*A pomahal š'i **baboj**?
Olem, poňež **mačkoj** žric...*

*A tam už bulo šicko narixtovani gu **vešel'oj**.*

Častejšie však počuť:

*Lem ti daj tomu **kolačku** pokoj!
Ta postav še gu **oblaku**...*

*... **žeňe** mi kupil taki čudo, bo mi nakazala...
Pož zo mnu gu **studňi**!*

*Jim še už ňijag raz ňesce gu **vojsku**.
Tam človeg raz-dva priže gu **ňeščescu**.*

Tieto (a aj ďalšie) variantné gramatické morfémy sú pritom v komunikácii všeobecne zrozumiteľné a v zásade aj zameniteľné, lebo väčšina používateľov ich vníma (AK ich vôbec vníma) ako synonymné. Ich výber v konkrétnej realizácii konkrétnym hovoriacim môže – no nemusí – byť diferencovaný na základe rôznych objektívnych i subjektívnych kritérií. Pri štatistickom skúmaní by sme pravdepodobne objavili isté tendencie vzhľadom na vek a vzdelanie

hovoriaceho, konkrétnu obec, z ktorej pochádza, ale aj vzhľadom na percipienta či dokonca konkrétnu ohýbanú lexému (z centra, stredy alebo periférie slovnej zásoby, nociónálnu alebo expresívnu a pod.).

Stav v zemplínskej deklinácii je teda, ako som naznačil, veľmi rozkolísaný, čo považujem za príznak prechodného obdobia, spôsobeného viacerými prebiehajúcimi zmenami. Inými slovami považujem ho ak nie priam za dôkaz, potom určite aspoň za indiciu pokračujúceho vývinu týchto nárečí.

Literatúra

Encyklopédia jazykovedy. Zost. J. Mistrik a kol. Bratislava: Obzor 1993. 515 s.
CHOCHOL, Martin: K charakteristike stredozemplínskych nárečí. Diplomová práca. Prešov 2002. 98 s.

CHOCHOL, Martin: Vplyv spisovného jazyka na zemplínske nárečia. Deklinácia substantív. In: Slovenčina na začiatku 21. storočia. Ed.: M. Imrichová. Prešov: Fakulta humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity 2004, s. 219 – 227.

ŠTOLC, Jozef: Atlas slovenského jazyka II. Flexia. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1978. 316 s. (1), 192 s. (2)

ŠTOLC, Jozef: Slovenská dialektológia. Bratislava: Veda 1994. 216 s.

K sociálnej a jazykovej situácii v oblasti Čierneho Hrona

Tomáš Bánik

Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Keď sa dôkladne venujeme nárečovému výskumu Horehronia, nemožno sa vyhnúť analýze spoločenských pomerov v súčasnosti aj v minulosti. Výrazné hospodárske a sociálne premeny, ktoré utvárali obraz tohto kraja v posledných dvoch storočiach, sa podpísali aj na charaktere jazyka jeho obyvateľov. Najmä v oblasti Čierneho Hrona považujeme za určujúci faktor spoločenského vývinu industrializáciu. Nejde však o industrializáciu, ktorá by bola fenoménom konca dvadsiateho storočia (ako je to v iných oblastiach Slovenska), ale o industrializáciu staršieho pôvodu siahajúcu do 18. storočia.

Na mape v práci Mateja Bela *Notitia Hungariae* sú v okolí čierneho Hrona zakreslené len osady: Valaská (*Válaszka* – v blízkosti ústia Čierneho Hrona), Osrblie (*Oszerblie*), Hámor (*Hamor*), Hronec (*Hronetz* – osada neskôr splynula s Hroncom), Jergov (*Gergentze*), Závodie, Balog, Komov, Dobroč (*Dobrots*).

Valaská a Hronec sú najstaršie a najvýznamnejšie valašské osady v okolí Brezna. Počiatky valašského osídlenia siahajú do druhej polovice 15. storočia (Kavuljak, 1946, s. 306 – 308).

Osady na hornom toku Čierneho Hrona vznikli v dôsledku zintenzívnenia ťažby dreva kráľovskou banskou komorou v polovici 16. storočia. Boli sem privedení nemeckí lesní robotníci zo Sol'nohradská a Štajerska (Stránsky, 1969, s. 40). Ide o osady Krám, Medveďov, Dolina, Jergov, Vydrovo, Závodie, Balog, Fajtov, Jánošovka, Komov, Látky, Pustô, Dobroč. Neskôr sa stala strediskom osada Balog, pretože tu bol kostol so školou a farou, pre osady sa zaužíval spoločný názov Balog, dnes Čierny Balog.

Osrblie na Bellovej mape nie je zakreslené presne. V skutočnosti ide o pomerne odľahlú lokalitu, ležiacu v doline potoka Osrblianka, ktorý v Hronci ústi do Čierneho Hrona. Pôvodne drevorubačská a uhliarska osada nadobudla väčší význam v období rozmachu železiarstva v Hronci.

V 16. storočí nadobudla funkciu kultúrneho strediska Valaská, napríklad kostol dlhé obdobie slúžil aj obyvateľom hrončianskeho Hámra a Osrblia. Najvýznamnejší správcovia šľachtickej pôdy (šoltýsi) v oblasti Čierneho Hrona sa považovali za obyvateľov Valaskej. Pozostatkom feudálnych vzťahov bol fakt, že do konca 19. storočia patrilo celé spomínané územie k chotáru Valaskej, pôvodný Valašiansky chotár mal výmeru 24 000 ha. Priemysel v okolí Hronca sa však postupne rozvíjal. Veľká časť pôdy bola daná do užívania drevorubačom (na hornom toku Č. Hrona) a hutníkom (v Hronci, Osrblí a inde). Preto bol v roku 1887 z Valašianskeho chotára vyčlenený pôdny fond pre 18 obcí a osád: Bystrá, Hronec, Osrblie, Krám, Medveďov, Dolina, Jergov, Vydrovo, Balog, Jánošovka, Pustô, Dobroč, Fajtov, Komov, Drábsko, Sihla, Lom nad Rimavicou, Otília. Výmera chotára Valaskej sa zmenšila na 6 424 ha (údaje vädza Alberty, 2002, s. 32 – história). Progressívny charakter začali nadobúdať obce a osady s rozvíjajúcimi sa manufaktúrami (Hronec, Osrblie, Bystrá), zväčšovali sa miestne časti Valaskej: Piesok, Osrblie, Štiavnička a vznikali nové sídla (Podbrezová).

Z hľadiska sociolingvistického je veľmi zaujímavý rozdiel medzi lokalitou Hronec a ostatnými obcami. Koncom dvadsiateho storočia tento rozdiel explicitne vyjadrovali a pociťovali najmä obyvatelia Hronca a Valaskej, dvoch obcí, ktoré boli v susedstve. V zhodnom časovom období sa na území týchto obcí vykryštalizovali dva rozdielne životné postoje, dve triedy, čo malo odraz aj v jazyku. Valaská dlhšie ostávala tradičnou roľníckou obcou s prírodným charakterom obyvateľstva, boli tu priaznivejšie podmienky na pestovanie poľnohospodárskych plodín a ovčiarstvo. Preto tu pretrval pôvodný ráz obyvateľstva, kedysi charakteristický pre celú oblasť, ktorý bol určený starým osídľovaním na valaskom práve. V Hronci, kde sa koncentrovala priemyselná výroba, sa vyvinula nová vrstva industriálneho charakteru so špecifickými krajoými črtami. V materiálnej kultúre sa to markantne prejavilo rozdielmi v oblekaní: tradičný ľudový odev vo Valaskej kontrastoval s mestským módom v Hronci. V duchovnej kultúre Hronca jasne figurujú moderné športové a vzdelávacie spolky, odlišné trávenie voľného času na spôsob piknikových vychádzok. Prispievalo k tomu aj sprístupnenie odľahlejších dolín pomocou úzkokoľajnej železnice. Samozrejme treba podotknúť, že tradičné spôsoby domáceho hospo-

dárenia, obrábania pôdy a pod. sa v hrončianskych rodinách zachovávali, pokiaľ sú ekonomicky a racionálne odôvodnené. Obyvatelia Hronca však mali v tejto oblasti pomerne obmedzené možnosti (neprístupný terén, malá výmera chotára), preto v tradičnej slovnej zásobe Hrončanov zaznamenávame ako relatívne kompletný len súbor výrazov z oblasti lúčneho hospodárstva.

V Hronci, ale čiastočne aj v ďalších obciach sa stretávame už v devätnástom storočí s vrstvou obyvateľstva, ktorú treba osobitne definovať. Ide o vrstvu tzv. kovorolníkov, námezdných robotníkov, ktorí sa čiastočne živia drobnou poľnohospodárskou výrobou. Ako zamestnanci štátnych (tzv. komorských) podnikov pracovali za mzdu a na pridelenom pozemku si mohli postaviť domy, do osobného i spoločného užívania dostali pôdu. Pôdu využívali väčšinou ako pasienky a lúky. V obci na strmých svahoch boli vytvorené terasovité políčka. Kovorolníctvo bolo výhodné najmä pre zamestnávateľa. Komora si pripútala robotníka a pritom sa nemusela starať o jeho ubytovanie a zásobovanie potravinami (por. Weiss, 1997). Mzdy robotníkov boli nízke, preto doplnková poľnohospodárska výroba bola nevyhnutnosťou. Z jazykového hľadiska je táto vrstva takmer identická s čisto poľnohospodárskym obyvateľstvom, ktoré prevažuje v obciach s väčším pôdnym fondom a úrodnejšou pôdou (Valaská), v jej slovnej zásobe však nachádzame špecifiká, ktoré prináša mestská móda a industrializácia.

Ďalším faktorom, ktorý vplýva na pôvodnú jazykovú situáciu v oblasti, je, že obyvateľstvo Hronca bolo z väčšej časti tvorené rodinami, ktoré prichádzali z iných baníckych oblastí Slovenska (Liptov). Toto obyvateľstvo bolo zväčša nemeckého pôvodu, no už poslovenčené. O nemeckom pôvode svedčia zvyčajne už len priezviská a odborná špecializácia. Rodiny baníkov a hutníkov sem prichádzali v období vzrastania hutníckej výroby, čiže možno povedať, že pôvodný pastiersky charakter osady (14. – 15. stor.) bol prekrytý baníckym obyvateľstvom už v priebehu 16. storočia (por. Alberty, 2002 – história). Neskôr pri rozmachu priemyslu riaditeľstvo železniarní usadzovalo a zabezpečovalo bytmi v Hronci predovšetkým úradníkov správy, dozorného aparátu, hutníckych, banských a lesníckych odborníkov, vedúcich majstrov, ktorí pracovali v celom regióne. V Hronci sa najskôr zavádzala výroba a vyrábali sa tu strojné zariadenia pre všetky okolité závody. Ďalší kolonisti českej, maďarskej a nemeckej národnosti prišli po roku 1883 po zavedení výroby smaltovaného riadu. Odras tohto prísťahovalectva je aj v priezviskách Hrončanov, ako *Schmidt, Schön, Weiss, Štolc, Schrott, Hützenpichler, Mitterpach* (Weiss, 1997).

Pre tieto okolnosti v období, do ktorého siahajú spomienky našich informátorov, nemáme svedectvo o tom, že by obyvatelia Hronca boli nositeľmi ľudových tradícií valaského typu, ako je to v okolitých obciach (Valaská, Čierny Balog). Vytvára sa tu moderná spoločnosť industriálneho typu so špecifickou krajo­vou charakteristikou.

Ťažba surovín a priemysel určuje charakter i ďalších osád v okolí Čierneho Hrona. Súčasťou tradície sa v Čiernom Balogu stalo drevorubačstvo, no dnes už stopy po tradičnej terminológii i tu zanikli.

Pri jednotlivých oblastiach výroby, remesiel či poľnohospodárstva je charakteristické, že každá z nich má akoby ohnisko v niektorej z obcí, no terminológiu vždy čiastočne ovláda aj obyvateľstvo ďalších obcí. Deje sa tak z viacerých dôvodov:

- 1) špecializovaní vykonávatelia remesla robili práce v celej oblasti (napr. tesárska „partia“ z Čierneho Balogu);
- 2) existovali filiálky ťažiarских spoločností aj v ďalších obciach;
- 3) obyvatelia obcí migrovali za prácou do lesov alebo ťažiarских podnikov aj z poľnohospodárskych obcí.

Veľkú úlohu tu hrá aj tradícia. Keďže tradičné postupy už stratili svoj ekonomický význam, na ich existencii spolu s pôvodnou terminológiou sa podieľa akási nostalgicky udržiavaná tradícia, ktorá potom vtlačá charakter jednotlivým lokalitám. Tá závisí od toho, aké obyvateľstvo prevažovalo v obci, čo považujú jej obyvatelia za svoje „vlastné, typické“. Tak napríklad názvy niektorých drevorubačských nástrojov sú známe aj vo Valaskej, Osrblí, no o niektorých ďalších zariadeniach na dopravu vyťaženého dreva sa dozvieme už len od starších obyvateľov Čierneho Balogu.

Tradičný charakter jednotlivých obcí, ako ho naznačuje jazyk a kultúra, je daný charakterom pôvodného obyvateľstva, prenáša sa do konca dvadsiateho storočia, ba aj do súčasnosti. No nemožno povedať, že ho tvorí väčšina obyvateľstva, nemožno ho odvodiť priamo od štatistických údajov. Z demografických údajov o Valaskej sa dozvedáme, že pri sčítaní obyvateľstva v r. 1869 bolo v kovopriemysle zamestnaných len 10 % obyvateľov. Z aktívnej populácie poľnohospodárstvo viazalo 64 % hospodársky činných Valaštanov, no v roku 1910 priemysel, remeslá a živnosti živili už vyše 67 % populácie, zatiaľ čo poľnohospodárstvo len 18 %. Súvisí to s rozvojom Podbrezovských železiární. Napriek tomu si obec udržala čiastočne poľnohospodársky charakter i vďaka prírodným podmienkam a výmere chotára. V materskej časti obce ostalo sústredené roľnícke obyvateľstvo (bolo evidovaných 66 samostatne hospodáriacich roľníkov, no celkovo z poľnohospodárstva žilo 428 ľudí), obyvatelia prichádzajúci za prácou v priemysle osídľovali hlavne satelitné osady (Piesok, Štiavnička). Poľnohospodárstvo teda zostalo určujúcim pre ľudové tradície a ešte v medzivojnovom období spôsob života obyvateľov starej Valaskej zodpovedal tradičným roľnícko-pastierskym formám (Alberty, 2002, s. 62 – ľudová kultúra). Doplnkové zamestnania (pltníctvo, povozníctvo) a kontakt s továrenským prostredím sa však spolupodieľajú na utváraní tradičného charakteru obce, čo je zreteľné aj pri sledovaní jazyka starších obyvateľov.

Niektoré špecifiká v nárečí Hronca ako odraz spoločenských pomerov (neoznačené údaje pochádzajú z terénneho výskumu v rokoch 1992 – 1995):

1. V hláskosloví

nachádzame rozdiely v kvantite a v distribúcii *ä*. Atlas slovenského jazyka I (ďalej len ASJ) na s. 45 pre Hronec uvádza podobu *zarábat'*, tú istú formu sme zaznamenali aj my, zatiaľ čo vo Valaskej (ďalej len Val.): *zarabät'*.

Hronec a Jasenie má podľa ASJ *vršok*, popri *vršok* v Čiernom Balogu, Jarabej, Beňuši, Heľpe, Drábsku (podľa ASJ).

V Hronci sme zaznamenali podobu s *pichláčmi*, tiež v slove *tóčňa* je tu rozdiel oproti *točňa* vo Val.

2. Tvaroslovie:

Hronec, Čierny Balog, Osrbľie má v nom. pl. tvar *ruke*, *nohe* a pod., zatiaľ čo Val., Bystrá: *ruki*. Ide o ojedinelý rozdiel, poslednú izoglosu, prechádzajúcu pozdĺž toku Hrona, ktorá sa ešte zachovala.

Formu *gaťi* i *gäťi* sme počuli v minulosti u starších ľudí v Hronci, Val.: *gaťe*.

V Hronci sa nachádza špecifická slovesná koncovka *-úvať:: zvešúvať* (nedok.) „zvesovať“, *pozahrabúvať* (dok.) „pozahrabovať“.

V Hronci sme zaznamenali aj starší tvar adjektíva *obúťi* (obutý).

Rozdiel je v tvare *pošopnúť* (Hronec) – *pošupkať*, *šopkať* (Val.).

Sloveso *spomenúť* má v Hronci osobitný tvar: *spomnúť* (*spomou*, *spomnie*).

Adverbiá majú v Hronci zvláštny tvar: *horeká* – hore (smer); hore (miesto), *doluká* – dolu (smer); dole (miesto), *tunáka* – tu.

3. V lexike je zaujímavá najmä vrstva slov spojených s odlišným spôsobom života v Hronci (prvky meštianskeho štýlu) a s nemeckým pôvodom obyvateľstva.

V slovnej zásobe ostatných obcí sme nezaznamenali:

aprehendovať (nedok., na čo i bezp.) protestovať proti niečomu, vyjadriť nesúhlas: *keď neprišli vinšovať, tag zme aprehendovali*

auzlág (-u, m.) výklad v obchode

cimet (-u, m.) škorica

igazolváň (-a, m.) preukaz

mašinka (-i, ž.) vo význame: lokomotíva; vlak

mufa (-i, ž.) kožušinový rukávec na ohrievanie rúk

néna, *ňéna* (-i, ž.) oslovenie staršej panej, teta, spája sa s menom: *Rózka néna*

podobenka (-i, ž.) podobizeň, portrét aj fotografický (napr. na preukaze)

podvyšok (-u, m.) zvýšenie (napr. platu): *podviški*

štrajchnúť krátko zavadiť o niečo, obtrieť, ošuchnúť sa o niečo

fortiel' (-a, m.) umenie, ovládanie presného postupu nejakého remesla, práce *furtom* (adv.) vždy, neustále: *Čo furtom chodí do nás*

Ďalšie slová, ktoré sme našli len v hrončianskom nárečí:

bebečka (-i, ž. obyč. v pl.) nekvalitné, malé jablká al. hrušky: *dav mi takich bebečkov*

kakáň (-a, m.) ryba hlaváč (*Cottus gobio*)

mľaniť (nedok., čím) *to len mľaní cukrom* – ledva ho cítiť

pošpintať vo význame „poraniť“

prvo (adv.) najprv

ALBERTY, Július a kol.: Monografia obce Valaská. Banská Bystrica: Harmony 2002. 96 s.

Atlas slovenského jazyka I. Hláskoslovie. Red. J. Štolc. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1968. 314 s.

HORÁK, Gejza: Nárečie Valaskej. Rkp. Horehronské múzeum v Brezne.

KAVULJAK, Andrej: Valasi na Slovensku. In: Sborník Matice slovenskej. Martin 1948, s. 38 – 42, 306 a n.

RHÓM, Róbert: Hronec. Rkp. AVS HM, č. 80.

STRÁNSKY, Albert: Drevorubači na Čiernom Hrone. Banská Bystrica: Stredoslovenské vydavateľstvo 1969. 306 s.

WEISS, Martin: Železiarska obec Hronec. Príležitostná publikácia vydaná Obecným úradom v Hronci. 1997 (bez číslovania strán).

Mikrooronymá v Súľovských skalách

Ján Bauko

Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Súčasťou lingvistiky je onomastika, ktorá skúma širokú škálu vlastných mien. Proprium je univerzálna jazyková kategória, ktorá sa nachádza vo všetkých jazykoch sveta. Nevieme o takom jazyku, v ktorom by sa nepoužívali vlastné mená.

Do systému vlastných mien patria toponymá, ku ktorým zaraďujeme aj oronymá (názvy vrchov), názvy útvarov vertikálneho členenia zemského povrchu. Väčšina doterajších publikácií pojednáva o etymológii jednotlivých oronym a ich morfematickej štruktúre (Majtán, 1996, s. 127 – 136). My sme sa v predošlej štúdii zaoberali motívmi vzniku názvov horolezeckých ciest (Bauko, 2003). Tieto mikrooronymá identifikujú časť skaly, ktorá slúži na horolezecké účely. Pôvodcami názvov horolezeckých ciest sú samotní horolezci, ktorí po vyhliadnutí určitej línie na skale pripravia cestu na prelez a po úspešnom prvo-výstupe dajú ceste názov. Cesty sú v horolezeckých sprievodcoch lokalizované na mapách podľa jednotlivých skál. Sú menej prístupné pre turistov, pretože ich prelez si väčšinou vyžaduje špeciálny horolezecký výstroj. Medzinárodná športová ročenka z roku 1996 zaraďuje horolezectvo medzi najrýchlejšie sa rozvíjajúce športy na svete (Hattingh, 1999, s. 12).

Súľovské skaly sú národnou prírodnou rezerváciou a významným miestom pre milovníkov prírody a horolezcov. Renesancia horolezectva sa v tejto oblasti začala v 80. rokoch 20. storočia, odkedy sú zaznamenané aj prvé názvy horolezeckých ciest. Prelezy existovali aj pred tým, ale názvy sa nezachovali.

Postup pri pomenovaní cesty je nasledujúci. Lezec si vyhladne na skale líniu, ktorú by chcel preliezť. Začiatok projektu označí skobou nabitou do tej časti skaly, kadiaľ bude viesť cesta. Ostatní horolezci môžu preliezť líniu len po prvovýstupe autora. Lezec pripraví líniu na prelez: očistí cestu a zasadí fixné istenia do skaly, aby lezenie bolo bezpečnejšie. Príprava cesty je niekedy náročná, môže trvať niekoľko dní, ale aj viac týždňov. Autor cesty sa potom pokúša preliezť vlastný projekt. Väčšinou ho vtedy istí zdola ďalší horolezec pomocou lana. Horolezecké cesty sú často vzdialené od seba len 2 – 3 metre, ich dĺžka je 5 – 80 metrov. Známe sú aj tzv. bouldre, kratšie cesty, ktoré sa ležia bez lana. Po úspešnom prvovýstupe pomenuje autor cestu vlastným menom. Napíše ho na skalu spolu s náročnosťou cesty, ktorá je vyjadrená v číslach 1 – 11+ (znamienko +, – poukazuje na ťažší, respektíve ľahší stupeň náročnosti), a to je signál pre ostatných horolezcov, že cesta už bola prelezaná. Výber mena je ľubovoľný, treba sa však vyhýbať homonymným názvom, ktoré by znemožňovali presnú identifikáciu a lokalizáciu cesty. Existujúci systém názvov ovplyvňuje výber a tvorenie nových pomenovaní.

Ročne počet týchto ciest vzrastá o 20 – 30 podľa toho, koľko projektov a prelezov sa uskutoční v danom roku. Súbor mien sa dynamicky rozvíja a je otvorený. Uzavretejší systém tvoria názvy skál. Niektoré z nich sú starodávne. Najstarším názvom pomenúvajúcim skalný útvar je *Roháč*. Prvýkrát sa s menom stretávame v listine z roku 1193 v podobe *Rohach* (Kerešová – Horečný, 2002, s. 156). Úradný a ľudový názov horolezeckých ciest je totožný, ale niektoré názvy skál môžu mať rôznu podobu. K jednému denotátu sa viaže viac názvov, vzniká polyonymia. Jeden z najznámejších skalných výtvorov je *Gotická brána*, ktorú nazývajú ľudovo podľa charakteristického zalomenia *Lomenou bránou*. Tvar ženského tela pripomína skala *Mária Terézia*, ktorá sa nachádza pred vchodom do jaskyne, preto ju volali aj *Tereza, čo sa dzíva do dziery*. Niektoré názvy skál môžeme nájsť v historických prameňoch v odlišnej podobe. V listine z roku 1268 je skalná brána *Vráta* uvedená pod názvom *Kukapu*, z maďarského kő 'kameň' a kapu 'brána', teda *Kamenná brána*. V súhrnnej správe o chotárnom spore z 1. júla 1805 je nazvaná *Keő Kapu alias Kamenne Vrata* (Kerešová – Horečný, 2002, s. 159).

Okruh používateľov názvov horolezeckých ciest je užší. Tieto mikrooronymy žijú hlavne v slovníku horolezcov. Pre nich sú mená dôležité z hľadiska identifikácie a orientácie. Názov cesty sa rýchlo šíri, pretože si ju chce väčšina z nich vyskúšať. Nakoľko sa v oblasti nachádza necelých 500 horolezeckých ciest, väčšiu časť názvov poznajú len miestni horolezci. Najväčší prehľad o menách má správca skál, ktorý eviduje všetky mikrooronymy. Najznámejšími sú cesty, ktoré majú vysoký stupeň náročnosti (10), ako *Black Diamond*, *Dio*, *Nový zákon*, *Oáza harmónie*, *Opus dei*.

Keďže názvy horolezeckých ciest používa malá, relatívne uzavretá sociálna skupina, Jaromír Krško odporúča termín mikrosociálne toponymy, ktoré majú podľa neho slabú ustálenosť, pomenúvajú často málo dôležité geomorfologické

objekty a existujú výlučne vo verbálnej podobe (Krško, 1998, s. 115). Na názvy horolezeckých ciest sa však spomenuté atribúty nevzťahujú: sú ustálené, pre horolezcov sú dôležitými lokalizačnými bodmi a existujú v písomnej podobe. Mikrooronymá používa mikrosocieta horolezcov, v písomnej podobe sú zaznamenané v horolezeckých sprievodcoch, kde sú lokalizované na mapách, identifikujú určitú líniu na skale a ich dĺžka je v skúmanej oblasti 5 – 80 metrov (názov Súľovské skaly považujeme za makrooronymum, lebo pomenovanie je známe širšej spoločnosti a rozlohou sú dlhé približne 25 km a široké 5 – 6 km).

Horolezectvu sa venujú najmä muži, čo sa odzrkadľuje aj v pomere pôvodcov mien podľa pohlavia. Len jediná žena (manželka horolezca) zaznamenala prvovýstup na troch horolezeckých cestách, ktorým dala názvy *Alf*, *Korytnačka* a *Venušino čaro*. Lezkyne väčšinou preliezajú už vytvorené cesty. Na druhej strane, ženy motivovali vznik viacerých mikrooronym. Ivan Vančo pomenoval cesty podľa krstného mena svojich dcér: *Erika*, *Ivana*. Ostatné dve vznikli po neprijemnom lezení. Mená pripomínali autorovi komplikované, problematické ženy: *Rebeka*, *Roxana*. Na skale *Veža nad ohniskom* môžeme vedľa seba nájsť päť cestičiek, ktoré dostali názov podľa hypokoristík dievčat, ktoré liezli v tej dobe (názvy sú z roku 1995) po Súľovských skalách: *Evička*, *Jaruška*, *Mariška*, *Miluška*, *Monča*. Jeden názov horolezeckej cesty vznikol z prezývky *Mrkvička* (jej nositeľka má dlhé vlnité ryšavé vlasy). Cesta s názvom *Total women* je tiež venovaná nežnejšiemu pohlaviu. Názov *Zmrznutý cicvor* vznikol preto, lebo manželka horolezca stála celý deň pod skalami a sledovala jeho výkony. Bola zima, došla jej trpezlivosť a začala nadávať: „*Stojím tu celý deň ako zmrznutý cicvor!*“ Pre túto skupinu názvov je výstižné proprium francúzskeho pôvodu *Cherchez la femme* (Za všetkým hľadaj ženu).

Autor cesty často vyberá názvy na základe určitých súvislostí. Mikrooronymá, ktoré pochádzajú od jedného autora, identifikujú cesty vedľa seba a vznikli podobnou motiváciou, tvoria dilógiu, respektíve trilógiu.

Dilógiu tvoria názvy *Frmol* a *Mazec*. Pochádzajú z jedného kontextu, ktorý vyslovil po vojne Štefan Kuchár: „*Teraz tu bude frmol a mazec!*“ Naozaj dodržal svoje slová, preliezal jednu novú cestu za druhou. Na analógiu mien Aristoteles, Sofokles vznikli pogrēčtené prezývky *Apištoteles* (<Pišta), *Ferokles* (<Fero), ktoré sa stali názvami ciest na skale *Tabuľa*. Z amerického kresleného seriálu *Beavis and Butt-head* pochádzajú dva názvy: *Beavis*, *Butt-head* (Sprostá hlava). Z fiktívnych slov vznikla dilógia *Bakšaráda*, *Chamaláda*. Sú to dve vymyslené slová, ktorými môžeme označiť čokoľvek. Spočiatku to boli príležitostné slová (okazionalizmy) jedného človeka (idiolekt). Neskôr sa výrazy proprializovali, používať ich začali aj iní (sociolekt). Fiktívne slová sa dostali z idiolektu do sociolektu. V kontexte môžu byť prítomné naraz. Napr.: To je predsa chamaláda a bakšaráda! Ich význam sa môže prispôbiť danému komunikačnému cieľu. Môžu plniť funkciu nadávok atď. Zaujímavú dilógiu tvoria aj cesty, ktoré pochádzajú od rôznych autorov. Cesta s názvom *Opus dei* vznikla v roku 1987 a v tej dobe patrila k najťažším so stupňom náročnosti 10–. V roku 2000 vytvoril iný

horolezec vedľa spomínanej cesty novú, ktorá dostala rovnaký stupeň náročnosti (10–) a podobný názov: *Nový opus*. Výber mena ovplyvnil už existujúci názov.

Nasledujúce mená tvoria trilógiu. Na skale *Harfa* vznik názvov motivovalo čítanie príbehov z mytológie spojené s témou podsvetia: *Charón* (v gréckej mytológii bol prievozníkom, ktorý prevážal duše mŕtvych cez rieku Styx do podsvetia), *Styx*, *Nekrón* (slovo pochádza z gréčtiny a znamená smrť, mŕtvvy). Zo zemepisných názvov vznikli mená *Bermudy*, *Havaj*, *Tahiti*, ktoré sa nachádzajú na slnečnej skale *Obelisk*. Dĺžka každej z nich je 30 m. Z vážnej hudby pochádzajú názvy *Krútnava* (opera od Eugena Suchoňa), *Rapsodia v modrom* (od Georgea Gerschwina), *West side story* (Príbeh zo západu od Leonarda Bernsteina). Na základe názvov platní skupiny Asia vznikla na skale *Podsvetie* trilógia *Alfa*, *Astra*, *Azia*. Iný typ trilógie tvoria pomenovania, ktoré identifikujú cesty s rovnakým stupňom náročnosti (10) a pochádzajú od jedného autora: *Nový zákon* a *Dio* sa nachádzajú na *Veži nad ohniskom*, cesta *Súľovské návraty* na skale *Tabuľa*.

Najväčšiu sériu dvanástich názvov vybral pôvodca mien podľa zverokruhov: *Baran*, *Býk*, *Blíženci*, *Rak*, *Lev*, *Panna*, *Váhy*, *Škorpión*, *Strelec*, *Kozorožec*, *Vodnár*, *Ryby*. Na skale *Hniezdo* sa nachádzajú (zatiaľ) horolezecké cesty iba jedného autora, ktorý ich pomenoval už spomenutým spôsobom: *Ryby*, *Býk*, *Váhy*, *Vodnár*, *Škorpión*. Na jednotlivých skalách väčšinou nachádzame názvy od rôznych pôvodcov. Ďalšou výnimkou je skala *Vinice*, kde však názvy od jedného autora vznikli v roku 1993 odlišnou motiváciou: *Prvá*, *Len sa nezabi, sváko*, *Veľký vrták*, *Najkrajšia*.

Pomenovania rôznych denotátov môžu vzniknúť podobnou motiváciou, lexikálne významy topolexém sú v synonymickom vzťahu v mikrooronymách *Najkrajšia* – *Perfektná*, *Hlupák váha* – *Hra s rovnováhou*, *Koumácka* (z českého slangu) – *Špekulantská*, *Début* – *Prvá*, *Bruško* – *Tráns uterus* (Cez brucho). Niektoré mená tvoria antonymický vzťah. Pozitívny významový odtieň majú názvy *Bonbónik*, *Bufet*, *Celkom pekná*, *C' est la vie*, *Mňam-mňam*, *Najkrajšia*, *Unikum* a negatívny významový odtieň propriá *Beštia*, *Bolesť*, *Depresia*, *G.R.C.*, *Kopa zlosti*, *Vnútné zlo*.

Viacere názvy horolezeckých ciest majú aj konotatívny, asociatívny význam. Na ceste *Šťastná trinástka* sa nachádza trinásť istení. Pre pôvodcu mena bola trinástka vždy šťastným číslom. Cesta *O päť dvanásť* bola prelezená na poslednú chvíľu. Horolezec mal málo času do odchodu vlaku, po niekoľkých neúspešných pokusoch sa poslednýkrát odhodlal zdolať úsek skaly a vtedy sa mu podaril prvovýstup. Podľa americkej klasifikácie náročnosti by cesta mala 5.12, čo sa rovná miestnej 8+. K viacvýznamovým patrí aj názov *Už len 22 dní*. Autor preliezol cestu vtedy, keď mal do konca vojny 22 dní. Spomenul aj ďalší motív: jeho obľúbenou skladbou bola rovnomenná pieseň od Miroslava Žbirku. Vrch skaly *Tabuľa* je okrúhly, preto vznikol názov horolezeckej cesty *Mydlové bubliny*. Druhý význam názvu je v tom, že človek sa môže stať známym po

prelezení ťažkých ciest, ale keď sa to podarí aj iným, mýtus splasne ako mydlové bubliny.

Môže sa stať, že pôvodný autor projektu nie je schopný prelízať celú líniu. Keď sa po viacerých neúspešných pokusoch vzdá svojho cieľa, prelezenie projektu je nad jeho sily, môže ponúknuť prelez cesty skúsenejšiemu horolezcovi. V tom prípade má právo dať názov ceste ten, ktorý ju prvý zdolal, čiže nie autor projektu. Autor projektu horolezeckej cesty vo väčšine prípadov uskutoční prvovýstup a je aj pôvodcom mena. Jednou z výnimiek je názov *Rekviem*. Keďže autorovi projektu sa nepodarilo zdoláť časť skaly, ponúkol prelez cesty inému, skúsenejšiemu horolezcovi, ktorý po úspešnom prvovýstupe mal právo na výber mena. Napriek tomu poprosil pôvodného autora cesty, aby jej dal názov. Ten bol veľmi smutný, že neuspel, vybral preto názov korešpondujúci s jeho duševným stavom. Autor projektu môže aj darovať cestu. Prvovýstup na ceste *52 %-ná Igorovica* (na analógiu slova *slivovica*) uskutočnil priateľ (Igor) pôvodcu názvu na svoje 52. narodeniny. *Beštia* a *Špára generácií* dostali svoj názov od prvovýstupcu a nie od autora. Zmena názvu je ojedinelá. Pôvodný názov jednej cesty bol *Desať centimetrov do raja*, nakoľko k poslednému úspešnému chytu chýbalo 10 cm. Cesta nebola dlho do konca prelezená. Na jej zdolanie mali záľusk viacerí. Keď ju Štefan Kuchár prelízol, mal pocit, že ostatní na neho pozerali ako na cudzinca, preto ju pomenoval názvom *Foreigner*.

Väčšina mikrooronym pochádza z apelatívnej slovnej zásoby: *Bolest', Erotická masáž, Motýľ, Na vežičke klud, Sršeň, Stratený svet, Vertikálna prechádzka*. Výrazy zo slangu sú v menách *Frmol, Jednohubka, Len sa nezabi, sváko, Mazec, Po paprčiach, Potokove pindy, Zmrznutý cicvor*. Niektoré názvy vznikli z frazém: *Čertovské prsty, S odretými ušami, O päť dvanásť*. Lexikálna jednotka *cesta* je prítomná len v štyroch mikrooronymách: *Cesta svedkov liehovových, Hodvábná cesta, Mravenčia cesta, Pracovná cesta*.

Už existujúce propriá sa tiež môžu stať názvom horolezeckej cesty. V najväčšom počte sa vyskytujú v názvoch antroponymá. Z priezviska vznikli názvy *Nostradamus, Prčinovská* (<Prčín), *Vajdátor* (<Vajda). Krstné mená sú v mikrooronymách *Brunhilda, Cesta pre Janu, Dominika*. Prevažná časť názvov vzniknutých z osobných mien obsahuje hypokoristiká: *Ďurov krst, Janova, Kristínka, Ľubka, Mirove prebudenie, Na pamiatku Braňovi, Zuzi*. Niektoré antroponymické mikrooronymá sú prevzaté z Biblie a mytológie: *Ezechiel, Fortúna, Ikarov sen, Odysea, Penelopa*. Toponymá môžu slúžiť na vznik nových toponým: *Chicago, Kamčatka, Sibír*. Názvami horolezeckých ciest sa stávajú oronymá (*Everest*), hydronymá (*Niagara*), názvy ostrovov (*Bermudy*), kapiel (*AC-DC*), hudobných skladieb (*Schody do neba*), platní (*Astra*), filmov (*Votrelec*), rozprávok (*Snehulienka*).

Tendencia k internacionalizácii menného fondu sa prejavuje zvyšovaním podielu názvov cudzieho pôvodu. Najčastejšie sa vyskytujú názvy z anglického jazyka: *AC-DC, Beavis, Black Diamond, Butt-head, Climbing for all, Climbing*

for you, Dry country, Easy, Foreigner, Free, Happy end, Hey Joe, Jumbo, Keep the faith, Kiss me, LSD, May day, Midnight shark, New Age, Runway, Show no mercy, Sorry no bonus, SOS, Špára OK, Step by step, Superchannel, Total women, West side story. Vo vaššom množstve sa objavujú aj mikrooronymá pochádzajúce z latinčiny: *Adrenalin, Beštia, Depresia, Dilatačný komín, Dissénsiô, Domino, Imaginárna, IQ, Kompromis, Lego, Matrix, Mea culpa, Opus dei, Quo vadis, Rekviem, Špekulantská, Tráns uterus, Unikum, Viagra.* V mennom fonde sú názvy pochádzajúce z ďalších jazykov: francúzske (*Bonbónik, C' est la vie, Cherche la femme, Début, Dejavu, Rutina, Šamorínsky šampión*), grécke (*Extáza, Nano, Nekrón, Oáza harmónie, Piko*), české (*Koumácka, Něco za něco*), japonské (*Bonsai, Cunami*), švédske (*Atto, Femto*), zo sanskritu (*Kamasutra, Nirvána*), 1 holandský (*Lakmusový papierik*), 1 taliansky (*La Vendetta*).

Zo slovnodruhového hľadiska propriá považujeme za substantíva, čo však neznamená, že by sme ich nemohli skúmať podľa jednotlivých členov. V mennom materiáli prevažujú jednoslovné názvy, pri ktorých môžeme rozlíšiť nasledujúce typy: V (verbum) – *Vydržať*, S (substantívum) – *Bufet, Extáza, Gorila, Limonáda, Platňa, Skratka*, A (adjektívum) – *Neistá, Perfektná, Prvá, Sólová*. Dvojslovné pomenovania sú rôzne: S + S – *Špára generácií, Ovocie-zelenina, Vôňa ihličia*, S + N (numerále) – *Hrana 1624*, P (prepozícia) + S – *Po paprčiach, Za stromom*, A + S – *Bytčiansky ležiak, Križová výprava, Trávnatá špára, Vedľajšie účinky, Veľký vrták*, A + A – *Malý ostrý*, A + N – *Šťastná trinásťka*, AV (adverbium) + A – *Celkom pekná*, K (konjunkcia) + K – *Buď alebo*, I (interjekcia) – *Cik-cak, Mňam-mňam, Uf, uf* (onomatopoe). Trojslovné názvy môžeme triediť takto: S + S + A – *Cesta svedkov liehovových*, S + A + S – *Hrana pívneho mozola*, S + AV + V – *Nebo nikdy nespadne*, S + P + S – *Hra s rovnováhou*, S + PR (pronomen) + V – *Protiklady sa priťahujú*, P + S + S – *Na pamiatku Braňovi*, P + A + S – *S odretými ušami*, A + K + AV – *Dobré, ale málo*, I + I + I – *Hop šup tralala*. Štvorslovné pomenovania sú zriedkavé: PA (partikula) + PR + V + S – *Len sa nezabí, sváko*, PA + PA + N + S – *Už len 22 dní*. Najdlhší, a to päťslovný názov, je francúzskeho pôvodu: *Les aventuries de nouveau monde* (Dobrodruhovia nového sveta).

Najfrekventovanejšie sú syntagmatické pomenovania. Najtypickejšie sú prívlastkové determinatívne syntagmy, ktoré môžu byť zhodné (*Bláznivý projekt, Čertovské prsty, Erotická masáž, Hlupák váha, Zvieracia špára*) a nezhodné (*Mesto anjelov, Otázka dôvery, Tvrdnutie lýtok, Zbierka hriechov*). Príslovkové determinatívne syntagmy sú zriedkavejšie (*Celkom pekná, Návrat do SZ*). Koordinatívne syntagmy sú dve: *Dobré, ale málo* (odporovacia), *Kridelko alebo stehienko* (vylučovacia). Prepozičné sklady tvoria názvy *Cez jaskynky, Po paprčiach, Za stromom*. Koreňové morfémy apelatív sa stávajú propriami (*Bufet, Cumel, Komin, Motýľ*). Mená vznikajú aj tvorením príponami: -ča (*Monča*), -ec (*Votrelec*), -eš' (*Boleš'*), -ička (*Čerešnička*), -ik (*Bonbónik*), -ík (*Krumplík*), -ka (*Stienka*), -ko (*Kakavko*), -nár (*Vodnár*), -nik (*Otáznik*), -ská (*Špekulantská*), -uška (*Miluška*). Jednoduché vety sa môžu stať mikrooronymami: *Adela ešte*

nevečerala, *Keep the faith*, *Len sa nezabi*, *sváko*, *Odpočívaj v pokoji*, *Show no mercy*, *To čumiš*. Kompozitá sú v menách: *Jednohubka*, *Runway*. Akronymné názvy vznikajú z prvých písmen slov: *CD*, *IQ*, *LSD*, *TR* (je to skratka pre lezenie s horným istením, tzv. top-rope), *SOS*. V pluráli sú názvy: *Blíženci*, *Drôty*, *Ryby*, *Váhy*, *Vaničky*.

V skúmanej lokalite patria k oronymám aj názvy skál, ktoré sú často metaforické, poukazujúce na tvar skaly: *Budzogáň*, *Dva hrby*, *Harfa*, *Indián*, *Jašterica*, *Kačka*, *Kocúrove uši*, *Kridlo*, *Mních*, *Obelisk*, *Organy*, *Skalný hrib*, *Sova*, *Sovička*, *Tabuľa*, *Tri puky*, *Trojzubec*, *Ťava*, *Vajce*, *Zrkadlo*, *Zúbok*, *Žiletka*. Skalný útvar *Kohýlna* dostal názov podľa zákonom chránenej rastliny kohýlia. Skaly stojace v blízkosti bývalého konského cintorína volajú *Nad konský cinter*. Pre pasúce sa kozy sa stali osudnými *Kozie diery*. Podľa názvu horolezeckej cesty vzniklo pomenovanie skaly *Ivanka*. Súvislosti medzi názvom skaly a na nej sa nachádzajúcich horolezeckých ciest môžeme pozorovať aj v iných prípadoch. Väčšinou ide o metonymické vzťahy. Skala *Harfa* nám pripomína hudobný nástroj, preto vznikli aj názvy ciest *Lavá struna*, *Prostredná struna*, *Pravá struna*. Tieto tvoria trilógiu podobne ako názvy na skale *Sokolíky*: *Lavý sokolík*, *Prostredný sokolík*, *Pravý sokolík*. Na skale *Kridlo* sa nachádza cesta *Kridelko alebo stehienko*. Totožná koreňová morféma *zub* je v mene skaly *Trojzubec* a cesty *S nožom v zuboch*, mravec zase v propriách *Mravenisko* (skala) a *Mravenčia promenáda* (cesta). Rôznu koncovú morfému dostali *Neviniatko* (skala) a *Nevinná* (horolezecká cesta). Na *Školskej veži* vytvoril skalolezec cestu *Posledné prázdny*. Na skale *Žiletka* sú cesty *Ostrie* a *Zubaté ostrie*. Na skale *Brada* sa nachádza cesta *Tvár*.

Súbor skúmaných oronym môžeme rozdeliť na dve časti. Názvy horolezeckých ciest tvoria otvorený menný systém. Prvé z nich vznikli v Súľovských skalách v 80. rokoch 20. storočia. Názvy skál tvoria uzavretejší systém a viaceré z nich nachádzame aj v historických prameňoch. Kým názvy horolezeckých ciest poznajú väčšinou len skalolezci, názvy skál aj miestni obyvatelia. Existujúce mikrooronymá ovplyvňujú výber a tvorenie ďalších. Zaujímavé sú propriálne dilógie a trilógie. Väčšina mien pochádza z apelatívnej slovnej zásoby, apelatíva sa proprializujú. Už existujúce propria sa môžu prevziať a stať sa názvami horolezeckých ciest. Viaceré mená sú viacvýznamové, evokujú rôzne asociácie. Vo výbere mien zohráva dôležitú úlohu emotívnosť, podľa motivácie sú najfrekventovanejšie názvy poukazujúce na pocity, zážitky skalolezcov pri lezení (Bauko, 2003). Internacionalizácia je prítomná v názvoch horolezeckých ciest, názvy skál sú iba slovenského pôvodu. Názvy skál i horolezeckých ciest sú väčšinou jednoslovné, a to substantívneho typu, v názvoch horolezeckých ciest sa však často objavujú aj viacslovné (najmä dvojslovné) pomenovania.

Mikrooronymá sú v Súľovských skalách významné z hľadiska identifikácie a orientácie najmä pre ich používateľov, horolezcov. Toponymia doteraz venovala tomuto druhu propria málo pozornosti. V budúcnosti je potrebné rozšíriť výskum mikrooronym a porovnať zaujímavý menný materiál s inými skalole-

zeckými oblasťami. Dôležitá je aj metodika výskumu, pretože podrobné spracovanie korpusu si vyžaduje aj prácu v teréne. Bez respondentov by nebolo možné odkryť motívy vzniku jednotlivých názvov.

Literatúra

BAUKO, Ján: Etymológia názvov horolezeckých ciest v Súľovských skalách. In: Lingvistické konfrontácie. Lingvistický odborný seminár. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa 2003. CD-ROM.

BLANÁR, Vincent: Teória vlastného mena. Bratislava: Veda 1996.

CREASEY, Malcolm: Horolezectví. Dobřejovice: Rebo Productions 2000.

HATTINGH, Garth: Horolezectví. Praha: Svojtka & Co. 1999.

KEREŠOVÁ, Michaela – HOREČNÝ, Jaromír: Súľov a jeho nemá svedkovia dávnych čias. Žilina: Edis 2002.

KRŠKO, Jaromír: Mikrosociálne toponymá. In: 13. slovenská onomastická konferencia. Bratislava: Esprima 1998, s. 115 – 119.

KRŠKO, Jaromír: Mikroštruktúrne vzťahy v onymii. In: Slovenská reč, 2002, roč. 67, č. 3, s. 142 – 153.

MAJTÁN, Milan: Z lexiky slovenskej toponymie. Bratislava: Veda 1996.

PANČÍKOVÁ, Marta: Poľské a slovenské oronymá v Tatrách. In: Jazyková a mimojazyková stránka vlastných mien. Nitra 1994, s. 211 – 216.

PAUER, Daniel: Slovenské skaly II. Piešťany: Tissing press 2002.

ŠTOLLMANN, Andrej: Súľovské skaly. Martin: Osveta 1974.

UHLÁR, Vlado: Názvy vrchov z osobných mien. In: VI. Slovenská onomastická konferencia. Bratislava: Veda, Vydavateľstvo SAV 1976, s. 223 – 231.

Problematika prípravy Hydronymie Slovenska

Jaromír Krško

Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Myšlienka spracovania hydronymie (vlastných mien tečúcich a stojatých vôd) v širšom (európskom) kontexte sa zrodila r. 1988 v nemeckom Mainzi. Autormi projektu Hydronymia Europaea boli W. P. Schmid, J. Udolph a K. Rymut, ktorí nadviazali na pôvodnú myšlienku H. Kraheho zo šesťdesiatych rokov. H. Krahe vypracoval projekt na spracovanie hydronymie Nemecka pod názvom Hydronymia Germaniae.

Spracovávanie slovenskej hydronymie sa však začalo už pred projektom Hydronymia Europaea – M. Majtán a K. Rymut spoločne spracovali r. 1985 povodie Oravy pod názvom *Hydronimia dorzecza Orawy* (1985). Práve táto monografia, forma spracovania hesla, metodika výskumu hydronymie sa stala metodologickým východiskom pre spracovanie hydronymie Európy.

Komplexne spracovať povodia na Slovensku sa pokúša projekt Hydronymia Slovenska, ktorý sa snažíme prezentovať v tomto príspevku. Myšlienka spracovania všetkých povodí Slovenska rezonovala vo vedeckej komunite už dávnejšie, konkrétne podoby dostal projekt v roku 2003. Celý projekt bude zhrnutím všetkých samostatne publikovaných projektov jednotlivých povodí Slovenska. Doteraz sa podarilo spracovať (už spomenuté) povodie Oravy (Majtán – Rymut, 1985), povodie Slanej (Sičáková, 1996), Dunajca (Rymut – Majtán, 1998), Ipľa (Majtán – Žigo, 1999), Turca (Krško, 2003), Nitry (Hladký, 2003). Plánuje sa spracovanie hydronymie povodia Hrona (Krško), pripravuje sa kolektívne spracovanie hydronymie povodia Váhu (vrátane Dudváhu a Čiernej vody – Krško – Gigerová – Majtán – Zatlková – Hladký). Projekty spracovania hydronymie jednotlivých povodí sa plánujú aj na východnom Slovensku – povodie Hnilca (Sedláková) a Torysy (Gerlaková).

Veľký dôraz (v súvislosti so spracovaním hydronymie Slovenska) treba venovať diplomovým prácam. Diplomanti by mali spracovať základné členenie povodia podľa vodohospodárskej mapy v mierke 1:50 000, heuristickým výskumom získať nárečovú podobu názvov, excerpovať im dostupné mapy v rozličných mierkach, excerpovať turistické príručky daného regiónu a doložiť historické názvy spracované v klasickom diele V. Šmilauera *Vodopis starého Slovenska* (1932).

Spracovanie hydronymie vodného toku znamená získať podoby názvov, ktoré sa používajú v súčasnosti (synchronný aspekt), ale pre komplexný pohľad je dôležitý aj diachrónny aspekt – teda získať aj podoby, ktoré sa používali v minulosti. Synchronno-diachrónny pohľad umožní analyzovať rôzne motivačné činitele, ktoré sa menili v časovej následnosti, a zároveň môžeme analyzovať lexikálne východiská slovenských hydroným. Projekt Hydronymia Slovenska umožní porovnať apelatívne východiská slovenských hydroným s ostatnými slovanskými hydronymami. Neskôr bude možné analyzovať modelovú štruktúru slovenských hydroným...

Súčasnú podobu hydronymie získame z vodohospodárskych máp (M 1:50 000). Postup je taký, že smerujeme od ústia hlavného toku proti prúdu k najbližšiemu prítoku. Tu určíme, či ide o prítok z ľavej alebo pravej strany¹. Takto postupujeme po tomto skúmanom toku a určujeme aj jeho ďalšie prítoky. Keď sa dostaneme až ku prameňu prítoku, vrátime sa k hlavnému toku a postupujeme k ďalšiemu prítoku. Takto pokračujeme až ku prameňu hlavného toku. Zistené názvy potokov si zapisujeme na pracovnú mapu, zároveň tvoríme hydrografické členenie toku, čiže zapisujeme pod seba vodné toky od ústia hlavného toku proti prúdu tak, že jednotlivé prítoky odsadíme tabulátorom vždy podľa toho, či ide o tzv. prítok I. stupňa alebo II., prípadne vyšších stupňov. Za jednotlivé toky uvedieme, či ide o pravý/ľavý prítok:

¹ Smer prítoku sa určuje smerom (čelom) po prúde toku – po ľavej strane sú ľavé prítoky, po pravej sú pravé.

Hron

Liešňanský potok (1) ľ.

Putikov ľ.

Novobanský potok p.

Starohutský potok p.

Sedlový potok (1) ľ.

Sklený potok ľ.

Drozdovo p.

Rovienka ľ.

Zajačí potok (2) p.

Uvedené hydrografické členenie znamená, že do Hrona sa zľava vlieva Liešňanský potok, do ktorého zľava ústi Putikov. Ďalším prítokom Hrona (proti prúdu) je pravý prítok pod názvom Novobanský potok, do ktorého sa sprava vlieva najprv Starohutský potok, do ktorého zľava ústi Sedlový, potom Sklený potok a sprava potok Drozdovo. Po Starohutskom potoku je ďalším prítokom Novobanského potoka ľavý tok Rovienky a pravý prítok pod názvom Zajačí potok.

Číselné indexy pri Liešňanskom, Sedlovom a Zajačom potoku znamenajú, že takto pomenovaných potokov je na povodí Hrona niekoľko. Spracovanie hydronymie znamená, že sa nezbiera lexika hydronymie, ale zapisujeme a analyzujeme jednotlivé onymické body (vodné toky). Preto musíme zapísať všetky získané názvy jednotlivých onymických bodov a rovnaké názvy môžeme odlíšiť len pomocou indexov. Pri výskyte rovnakých názvov hovoríme o onymickej polysémii alebo o onymickej homonymii (Krško, 2002, s. 147 – 150). Príčinou vzniku týchto mikroštruktúrnych vzťahov je motivácia pomenovania – pri onymickej polysémii ide o rovnakú motiváciu a aj rovnakú formu názvu – napr. v povodí Turca sa vyskytuje niekoľkokrát názov Biely potok: *Biely potok (1)* – ľavý prítok Turca ústiaci v časti Požehy, *Biely potok (2)* – pravý prítok Turca ústiaci severne od Blažoviec, *Biely potok (3)* – pravý prítok Briešťanky, *Biely potok (4)* – pravý prítok Belianskeho potoka, *Biely potok (5)* – pravý prítok Vôdok (Krško, 2002, s. 150). Pri onymickej homonymii ide o rovnakú formu názvu, ale motivácia je rozdielna – napr.: *Široká (1)* – ľavý prítok Teplice – názov vznikol podľa širokého toku, *Široká (2)* – ľavý prítok Turca – názov vznikol z hydronyma *Široký potok*, *Široká (3)* – ľavý prítok Slovianskeho potoka – názov vznikol podľa terénneho názvu *Široká* (dolina) (Krško, 2002, s. 148).

Je pochopiteľné, že pri opise vôd celého Slovenska zaznamenáme mnohonásobný výskyt pomenovaní typu Biela voda, Čierna voda, Biely potok, Čierny potok, Hlboký potok, Mlynský potok, Studený, Široká a pod. Problémom bude správne zoradenie týchto názvov podľa indexov. Východiskom by malo byť hydrografické členenie voči hlavnému toku, ktorý odvádza vody Slovenska – Dunaja². Polysémické názvy by mali mať najmenší index smerom od dolného toku

² Podľa hydrológov odvádza Dunaj asi 94 % vôd na Slovensku (ústia do Čierneho mora), zvyšok odtieká do Visly, ktorá ústi do Baltského mora.

Dunaja v Maďarsku. Tu je prvým (ľavým) prítokom Tisa, do ktorej sprava ústi najprv rieka Slaná (a jej prítoky na Slovensku). Vyšší index by mali vodné toky povodia Hornádu a Ondavy. Postupne by sme indexmi označili polysémické názvy povodia Ipľa, Hrona, Váhu a Moravy. V „indexovom“ rade by boli posledné vodné toky, ktoré neústia do Dunaja, ale do Visly. Poradie by bolo podobné – prvé by sme označili východoslovenské prítoky Popradu (ten je pravým prítokom Dunajca) a potom polysémické názvy prítokov Dunajca.

Zistené (štandardizované) názvy zoradené v hydrografickom členení prepíšeme do heslára hydroným, ktorý je radený abecedne. Štruktúra hesla je nasledujúca:

Ivančinský potok p. Turiec, 5,8 km; pramení Z od Diviak, ústi v Ivančinej.

VMp. 50: 36 – 11; Šmil. Nr. 236

VN: 1248 *Konotopa* KrižM 164

1248 *Kanapota* TR 84

1254 *riv. Konotopa* CDS I II, Nr. 459, s. 319; Šmil. 322; Mál. 86

1254 *riv. Conotopa* CDH IV/2, 242

1736 *Konopotam* Bel II., 300

1892 *Konotopa* KrižS. 424

1898 *Konotopa* KrižM 163

1944 *Konotopa* Šik. 89

1973 *Konotopa* Lich. 22 – 23

1981 *Ivančiná* VMp. SSR

1988 *Ivančinský* VMp. oz.

1990 *Ivančinský potok* VMp. ČSFR

1996 *Konotopa* Beň. 75

náreč.: *Ivančiná* Ivan.

Konotope Ivan.

ON: *Konotopa*

1248 *Konotopa* Beň. 75

1248 *Kanapota* TR 74

1414 *Konotopa* Beň. 76

1430 *Konothaba* Beň. 76

ON: *Ivančiná*

1423 *Iwankfalva* VSO I, 495

1536 *Iwanchynffalva* VSO I, 495

1786 *Iwančina* VSO I, 495

Etym.: Názov *Konotopa* (z *koň* a *topiti*) vznikol podľa charakteristiky brehov toku – močaristé brehy, pri prechode potoka sa topili kone (Šmil. s. 463 – 464); názvy *Ivančiná*, *Ivančinský potok* boli motivované osadným názvom *Ivančiná*.

Lit.: Šmil. s. 55, 463 – 464; Beň. s. 75 – 79

Príklad vodného toku *Ivančiná* je na tok, ktorý priamo ústi do Turca. Vodný tok vyššieho stupňa sa zapíše takto:

Lubovná p. Necpalský potok (→ Beliansky potok → Turiec), 1,8 km; pramení J pod Hradišťom (891 m n. m.), preteká Lubovnou dolinou, ústi V od Necpál.

VMp. 50: 36 – 11; 36 – 12

VN: 1958 *Lubovňa* VFat.

1973 *Lubovná* Lich. 26

1988 *Jastrabský* VMp. oz.

náreč.: *Lubovná* Necp.

TN: 2000 *Lubovná dolina* VF

2000 *Jastrabské* (vrch) VF

Etym.: Názov *Lubovná* vznikol podľa terénneho názvu *Lubovná dolina* (to z apel. *lub* (psl. *lubъ*) – dolina s listnatým porastom); podoba *Jastrabský* bola motivovaná pomenovaním vrchu *Jastrabské*, pod ktorým potok pramení. V turčianskom nárečí sa názov *Lubovná* vyslovuje mäkko.

Hlavička hesla pozostáva z kodifikovaného pomenovania toku (záväzná sú najmä názvy uvedené vo vodohospodárskych mapách), potom nasleduje smerovanie vtoku (pravý/ľavý), do čoho ústi (ak ide o prítok vyššieho stupňa, píše sa celé smerovanie prítokov až po hlavný tok), dĺžka toku v kilometroch, lokalizácia prameňa a ústia (lokalizácia je často veľmi dôležitá pri zisťovaní motivácie názvu – okolité vrchy, doliny, obce, cez ktoré tok preteká...).

Po hlavičke nasleduje číslo vodohospodárskej mapy v mierke 1:50 000 (VMp. 50), ktoré je uvedené v pravom hornom rohu mapy. Pri dlhom toku ide o niekoľko máp (napr. Turiec sa nachádza na mapách č. 26 – 33; 36 – 11; 36 – 13; 36 – 14). Potom nasleduje číslo potoka, ako ho registruje V. Šmilauer (1932). Nasledujú historické doklady názvov s rokom zápisu, presnou podobou a literatúrou, kde sme názov získali.

Po zápisoch hydroným zapíšeme doklady na terénne názvy (TN), prípadne osadné názvy (ON) – ojkonymá, ktoré motivovali názov potoka.

V etymológii vyložíme všetky podoby analyzovaného názvu. Dôležitú literatúru k etymológii môžeme uviesť na koniec hesla.

Zaniknuté vodné toky alebo tie, ktoré nevieme presne priradiť k súčasným názvom, uvedieme tiež do heslára, ale ich označíme indexom ✦:

✦ **Izov** prítok Mútnika, dnes neidentifikovaný tok medzi Skleným a Dolnou Štubňou.

VMp. 50: 36 – 11; 36 – 13

VN: 1364 *Izov* Beň. 151

1364 *Isowpothaka* KrižS. 156

1892 *Izov* KrižS. 156

Etym.: Názov *Izov* pochádza z maďarského apel. *izzó* = *teplica*. Motiváciou bola teda teplá voda.

Sútok s Mútnikom bol hraničným bodom pri vymedzení bezmennej osady od hraníc Skleného a Dolnej Štubne (Beň. 151).

Rovnaké názvy označíme indexom (musia byť v súlade s indexmi v hydrografickom členení) a radíme ich podľa poradového čísla:

Čierny potok (1) → Čierna voda (1)

Čierny potok (2) p. Turiec, 5,5 km; pramení Z od Necpál, ústi pri Košťanoch nad Turcom.

VMp. 50: 26 – 33; 36 – 11

VN: 1976 *Čierny potok* Div.

1981 *Čierny potok* VMp. SSR

1983 *Čierny potok* MT 50

1988 *Čierny potok* VMp. oz.

1989 *Čierny potok* ZMp. ČSSR

1990 *Čierny potok* VMp. ČSFR

1994 *Čierny potok* GNMt. 37

1997 *Čierny potok* MF-MH

1998 *Čierny potok* MT – okr.

Etym.: → vyššie.

Iné podoby názvov, ktoré analyzujeme v rámci hlavného hesla, uvedieme v abecednom poradí a odkážeme na hlavné heslo:

Bysterec → Bystrica

Bystrá → Dedinský potok

Do abecedného heslára zapisujeme súčasné i historické názvy. Často tak dochádza k ďalšiemu mikroštruktúrnemu javu – polyonymii (Krško, 2002, s. 144) v diachrónnej rovine. Zmena názvu bola najčastejšie vyvolaná zmenou motivácie – zmenou tzv. relačného objektu. Preto je dôležité konfrontovať vodohospodárske mapy so základnými mapami, v ktorých môžeme nájsť základné motivačné faktory – názov vrchu, pod ktorým vodný tok pramení, názov doliny, lokality alebo obce, cez ktorú tok preteká... Pri nedostatočnej analýze základnej mapy sa niekedy nedá presne analyzovať motivácia niektorej podoby vodného toku:

Želobudzský potok p. Hradná (→ Slatina (1) → Hron), 10,5 km; nová orientácia toku: pramení Z od Želobudzkej skaly (1115 m n. m.), tečie cez Macákovu dolinu a samotu Macáková, ústi J od Želobudze.

pôvodná orientácia toku: pramení V od Hrochote, ústi J od Želobudze

VMp. 50: 36 – 32, 36 – 41

VN: 1876 *Želobudzský potok* Špec. 75

1884 *Zalobudzky* p. TMp. 25

1900 *Zsalobudszky* p. VM

1965 *Želobudzský potok* HP

1971 *Želobudzský potok* HČ

1971 *Želobudzský potok* ZMp. 50

1971 *Želobudzský potok* ZMp. 50

1973 *Majerský potok* ZMp. 10

1973 *Želobudzský potok* Cmp.Zv

1997 *Želobudský potok* PCTMp.Gemer

1988 *Macákov* VMp. oz.

1990 *Želobudský potok* VMp. DT

2000 *Želobudský* VP, 141

TN: Macáková

1990 *Macáková* VMp. DT

ON: Želobudza

Etym.: Názov *Želobudský potok* bol motivovaný osadným názvom Želobudza, pomenovanie *Majerský potok* motivovalo apelatívum majer (Želobudza je bývalý majer), názov *Macákov* vznikol podľa pomenovania doliny, cez ktorú preteká.

Rovnakú štruktúru ako tečúce vody majú aj stojaté vody (vodné nádrže, rybníky), pri ktorých sa však neuvádza dĺžka toku, ale vodná plocha. Do tohto oddielu sa zapisujú aj pramene a vodopády:

Budiš prm. v obci Budiš (dnešná plnička).

VMp. 50: 36 – 11

VN: 1736 *Budischensis* Bel, 302

1920 *kyslá voda na Budiši* Zg. 27

1947 *Budiš* BojT. 14

1994 *Budiš* Kem. 45

ON: Budiš

1616 *Budis* VSO I, 253

1773 *Budiss* VSO I, 253

Etym.: Názov *Budiš* bol motivovaný osadným názvom *Budiš* (to z osobného mena *Budiš* < *Budslav*) a pomenúva prameň nachádzajúci sa v obci.

Ďanovský rybník v. n. 2,97 ha J od Ďanovej.

VMp. 50: 36 – 11

VN: *rybník pri Ďanovej* Nov. 46

1981 *Ďanovský rybník* VMp. SSR

1997 *Ďanovský rybník* TT

1998 *Ďanovský rybník* MT – okr.

ON: Ďanová

1252 *Villa Jank* VSO I, 304

1331 *Dean* VSO I, 304

1436 *Dyanfalva* VSO I, 304

1773 *Dianowa* VSO I, 304

Etym.: Názov *Ďanovský rybník* vznikol podľa osadného názvu *Ďanová*, pretože rybníky boli vybudované v chotári tejto obce. Rybník bol vybudovaný na mieste bývalého rašeliniska r. 1967.

Malý Necpalský vodopád vdp., výška 1,2 m, 750 m n. m., nachádza sa pri ústí potoka Prierastlé do Necpalského potoka, kataster Necpál.

VMp. 50: 26 – 34

VN: 2000 *Malý Necpalský vodopád* VF

2001 *Malý Necpalský vodopád* Pov.

Etym.: Názov *Malý Necpalský vodopád* vyjadruje malú výšku vodopádu a príslušnosť k hlavnému toku (Necpalský potok).

Spracovanie celej hydronymie Slovenska by posunulo slovenskú onomastiku a jazykovedu výrazne dopredu a bolo by dôstojným vstupom slovenskej vedy do európskeho priestoru, ktorého súčasťou (aj de iure) už čoskoro budeme.

Literatúra

HLADKÝ, Juraj: Hydronymia povodia Nitry. Rukopis dizertačnej práce. Bratislava: Slavistický kabinet JÚLŠ SAV 2003. 327s.

KRŠKO, Jaromír: Mikroštruktúrne vzťahy v onymii. In: Slovenská reč, 2002, roč. 67, č. 3, s. 142 – 152.

KRŠKO, Jaromír: Hydronymia povodia Turca. 1. vyd. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela 2003. 167 s. ISBN 80-8055-763-2

MAJTÁN, Milan – RYMUT, Kazimier: Hydronimia dorzecza Orawy. Wrocław – Warszawa – Kraków – Łódź: Wydawnictwo PAN 1985. 141 s.

MAJTÁN, Milan – ŽIGO, Pavol: Hydronymia povodia Ipľa. 1. vyd. Bratislava: Jazykovedný ústav L. Štúra SAV – Filozofická fakulta Univerzity Komenského 1999. 116 s. ISBN 80-88870-12-7

RYMUT, Kazimier – MAJTÁN, Milan: Gewässernamen im Flussgebiet des Dunajec (Nazwy wodne dorzecza Dunajca). Stuttgart: Franz Steiner Verlag 1998. 516 s. ISBN 3-515-07235-7

SICÁKOVÁ, Ľubica: Hydronymia slovenskej časti povodia Slanej. 1. vyd. Prešov: Pedagogická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika 1996. 108 s. ISBN 80-88697-24-7

ŠMILAUER, Vladimír: Vodopis starého Slovenska. Bratislava: Učená spoločnosť Šafaříkova 1932.

ŽIGO, Pavol: Hydronymia Slovenska a Hydronymia Europaea. In: Slovenská reč, 1994, roč. 59, č. 3, s. 150 – 155.

Ustalování novodobého antroponymického systému

Hana Matěnová

Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno

Ve svém příspěvku se budu věnovat antroponymům a ustalování antroponymického systému. Jeho vývoj jsem sledovala prostřednictvím dobového pramene, pozemkové knihy vesnice Pavlov, která zachycuje 605 majitelů grun-

tů a náleží mezi nejstarší dochované na našem území (byla založena pravděpodobně na konci roku 1579 nebo počátkem roku následujícího, nejmladší zápisy sahají až do 2. poloviny 19. století). Tento materiál je výhodný k analýze antroponymického systému minimálně ze 3 důvodů:

1) jakožto záznam majetkových změn zakoupených poddanských usedlostí zachycuje obsáhlý materiál vlastních jmen;

2) na rozdíl od většiny jiných dobových písemností, jako jsou soupisy obyvatelstva, urbáře, katastry, zaznamenává fakta v určitém časovém úseku, nikoliv pouze k jednomu roku. Umožňuje tedy sledovat antroponymii v jejím vývoji – v našem případě se jedná o období tří set let;

3) díky tomu, že se novým hospodářem stával nejčastěji syn hospodáře dosavadního, můžeme prostřednictvím zápisů sledovat vývoj dědičnosti příjímí v rámci rodu; při jiných majetkových transakcích může sloužit jako podklad pro studium tzv. jmen „po chalupě“. Proto jsem pozornost upřela výhradně na jména držitelů gruntů.

Zprvu sloužila k identifikaci osob pouze jednoslovná antroponyma domácího i cizího, antroponymického i apelativního původu, jak v základní, tak ve formálně hypokoristické podobě (první zápisy pavlovské pozemkové knihy, jež se vztahují ke konci 16. a začátku 17. století, dokládají, že ještě v této době docházelo ve venkovském prostředí k identifikaci osob prostřednictvím pouze jednoho jména, především se však jednalo o antroponyma neobvyklá (obecně či pouze v rámci pavlovské společnosti) – např. *Ezechiel*, *Eliáš*, *Nykodým*, případně o jména za tím účelem modifikovaná – např. *Janoušek x Jan*, *Pešta x Petr*). Uvádí se, že od 13. století začala přistupovat k tomuto jedinému osobnímu jménu tzv. příjímí. Ta byla v prvopočátcích neustálená, individuální, nedědičná, jednalo se o pouhou fakultativní složku, jejíž existence vycházela z potřeby snazší identifikace jednotlivce v dané konkrétní společnosti. Důležitější roli však hrál nadále onen přední člen.

Postupem doby došlo k úplnému sémantickému vyprázdnění příjímí. Ta se stala speciálními identifikačními indexy, pomocí nichž se začaly demonstrovat vztahy:

a) (v prvé řadě) příbuzenské

V tomto případě synovské pojmenování odkazuje ke jménu otce. Nejedná se však pouze o model užívaný dnes, tj. převzetí v nezměněné podobě. Mnohdy je tímto propojovacím článkem i tzv. křestní jméno:

Např. *Prokop Vítků* → syn *Tomáš Prokupů:d11293189* po smrti *Prokopa Vítkového* zůstal v tom gruntu Tomeš syn jeho (g. 10, f. 183/2, 1666) → *Tomáš Prokupů* (g. 10, f. 184/1, 1686);

Vondra Fejtů → syn *Václav Vondrů*: kup gruntu *Vondry Fejtovýho* (g. 7, f. 199/1, b. d. (před r. 1589)) → tento grunt koupil *Václav Vondrů* od otce svého (g. 7, f. 199/1, b. d. (před r. 1589)).

Při přejetí příjímí pak často dochází ke konkrétnější demonstraci vztahu prostřednictvím přivlastňovacích či deminutivních sufixů:

Např. Jakub *Kašpar* → Matouš *Kašparů*: vlastní syn zemřelého Jakuba *Kašpara* [...] od něho otce [...] obdržel [...] svému staršímu bratru Matoušovi *Kašparů* [...] odstoupil (g. 32, b. f., 1795);

Antonín *Holub* → syn Anton *Holoubek*; po nebož. Antonínovi *Holubovi* (g. 11, f. 181/1, 1774) → do zrostu syna Antona *Holoubka* (g. 41, f. 241"/1, 1775);

b) vedle příbuzenské linie mohla být jména přejímána i po linii vlastnické, majetkoprávní:

Nový majitel gruntu mohl být pojmenován tzv. po chalupě – např. po smrti neb. Ondřeje Šulisty koupil tento grunt *Marek Šulista* vlastní syn Tomáše Moudrýho ze Želetavy (g. 23, f. 115/2, 1680).

Navíc k jednomu a témuž referentu se mohlo vztahovat několik antroponym různého původu a motivace (např. prodán *Vávrovi Žáhaníkovi* (g. 33, f. 49/1, 1609); *Vávra Pykal* [...] prodal grunt tento (g. 33, f. 50/1, 1654). Jména mohla při konkrétním referenčním aktu vystupovat i lineárně vedle sebe – tak se vedle jednojmennosti a dvojmennosti objevují jména o třech pojmenovacích jednotkách.

Např. Jiřík Novotný neb Klika: po smrti Řehoře Klinky ujal tuto živnost Jiřík Novotný (g. 43, f. 12/1, 1721) → po smrti *Jiříka Novotného neb Klinky* (g. 43, f. 12/1, 1743);

Brabec/Brabec aneb Daněk/Tomandl neb Brabec: prohandloval [...] s *Martinem Brabcem* (g. 56, f. 239/1, 1758), zhandloval za chalupu *Martin Brabec aneb Daněk* (g. 23, f. 117/1, 1758), po zemřetí *Martina Tomandla neb Brabce* (g. 56, f. 239/1, 1777). Hovoříme tedy o jednojmenném, dvojmenném a trojmenném antroponymickém systému.

Kolisání však neprobíhalo pouze na úrovni motivace pojmenování a počtu antroponymických jednotek, ale i na úrovni slovotvorné a fonologické.

Např. Coural/Couralů/Couravý: Tomšovi *Couralovému* [...] položil Tomáš *Couravej* (g. 7, f. 200/1, 1613), prošacován tento grunt po smrti N. Tomše *Courala* (g. 7, f. 200/2, 1655);

Halama/Hala: položil *Halama* (g. 15, f. 159/1, 1582), položil *Hala* (g. 15, f. 159/1, 1583 – 1599);

Zoufal/Zoufalý/Coufal: Matěj *Zoufal* [...] nastávajícímu zeti svému Matějovi *Zoufalému* (g. 21, f. 133/1, 1792), odevzdal Matějovi *Zoufalovi* (g. 21, f. 134/2, 1792), Matěj *Coufal* (g. 21, b. f., b. d. (konec 18. stol.)).

Velice často dochází ke kolisání mezi přivlastňovací a základní podobou jména. Dá se přitom vysledovat, že přivlastňovací forma jména je užita tehdy, pokud je syn identifikován pomocí otce – např. při zdědění gruntu. Pokud už vystupuje jako samostatný hospodář, někdy mu přivlastňovací podoba jména zůstává, někdy však dochází ke zpětnému návratu k výchozí podobě jména.

Např. Burjan/Burjanů: Vít *Burjanů* od Pavla otce svého (g. 12, f. 176/1, 1651) → po smrti N. Víta *Burjana* (g. 12, f. 182/1, 1682).

Němec/Němců: Valenta *Němců* (g. 25, f. 106/1, 1650), po smrti otce svého Valenty *Němce* (g. 25, f. 106/2, 1692).

V průběhu několika set let na tomto pozadí začal krystalizovat antroponymický systém, jak ho známe dnes – tzn. prosadila se antroponyma složená ze dvou členů – jména rodného, křestního, a tzv. příjmení, jež se dědí v nezměnné podobě v přímé příbuzenské linii.

První předpisy vydané pro české země vyžadující důsledné užívání rodinných jmen pocházejí ze 70. let 18. století; rozhodující patent kodifikující dvojjmennou antroponymickou soustavu byl vydán císařem Josefem II. 1. listopadu 1780 (pro židovské obyvatelstvo 23. června 1787). Zkoumaný materiál však dokládá, že praxe za kodifikací zaostávala; i nyní nacházíme kolísání, ač samozřejmě ve stále menší míře.

Ještě na začátku 19. století se v zápisech vyskytují trojčlenná antroponyma složená z tzv. křestního jména, jména rodinného a jména „po chalupě“.

Např.: *Wenzl Bláha zde Freiloch* (g. 71, f. 258b/2, 1822);

Jiřík Hochan oder Martinů (g. 7, f. 205/2, 1795);

Pavel Tůma oder Holemka (g. 3, f. 226/1, 1807);

po smrti *Pavla Miertl neb Nováka* (g. 48, f. 244/1, 1811);

nechal *Matěj Tichánek jináč Alexa* tento grunt svému nejstaršímu synovi (g. 1, f. 232a/2, 1792).

Příjmení mnohdy vystupuje v několika různých variantách.

Např. Málek/Malik: *Mathias Málek* [...] *Mathias Malik* (g. 23, b. f., 1820).

Šmarda/Šmerda: *Josefovi Šmardovi* (g. 36, f. 235/1, 1779), *Václav Šmerda* (g. 42, f. 232"/1, 1816).

Zoufal/Zoufalý/Coufal: *Matěj Zoufal* [...] zeti svému *Matějovi Zoufalýmu* (g. 21, f. 133/1, 1792), *Matějovi Zoufalovi* (g. 21, f. 134/2, 1792), *Matěj Coufal* (g. 21, b.f., b. d. (konec 18. stol.)).

V pavlovské pozemkové knize však můžeme v zápisech kolem roku 1780 přímo sledovat proces vydělení a ustálení příjmení. Docházelo k tomu:

a) Vydělením jedné z variant téhož jména:

Např.: *Semrád/Semrát/Semorád/Semerádů* → *Semrád*.

b) Vydělením jednoho ze dvou jmen užívaných v rámci trojjmenné antroponymické soustavy

i) Příjmením se stává rodinné jméno, jméno „po chalupě“ ustupuje:

Např.: *Pospíchal/Prycl* → *Pospíchal*: *Franc Prycl Pospíchal* [...] *France Prycla* (g. 40, f. 19/1, 1768) → *Vavřinec Pospíchal* (g. 40, f. 20/2, 1793);

ii) Příjmením se stává jméno „po chalupě“:

Např. *Šafář neb Pykal* → *Pykal*: *Johan Šafář neb Pykal* (g. 33, f. 52/1, 1779) → na žádost *Jana Pykala* (g. 33, f. 53/1, 1808).

Na základě studia konkrétního historického materiálu tedy můžeme konstatovat, že krystalizace stabilní podoby dvojjmenného antroponymického systému, jak ho známe dnes, byla postupná. Dědičná rodinná jména, pozdější příjmení, byla často vytříbena již před josefínským patentem, rok 1780 pak znamenal

urychlení tohoto vývoje, ne však zásadní zvrát – v mnohých případech byly naopak ještě na začátku 19. století zaznamenány rozkolísané podoby či odchylky od dvojčmennosti.

Pramen a literatura

BENEŠ, Josef – NOVÁKOVÁ, Marie: Německá příjmení u Čechů. 2. svazek. Rejstříky. Ústí nad Labem 1998.

BENEŠ, Josef: Německá příjmení u Čechů. 1. svazek. Ústí nad Labem 1998.

BENEŠ, Josef: O českých příjmeních. Praha 1962.

BENEŠ, Josef: O českých příjmeních. Rejstříky. Praha 1970.

CUŘÍN, František: Příspěvky a poznámky k českým osobním jménům vlastním. Praha 1937.

KNAPPOVÁ, Miloslava: Příjmení v současné češtině. Jazyková příručka. Liberec 1992.

KOPEČNÝ, František: Průvodce našimi jmény. Praha 1991.

MATĚNOVÁ, Hana: Vlastní jména majitelů gruntů v pozemkové knize obce Pavlov na panství telečském (od 80. let 16. století do druhé poloviny 19. století). Diplomová práce. Brno 2003.

MOLDANOVÁ, Dobrava: Naše příjmení. Praha 1983.

MZA Brno C17 Pozemková kniha XVI inv. č. 12040.

PLESKALOVÁ, Jana: Nejstarší česká antroponyma se sufixem *-k*. In: SPFFBU, 1995, roč. 43, s. 75 – 80.

PLESKALOVÁ, Jana: Nejstarší typy českých složených antroponym. In: SPFFBU, 1993, roč. 41, s. 87 – 98.

PLESKALOVÁ, Jana: O tzv. parasystému. In: SPFFBU, 2000, roč. 48, s. 41 – 46.

PLESKALOVÁ, Jana: Tvoření nejstarších českých osobních jmen. Brno 1998.

SVOBODA, Jan: Staročeská osobní jména a naše příjmení. Praha 1964.

ŠRÁMEK, Rudolf: Úvod do obecné onomastiky. Brno 1999.

K liturgickému obřadu žehnání vína v katolické církvi¹

Michaela Lašťovičková

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

a) Co je to žehnání a proč se používá

Modlitba žehnání má v katolické církvi dlouhou tradici. Na našem trhu vyšla před několika lety celá kniha, zhruba 60 žehnacích ritů, vydaná Českou

¹ Článek byl napsán pro výzkumný projekt GA ČR pod číslem 405/03 0547.

biskupskou konferenci v roce 1994, tzv. benedikcionál. Tato kniha zahrnuje požehnání všeho druhu a žehnání v ní uvedená se dají aplikovat prakticky na všechno kolem nás. Žehnat lze osoby, živočichy, předměty, místa i pokrmů. Další synonymické označení, kterého se v církevní praxi běžně pro žehnání používá, jsou tzv. „svátostiny“ (sakramentálie)².

Z praktického hlediska se v liturgické praxi dělávalo velké množství svátostin do dvou skupin: svěcení a žehnání. Svěcením se vyjadřovalo, že nějaká osoba nebo věc je určena ke zvláštní službě Bohu nebo církvi (např. řeholní zasvěcení). Podle staré tradice se každé svěcení spojené s pomazáním olejem (křížmem) nazývalo konsekrací. Novější vydání benedikcionálu mluví dnes častěji souhrnně o „žehnání“, tzv. benedikci, a to jak u svěcení osob, tak předmětů a míst.

Církev ustanovila svátostiny k posvěcování některých církevních služeb, některých životních stavů, nejrůznějších událostí křesťanského života, jakož i k používání věcí prospěšných člověku. Protože církevní nauka vycházela z faktu, že všechno, co Bůh stvořil, mělo sloužit jako dar Boží člověku, nebylo prakticky téměř nic, co by se nedalo použít k Boží oslavě a k posvěcení člověka.

Zatímco o svátostech církev věří, že je ustanovil Ježíš Kristus, a že v nich tedy působí vlastní silou Bůh sám, o svátostinách se uvádělo, že vznikly z ustanovení církve a jejich účinnost závisí na modlitbě církve. Historicky vychází žehnání z poslání církve i z její tradice. Svátostiny mají za úkol člověka disponovat pro přijetí svátostí, mají připravovat půdu a posvěcovat různé životní situace. Na jedné straně obsahují přímluvnou modlitbu církve, na druhé straně předpokládají u přijímajícího člověka víru v to, že nic z toho, co Bohu odevzdá, se mu nevymkne z rukou.

Žehnání tvoří vždy nějaká modlitba, většinou doprovázená určitým znamením, jako je vkládání rukou, jejich spínání či rozpínání, znamení kříže, pokropení svěcenou vodou, atp.

Některá žehnání mají trvalý dosah: mají účinek zasvětit osoby Bohu a vyhradit předměty a místa pro bohoslužebné účely (např. *požehnání opata* nebo *abatyše*, *požehnání pro některé církevní služby*, *zasvěcení panen*, *obřad řeholních slibů*). Z dalších žehnání je dnes i pro některé z aktivně věřících lidí a valnou většinu pasivně věřících lidí vcelku neznámé *žehnání při zasnubách* v kostele nebo *žehnání osob vydávajících se na cestu* nebo *na pouť*.

Jako příklad žehnání předmětů a míst lze uvést svěcení nebo *žehnání kostela*, *oltáře*, *posvátných nádob* a *rouch*, *zvonů*, *domů* a *bytů*, *dopravních prostředků* (jako např. automobilu), *žehnání adventního věnce*, *žehnání vody*, *kadidla* a *křídly* (6. ledna), *Svatoblažské požehnání* (3. února), patří sem také *značení popelem* na začátku postní doby, *žehnání pokrmů* o velikonocích, *žehnání svící*, *žehnání živočichů*, *žehnání křížků* a *medajlek svatých* a mnohé jiné...

² Termín sakramentálie zavedl Petr Lombardský.

Mezi svátostiny patří také exorcismus, když církev veřejně a s autoritou prosí ve jménu Ježíše Krista, aby byla některá osoba (nebo předmět) uchráněna vlivu zlého ducha. K vykonávání veřejného exorcismu² je však třeba biskupského souhlasu a jeho formulář není tedy běžně veřejně dostupný a neudává jej ani benedikcionál.

Z dlouhého obsahu a výčtu žehnání v benedikcionálu, které jsem namátkově uvedla, je jasné patrné, že je žehnání v církvi i dnes velmi bohatě zastoupeno, a to při nejrůznějších příležitostech.

b) Jaké má žehnání podklady

Vzhledem k tomu, že o žehnání se zmiňuje již Starý zákon, lze z toho dovodit, že tradice žehnání je stará nejméně 2000 let. Pro zajímavost jsem si vyhledala elektronickou bibli na internetu a zadala slovo *požehnání*, *požehnej* a *žehnám*. Dohromady byl celkový počet zmínek 110.³ Dovolte mi, abych vás seznámila s průzkumem, který jsem takto provedla.

Ve všech evidovaných případech v textu se objevuje představa, že bude-li někdo požehnan, bude prosperovat a bude se mu dařit dobře, zatímco v případě *zlořečení* bude člověk chřadnout a bude se mu dařit zle. Někdy se slovo *požehnaní* vyskytuje v blízkosti slova *odpustit*, tedy *odpustit a požehnat* nebo *neodpustit a být zlořečen*.

Slova *odpustit*, *odpusť* a *odpuštění* se vyskytují 56x; archaismy *zlořeč*, *zlořečit*, *zlořečení* 79x. Většinou se vyskytují právě v okolí opozita *žehnat*.

Elias Vella, OFM, světově známý exorcista⁴, přibližuje význam požehnání pro náš život a staví jej do souvislosti s dalšími důležitými výzvami z bible, hlavně s *láskou* a *odpuštěním*. Zdůrazňuje, že *láska* a *odpuštění* nabývá v křesťanském chápání nový význam. *Láska* je v podstatě chápána nikoliv jako cit nebo emoce, ale jako rozhodnutí milovat. Rozhodnutí, které se uskutečňuje přes odlišnou lidskou mentalitu, způsob myšlení, sympatie, pocity blízkosti či jiné odlišnosti. Také *odpuštění* interpretuje Vella spíše jako úsilí a snahu o to, nezpůsobovat další zlo. Nejde tedy o to, že se mi osoba nesympatická stane den ze dne sympatickou, když mi předtím sympatická nikdy nebyla; nejde o to, že můj hněv bude vůči ní pryč, že v sobě už nebudu cítit rány, které mi v minulosti způsobila. Odpuštění znamená v podstatě rozhodnutí k dotyčnému člověku přistupovat nově; nenapadat ho, nezpůsobovat mu ze své strany další špatné věci, t. j.. neopětovat zlo zlem⁵. Člověk, který

² Rozlišuje se tzv exorcismus imprekatorní (příkazový) a deprekatorní (za osvobození od zlého).

³ Slovo *požehnání* je v ekumenickém překladu Bible 93x, slovo *požehnej* 6x a *žehnám* 12x.

⁴ Kněz, který má obvykle celorepublikové oprávnění vykonávat exorcismus.

⁵ Lk 6, 27 nn: „Ale vám, kteří mě slyšíte, pravím: Milujte své nepřátele. Dobře čiňte těm, kteří vás nenávidí. Žehnejte těm, kteří vás proklínají, modlete se za ty, kteří vám

takto jedná (t. j. podle Bible odpouští a žehná svým nepřátelům), je zároveň chráněn před jakýmkoliv zlem, kletbou či prokletím a nikdo a nic mu nemůže ublížit⁶; podobá se někomu, kdo si oblékl obranný štít a je dokonale ochráněn proti jakémukoliv nebezpečí zla, které by se vyskytlo v jeho okolí.

c) Struktura obřadu

Jako příklad pro stylistickou analýzu textu jsem si vybrala žehnací modlitbu nad vínem (viz seznam bibliografie), které jsem nedávno byla přítomna na oslavě ochutnávek tzv. mladého vína firmy Velké Pavlovice na svátek sv. Martina⁷. Toto požehnání se může vyslovit nad kterýmkoliv vínem, zpravidla jej žehnají vinaři, ale žehná se i tzv. svatojánské víno, které si lidé přinesou v tento den (na svátek sv. Jana dne 27. 12.) do kostela pro tento účel a doma si ho pak společně s rodinou vypijí.

Tato žehnací modlitba sestává ze čtyř částí:

1. **Úvod** (znamení kříže, pozdrav nebo úvodní slovo, jako máme v textu).
2. **Čtení biblického úryvku** (po čtení může následovat i krátká promluva).
3. **Obřad žehnání** (patří sem přímluvy; žehnací modlitba, kterou celebrant pronáší se vztaženýma rukama; po modlitbě může celebrant použít svěcenou vodu, příp. okuřování kadidlem).

4. **Závěr** (jednoduchou formou „*Požehnej nás všemohoucí Bůh Otec i Syn i Duch svatý.*“ Odp. „*Amen.*“ nebo slavnostní formou: „*Skloňte se před Bohem a přijměte požehnání....*“).

d) Celkový ráz textu žehnání vína

Text se používá v komunikační situaci, která se liší od spontánní denní konverzace, kromě části promluvy kněze po četbě úryvku z Písma, t. j. krátké homilie. Jedná se o formální psaný text, který si z minulosti zachoval konzervativní stavbu a rysy, je ustálený v obrazech a formulích, jeho stavba není příliš variabilní.

Jeho dalším atributem je odbornost, která vychází z církevní nauky, text má slavnostní ráz a je určen pro věřící, k jejich upevnění ve víře. Je obecně srozumitelný širokému publiku, předpokládá však určitou znalost termínů, kdy a proč se jich používá. Text obřadu zachycuje hlavně monologické pasáže žehnání pro celebranta, zároveň pro něj uvádí pokyny, jak má postupovat. Slova jsou pečlivě volená, i gesta rukou předepsaná.

ubližují. Tomu, kdo tě udeří do tváře, nastav i druhou, a bude-li ti brát plášť, nech mu i košili! Každému, kdo tě prosí, dávej, a co ti někdo vezme, nepožaduj zpět. Jak chcete, aby lidé jednali s vámi, tak jedněte vy s nimi...”

⁶ Vella, 2002, s. 114, 167, 168 a dále.

⁷ Tento svátek se slaví dne 11. listopadu.

Jde o komunikát složitý, který obsahuje různé opakované formule (formule pozdravení a žehnání), biblická čtení s archaickými rysy nebo kratičké dialogické pasáže (např. u pozdravu v úvodu). Patrný je hojný výskyt imperativu a vokativu (např. „Bože, požehnej!“; „Pane náš Bože“; „Pomoz nám“; „dej, ať toto víno“ atd.), které Boha přímo oslovují a vyzývají ho k určitému konkrétnímu činu požehnání nebo pomoci. Až na biblický text se v něm nevyskytují otázky.

Komunikát je plný gest, která působí na smyslové vnímání, nejde tedy vždy jen o slovní projev, ale také např. o kropení svěcenou vodou, okuřování, znamení kříže, apod. Celkově je text dobře srozumitelný, převládají v něm souvětí souřadná se spojkou „a“, někde jsou též použita spojení asyndetická nebo spojení pomocí jiných běžně frekventovaných spojek.

Textový rámec má logickou strukturu, občas se v něm však vyskytují věty, které bez znalosti dalšího kontextu mohou působit nejasně: „Pij lásku svatého Jana“. Odstavce jsou jasně rozčleněny, uplatňují se velká písmena (*Pane, Bože, Syn Ježíš Kristus, Krvi*) a pravidelná interpunkce. Dvojtečky se užívají při naznačení odpovědi jednotlivých stran a uvádí také přímou řeč. Ta se vyskytuje jen na samém konci textu ve formě výzvy: „Pij lásku svatého Jana!“. Nadpisy některých jednotlivých sekcí textu jsou uvedeny tučným písmem. Jednotlivé odstavce mají jasnou stavbu a v mluveném projevu je oddělují pauzy.

Místy dochází k hromadění adjektiv „jsi Bůh pravý, věrný a dobrý“. V textu se objevují četné apozice, patrně jde o pozůstatek starých latinských liturgických textů, které měly apozice v módě. Hojně se užívá též premodifikace (přívlastků shodných) a postmodifikace (přívlastků neshodných), dochází k nadužívání osobních a přívlastňovacích zájmen (na 23 analyzovaných řádkách jsem napočítala 18 přívlastňovacích zájmen, podotýkám, že biblický úryvek jsem záměrně do analýzy nezahrnula).

d) Závěr

Na závěr bych ráda zmínila ještě jeden aspekt textu. Požehnání fungují jako performativní akty, pokud jsou splněny podmínky jejich udílení: t. j. udílí-li je kompetentní osoba, která má úmysl požehnání udílet, a přijímá-li je člověk, který má úmysl je v dobrém přijmout. Za takových okolností vzniká nová skutečnost – věci nebo osoby, které jsou žehnány, se stávají požehnanými.

Žehnání jsou v tomto smyslu symbolická jednání, která jsou zároveň slovem a zároveň činem. Nejsou to prázdňé vnějškové ceremonie, ale je v nich obsažen performativní akt. V tomto performativním dialogu vystupuje na světlo lidský záměr a otevřenost srdce.

Příloha č. 1

Žehnání vína

v den svátku sv. Jana Evangelisty 27. prosince

Podle křesťanské tradice apoštol Jan kdysi požehnal nádobu s otráveným vínem a zbavil tím jed jeho účinku. Žehnání vína v den svátku tohoto světa připomíná tuto událost a zdůrazňuje i přikázání lásky zaznamenané v jeho spisech. Žehnání koná kněz, jáhen nebo laik. Pokud je spojeno se mší, použije se před závěrečným požehnáním pouze žehnací modlitba.

V.: Naše pomoc je ve jménu Pána,

Odp.: neboť on stvořil nebe i zemi.

Čtení Božího slova

(Sir 31, 25 – 31) Čtení z knihy Sirachovcovy

Víno

Při *pití* vína nechtěj dělat hrdinu,
víno už mnohé zahubilo.
V *peci* se zkouší, jak je železo zakaleno,
podobně víno *vyzkouší* srdce, když se holedbaví prou.
Víno je pro lidi jako *sám* život,
pokud je piješ s mírou.
Jaký je život, když schází víno?
Bylo stvořeno lidem pro radost.
Obveselením srdce a radostí duše
je víno, které se pije střídmě ve vhodnou chvíli.
Trpkostí duši je víno, které se pije nad míru,
vede jen k urážkám a pomstychtivosti.
Opilost naplňuje nemoudrého hněvem, až padne,
zbavuje síly a způsobuje rány.
Při pití vína bližního nekárej
a nepohrdej jím, když je rozjařený.
Nečastuj ho výčtkami
a nevháněj ho do úzkých vymáháním *dluhu*.

Žehnací modlitba

Pane náš Bože,
ty nám dáváš mnoho dobrých darů.
Také víno je tvým darem.
Je plodem země i lidské práce
a tvůj Syn Ježíš Kristus si je zvolil
jako znamení nové smlouvy ve své Krvi.
Požehnej nás na přímluvu svého apoštola Jana
a dej ať toto víno †

přijmeme jako dar tvé lásky k nám.
Pomoz nám, ať stále zakoušíme,
že jsi Bůh pravý, dobrý a věrný,
který vlévá radost do lidských srdcí
a upevňuje jejich společenství.
Prosíme o to skrze Krista, našeho Pána.
Odp.: Amen

V.: Dobrořečme Pánu.
Odp.: Bohu díky.

Když se požehnané víno podává k pití, může se podle staré tradice říci: „Pij lásku svatého Jana“.

Literatura

- ADAM, A.: Liturgika. Křesťanská bohoslužba a její vývoj. Praha: Vyšehrad 2001.
Benedikcionál. Olomouc: Maticе cyrilometodějská 1994.
BERGER, R.: To čiňte na mou památku. Úvod do slavení mše svaté. Brno 1998.
Bible. Pismo svaté Starého a Nového zákona (včetně deuterokanonických knih), ekumenický překlad. 6 přepr. vydání. Praha: Česká biblická společnost 1995.
BRADÁČ, J.: Posvátná znamení. Olomouc 1994.
CLERC, P. de: Moudrost liturgie a jak ji porozumět. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství 2002.
DONGHI, A.: Gesta a slova. Úvod do symbolické mluvy liturgie. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství 1995.
Encyklika Pia XII Mediator Dei (O Posvátné liturgii). In: Časopis katolických bohoslovců Museum, 1948.
Encyklopedický slovník češtiny. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2002.
FREEBORN, D.: Style. Text Analysis and Linguistic Criticism. Macmillan Press Ltd. 1996.
GALPERIN, I. R.: Stylistics. Moscow: Higher School Publishing House 1971.
GIGLIONI, P.: Svátosti Krista a církve. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství 1996.
GUARDINI, R.: O duchu liturgie. Praha: Česká křesťanská akademie 1993.
GUARDINI, R.: O posvátných znameních. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství 1992.
HEATHER, N.: Religious Language and Critical Discourse Analysis, Ideology and Identity in Christian Discourse Today. Peter Lang 2000.
JACKO, J.: Štruktúra rímskokatolíckej liturgie omšových textov. In: Studia Philologica. Annus VIII. Prešov 2001.
JANÁČ, P.: Liturgia v našom živote. Bratislava: Spolok sv. Vojtecha 1990.
KUNETKA, F.: Slavnost našeho vykoupení. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství 1997.

KUNETKA, F.: Úvod do liturgie svátostí. Liturgika. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství 2001.

LAŠŤOVIČKOVÁ, M.: Požehnání k narozeninám. In: Sborník FF OU k životnímu výročí N. Bayerové. (v tisku)

LEECH, G. N.: Style in Fiction. A Linguistic Introduction to English Fictional Prose. Longman 1981.

Liturgiam Authenticam. On the Use of Vernacular Languages in the publication of the Books of the Roman Liturgy. Vatican 2002.

MISTRÍK, J.: Religiózný štýl. In: Stylistyka, 1992, č. 1, s. 82 – 89.

Modlitba a jej literárne, jazykové a komunikačné hodnoty. Banská Bystrica: Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela 2000.

MÜLLEROVÁ, O.: Mše jako dialog. In: Człowiek – dzieło – sacrum. Opole 1998.

NASH, W.: English Usage. A Guide to First Principles. London: Routledge and Kegan Paul 1986.

POKORNÝ, L.: Liturgické reálie. Posväcení času. ČKCH 1979.

POKORNÝ, L.: Obnovená liturgie. Praha 1976.

POKORNÝ, L.: Světlo svátostí a času. Praha 1981.

POLC, J. V.: Posvátná liturgie. Řím: Křesťanská Akademie 1981.

RAHNER, K.: O svátostech v církvi. Meditace. Scriptum 1993.

RICHTER, K.: Liturgie a život. Praha: Vyšehrad 1996.

SALAJKA, M.: Křesťanská bohoslužba. Blahoslav 1995.

SAWYER, J. F. A. – SIMPSON, J. M. Y.: Concise Encyclopedia of Language and Religion. Oxford: Elsevier 2001.

Text a kontext v náboženskej komunikácii. In: Studia Philologica, Annus VIII. Prešov 2001.

The Nature of Religious Language. A Colloquium. London: Roehampton Institute London Papers 1. Sheffield Academic Press 1996.

VELLA, E.: Ježiš, môj uzdravovateľ. Per Immaculatum 2002.

VOJTĚCH OD SV. HEDVIKY, OCD: Liturgie a duchovní život. Praha: Pastorační středisko 1997.

Mechanismus opakovania a otázka redundancie fráz, klišé, floskúl a stereotypov v idiolekte politika

Marián Macho

Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Opakovanie je procesom, na základe ktorého dochádza k prehodnoteniu syntaktickej jednotky z neutrálnej na expresívnu (porov. Mistrík, 1970, s. 326).

V úvodnej časti tohto príspevku sa však nebudeme zaoberať opakovaním ako výrazovým princípom, s ktorým sa môžeme stretnúť aj v iných ako politických textoch, predovšetkým v textoch beletristických (máme na mysli také prostriedky ako anafora, epifora, symploké, palilógia, anadiplóza, chiazmus,

polyptoton a pod.). Zameriavame sa na funkčné využitie opakovania typické pre politické texty, ktoré sa realizuje najmä na vetnej úrovni.

Opakovať tie isté vety je pre politikov veľmi výhodné. Odvolávame sa na názor sociológa **Michala Vašečku**, ktorý tvrdí: „*Občan si často zapamätá nejaký odkaz až vtedy, keď je zopakovaný niekoľkokrát. Pre inteligentnejšieho voliča je to možno trochu urážajúce a smiešne, ale politici docielia, čo chcú*“ (SME, 2002, roč. 10, č. 200, s. 5).

Schéma opakovania je pritom zjavná:

zjednodušená formulácia zložitého problému	→	opakovanie tejto zjednodušenej formulácie
---	---	--

Politik počíta s tým, že ľudia nesledujú každú politickú reláciu. Jeho uvažovanie sa zakladá na tomto myšlienkovom pochode: Najskôr pokryť jednou vetou všetky cieľové skupiny, následne opakovanú vetu zmeniť. Politik vie, že ľudí, ktorí si opakovanú frázu všimnú, je príliš málo. S takým občanom, ktorý by sledoval všetky médiá, sa nepočíta, pretože patrí k štatisticky zanedbateľnej minorite.

Podľa M. Vašečku sa slovenskí politici začiatkom 90. rokov toľko neopakovali. Naopak, usilovali sa o originalitu: „*Mysleli si, že treba dať veľmi veľa odkazov, že sa treba vyjadriť ku všetkému. Neskôr zistili, že volič sa v tom stratí*“ (ibid. s. 5). Dnes však na Slovensku dominujú mechanizmy a marketingové postupy moderného západného štýlu vedenia kampane, ktorý s opakovaním počíta.

Uvádzame príklady z predvolebnej kampane z roku 2002 a z roku 2003.

Mikuláš Dzurinda:

„*A ešte len mi predsa nedá nespomenúť aj iný ukazovateľ. Minister financií pána Mečiara si o takomto čase pred štyrmi rokmi na prekrytie požiadaviek štátnych deficitov požičiaval približne za 28-percentný úrok. Dnes môj minister si požičiava, keď bude potrebné, za úrok, ktorý je nižší ako osem percent.*“ (O päť minút dvanásť, Slovenská televízia, 8. september 2002)

„*Dnes nie sme v takej situácii, že máme cross-default na Východoslovenské železárne, že si minister financií požičiava za 28 % a mal by si za sedem alebo za osem.*“ (SITO, Televízia Markíza, 12. september 2002)

„*Na Slovensko prichádza kapitál – za štyri roky sa narodilo päťdesiat nových fabrik. Iste, lepšie by bolo stopäťdesiat.*“ (Sobotné dialógy, Slovenský rozhlas, 7. september 2002)

„*Päťdesiat je málo, iste by bolo lepšie, keby tých fabrik bolo stopäťdesiat.*“ (O päť minút dvanásť, Slovenská televízia, 8. september 2002)

Robert Fico:

„*Pani redaktorka, Slovensko je krajina, kde sa oplati kradnúť, lebo sme ešte nikoho nechytali, a krajina, kde sa neoplatí príliš pracovať, lebo mzdy sú veľmi nízke.*“ (Sobotné dialógy, Slovenský rozhlas, 7. september 2002)

„Slovensko je zvláštna krajina. Tu sa oplati kradnúť, lebo sme ešte nikoho nechytali. A neoplatí sa príliš pracovať, lebo mzdy sú veľmi nízke.“ (O päť minút dvanásť, Slovenská televízia, 8. september 2002)

„Vždy som tvrdil, že o Lexovi musia rozhodovať súdy, a nie nejakí policajti. Okrem toho Slovensko má tisíc dôležitejších problémov, ako je Lexa.“ (Sobotné dialógy, Slovenský rozhlas, 7. september 2002)

„A naozaj sa domnievam, že Slovensko má dvadsaťtisíc dôležitejších problémov, ako je pán Lexa.“ (O päť minút dvanásť, Slovenská televízia, 8. september 2002)

„Smer je za vstup do Európskej únie, ale odmietame z nej robiť nedotknuteľnú posvätnú kravu.“ (SME, 2002, roč. 10, č. 212, s. 8)

„Áno, ale zároveň nepatríme medzi tých, ktorí považujú úniu za posvätnú kravu.“ (SME, 2003, roč. 11, č. 51, s. 2)

„Ako môže niekto s mesačným príjmom 5- alebo 6-tisíc korún naplniť ľudské právo slobody pohybu, keď má finančné ťažkosti vycestovať dvakrát za týždeň z rodnej obce do okresného mesta.“ (SME, 2003, roč. 11, č. 267, s. 8)

„Zbytočná je 60-ročnému človeku sloboda pohybu, ak nemá peniaze na to, aby dvakrát do týždňa vycestoval do okresného mesta.“ (O päť minút dvanásť, Slovenská televízia, 24. november 2003)

M. Dzurinda a R. Fico sa pri koncipovaní svojich prejavov dôsledne riadia odporúčaniami svojich poradcov pre styk s verejnosťou, preto funkčne využívajú postupy opakovania v takých rozmeroch, ako sme uviedli. Na druhej strane napr. V. Mečiar kladie väčší dôraz na spontánnosť vo vyjadrovaní, čím si možno vysvetliť aj menšiu frekvenciu uplatňovania sofistikovaných komunikačných stratégií, medzi ktoré patrí i opakovanie politických textov. Pravdepodobne i táto skutočnosť zapríčinila, že sa nám u tohto politika nepodarilo nájsť analogické príklady opakovania.

Opakovanie v uvedených prípadoch súvisí okrem spomenutých dôvodov aj s tým, že každé médium má inú štruktúru divákov; poslucháčov; čitateľov, t. j. politik sa opakovaním usiluje pokryť (osloviť) všetky cieľové skupiny.

Predchádzajúce príklady opakovania v politických textoch pôsobili funkčne, boli intencionálne, a teda ich nemôžeme hodnotiť negatívne. Opakovanie ale môže získať i negatívny odtienok, a to vtedy, keď sa mení na frázy, klišé, floskuly a stereotypy.

Každý politik má svoj vlastný idiolekt a svoj vlastný rezervoár obľúbených fráz a klišé. Podľa nášho názoru sú tieto fenomény prejavom **asymetrie** vo vzťahu medzi formou a obsahom politického textu, ktorá má podobu **hypertrofie formy na úkor obsahu**. Slová prestávajú byť nositeľmi obsahového posolstva a ostávajú v polohe vyprázdnenej formy.

Na tento problém, hoci v inej súvislosti (problematika vojnových sloganov), upozorňuje N. Chomsky. Zmysel obsahovo vyprázdnených fráz a klišé je podľa neho „...práve v tom, že nič neznamenajú. To je práve to podstatné na správnej propagande. Vy chcete vytvoriť taký slogan, proti ktorému nik nebude, a každý bude za. Nik síce nevie, čo to znamená, lebo to neznamená nič. Jeho rozhodujúcou hodnotou je, že to odvádza pozornosť od tej otázky, ktorá skutočne čosi znamená...“ (Handžarič – Chomsky – Gould, 2001, s. 72).

Politik vie, že recipient nemôže nesúhlasiť s takými všeobecnými konštatovaniami, ako napr. *musíme sa správať zodpovedne; zodpovednosť velí zachovať si chladnú hlavu; korupcia je celospoločenský problém*.

Frázovitosť môže mať aj takú podobu, že politik opakuje niektoré slová, tvary, schémy vyjadrovania, syntaktické konštrukcie tak často, až sa z nich stanú spomenuté frázy, klišé, floskuly, stereotypy. Tento jav sme pozorovali u viacerých politikov (M. Dzurinda, R. Fico, V. Mečiar). Na ilustráciu uvádzame výsledky pozorovania a analýzy **idioletu M. Dzurindu**, ktoré sa nám javia ako signifikantné a najreprezentatívnejšie:

▪ **Často zdôrazňuje svoje tvrdenia adverbiami *veľmi*, resp. *absolútne* (vo forme adverbia i adjektíva *absolútne*):**

veľmi pokojne chcem povedať; osobne to považujem za *veľmi* nešťastné; s každým hlasom budeme zaobchádzať *veľmi*, *veľmi* zodpovedne; budeme *veľmi* aktívni; pán Čeredejev, vy ste *veľmi*, *veľmi*, *veľmi* skúsený novinár, *veľmi* skúsený publicista;

sú to *absolútne*, *absolútne*, *absolútne* nezmysly; niektoré novinové titulky sú *absolútne* neetické, nekorektné; robíme z toho *absolútne* nenáležitý politický problém; verejné financie sú *absolútne* pod kontrolou.

Politik sa týmito intenzifikačnými prostriedkami usiluje navodiť dojem, že sa nielen v plnej miere stotožňuje s tým, čo hovorí (čo je logické), ale že miera jeho presvedčenia je taká silná, že akákoľvek diskusia o problematike, o ktorej vypovedá, by bola irelevantná, zbytočná (ak by sa ho na túto problematiku redaktor predsa len opýtal, pravdepodobne by reagoval podráždene).

▪ **Navodzuje optimistickú náladu konštantnou skupinou adjektív: *výborný, fantastický, úspešný, skvelý, vynikajúci, jedinečný, milý, príjemný, jedinečný, báječný* (hovor.):**

„To prostredie je *veľmi milé*, *veľmi príjemné* a vskutku, po viacerých daždivých dňoch sa dnes ukázalo slnko aj vonku.“ (Prednáška M. Dzurindu v aule Slovenskej poľnohospodárskej univerzity v Nitre, 16. apríl 2002)

„Viete, že teraz finišujeme s dostavbou tunela pod Braniskom. *Fantastická* stavba, Slováci ešte možno takú nebudovali.“ (ibid.)

„Je *báječný*, občas som si ho obliekol aj túto jar.“ (Dzurinda, 2002, s. 42)

Atmosféru optimizmu a kladného vzťahu k politikovi pomáhajú navodzovať tiež kontaktové **afirmatívne konštatovania** M. Dzurindu na adresu recipientov:

počúval som vás veľmi pozorne; rád reagujem na vaše otázky; ste veľmi skúsený novinár; pán Mečiar je veľmi skúsený politik

„*Veľmi som sa potešil orchidei, ktorú som dnes ráno od vás dostal.*“ (Prednáška M. Dzurindu v aule Slovenskej poľnohospodárskej univerzity v Nitre, 16. apríl 2002)

▪ **Lakonicky odmieta tvrdenia oponentov, s ktorými nesúhlasí (používa adjektívum, niekedy v spojení s intenzifikujúcim adverbiom):**

nie je to seriózne; považujem to za neetické, nekorektné; robíme z toho absolútne nenáležitý politický problém; to nie je korektné; je to krajne nezodpovedné.

▪ **Expresivizuje svoje vyjadrenia v záujme zvýšenia ich emocionálneho účinku:**

„*Ak by sa akcia NATO v Juhoslávii nekonala, Dunaj by bol zrejme dodnes plný krvi.*“ (Slovenský rozhlas, 8. marec 2003)

„*Pán Madej bol víťaz, bol fičúr.*“ (ibid.)

„*Ludia si zvykli vyciaviť sociálny systém aj doma, aj v zahraničí.*“ (Slovenská televízia, 12. január 2003)

▪ **Apeluje na imaginárneho súdneho/rozumného človeka:**

„*Súdny človek, ktorý nás pozerá, vie, ako mi veľmi záleží na bezpečnosti Slovenska.*“ (TA 3, 23. marec 2003)

„*Každý rozumný človek dnes uzná, že sme spravili dobre.*“ (Dzurinda, 2002, s. 18)

„*Každý súdny človek si musí klást' otázku, kam by sa dostala rodina, ktorá by si na svoje bežné každodenné potreby požíčovala za 28 %.*“ (ibid. s. 26)

Aj v týchto prípadoch ide o prejavy afirmatívnosti. Politik chce nimi dosiahnuť, aby recipienti nadobudli presvedčenie, že oponovať politikovi v týchto otázkach nemá zmysel, pretože by sa ocitli v pozícii iracionality (t. j. sami by sa na osiach *súdnot'* – *strata súdnoti*, resp. *rozumnot'* – *nerozumnot'* vmanévrovali na nelichotivú pravú stranu).

▪ **Používa niekoľkonásobné epizeuxy** (akcentuje nimi slová, ktoré považuje za dôležité):

„*Pán Fico nič nezabudol a nič sa nenaučil: populizmus, populizmus, populizmus.*“ (Televízia Markíza, 12. september 2002)

„*Pán Fico jediný, čo vie o vláde povedať, keď prideme do štúdia, je: pravicová, pravicová, pravicová, pravicová. Čosi hrozný...*“ (Slovenská televízia, 12. január 2003)

Politik vychádza z premyslenej mediálnej (propagandistickej) stratégie, ktorá vychádza z logického predpokladu, že recipient si nemôže zapamätať všetky politikove slová, no zapamätať si kľúčové slová jeho posolstva, ktoré sú o. i. akcentované tým, že sa premyslene opakujú.

▪ **V redundantnej miere používa syntaktickú konštrukciu „je to o...”** (kalk syntaktickej konštrukcie používanej v angličtine „it is about...”):

je to o solidarite; politika je o záujme občanov, politika je o životných parametroch; je to o dôvere

▪ **Vyjadrí afirmatívny postoj vo vzťahu k názoru poslucháča (politika, redaktora, moderátora), ktorý v tom istom odporovacom súvetí *spochybňuje*:**

„Vážim si a cením si vecný tón, ktorý počúvam od podpredsedu HZDS pána Tkáča, ale je zjavné, že s HZDS sú problémy.” (Televízia Markíza, 12. september 2002)

„Áno, bude to posledné výrazné zvyšovanie cien, zároveň ale je mojou povinnosťou povedať, že niekoľko z týchto cien nezávisí priamo od vlády.” (t. j. k zvyšovaniu cien ešte môže dôjsť, Slovenská televízia, 12. január 2003)

▪ **V jeho prehovoroch sa najvýraznejšie prejavuje všeobecná črta jazyka politických textov – *asymetria obsahu a formy*** (v podobe redukcie obsahu na úkor extenzívnosti a pôsobivosti formy). Uskutočňuje sa:

a) kumuláciou a amplifikáciou:

„Kritizujem novinárov za to, že podsúvajú a niekedy sú veľmi, veľmi nespravodliví, nepravdiví a snažia sa skôr umelo vytvárať obraz istej skepsy. Toto považujem za škodlivé, nepravdivé, nepoctivé, neetické a neseriózne...” (SME, 2002, roč. 10, č. 119, s. 1)

„Bolo to omnoho, omnoho, omnoho ľahšie, ústretovejšie.” (SME, 2002, roč. 10, č. 235, s. 3)

„Budem sa uchádzať o dôveru, pochopenie a podporu spoluobčanov, aby v tejto ťažkej skúške v zápase so zlom obstáli.” (SME, 2002, roč. 10, č. 298, s. 2)

„Akcia NATO bola neobyčajná: úderná, rýchla, efektívna...” (M. Dzurinda, 2002, s. 48)

b) gradáciou a klimaxom:

„Ja som už cítil v minulých rokoch a teraz to cítim ešte viac, že je treba sa rozhodnúť.” (Prednáška M. Dzurindu v aule Slovenskej poľnohospodárskej univerzity v Nitre, 16. apríl 2002)

„Nerozhodovali sme sa na základe prieskumov verejnej mienky, ale podľa toho, čo je najlepšie pre bezpečnú budúcnosť Slovenska, Európy, sveta.” (SME, 2003, roč. 11, č. 24, s. 2)

c) vyjadrením sémanticky identických myšlienkových obsahov rozličnými (slovesnými) časmi:

konáme a konat' budeme; doba je turbulentná a turbulentná bude; toto je moja politika a v tejto politike budem pokračovať; v živote sa mi to nestalo a ani nestane

d) sukcesiou viacerých viet vyjadrujúcich jeden a ten istý myšlienkový obsah:

„Hlásim sa k SDK. Hlásim sa so všetkým zlým aj so všetkým dobrým. Alebo naopak: Aj so všetkým dobrým, aj so všetkým zlým.“ (Prednáška M. Dzurindu v aule Slovenskej poľnohospodárskej univerzity v Nitre, 16. apríl 2002)

„Vstup Slovenska do NATO navždy pochová aj blúznenie mnohých nacionalistov. Vstup Slovenska do NATO definitívne pochová takéto blúznenie mnohých nacionalistov.“ (tamže)

„Vstup Slovenska do EÚ nie je o vláde ani o opozícii, to je o tejto krajine, o tomto štáte. Začlenenie Slovenska do EÚ nie je a nebude úspechom vlády ani opozície, ale všetkých občanov. Začlenenie Slovenska do EÚ nie je ani o tebe, ani o vás, ani o nikom z nás, je o štáte, je o národe, je o krajine...“ (Slovenská televízia, 12. január 2003)

e) obsahovo úplne vyprázdnenými, často tautologickými odpoveďami na neprijemné otázky:

„Môžeme stráviť spolu tu veľa času, ale to, čo som chcel povedať, som vám už povedal.“ (Plus7 dní, 2003, roč. 13, s. 12)

„Pán redaktor, akokoľvek pozorne beriem na vedomie vašu nespokojnosť, vás prosím, aby vy ste veľmi pozorne zobrali na vedomie moje právo na moju konkrétnu odpoveď.“ (ibid.)

„Rád sa vyjadrujem slobodne, spôsobom, aký ja považujem za správny. A dnes považujem za správny taký spôsob, že necítim potrebu sa k tejto téme vyjadrovať.“ (ibid.)

Na otázku, či vie, ako sa žije ľuďom na východnom Slovensku, odpovedal: „Je to otázka aj filozofická, aj praktická, veľmi širokorozmerná a každý možnože pochopí, že aj subjektívna, pretože človek často sa má tak, ako sa cíti, a niekedy možnože aj ten optimizmus alebo pesimizmus vytvárajú jeho pocity.“ (ibid.)

Tieto, resp. podobné odpovede môžu plniť funkciu rétorickej „barličky“. Politik si totiž môže vo chvíľach, keď hovorí obsahovo vyprázdnené (takmer bezmyšlienkovite), premyslieť koncíznu odpoveď. U analyzovaného politika však spravidla nejde o tento prípad. M. Dzurinda totiž často po vyslovení floskúl skončí svoju odpoveď na novinársku otázku. V komunikačnej situácii tak vzniká tenzia, ktorú vyvolávajú protichodné tendencie:

úsilie novinára získať od politika primeranú, obsahovo nasýtenú odpoveď na otázku	X	úsilie politika vyhnúť sa konkrétnej odpovedi na neprijemnú otázku
---	---	--

Na túto tenziu reaguje M. Dzurinda v niektorých prípadoch ďalšou floskulou. Na ilustráciu uvádzame časť rozhovoru s týmto politikom:

Otázka novinára: „Vypočítali ste si už vo vašej rodine, koľko zdrazenie bude znamenať pre vás?“

Odpoveď M. Dz.: „Akokoľvek sa môžeme na tému, o ktorej sme sa už rozprávali, rozprávať tu medzi sebou viac sugestívne, menej sugestívne, to kľúčové posolstvo som už povedal, pán redaktor. Mrzí ma, že nevieme prijímať iba populárne opatrenia, ale žiadna seriózna vláda by nemohla konať inak. Ostatok je rýdzy primitívny populizmus. Niekedy je potrebné dva kroky dopredu, jeden dozadu, dva kroky dopredu, jeden dozadu. Toto je moja principiálna odpoveď.“

Otázka novinára: „Ale ja som sa vás pýtal, pán premiér, na niečo iné.“

Odpoveď M. Dz.: „Ale ja som vám odpovedal, pán redaktor. Len tu je večná dilema. Vy si želáte aj istú odpoveď, ale ja vám ponúkam svoju.“

Otázka novinára: „Dovolím si tú otázku inak položiť. Spočítali ste si to v rodine vašej?“

Odpoveď M. Dz.: „Odpovedal som vám takým spôsobom, akým som ja považoval za vhodné, správne a seriózne.“ (ibid.)

Výsledkom tejto komunikácie je, že novinár (personifikujúci a zastupujúci širšiu verejnosť) nedostal odpoveď na otázku, ktorú M. Dzurindovi položil v rozličných podobách trikrát.

Tu končíme enumeráciu a analýzu fráz, klišé, floskúl a stereotypov v idiolekte M. Dzurindu, no v záujme objektívnosti konštatujeme, že s fenoménmi fráz, klišé, floskúl a stereotypov sme sa stretli pri rozbere väčšiny politických textov viacerých politikov. Tieto analýzy však nie sú súčasťou nášho príspevku.

O psychologické zdôvodnenie používania fráz, klišé, floskúl a stereotypov, s ktorým sa stotožňujeme, sa pokúsil **Milan Nakonečný** (1970, s. 53). Hovorí o ich psychologicko-kompenzačnej funkcii: „Politika je založená na sľuboch, často vedome nesplniteľných, teda na klamstvách. Typická vlastnosť politikov je, že sa nehanbia poprieť to, čo povedali včera, hoci to počuli desaťtisíce ľudí. Politik to odbaví frázou, že išlo o citát vytrhnutý z kontextu. Všetci vedia, že klame, aj on to vie, ale nemá z toho na rozdiel od ostatných ľudí zlé svedomie“ (pozri tiež *Magazín SME*, 4, 2002, č. 38, s. 4).

Samozrejme, že s týmto vysvetlením sa lingvistika nemôže uspokojiť, pretože je parciálne. Niektoré frázy, klišé a stereotypy sú totiž často:

a) parazitickými výrazmi;

b) dôkazmi o chudobnej slovnej zásobe používateľa jazyka;

c) prejavmi absencie schopnosti štylistickej variability;

d) dôsledkom neznalosti noriem spisovného jazyka.

Náš príspevok poukázal na to, že opakovanie v politických textoch môže byť (ak je funkčné) pozitívom, ba dokonca sa môže stať vhodnou a efektívnou súčasťou politickokomunikačnej stratégie. Na druhej strane je zjavné, že opakovanie, ak sa mení na frázy, klišé, floskuly, stereotypy, vo veľkej miere redukuje možnosti persuazívnej potencie politického textu. Netreba totiž zabúdať na skutočnosť, že s rastúcou frekvenciou používania fráz, klišé, floskúl a stereotypov dochádza k poklesu ich účinnosti.

HANDŽÁRIK, J. – CHOMSKY, N. – GOULD, A. a kol.: Pohľady zvnútra. 1. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo KUBKO GORAL 2001.

MISTRÍK, J.: Štylistika slovenského jazyka. 1. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1970.

NAKONEČNÝ, M.: Sociálna psychologie. 1. vyd. Praha: Svoboda 1970.

Jazykové porovnanie slovenského a anglického právnického textu s ohľadom na verbonominálne konštrukcie

Danica Maleková

Žilinská univerzita, Žilina

V príspevku sú porovnávané slovenská a anglická verzia zákona o ochrane údajov (Data Protection Law), ktoré vznikli na základe jednotnej regulácie Európskej únie. Zameriavame sa na multiverbizačné tendencie – a to osobitne na verbonominálne konštrukcie typu *poskytnúť informácie* alebo *give information*. Ťažisko sémantickej informácie spočíva na substantíve, kým lexikálny význam slovesa je oslabený. Do popredia vystupuje funkcia gramatická a štylistická. Ide však v slovenčine a angličtine o dva identické javy? Na problém nahliadneme cez optiku spomínaných právnických textov aj preto, že ide o register, kde má sloveso osobitné postavenie (porov. Masár, 1991).

Na začiatku si vypomôžeme dvoma poznámkami všeobecného charakteru, ktoré opisujú status nominálnych tendencií takto:

Známa a často spomínaná potreba je pomenúvať substančne chápaný dej v odbornej komunikačnej sfére, kde okrem frekvencovanosti názvov procesov ako termínov súvisí s tendenciou k nominálnemu vyjadrovaniu príznačnému pre túto funkčnú sféru. Ide o dejové substantíva v multiverbizačných výrazoch oproti (jednoslovným) vyjadreniam slovesami, ktoré sú častejšie v bežnom hovorenom jazyku. (Horecký a kol., 1989, s. 117)

Čo sa týka angličtiny, J. Vachek (1990, s. 93) označuje za najdôležitejší a najvýraznejší rozdiel medzi danými dvoma typmi jazykov silnú tendenciu angličtiny k nominálnemu vyjadreniu predikácie, kde v podobnom českom kontexte nájdeme prevažne verbálnu predikáciu s určitým slovesným tvarom ako typickým elementom.

Podľa tejto premisy sú verbonominálne konštrukcie v slovenčine doménou odborného funkčného štýlu, zatiaľ čo v angličtine obývajú celý jazyk.

Sledujme teda, akým multiverbizačným tendenciám podliehajú slovesá, ktoré sme našli v Zákone o ochrane údajov a v Data Protection Law.

vykonávať – *operácie, spracúvanie, dozor, prenos, registráciu*
zabezpečiť – *likvidáciu, splnenie požiadaviek, sprístupnenie stavu registrácie*
ustanoviť – *sankcie, práva*
poskytnúť – *súhlas, informácie*
zachovávať – *mlčanlivosť*
prísť/prichádzať – *do styku*
vydávať – *oprávnenie*
dať – *súhlas*
vydať – *rozhodnutie*
podat' – *oznámenie*
podliehať – *spoplatneniu*

make – *provision, request, amendment, regulations*
give – *description, notice*
take – *steps, account*
carry out – *operation*
commit – *offence*
carry on – *activity*
constitute – *basis*
supply – *information*
impose – *obligation*
include – *entry in the register*

Vidíme, že celkovo sú anglické slovesá preberajúce na seba gramatický význam s ohľadom na register neutrálnejšie ako ich slovenské náprotivky. Toto je evidentné tiež pri zapájaní nových termínov do kontextu. Porovnaj:

vykonávať... operácie s osobnými údajmi, napr... získavanie, zhromažďovanie...
carry out... operations on the data, including... organization, adaptation...

V oboch jazykoch prebehla paradigmatická voľba povedzme z dvoch lexikálnych jednotiek s veľmi podobnými semémami, okrem [+FORMÁLNY], [-FORMÁLNY], t. j. *vykonávať/robiť* a *perform/carry out*. Zatiaľ čo slovenčina si vyberá jednotku so semémou [+FORMÁLNY], angličtina volí [-FORMÁLNY]. Vo všeobecnosti možno konštatovať, že slovenské slovesá v multiverbizačných spojeniach sú štylisticky príznakovejšie. Toto je v súlade s Horeckého a kol. (1989, s. 251) tvrdením, že uvedené multiverbizačné procesy v slovenčine fungujú ako štylistické identifikátory a to, ako sme videli, aj v ich samotnej slovesnej časti.

V tejto súvislosti je zaujímavá tendencia, zreteľná tiež najmä v slovenčine, keď samotné verbonominálne konštrukcie podliehajú nominalizácii; tieto potom môžu fungovať ako predmet v novom verbonominálnom spojení, napríklad:

dozerat' – vykonávať dozor – výkon dozoru – zabezpečiť výkon dozoru

Pre právnický štýl je ďalšou nezanedbateľnou funkciou nominalizácie fakt, že substantívne vyjadrený dej prechádza metonymickou konkretizáciou a nesie potom význam dokumentu:

poskytnúť súhlas
vydávať oprávnenie
vydať rozhodnutie
 podať oznámenie

Naproti tomu v uvedených situáciách v anglickom texte bežne nájdeme určité tvary slovíes, napríklad:

The Court may decide as the Court thinks fit.

ako ekvivalent slovenského

vydať právoplatné rozhodnutie.

Štýlotvorná funkcia verbonominálnych konštrukcií je v anglických právnických textoch oslabená okrem všeobecného charakteru nominálnych tendencií aj vyššou bezpríznakovosťou slovesnej časti. Všimnime si, že:

give a written notice
notify in writing

sa vyskytujú paralelne a dokonca možno tvrdiť, že verbonominálny charakter prvého spojenia ho posúva bližšie k hovorenému jazyku. Naopak, v slovenskom texte spojenie *podať oznámenie* nemá paralelné synonymum *oznámiť*, navyše sa v texte nepovažuje za potrebné explicitne zdôrazniť písomnú formu oznámenia, čo potvrdzuje už spomínanú konkretizáciu v podobe dokumentu.

Práve aj vďaka všeobecnej povahe kopulatívnych slovíes v anglických verbonominálnych konštrukciách sú tieto oveľa komplexnejšie zapojené do syntaktickej štruktúry textu. Jedným z dôkazov je stylisticky veľmi príznačná konštrukcia *such... as...*, napríklad:

to make such amendments as are necessary

namiesto

to amend as necessary,

v slovenčine jednoducho

vykonať potrebné zmeny.

Dôležitou funkciou verbonominálnych konštrukcií v angličtine je uvoľňovanie slovesa tak, aby mohlo zachytiť jemné odchýlky v gramatickom čase a modalite, pričom jasnosť termínov je zachovaná:

any offence committed or alleged to have been committed by him

Vieme, že slovenčina v tejto oblasti taká citlivá nie je.

Vysoko polysémický charakter sloves ako *make*, *give* a *take* umožňuje, že jedno sloveso môže riadiť viacero substantív:

an amendment or deletion that would have been made,

čo je v slovenčine možné v oveľa menšej miere. (Pozn.: tento typ koordinácie je častou prekážkou pri preklade, keďže dôsledkom je zväčšenie objemu prevádzanej informácie.)

Na záver možno konštatovať, že rozdiel v postavení verbonominálnych konštrukcií v angličtine a slovenčine spočíva v ich odlišných štylistických funkciách. Kým v slovenčine sú príslušné kopulatívne slovesá už ako také vo veľkej miere príznakové, anglický právnický štýl profituje skôr z gramatických možností, ktoré sa danou multiverbizáciou otvárajú.

Literatúra

HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989.

MASÁR, Ivan: Príručka slovenskej terminológie. Bratislava 1991.

VACHEK, Josef: A Linguistic Characterology of Modern English. Praha 1990.

Možnosti skúmania odborných textov

Zuzana Tuhárska

Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

1. Predstavenie problematiky

Oblasť, na ktorú sa chcem sústrediť v rámci dizertačnej práce, je skúmanie odborných textov zo sémantického hľadiska – pričom danú problematiku budem skúmať hlavne v kontexte textovej lingvistiky a okrajovo aj v kontexte prepojenia s vyučovaním nemčiny.

Keďže som na začiatku zaoberania sa touto problematikou, pokúsim sa v mojom príspevku načrtnúť prehľad možných prístupov k skúmaniu odborných textov:

1. z tradičného / štrukturalistického ponímania,
2. z hľadiska konceptov vyvinutých v rámci textovej lingvistiky.

2. Aspekty skúmania odborných textov

2.1. Tradičné ponímanie

V rámci tohto ponímania sa kladie do popredia štruktúra textu. Analýza textu sa robí na jednotlivých stupňoch rozčlenenia textu na jeho podjednotky, vychádzajúc zo štruktúralne najnižšieho stupňa – t. j. z roviny foném a grafém cez rovinu morfém a gramatických kategórií až po rovinu syntagiem, fráz a viet, končiac rovinou textu.

Otázka znie, či je potrebné, resp. do akej miery je potrebné či zmysluplné analyzovať jednotlivé štruktúralne stupne pre potreby vzdelávacieho procesu a určenia odlišnosti medzi odbornými textami jednotlivých vedných disciplín.

2.1.1. Rovina grafém a foném

Distribúcia grafém a foném vykazuje isté kvantitatívne rozdiely v rámci jednotlivých odborných textov, ale tieto nie sú natoľko špecifické, aby bolo účelné venovať im príliš veľkú pozornosť či už pre potreby vzdelávacieho procesu alebo pre bližšie charakterizovanie odborného jazyka jednotlivých vedných disciplín. *Von statistischen Untersuchungen zu den Phonemklassen sind also offenbar doch keine eindeutigen Kriterien zur Unterscheidung der Subsprachen zu erwarten.*¹ Bližšie porov. L. Hoffmann (1987, s. 39).

¹ Zo štatistických výskumov jednotlivých tried foném sa zjavne nedajú vyvodiť žiadne jednoznačné kritériá, ktoré by poukazovali na rozdelenie odborného jazyka na jeho jednotlivé podskupiny.

2.1.2. Rovina morfém a gramatických kategórii

Ako vieme, tieto slúžia na vyjadrenie gramatickej kategórie alebo sa podieľajú na tvorbe slov. Tu je pre vzdelávací proces účelné vyšpecifikovanie istých gramatických štruktúr typických pre odborné texty, ktorým by mala byť v rámci príprav na prácu s odborným textom venovaná väčšia pozornosť, ako napr. trpný rod pri slovesách alebo genitív podstatných mien. Zároveň by mala byť študentom ozrejmenejšia špecifická, resp. pozmenená funkcia už známych javov, ako napr. prvá osoba množného čísla slovies. Táto sa v odborných textoch vyskytuje často v snahe o zovšeobecnenie alebo objektivitu. Ide o tzv. *leere Person ...lässt die Aussage durch jede beliebige andere Person als möglich erscheinen*², ako uvádza Hoffmann.

V rámci tvorby slov je prínosné priblížiť učiacim sa frekventované modely typické pre tvorbu slov, čo vedie k rozšíreniu slovnej zásoby a podporení lepšieho orientovania sa v texte.

2.1.3. Rovina lexém a slovných foriem

Na tejto rovine sa špecifickosť odborných textov prejavuje veľmi zreteľne, pretože sem spadá oblasť slovnej zásoby. Keďže je táto rovina veľmi typická pre odborné texty, bola jej v rámci doterajšieho skúmania venovaná značná pozornosť, či už z hľadiska všeobecných znakov slovnej zásoby odborných textov (frekvencia výskytu a špecifiká jednotlivých slovných druhov) alebo z hľadiska jej pôvodu a tvorby termínov (preklad z iných jazykov, výpožičky, metaforické použitie atď.).

Ďalším častým predmetom skúmania je terminológia jednotlivých odborných oblastí, o čom svedčí aj množstvo odborných slovníkov.

Táto rovina je veľmi široká a v rámci práce s odbornými textami má vo vyučovaní svoje pevné miesto.

2.1.4. Rovina syntagiem, fráz a viet

Štruktúrálna vyššia jednotkou nadväzujúcou na termín – v ponímaní jednoslovnej jednotky, spadajúcej do roviny lexém, slovných foriem, t. j. do predchádzajúcej roviny, sú v rámci odborných textov viacslovné termíny. Táto postupnosť logicky vyplýva z vysokých požiadaviek, ktoré sú kladené na odbornú komunikáciu, keď jednoslovný pojem nie je vždy postačujúci. Viacslovné termíny tvoria preto akýsi mostík k syntagmám, frázam a vetám – štruktúram, ktoré v sebe kumulujú viac slov. Táto rovina predstavuje istým spôsobom hranicu v ponímaní textu z hľadiska tradičného a moderného. Veta bola dlho považovaná za najvyššiu jednotku v rámci textu.

Skúmanie textu ako celku predstavuje prístup úplne odlišný a prináša nový, kvalitatívne iný uhol pohľadu na danú problematiku. Preto by som rovinu textu ako celku od predchádzajúcich rovín oddelila a pojednávala o nej v samostatnej kapitole.

² ...umožňuje pripísať výrok aj inej osobe

2.2. Koncepty vyvinuté v rámci textovej lingvistiky

2.2.1. Rovina textu

V rámci skúmania textu ako celku sa vyvinuli rôzne koncepty, pričom tu (rovnako ako v predchádzajúcich rovinách) môžeme sledovať istú postupnosť. Tieto koncepty – alebo prístupy k skúmaniu textu ako celku – by som rada uviedla do istej miery ako paralely k jednotlivým rovinám tradičného prístupu.

Gramatický prístup sa zakladá na skúmaní povrchovej štruktúry textu, t. j. slov a formy, v akej vystupujú. Rozoberá základnú stavebnú jednotku textu – slovo (tak ako prvá rovina rozoberá grafémy a morfémy – základné jednotky slova) a jeho vzťah k iným základným jednotkám – slovám, pričom sa sleduje vznik textu (resp. zmysluplnej viacslovnej jednotky).

Sémantický prístup sa odtrháva od dimenzie čisto gramatických vzťahov vyjadrených formou písmen napísaných na papieri a sleduje rovinu významovú, t. j. to, čo v sebe vonkajšia forma zahŕňa, a prichádza k poznaniu, že za vonkajšou formou sa skrýva viac, čiže z napísaného môžeme vyrozumiť isté množstvo vzťahov – informácií, ktoré nie sú priamo uvedené v texte v písanej podobe. Tomuto prístupu zodpovedajú lexémy a po nich nasledujúce jednotky, pretože začínajúc lexémou – najmenšou jednotkou zahŕňajúcou v sebe významovú štruktúru, môžeme hovoriť o význame ako takom. Ďalšie združovanie lexém – slov do vyšších jednotiek predstavuje len kumuláciu, dotváranie významových vzťahov.

Ďalšie dva prístupy: **pragmaticko-komunikatívny** a **kognitívny** obsahujú nové aspekty poznania, ktoré nie sú zahrnuté v tradičnom prístupe. Okrem prvých dvoch stupňov – formy a významu v sebe nesú totiž aj aspekt komunikácie, t. j. zahrnutia partnera, resp. partnerov do procesu sprostredkovania informácií a **kognitívny aspekt**, ktorý sa zaoberá samotným procesom sprostredkovania informácií pri narábaní s textom – teda jeho vnímaním (adresátom), produkciou (autorom), ako aj fyziologickými procesmi, ktoré v rámci takéhoto deja nesú význam. Treba poznamenať, že predmet skúmania kognitívneho prístupu sa prelína s predmetom kognitívnej lingvistiky. Určiť hranicu medzi oboma disciplínami, nie je vždy jednoduché.

Z hľadiska vyučovacieho procesu sú oba naposledy spomínané prístupy nesmierne dôležité, pretože by bolo samoúčelné skúmať text pre text samotný bez zahrnutia ľudského komunikačného faktora.

KONCEPTY TEXTOVEJ LINGVISTIKY	TRADIČNÝ PRÍSTUP
gramatický prístup	– grafémy, fonémy – morfémy, gramatické kategórie
sémantický prístup	– lexémy, slovné formy – syntagmy, frázy, vety
pragmaticko-komunikatívny prístup	(Pozn.: Posledné dva prístupy textovej lingvistiky presahujú svojim ponímaním, ktoré sa nezakladá na štruktúre textu, tradičný prístup, preto tu nie je možné uviesť zodpovedajúcu paralelu, ako pri predchádzajúcich dvoch prístupoch.)
kognitívny prístup	

HEINEMANN, Margot – HEINEMANN, Wolfgang: Grundlagen der Textlinguistik. Tübingen: Niemayer Verlag 2002.

HOFFMANN, Lothar: Kommunikationsmittel Fachsprache. Berlin: Akademie Verlag 1987.

Problémy prípravy morfológického tagsetu Slovenského národného korpusu I

Alexander Horák

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava

Cieľom príspevku je priblížiť problematické oblasti, s ktorými sa riešiteľský kolektív SNK stretal pri úlohe morfológického značkovania korpusu. Ako podstatný problém sa javí najmä otázka vhodnej segmentácie písaného textu a voľba vhodných morfológických značiek pri čo najväčšej miere efektívnosti výstupu (správne a jednoznačne označovaný jazykový materiál) a súčasne rozumnej miere zachovania teoretického lingvistického pozadia.

1. Úvod

V počítačovom spracovaní jazyka ako relatívne novej jazykovednej disciplíny na Slovensku sa stretávame s neustálenosťou terminologického aparátu. Platí to aj pri morfológickom značovaní korpusu či značovaní korpusu vôbec. V tejto súvislosti figurujú predovšetkým termíny značkovanie a anotácia, ktoré sa často používajú synonymne, občas však niektorý z nich nadobúda širší, abstraktnejší významový rozsah. V našom príspevku vychádzame zo známej a najvšeobecnejšej definície anotácie ako pridávania dodatočnej informácie ľubovoľného typu k čistým jazykovým dátam, ktoré tvoria telo korpusu. Značkovanie chápeme ako špecifickú úlohu anotácie, a to ako z technického, tak aj logického hľadiska. Anotáciu niektorí ďalej rozdeľujú aj podľa textovej úrovne, ktorú zachytáva, na:

- vonkajšiu; sem patrí anotácia štruktúrna, ktorá vyznačuje začiatky a konce dokumentov, nadpisov, odsekov, viet, prípadne iných textových elementov a žánrovo-štylová, ktorá ku každému textu nesie informácie bibliografického charakteru a voliteľné štylistické informácie,

- vnútornú, ktorou sa chápe vlastná lingvistická anotácia podľa jednotlivých jazykových úrovní (fonologická, morfológická, syntaktická, lexikálna, diskurzívna, pragmatická).

O praktickom zmysle anotácie sa napriek rozličným protichodným názorom obyčajne už nepochybuje, pretože anotovaný korpus nachádza všestranné využitie: lexikografia, strojový preklad, verifikácia lingvistických teórií, štatistické modelovanie jazyka atď. Morfológické značkovanie korpusu je teda úlohou anotácie, ktorej cieľom je slovám v korpuse priradiť nejakú morfológickú informáciu. Morfológické značkovanie korpusu prebieha ako proces automatickej morfológickej analýzy, počas ktorej sa textovým pozíciám („slovám“) v korpuse priradujú predovšetkým 2 druhy informácií:

- základný tvar (lema), preto hovoríme o lematizácii a
- morfológická značka (tag), hovoríme o tagovaní.

Nakoľko je výstup automatickej morfológickej analýzy mnohokrát nejednoznačný (jeden slovný tvar má viacero morfológických značiek, prípadne lem), často sa pristupuje k tzv. dezambiguácii, t. j. zjednoteniu výstupu morfológickej analýzy, pri ktorej sa vyberie „správna“ značka, prípadne lema.

2. Morfológické značkovanie SNK

Pri naplňaní úlohy morfológického značkovania v SNK bolo nutné hneď na začiatku si uvedomiť niekoľko základných vecí a predovšetkým pre viac lingvisticky orientovaných riešiteľov posunúť chápanie písaného textu ako výsledku prirodzenej rečovej činnosti do formálnejších polôh. Jednou zo zásadných otázok bolo abstrahovať od apriórneho, ľudského porozumenia a kategorizácie jazykových jednotiek v texte a pozrieť sa naň „počítačovými“ očami, čiže ako na zhluk sekvencií alfanumerických znakov a medzier. Takýto materiál „vidí“ pred sebou počítač, vykonávajúci akúkoľvek, nielen automatickú morfológickú analýzu textu. Na ilustráciu uveďme príklad z neznámeho jazyka Lx:

vif	övif
ävif	bevif
uvif	nevif
vif	övif
ovif	trevif
nevif	unvif

Ako v tomto jazyku vyznačíme morfémy, prípadne slovný druh? Všimnime si spoločnú vlastnosť všetkých uvedených slov jazyka Lx: je ňou prítomnosť znakového reťazca *vif*, o ktorom môžeme predpokladať, že je to tvarotvorný základ. Pokúsme sa ho následne oddeliť od zvyšnej časti slova:

vif	ö	vif
ä	vif	be
u	vif	ne
vif	ö	vif
o	vif	tre
ne	vif	un

Uplatnime jednoduché arbitrárne prepisovacie pravidlo:

i	=	u
e	=	o
a	=	ä
y	=	ö
b	=	v
d	=	f
m	=	n
c	=	r
h	=	t

A vymeníme pozície koreňa a relačnej časti slova. Výsledok je nasledujúci:

dub	duby
duba	dubov
dubu	dubom
dub	duby
dube	duboch
dubom	dubmi

Približne podobným spôsobom sa počítačový algoritmus snaží morfológicky analyzovať znakové sekvencie v texte, ktoré sú pre nás slovami prirodzeného jazyka, v tomto prípade slovenčiny.

Avšak predtým ako počítač vôbec vykoná morfológickú analýzu nejakých slovných tvarov, najprv musí vedieť, čo sú to slovné tvary, čiže rozsegmentovať text bez akejkolvek znalosti o vlastnostiach daného jazyka. Úloha sa stáva o to zložitejšou, ak si uvedomíme, že v korpuse sa môžu pomerne často vyskytnúť tvary ako napr.:

Vaša prvá EP sa volá Lianfairpwllgwygyllgogger <Chwymdrobwllysiliogoygoyocynygofod> (In Space). Znamená to niečo vo waleštine?

Znamená. Je to zbierka najväčších waleských klišé pri opise nejakého mesta. Niečo ako <Dolnálehotanadriekoukdejepeknykostol>.

...radikálne raziaceho práve onú <len-sapreboha- nikoho-nedotknúť-a-najlepšie-ani-niž konkrétnehonepovedať> rétoriku. Výsledkom je , že máme problém s Cigánmi...

...sama , čas a ľudia okolo teba , tí , čo s kauzou <priateľka-milenka-rozvod-majetkové> vyrovnaniezmätené deti nemajú nič spoločné

Skúste to prečítať a nepolámať si na tom jazyk:

<AUMATAWHAKATANGIHANGAKOAWAUOTOMATEAPOKAIWMENUA Kitanatahu> Dnešní Maurovia predvádzajú každý večer svoj maurský...

...pričom vrchná hlava má <ruky> rozopäté po ramenách kríža (sú oblečené). Po...

...často môžu podávať informácie takrečeno z druhej <ruky> , preto je zaujímavé skúmať aj vzťah prototextov...

Najjednoduchším pravidlom, ktoré sa prakticky bez výnimky uplatňuje v podobných prípadoch a uplatnilo sa aj pri segmentácii textu v SNK, je určiť za základnú textovú jednotku znakový reťazec oddelený dvomi medzerami aj za cenu straty, prípadne zahmlenia informácií o zložených slovných tvaroch, aglutinovaných slovných tvaroch, lexémach písaných so spojovníkom a pod. Vhodne vyriešená otázka segmentácie často vyrieši mnoho problémov na úrovni morfolologickej analýzy. Riešenie, ktoré sa uplatnilo v SNK, však nevylučuje spájanie logicky súvisiacich slovných tvarov na ďalších úrovniach spracovania korpusu.

Ďalšou netriviálnou otázkou, ktorú morfologické značkovanie prinieslo, bola otázka voľby morfologických značiek reprezentujúcich slovné druhy a morfologické kategórie. K dispozícii boli dve základné možnosti:

1) rešpektovať tradičnú morfologickú klasifikáciu podľa autoritatívnych diel typu Morfológia slovenského jazyka, Krátky slovník slovenského jazyka a Pravidlá slovenského pravopisu alebo

2) uplatniť skôr formálnejší pohľad a morfologicky klasifikovať slová s ohľadom na ich čo najľahšiu spracovateľnosť počítačom.

Ako hlavné nevýhody prvého z uvedených prístupov sa ukázali byť:

- „intuitívna“ morfologická klasifikácia, ktorá počíta s apriórnym „porozumením“ jazyku
- formálne heterogénne skupiny slov spojené do jednej kategórie slovného druhu
- logicky netransparentné kritériá klasifikácie slovných druhov:
 - distribučné (podľa syntactickej funkcie vo vete)
 - morfologické (podľa sústavy relačných morfém)
 - sémantické (statické/dynamické príznaky slov, zámená, príslovky)
 - pragmatické (citoslovce).

Naopak, hlavnou nevýhodou druhého prístupu, ktorý sa niekedy označuje aj ako „inžiniersky“, je prílišná detailnosť klasifikácie, ktorá síce vyznačuje hranice formálne spojených množín slov, avšak dovedená do dôsledku sťažuje orientáciu a vyhľadávanie v označkovanom texte. Typickým príkladom je napr. klasifikácia zámen v Hajičovom tagsete Českého národného korpusu (ČNK), ktorá kladie jednotlivé tvary zámen až na úroveň kategórií.

Nutnosť výberu adekvátneho tagsetu teda spočívala vo voľbe medzi skutočne morfologickým tagsetom a tagsetom zachytávajúcím rozličné, nielen morfologické vlastnosti textových slov. Ak by sa uplatnil striktné formálny prístup, potenciálnych kandidátov na slovnú triedu (= slovný druh), v ktorej by mali spoločnú paradigmu, by boli stovky. Novšie výskumy ukazujú, že iba pre substantíva by bolo 199 rozličných vzorových slov, pričom sa do úvahy berú aj alternácie a alomorfy (Benko – Hašanová – Kostolanský, 1998). Ako zaujímavé riešenie sa ukazovala adaptácia pojmu fleksém, známeho z poľskej lingvistiky (Przepiórkowski – Woliński, 2003 a i.). Podľa definície k fleksému prislúchajú také slovné tvary, ktoré majú rovnaký význam, podobnú morfologickú

štruktúru, rovnaké gramatické kategórie a do istej miery aj distribučné charakteristiky. Množina fleksémov by teda tvorila flektívnu triedu, ktorá približne zodpovedá pojmu slovný druh.

Nakoniec sa však pri vymedzovaní slovných druhov v tagsete SNK uplatnil tradičný morfológický prístup s istými špecifikami. V morfológickom tagsete SNK sa množina slovných foriem používaných v slovenčine rozdeľuje do 19 tried, z ktorých 10 v zásade zodpovedá tradične vydeľovaným slovným druhom a 9 obsahuje rôzne špecifické jazykové prvky, ktoré boli zvolené s ohľadom na ich jasnú formálnu identifikáciu v texte:

1. S Substantíva
2. A Adjektíva
3. P Pronominá
4. N Numeráliá
5. V Verbá
6. D Adverbiá
7. G Participiá
8. E Prepozície
9. O Konjunkcie
10. T Partikuly
11. J Interjekcie
12. R Reflexívne *sa/si*
13. Y Kondicionálová morféma *by*
14. Z Interpunkcia
15. W Abreviácie a značky
16. Q Neurčiteľný slovný druh
17. # Neslovný element
18. % Citátový výraz
19. 0 Číslice

Avšak napriek tomu, že sa pri slovných druhoch použilo tradičné kritérium komplexu sémantických, syntaktických a morfológických kategórií, na ďalšej úrovni klasifikácie sa prišlo k formálnemu rozlíšeniu jednotlivých skupín slov v rámci nich podľa kategórie paradigmy. Vyčlenil sa substantívny, adjektívny, zmiešaný a neúplný typ paradigmy pre substantíva, adjektívny, zmiešaný a neúplný typ pre adjektíva, substantívny, adjektívny, zámenný, zmiešaný, neúplný a príslovkový typ pre pronominá, substantívny, adjektívny, zmiešaný, číslovkový, neúplný, príslovkový a samostatný typ pre numerálie (podrobnejšie v príspevku L. Gianitsovej v tomto zborníku). Pri slovesách sa namiesto paradigmy zvolila kategória či skôr morfológický atribút slovesný tvar, ktorý má hodnoty: infinitív, prézent (indikatív), imperatív, prechodník, l-ové pričastie, futúrum slovesa *byť*. Ako osobitná kategória na úrovni slovného druhu sa vyčlenili formálne participiá. Pri prisudzovaní ďalších morfológických kategórií jednotlivým slovným druhom sa väčšinou rešpektovali existujúce poznatky v kodifikačných príručkách (rod, číslo, pád, resp. kongruencia v rode, čísle, páde, vid, osoba, stupeň). Zvláštnosťou

je iba príznak aglutinovanosti pri zámenách, negácia pri slovesách, vokalizovanosť a spojenie s pádom pri predložkách. O vyznačovaní ostatných príznakov slov, často uvádzaných v slovenských morfológiách, ako napr. životnosť, počítateľnosť, látkovosť, hromadnosť, konkrétnosť, abstraktnosť a pod., sa pre ich nedostatočnú formálnu transparentnosť neuvažovalo.

Pri navrhovaní tagsetu bol dôležitou otázkou aj technický aspekt – spôsob zápisu (notácie) jednotlivých gramatických kategórií a ich hodnôt. Do úvahy prichádzali dva spôsoby notácie: pozičný a atribútový. Príkladom pozičného spôsobu je notácia v tagsete ČNK, kde hodnota každej gramatickej kategórie obsadzuje jedno miesto v zápise a v prípade nerelevantných hodnôt sa ponecháva prázdne miesto, prípadne znak - :

<politika NNFS1-----A---->

V tomto prípade uvedená značka má nasledujúci význam: N – substantívum, N – obyčajné substantívum, F – femininum, S – singulár, 1 – prvý pád, ďalších päť pozícií je nerelevantných pre daný tvar, A – afirmatív, ďalšie štyri pozície sú pre daný tvar nerelevantné. V atribútovom systéme naopak poradie zápisu nie je dôležité, pretože hodnota každej gramatickej kategórie je zapísaná s kategóriou samotnou. Takýto systém sa používa napr. v korpusoch Fakulty informatiky MU v Brne. Zápis slova *politika* v tomto systéme by mal takýto tvar:

<politika klgnfSc1> ,

kde kl označuje substantívum, gf femininum, nS singulár a c1 prvý pád. V tagsete SNK sa zvolil zápis, ktorý má prvky oboch systémov: hodnoty jednotlivých kategórií sa zapisujú jednomiestnym alfanumerickým znakom (písmenami latinskej abecedy, číslicami a matematickými symbolmi), pričom pri danom slovnom tvare sa vyjadrujú iba kategórie preň relevantné, teda nevynechávajú sa prázdne miesta. Počet znakov, vyjadrujúcich hodnoty kategórií v tagu, je preto variabilný, ale ich poradie je záväzné, čiže napr. pri substantívach hodnota kategórie pádu sa nepíše pred rodom. Tag sa začína vždy znakom pre slovnú triedu a nasledujú znaky pre ostatné relevantné kategórie. Pri menných slovných druhoch nasleduje kategória paradigmy a za ňou zvyčajne základné morfológické charakteristiky (rod, číslo, pád, pri adjektívach aj stupeň). Pri verbách je na druhom mieste slovesná forma, ďalej sú vyjadrené hodnoty vidu, čísla, osoby, kongruencie v rode (ak sú relevantné) a negácia. Pri pronomínach, numeráliách, participiách, prepozíciách a morféme *by* značíme ďalšie atribúty, zväčša formálne vlastnosti ako aglutinovanosť, zápis číslovky, druh participia, forma predložky a i. Príkladom zápisu slova *politika* v tagsete SNK je napr.:

<politika SSfs1>

Uvedený tag má význam: S – substantívum, S – substantívna paradigma, f – femininum, 1 – prvý pád. Napriek výraznej podobnosti s uvedenými českými tagsetmi sa nazdávame, že tagset SNK si z technického hľadiska zachováva iba ich pozitívne vlastnosti: variabilitu atribútového a prehľadnosť pozičného systému.

3. Záver

Pri tvorení tagsetu SNK sa ukázali mnohé javy, s ktorými sa bolo potrebné vyrovnat' s cieľom vytvoriť čo najlepší predpoklad pre morfológické spracovanie slovenských textov počítačom, súčasne zachovávajúc poznatkovú bázu doterajšej slovenskej lingvistickej tradície, ktorá by bola prístupná používateľom korpusu. Nakoľko sme v nej nenašli formálne vyčerpávajúci opis, ktorý by vyhovoval požiadavkám počítačového spracovania jazyka, uviedli sa aj niektoré nové kategórie a formálne charakteristiky slov.

Literatúra

BENKO, Vladimír – HAŠANOVÁ, Jana – KOSTOLANSKÝ, Eduard: Počítačové spracovanie slovenského jazyka. Časť: Morfológia podstatných mien. Bratislava: Univerzita Komenského 1998.

FORRÓOVÁ, Martina – GARABÍK, Radovan – GIANITSOVÁ, Lucia – HORÁK, Alexander – ŠIMKOVÁ, Mária: Návrh morfológického tagsetu SNK. In: Medzinárodná vedecká konferencia Slovánske jazyky v počítačovom spracovaní. (Bratislava 24. – 25. 10. 2003). V tlači.

FORRÓOVÁ, Martina – HORÁK, Alexander: Morfológická anotácia korpusu. In: Slovenčina na začiatku 21. storočia. Zborník z medzinárodnej konferencie. Prešov: Prešovská univerzita 2004.

HAJIČ, Jan: Popis morfológických značiek – poziční systém. <<http://ucnk.ff.cuni.cz/manual/znacky.html>>

Krátky slovník slovenského jazyka. 4. vyd. Red. M. Považaj. Bratislava: VEDA 2003.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Veda 1966.

Pravidlá slovenského pravopisu. Bratislava: Veda 2000.

PRZEPIÓRKOWSKI, Adam – WOLIŃSKI, Marcin: A Flexemic Tagset For Polish. 2003.

<<http://dach.ipipan.waw.pl/~adamp/Papers/2003-eacl-ws12/ws12.pdf>>

PRZEPIÓRKOWSKI, Adam – WOLIŃSKI, Marcin: The Unbearable Lightness of Tagging. A Case Study in Morphosyntactic Tagging of Polish. 2003. <<http://dach.ipipan.waw.pl/~adamp/Papers/2003-eaclws03/ws03.pdf>>

Problémy prípravy morfológického tagsetu Slovenského národného korpusu II – Lema a tag

Lucia Gianitsová

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava

Pri práci na príprave morfológického tagsetu (súboru značiek) pre Slovenský národný korpus (SNK) sme boli nútení riešiť mnohé problémy vyplývajúce z charakteru slovenského jazyka a z jeho opisu v gramatikách. V tomto príspevku sa zameriame na niektoré z nich. Pritom vychádzame zo súborného opisu tagsetu, ktorý sme predstavili 24. októbra 2003 v Bratislave na medzinárodnej konferencii *Slovko 2003 – Slovanské jazyky v počítačovom spracovaní* (Forróová – Garabík – Gianitsová – Horák – Šimková, 2003).¹ Po tomto predstavení nasledovala fáza overovania validity tagsetu. Pri ručnej anotácii prvej vzorky textov sa ukázala potreba niektoré časti prehodnotiť. Vychádzame pritom najmä zo skúseností so značkováním reálnych textov, ktoré sú obsiahnuté v SNK a z potrieb a požiadaviek používateľov (i tých potenciálnych).

Pri lematizácii (definovaní základného, „slovníkového“ tvaru) bolo potrebné zachovať čo najväčšiu kontinuitu s klasickým lexikografickým prístupom a zároveň zvoliť prístup, ktorý je vhodný pre počítačové spracovanie. Tak isto sa k vhodnosti z hľadiska počítačov pripája aj výhodnosť z hľadiska používateľa. Teda bolo potrebné definovať také lemy, pomocou ktorých sa vyhľadávanie v korpuse zefektívni a prinesie želané výsledky. V tomto príspevku sa zameriame na niektoré konkrétne riešenia a ich dôvody. Keď sa obmedzíme na priestor substantív, adjektív a ich vzťahov, možno vymedziť tento okruh problémov z oblasti lematizácie, ale aj tagovania (pridávania morfológických značiek):

1. Ako lematizovať vlastné mená a špeciálne viacslovné zemepisné názvy, názvy obydľí a organizácií?
2. Akým tvarom lematizovať pluráliá tantum a skupinové substantíva, ako zachytiť nepočítateľnosť hromadných, látkových a niektorých abstraktných substantív?
3. Možno považovať všetky negované tvary substantív, adjektív, ale aj zámen, čísloviek, prísloviek a slovies za samostatné lexémy alebo ide o modifikáciu, ktorá je zaznamenateľná iba ako jeden z príznakov lexémy (jedna kategória)?

¹ Príspevok je predstavením prvej verzie tagsetu pre SNK z roku 2003, ktorá bola neskôr prepracovaná. Aktuálna verzia tagsetu bola sprístupnená v máji roku 2004 na webovej stránke Slovenského národného korpusu (<http://korpus.juls.savba.sk/publications/block2/tokenizacia-lematizacia-a-morfologicka-anotacia-slovenskeho-narodneho-korpusu/Tagset-aktualny.pdf>).

4. Do akej miery zohľadniť pri lematizácii a tagovaní homonymiu (lexikálnu i gramatickú)?
5. Akým spôsobom pomáha riešeniu týchto problémov kategória paradigmy?

Ad 1. Z hľadiska používania morfológicky označovaného korpusu sa nám ako vhodné javí nerozlišovať veľké a malé písmená nie len na začiatku viet, ale aj pri vlastných menách, ktoré budú v SNK označené lemov s malým písmenom (*alexander, slovensko*). Uvedomujeme si, že sa tým strácajú isté sémantické príznaky slov, no zároveň tento krok zväčšuje množstvo výsledkov hľadania v korpuse a ponúka naraz proprium i apelativizovanú podobu ako novú lexému (*Harpya, harpya, Cezar, cézar*), ktoré takto možno využiť na ďalší výskum a overovanie ďalších hypotéz. Konečne, na úrovni tagu možno niektoré apelatíva a propriá rozlíšiť na základe rodu (*hotel Fórum* vs. *fórum*).

Viacslovné názvy ako *Spišská Nová Ves, Nové Mesto nad Váhom, Autobusová stanica Mlynské Nivy, Slovenské národné divadlo, Mys dobrej nádeje* a i. bolo nutné kvôli segmentácii textu na najmenšie textové jednotky (tokeny) rozdeliť a každý slovný element značковаť zvlášť. Lemy pre uvedené prípady teda budú: *spišský, nový, ves, nový, mesto, nad, váh, autobusový, stanica, mlynský, niva, slovenský, národný, divadlo, mys, dobrý, nádej*.

Ad 2. Pri substantívach, ktoré sa zväčša alebo výlučne používajú v pluráli, sa v SNK lematizuje s prihliadnutím na úzus i jeho kodifikovanú podobu, teda:

a) pri pluráliach tantum zväčša nom. pl.

b) pri substantívach s prevažujúcim (skupinovým) plurálom zväčša nom. singuláru.

Lema v singulári sa môže vyskytnúť aj pri pluráliach tantum v relevantných prípadoch (*nohavice – nohavica, pančuchy – pančucha, schody – schod*), zatiaľ čo pri substantívach typu *Alpy* a *Alpa* (prípadne *alpa*), ktoré sú evidentne rozlíšené aj významovo, sa dôsledne rozlišujú dve lemy podľa ich významu:

Alpy (pohorie), l = *alpy*

noviny (periodikum), l = *noviny*

hodiny (prístroj na mer. času), l = *hodiny*

Alpy, alpy (francovky), l = *alpa*

noviny (nové správy), l = *novina*

hodiny (časové jednotky), l = *hodina*

Podobne je tomu pri dvojiciach: *brána – brány, mech – mechy, pamäť – pamäti, suchota – suchoty* a i.

Uvádzame aj ďalšie pomnožné substantíva, ktoré je nevyhnutné lematizovať len tvarom N pl.: *prsia, dvere, Čechy, križe* (časť tela), *plúca, ústa, kiahne, osýpky, suchoty, gate, menčestráky, montérky, šaty, tepláky, hrable, husle, nožnice, okuliare, sane (sánky), memoáre, raňajky, zásnuby, prvohory, prázdniny, fašiangy* atď.

S touto problematikou sme sa stretli aj pri prvých anotáciách textov. Ako problémové boli anotátormi označované niektoré substantíva s možnosťou použitia aj v singulári. Nakoniec boli lematizované nominatívom singuláru. Ide

väčšinou o substantíva s prevažujúcim (skupinovým) pl. (Morfológia slovenského jazyka, ďalej MSJ, 1966, s. 144): *nohavice* → *nohavica*, *nohavičky* (malé nohavice) → *nohavička*, *pančuchy* → *pančucha*, *schody* → *schod*, *schodíky* → *schodík*, *vlasý* → *vlas*, *chlpy* → *chlpl*, *rodičia* → *rodič*, *listky* → *listok*, *fúzy* → *fúz*, *ľudia* → *človek*, *oči*, *uši* → *oko*, *ucho* (pôvodne duálové tvary ďalej označuje ako plurálové tvary).

Podľa MSJ (1966, s. 144) budeme takto lematizovať aj názvy:

- častí tela: *d'asná* → *d'asno*, *lica* → *lice*, *pery* → *pera*, *zuby* → *zub*, *črevá* → *črevo*, ale aj *bokombrady* → *bokombrada*, *kadere* → *kadera*;
- obuvi a odevu: *baganče* → *baganča*, *ihličky* → *ihlička*, *kopačky* → *kopačka*, *papuče* → *papuča*, *prezuvky* → *prezuvka*, *rukavice* → *rukavica*, ale aj *dreváky* → *drevák*, *plátenky* → *plátenka*, *chránidlá* → *chránidlo*;
- plodov, rastlín a ich častí: *huby* → *huba*, *trnky* → *trnka*, *uhorky* → *uhorka*, *ribezle* → *ribežľa*, *cereálie* → *cereália*;
- potravín: *škvarky* → *škvarka*, *sucháre* → *suchár*, *halušky* → *haluška*;
- vecí, zariadení, výrobkov a materiálov: *obkladačky* → *obkladačka*, *karty* → *karta*, *koľajnice* → *koľajnica*, *parkety* → *parketa*, *zápalky* → *zápalka*, *odpadky* → *odpadok*, *rárohy* → *rároh*, *výkaly* → *výkal*, *cepy* → *cep*, *úvodzovky* → *úvodzovka*, *váhy* → *váha*, *chemikálie* → *chemikália*, *hradby* → *hradba*, *šachy* → *šach*;
- iných javov: *slzy* → *slza*, *lúče* → *lúč*, *hviezdy* → *hviezda*;
- abstrákt: *výdavky* → *výdavok*, *dane* → *daň*, *nároky* → *nárok*, *príznamy* → *príznak*, *reálie* → *reália*, *pasíva* → *pasívum*, *preteky* → *pretek*, *mravy* → *mrav*, *muky* → *muka*, *osudy* → *osud*, *úklady* → *úklad*;
- ľudských kolektívov: *manželia* → *manžel*, *súrodenci* → *súrodenec*, *diváci* → *divák*, *hostia* → *host*, *obyvatelia* → *obyvateľ*, *poddani* → *poddaný*, *černosi* → *černoch*, *blíženci* → *blíženec*, *detičky* → *detička*, *štúrovci* → *štúrovec*;
- zvieracích kolektívov: *bacily* → *bacil*, *baktérie* → *baktéria*, *včely* → *včela*, *článkovce* → *článkovec*, *stavovce* → *stavovec*.

Na záver poznamenávame, že pri vlastných menách, kolektívnom označení rodinných príslušníkov (*Štúrovci*, *Horákovci*, *Kemkovci*) ponechávame ako lemu N pl. (I = *štúrovci*, *horákovci*, *kemkovci*), keďže podľa nášho názoru ide o novú lexému pomenujúajú jednu spoločenskú jednotku (rodinu).

Z povedaného teda vyplýva, že hromadnosť, látkovosť alebo skupinovosť, resp. pomnožnosť sa v SNK špeciálne nezaznamenáva. No tieto informácie je možné zistiť, ak pri vyhľadávaní v korpuse zadáme požiadavku na vyhľadanie pl. pri látkovom alebo sg. pri skupinových a pomnožných a taký tvar nenájde. Napriek tomu je potrebné zdôrazniť, že jazyková realita je bohatšia ako jej opis. Nájde tu tvary typu *pančucha*, *nohavica*, *rukávec*, *hrabľa*, *váha*, *diéta* (peniaze na stravu), *dostih*, *pretek*, pričom ide o tvary pôvodne pomnožných substantív (podľa MSJ, 1966, s. 146).

Ad 3. Negácia ako modifikačný príznak bude v textoch SNK označovaná iba pri slovesách. No i tak na úrovni lemy považujeme za základný tvar nego-

vanú podobu slovesa (*nehovoriť*, *nechcieť*, *nebyť*). Výhoda tohto riešenia je v tom, že pri nasledujúcej syntaktickej anotácii sa zachová negácia ako vlastnosť predikátu. Pri ostatných slovných triedach negáciu ako zvláštnu kategóriu neoznačujeme a za lemu považujeme negovanú podobu (*nevojak*, *nemajetný*, *nejeden*), keďže v tomto prípade uvažujeme o samostatnej lexéme, ktorá vznikla deriváciou (pomocou derivačnej morfémy *ne-*).

Ad 4. Homonymia, resp. homografia tokenov je problémom ako pri určovaní lemy, tak pri určovaní tagu. Zatiaľ čo homografia intralexemická (vo vnútri, medzi tvarmi jednej lexémy) je záležitosťou najmä správneho určenia tagu (*dub* – N alebo A), homografia interlexemická (medzi dvomi a viac lexémami) ovplyvňuje aj správne určenie lemy.

Pri interlexemickej homografii možno rozlíšiť homografiu v rámci jedného slovného druhu i medzi slovnými druhmi (triedami), ktorá ovplyvňuje lematizáciu i tagovanie. V týchto prípadoch sa aj napriek snahe o formálny prístup nevyhneme prihliadaniu na význam a kontext. Opierame sa i o kodifikačné príručky (najmä Krátky slovník slovenského jazyka, 2003).

Medzislovnodruhovú i vnútroslavnodruhovú homografiu teda môže vyvolať problémy pri lematizácii, správnom určení lemy. Napr. je rozdiel v lematizácii tvaru substantíva *otec* (*otcov*) a privlastňovacieho prídavného mena *otcov*, tvaru osobného základného zámena *on* (*jeho*) a osobného privlastňovacieho zámena *jeho* atď. Často vyvstáva aj problém s určením slovnodruhovej príslušnosti a tagu. Máme na mysli príklady typu *v závislosti od podmienok* (predložka, I = *závislosti*) – *od drogovej závislosti* (substantívum, I = *závislosť*).

Ďalej popri adjektíve *vreckové* (vydanie), *vreckový* (slovník, nožík, kalkulačka) nájdeme v textoch aj homonymné adjektíválium *vreckové* (peňažný obnos). Ide o pomenovanie substancie, preto sme rešpektovali jeho zaradenie k substantívam, no zároveň môže z formálneho hľadiska prekážať jeho adjektívna deklinácia a vynárať sa otázka jeho základného tvaru. (Adjektíva lematizujeme vždy N sg. maskulín, ale adjektívne substantíva ostávajú v príslušnom rode, v tomto prípade ide o neutrum.) Rozpor medzi významovým obsahom a formálnou štruktúrou tvaru v tomto prípade sa snažíme riešiť zavedením novej charakteristiky, formálnej kategórie paradigmy, ktorá sa uvádza pri menných ohybných slovných druhoch. (Pozri aj bod 5.) Sme presvedčení, že podobná špecifikácia pomáha zjednotiť slovný tvar a prináša riešenie často spornej otázky slovnodruhovej príslušnosti niektorých slov, pokiaľ sa snažíme prihliadať len na formálne kritériá (*nejaký*, *prvý*, *všade*).

Uvádzame niekoľko príkladov medzislovnodruhovej i vnútroslavnodruhovej homonymie substantív a adjektív (resp. prídavných). Zároveň predstavujeme riešenie pre SNK na úrovni lemy i prvých znakov tagu. Pritom sa bližšie venujeme jednotlivým problémovým prípadom v rámci substantív a adjektív:

a) Častá je medzislovnodruhovú homografiu substantív s neohybnými slovnými druhmi, ovplyvňujúca lemu i tag:

<i>problém s formou</i>	l = <i>forma</i>	t = SS... (subst. so subst. paradigmatou)
<i>formou článkov</i>	l = <i>formou</i>	t = E... (prepozícia)

<i>o podstate veci</i>	l = <i>podstata</i>	t = SS... (subst. so subst. paradigmatou)
<i>v podstate</i>	l = <i>podstate</i>	t = T... (partikula)

b) Ďalej je medzislovnodruhovú homografia typická pre adjektíváliá a prívlastňovacie adjektíva a ovplyvňuje lemu i tag:

<i>dostať vreckové (peniaze)</i>	l = <i>vreckové</i>	t = SA... (subst. s adj. paradigmatou)
<i>mať vreckovú kalkulačku</i>	l = <i>vreckový</i>	t = AA... (adj. s adj. paradigmatou)

<i>horná polica</i>	l = <i>horný</i>	t = AA.... (adj. s adj. paradigmatou)
<i>Kristína Horná</i>	l = <i>horná</i>	t = SA.... (subst. s adj. paradigmatou)

<i>vedúca jedálne</i>	l = <i>vedúca</i>	t = SA... (subst. s adj. paradigmatou)
<i>vedúca osobnosť</i>	l = <i>vedúci</i>	t = Gk... (participium – aktívne)

Ako sa uvádza už v akademickej MSJ (1966, s. 194), „treba rozlišovať prípady prechodnej substantivizácie, kde slovo ostáva ešte v pôvodnom slovnom druhu, od prípadov trvalého prechodu k podstatným menám. V prvom prípade ešte cítiť elipsu.“ Tieto prípady chápeme ako príležitostnú substantivizáciu: *bohatý, hladný, sýty, svetlé (pivo), jeden sa zohol, čítajúci sa obzrel*. V textoch na anotáciu sa často stretávame s elipsami: *hodiny odbíjali trinástu (AA) (hodinu); objednáme si točené (AA) (pivo); končí pred desiatou (NA) (hodinou); ľavou zadnou (AA) (nohou); spojenie príjemného a užitočného (AA); sýty (AA) (človek) hladnému (AA) (človeku) neverí; Pštrossova (AF) (ulica) 22; do odtieňa bledozelenej (AA) (farby)*.

Ako substantíva s adjektívnou paradigmatou (SA) hodnotíme najmä tie apelatíva i propriá, ktoré vznikli:

- z adjektív: *mužský, ženská, príbuzný, známy, milý, starký, starý* (starec), *mladý* (manžel), *mladi* (manželia), *mladé* (mláďa), *mladé* (mláďatá), *chyzná, komorná, hradská, prítomní, pozostali, všemohúci, cestovné, nájomné, vreckové, vstupné, výkupné, zdržné, drobné, dobré (sa chváli samo), (privykať na) zlé, (stále hľadať) nové, priezviská, názvy objektov: Jesenské;*
- z prídavných: *vedúci, cestujúci, pracujúci, prednášajúci, prisediaci, nadriadený, predstavený, obžalovaný, poddaný, hriate, pálené, veriaci.*

Pritom rovnako značíme aj slovanské osobné a zemepisné mená, ktoré majú v príslušnom jazyku podobu prídavného mena:

<i>Trubeckoj</i>	l = <i>trubeckoj</i>	t = SA.... (subst. s adj. paradigmatou)
------------------	----------------------	---

Aj pri privlastňovacích adjektívach ide o homografiu so substantívami:

<i>deň otcov</i>	l = <i>otec</i>	t = SS... (subst. so subst. paradigmou)
<i>otcov kabát</i>	l = <i>otcov</i>	t = AF.... (adj. so zmieš. paradigmou)

c) Príkladom na medzislovnodruhovú, ale aj vnútroslavnodruhovú homografiu, ktorá ovplyvní lemu i tag (rod, číslo i pád), môže byť token *Čechov*:

<i>Čechov napísal</i>	l = <i>čechov</i>	t = SS... (subst. so subst. paradigmou)
<i>je tu veľa Čechov</i>	l = <i>čech</i>	t = SS... (subst. so subst. paradigmou)
<i>Čechov prichod</i>	l = <i>čechov</i>	t = AF... (adj. so zmieš. paradigmou)

Ďalšími príkladmi na substantíva so substantívnou paradigmou (SS), ktoré sú homografné s privlastňovacími adjektívami (AF), sú priezviská a názvy obcí ako *Ondřejov*, *Leopoldov*, *Bernolákovo*.

d) Nájďme i prípady homografie, ktorá ovplyvní len tag:

<i>prišla zima</i>	l = <i>zima</i>	t = SS... (subst. so subst. paradigmou)
<i>vonku je veľmi zima</i>	l = <i>zima</i>	t = D... (adverbium)
<i>taxi služba</i>	l = <i>taxi</i>	t = AU (adj. s neúplnou paradigmou)
<i>zavolať taxi</i>	l = <i>taxi</i>	t = SU (subst. s neúplnou paradigmou)

Ad 5. Paradigma. Ako už bolo povedané, ide o novú formálnu kategóriu, ktorá sa označuje pri menných slovných druhoch. Zvláštnu pozornosť bolo potrebné venovať najmä zmiešanej, neúplnej a adverbálnej paradigme. V tomto príspevku sa zameriame len na objasnenie kategórie paradigmy pri substantívach. O adjektívnej paradigme substantív (SA) sme hovorili v odpovedi na otázku č. 4. No pri anotácii textov sa objavilo aj niekoľko ďalších sporných otázok okolo zaradenia slova do paradigmy, najmä v súvislosti s hodnotením ich sklonnosti. Problémy spôsobili pôvodom cudzie propriá i apelatíva.

Preto sa v tagsete SNK za substantívum so substantívnou paradigmou (SS) považujú:

- domáce neodvodené i odvodené substantíva (okrem adjektíválií, subst. typu *gazdiná*, *pani*), teda aj substantívum *mat/mater*, lebo okrem dubletných tvarov v nom. a akuz. sg. ide o pravidelnú substantívnu paradigmu (vzor *dlaň*);
- apelatíva cudzieho pôvodu, ktoré je možné bez problémov skloňovať podľa domácich deklináčnych typov (ich zakončenie zodpovedá domácej deklináčnej sústave), okrem substantív typu *kuli*, napr. *kuskus*, *tex-mex*, *coca-cola*, *fastfood*, *jazz*, *restaurant*, *fax*, *e-mail*, *airport*, *internet* a i.;
- propriá cudzieho pôvodu, ktorých forma to dovoľuje: mužské mená (*Oľgoj*, *Chorchoj*, *Jack*, *Nicholson*, *Don*, *Johnson*, *Harrison*, *Ford*), ženské

propriá zakončené na -a (*Sára, Marisa*), propriá stredného rodu na -o (*Tesco, Dynamo*).

K substantívam s neúplnou paradigmou (SU) zaradíme:

- substantívum *pani*;
- nesklonné apelatíva cudzieho pôvodu: *taxi, arché, barbecue, blues, fast* (ako súčasť dvojslovného tvaru *fast food*);
- prevažne nesklonné apelatíva typu *kanoe, skóre, revue*, ktoré sa však môžu v niektorých pádoch skloňovať;
- nesklonné propriá cudzieho pôvodu, ide o feminína, najmä neprechýlené ženské priezviská a viacero mien (*Kim, Basinger, Oreiro, Helen, Hunt*);
- niektoré rozkolísané prípady typu *Esquire* (časopis), *Phillips* (obchodná značka, firma), ktoré sa rovnako často vyskytujú v sklonnej i nesklonnej podobe, prípadne nesklonná podoba v danom tvare prevláda (*do amerického Esquire, transformácia Phillips*).

Zmiešanú paradigmatu (SF) značíme pri substantívach:

- *gazdiná* a ďalších rovnako sa skloňujúcich substantívach, lebo majú zmiešané menné a adjektívne skloňovanie;
- *kuli* a všetkých, ktoré sa skloňujú rovnako, keďže je tu zmiešaná tzv. zámenná (v sg.) a substantívna paradigma (v pl.).

Záver

V tomto príspevku sa nedostali do pozornosti ďalšie otázky: problematika vzťahu adjektív a prídavných, opísanie slovesných tvarov pomocou značiek tagsetu SNK či vysvetlenie paradigmy zámen a čísloviek² a ďalších kategórií. Pozornosť si však naďalej zasluhujú. Svedčia o tom i ohlasy anotátorov a potenciálnych používateľov. Preto je potrebné na záver ešte raz podotknúť, že problematika morfológického opisu reálnych textov, ktoré majú široký okruh tém i rôznu jazykovú (predovšetkým lexikálnu a štylistickú) úroveň, sa týmito poznámkami nevyčerpáva. Texty v SNK prinášajú ďalšie nové problémy a ich riešeniu bude potrebné ešte venovať čas a priestor.

Literatúra

FORRÓOVÁ, Martina – GARABÍK, Radovan – GIANITSOVÁ, Lucia – HORÁK, Alexander – ŠIMKOVÁ, Mária: Návrh morfológického tagsetu SNK. In: Medzinárodná vedecká konferencia Slované jazyky v počítačovom spracovaní. (Bratislava 24. – 25. 10. 2003). V tlači.

² Táto problematika bola prezentovaná v novej verzii tagsetu (Garabík – Gianitsová – Horák – Šimková, 2004) a bližšie je objasnená aj v štúdií *Zamyslenie nad výučbou zámen a čísloviek pri príprave morfológickej anotácie SNK* (Gianitsová, 2005).

GARABÍK, Radovan – GIANITSOVÁ, Lucia – HORÁK, Alexander – ŠIMKOVÁ, Mária: Tokenizácia, lematizácia a morfológická anotácia Slovenského národného korpusu. Bratislava: SNK JÚLŠ 2004. Dostupné z: <<http://korpus.juls.savba.sk/publications/bloc-k2/tokenizacia-lematizacia-a-morfologicka-anotacia-slovenskeho-narodneho-korpusu/Tagset-aktualny.pdf>>

GIANITSOVÁ, Lucia: Zamyslenie nad výučbou zámen a číselníkov pri príprave morfolologickej anotácie SNK. In: Tradiční a netradiční metody a formy práce ve výuce českého jazyka na základní škole. Sborník prací z mezinárodní konference konané 19. 3. 2004 na Pedagogické fakultě UP v Olomouci. Ed. M. Polák – K. Vodrážková. Olomouc: Univerzita Palackého 2005, s. 53 – 65.

Krátky slovník slovenského jazyka. 4. vyd. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. Bratislava: Veda 2003.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: SAV 1966. 896 s.

Parallel Corpus of Computer Terms

Radovan Garabík

Eudovít Štúr Institute of Linguistics Slovak Academy of Sciences, Bratislava

1. Introduction

Corpora play an important rôle in modern linguistics[1], a situation greatly facilitated by current boom of cheap and widely available computing power. Parallel corpora form a smaller, but nevertheless important part of corpus linguistics, and have direct utilisation for end users dealing with bi- or multilingual texts.

When compared with „traditional“ monolingual corpora, parallel corpora have several distinguishing features and their creators have to deal with specific problems. First of all, parallel corpora need parallel texts in several languages, which can be sometimes a big obstacle. To get the rights to use texts is inheritably much more difficult than is the case of monolingual corpora¹, because we need to consider different copyright law(s) in different countries, which by itself is rather difficult subject.

Then there is the question of aligning, using manual alignment is often impractical (even if typical sizes of parallel corpora are of an order of magnitude smaller than typical sizes of monolingual corpora), and writing tools for automatic alignment is far from trivial. On the other hand, parallel corpora are not really expected to have such a detailed and elaborate linguistic markup as monolingual ones, since their main usage and area of interest is shifted away from intrinsic linguistic properties of given language, towards relation between the languages.

¹ while, according to usual copyright laws, it is possible to use texts for educational purposes, it is not really clear if it is possible to make such a corpus publicly accessible

2. Translations in Software Products

Rather recent phenomenon in software world is the existence of *internationalization*² and *localization*³, which reflect the penetration of computers into many regions of human society, and the subsequent need to use the software either: 1. to work with language (text documents, DTP, databases) other than English, and 2. by people without adequate command of English. Point (1) is the aim of internationalization – modifying software to be able to deal with languages other than English, point (2) of localization – making software communicate with users in their respective languages. Of these, we are particularly interested in localization, because it implies the necessity of translating user interface(s) into target languages.

Unfortunately, in case of commercial software, to get the texts in electronic form suitable for inclusion into a corpus is probably even more difficult than with monolingual corpora. However, there exists a lot of translated software under different OpenSource licenses, such as GNU General Public License, GNU Lesser General Public License, BSD License, Artistic license, X11 license and derivatives, and these kinds of licenses allow us to include the translations without hindrances.

The standard system and API for translations in OpenSource world is the GNU gettext[2] system, although there are numerous exceptions. Using gettext computer translations has many advantages – the most important for a parallel corpora is the fact that the translations are perfectly aligned on expression level.

Figure 1: Example of a popular software translated into different languages. Notice how the translation affects the direction of menus and icons.

² often shortened to *i18n*

³ or *l10n*

Using such a specialised area of translations, we have to be aware of several consequences. Overwhelming majority of translations (as of the software in general) is prepared by amateurs in linguistic profession, though professionals, or at least highly skilled in software engineering. This is strikingly different from translations of commercial software, where most translations are done by professionals in linguistic area, but untrained in computer skills, and therefore often unaware of true meaning of texts being translated (but, to be fair, often with the help of consulting computer specialists).

This can be seen as both the advantage and a disadvantage. Disadvantage, because the quality of translations is often very poor, with many mistakes and mistranslations. Advantage, because it better reflects the actual use of language by computer specialists, not as prescribed by institutional bodies and norms, often disconnected from real life⁴.

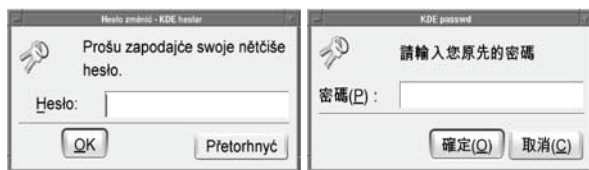

Figure 2: Password change program in two different translations.

3. Sources of Translations

We used KDE[3], GNOME[4] and GNU Translation Project[5]. There are often several versions of a given software, sometimes with changes in UI, which are further reflected in translations. We decided to include the translations from the older versions as well, because it provides more translated expressions. The only slight disadvantage is the fact that new versions are often an impulse for translators to correct mistakes in their previous translations, and by keeping the old ones we keep also the less correct ones.

Using the above mentioned sources also means that the original language is always English. In fact, software with first language other than English is very difficult to find.

4. Connecting Translations

As an example, let's take original term „File“. This is present in almost every GUI software, but can have different translations, according to contexts. For

⁴ For example, in the Slovak expressions of current version of the parallel corpus, there is exactly one (1) occurrence of (otherwise officially prescribed) Slovak word „lomka“, whereas the (officially forbidden) alternative „lomítko“ occurs 28 times.

example, it has been translated (in different programs) into one target language as „Súbor“, „SÚBOR“, „file“ and „zadaného súboru“, respectively, while into the second target language it has been translated as „Fajl“, „ДАТОТЕКА“, „Датотека“ and „Файл“. We decided to retrieve expressions up to second level of connections, e.g. for user query „zadaného“ we get matching expression „zadaného súboru“, which in turn corresponds to original expression „File“, giving back to user the results „Súbor“, „SÚBOR“, „Fajl“ ... The situation is illustrated on picture 3.

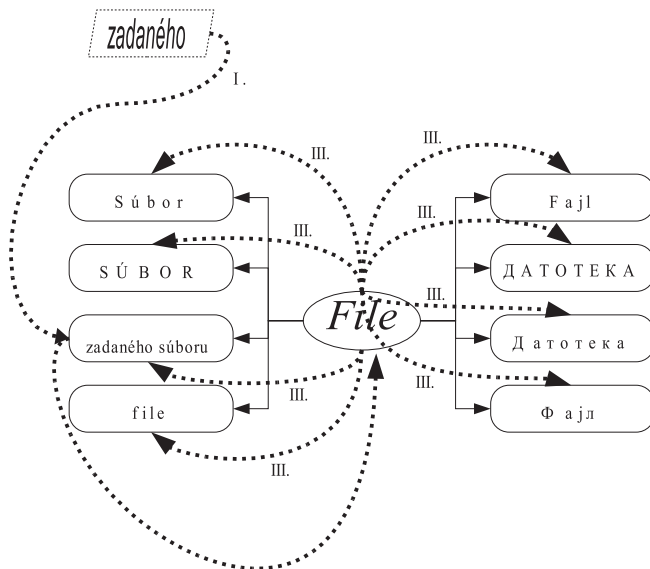

Figure 3: Full lines show the connections between original and translations, dotted lines the path of user query to a corresponding expression (I.), then to the original expression (II.) and back to all available translations (III.)

5. Plurals

Good internationalization of plural handling is surprisingly difficult from computers' (and programmers') point of view. We do not need to go into lengthy descriptions about languages having only singular, having dual, paucal and similar grammar categories – this has been described elsewhere[6, 7]. We just need to realize that the decisive factor for a computer system is the specific *form* of textual unit, not the division into grammar categories⁵. Just by looking at Slavic languages, we see

⁵ This is trivial and obvious for computer scientists and programmers, however this notion is rather unnatural for linguistically oriented persons. We felt obliged to elaborate on this.

different noun form for numeral 1, then a different form for 2, 3 and 4, a different form for numerals greater or equal than 5, and often repeating scheme for numerals greater than 20, according to modulo 10, with many exceptions.

While an English-speaking program uses a simple piece of code like this,

```
print „Uploaded“, number,
if number==1:
    print „file“
else:
    print „files“
```

typical Slavic-speaking equivalent would be lengthy and complicated. On the other hand, similar Chinese- or Hungarian-speaking program would be rather simpler. These issues have even more serious effects on internationalization, since we cannot reasonably expect program authors to know and use all the different rules for many different languages, not speaking about bloat and unmaintainability of such software.

GNU gettext solves the situation by requiring explicit enumeration of different forms, and by providing a rule for choosing the appropriate form. So the expression would be

```
Plural-Forms: nplurals=1; plural=0;
```

for Hungarian,

```
Plural-Forms: nplurals=2; plural=n != 1;
```

for English, and

```
Plural-Forms: nplurals=3; \
plural=(n==1) ? 1 : (n>=2 && n<=4) ? 2 : 0;
```

for Slovak.

Situation gets even more complicated as we move into more exotic languages. We decided to keep things simple and we are grouping all the possible plural forms together, so for example query „súbory“ would match „súbor“ and vice versa.

6. Technical Details

Each expression has a unique ID number, and all the expressions are stored in a MySQL database. Two tables are used, the first one keeps the connection between expression and its ID, information about whether the expression is an original or a translation, and the language of given expression.

The second table contains pairs of expression number (be it original or a translation) and a link to corresponding translated (or original) expression. The lookup consists first of finding list of IDs matching user query (with optional restriction about expression language), and then for each of these ID a list of corresponding linked expressions is retrieved and transformed into expressions again. The search system has simple WWW cgi-bin interface (fig. 4) providing a way to search for a substring in the expressions, with a possibility to limit the search only for „interesting“ languages. Everything is implemented in the Python programming language.

Though MySQL is probably the worst solution for corpus backend storage⁶, and we are leaving the searching for the substring to internal MySQL processing, which add up tot the overall inefficiency, the combined power and ease of use of Python and MySQL lead to very quick deployment of the whole corpus. As an additional feature, it is possible to update the expressions on the fly without taking the corpus down or reindexing it. The speed of resolving queries is quite acceptable, but the improvements (especially by using more corpus manager-like backend) are planned.

The corpus is publicly available via Slovak National Corpus WWW page⁷.

7. Statistics

Currently, the corpus contains 1.6 million different expressions in 88 languages. The number of words is more than 11.5 million – many scripts do not use any separators between words, we have counted only those that are separated by whitespace and common interpunction, so the number will be probably noticably higher. Only counting characters in Chinese expressions, we get additional million of „words“, if we can consider one chinese character to be one word. There are additional 2.3 million characters in Japanese expressions, however one Japanese word typically consists of several characters. And we are not speaking about other languages with scripts without word delimiters – though Japanese and Chinese are probably the most prominent ones.

Following table shows for each language the number of expressions present in the corpus, relative count with respect to the whole number of expressions, and relative count with respect to the number of English expressions (in other words, how many % of original expressions have been translated).

ISO 639	Language	№ expressions	rel. [%]	rel.to English [%]
af	Afrikaans	5094	0.30	3.30
am	Amharic	4306	0.26	2.79

⁶ in author's opinion, the second worst is the XML format

⁷ <http://korpus.juls.savba.sk/>

ISO 639	Language	№ expressions	rel. [%]	rel.to English [%]
ar	Arabic	52109	3.10	33.74
az	Azerbaijani	18868	1.12	12.22
be	Byelorussian	19098	1.14	12.37
bg	Bulgarian	10732	0.64	6.95
bn	Bengali; Bangla	11663	0.69	7.55
br	Breton	289	0.02	0.19
bs	Bosnian	5027	0.30	3.26
ca	Catalan	41313	2.46	26.75
cs	Czech	32984	1.96	21.36
cy	Welsh	15448	0.92	10.00
da	Danish	59991	3.57	38.85
de	German	63785	3.79	41.30
el	Greek	25452	1.51	16.48
en	English	154430	9.19	100.00
en_GB	English (Great Britain)	17957	1.07	11.63
eo	Esperanto	8364	0.50	5.42
es	Spanish	69736	4.15	45.16
et	Estonian	38381	2.28	24.85
eu	Basque	8193	0.49	5.31
fa	Persian	6581	0.39	4.26
fi	Finnish	27884	1.66	18.06
fo	Faeroese	1702	0.10	1.10
fr	French	74611	4.44	48.31
ga	Irish	6995	0.42	4.53
gl	Galician	12036	0.72	7.79
he	Hebrew	18293	1.09	11.85
hi	Hindi	11197	0.67	7.25
hr	Croatian	7902	0.47	5.12
hu	Hungarian	31723	1.89	20.54
ia	Interlingua	70	0.00	0.05
id	Indonesian	12162	0.72	7.88
is	Icelandic	5964	0.35	3.86
it	Italian	40189	2.39	26.02
ja	Japanese	39188	2.33	25.38
kn	Kannada	1380	0.08	0.89
ko	Korean	21143	1.26	13.69
ku	Kurdish	1198	0.07	0.78

ISO 639	Language	№ expressions	rel. [%]	rel.to English [%]
lg	Ganda	202	0.01	0.13
li	Liii	5067	0.30	3.28
lo	Laothian	2658	0.16	1.72
lt	Lithuanian	19014	1.13	12.31
lv	Latvian, Lettish	15095	0.90	9.77
mi	Maori	310	0.02	0.20
mk	Macedonian	17600	1.05	11.40
ml	Malayalam	4887	0.29	3.16
mn	Mongolian	17972	1.07	11.64
mr	Marathi	687	0.04	0.44
ms	Malay	15499	0.92	10.04
mt	Maltese	5069	0.30	3.28
nb	Norwegian (Bokmål)	4854	0.29	3.14
ne	Nepali	2435	0.14	1.58
nl	Dutch	38978	2.32	25.24
nn	Norwegian (Nynorsk)	15263	0.91	9.88
no	Norwegian	16176	0.96	10.47
nso	Northern Sotho	3685	0.22	2.39
oc	Occitan	678	0.04	0.44
pl	Polish	32856	1.95	21.28
pt	Portuguese	33194	1.97	21.49
pt_BR	Portuguese (Brasil)	38004	2.26	24.61
ro	Romanian	24548	1.46	15.90
ru	Russian	43281	2.57	28.03
se	Northern Sámi	4823	0.29	3.12
sk	Slovak	43869	2.61	28.41
sl	Slovenian	28411	1.69	18.40
sq	Albanian	13000	0.77	8.42
sr	Serbian	19112	1.14	12.38
sr@Latn	Serbian (Latin)	14982	0.89	9.70
ss	Siswati	5017	0.30	3.25
sv	Swedish	39819	2.37	25.78
ta	Tamil	9829	0.58	6.36
th	Thai	5593	0.33	3.62
tr	Turkish	40821	2.43	26.43
uk	Ukrainian	22201	1.32	14.38
ur	Urdu	100	0.01	0.06

ISO 639	Language	Nº expressions	rel. [%]	rel.to English [%]
ven	Venda	3151	0.19	2.04
vi	Vietnamese	14088	0.84	9.12
wa	Walloon	7969	0.47	5.16
xh	Xhosa	6492	0.39	4.20
yi	Yiddish	1739	0.10	1.13
zh	Chinese	96	0.01	0.06
zh_CN	Chinese (PRC)	28397	1.69	18.39
zh_TW	Chinese (Taiwan)	26368	1.57	17.07
zu	Zulu	3812	0.23	2.47
Total		1681139	100.00	1088.61

Figure 4: Screenshot showing the WWW interface. Notice several alternative translations existing in some languages.

References

- ŠIMKOVÁ, Mária: Počítačové spracovanie prirodzeného jazyka a Slovenský národný korpus. In: Počítačová podpora prekladu. Budmerice 2003.
- GNU gettext manual. <<http://www.gnu.org/software/gettext/gettext.html>>
- DIEHL, Thomas: The KDE Translation HOWTO. <<http://i18n.kde.org/translation-howto/>>
- The GNOME Translation Project. <<http://developer.gnome.org/projects/gtp/>>
- GNU Translation Project. <<http://www2.iro.umontreal.ca/~gnutra/po/HTML/>>
- ČERMÁK, František: Jazyk a jazykověda. Praha: Karolinum 2001.
- „Grammatical number“. Wikipedia: The Free Encyclopedia, Wikimedia Foundation Inc. Updated 14 April 2004. <http://en.wikipedia.org/wiki/Grammatical_number>

Morfologický analyzátor ajka

Marek Grác

Fakulta informatiky Masarykovy univerzity, Brno

V súčasnosti sa stále častejšie dostáva do popredia spracovanie prirodzeného jazyka počítačmi. Základným kameňom pri spracúvaní písaného (už digitalizovaného) textu na počítači je jeho automatická morfológická analýza. Cieľom tejto analýzy je automaticky doplniť k jednotlivým slovám všetky ich prístupné gramatické kategórie bez ohľadu na kontext. S týmito informáciami už ďalej pracujú ďalšie nadväzujúce nástroje spracúvajúce vyššie jazykové roviny.

Problém automatickej morfológickej analýzy (ďalej MA) je vyriešený pre väčšinu jazykov okolitých štátov. Pre slovenčinu doposiaľ neexistoval prístupný, neexperimentálny morfológický analyzátor, ktorý by umožňoval aj prácu s dátami v ňom obsiahnutými (oprava, dopĺňanie). Ja som sa pri svojej práci rozhodol použiť morfológický analyzátor ;ajka; (Sedláček, 1999), ktorý sa vyvíja na FI MU. Tento analyzátor sa už niekoľko rokov úspešne používa na MA češtiny. Existoval preto predpoklad, že bude použiteľný aj pre iné (najmä príbuzné) jazyky.

1. Morfológický analyzátor ajka

Automatický morfológický analyzátor ajka má niekoľko výnimočných vlastností, ktoré by som rád vyzdvihol. Je prístupný pod slobodnou licenciou (GNU/GPL), čo umožňuje prístup k jeho zdrojovým kódom a umožňuje jeho slobodné šírenie. Taktiež je prístupný pre viacero operačných systémov (MS Windows či Linux). Tento analyzátor pracuje s použitím konečných automatov, pričom v ňom neexistujú výnimky, resp. každá výnimka si vytvára svoje vlastné pravidlo. Ako každý iný program aj tento so sebou prináša niektoré obmedzenia, medzi najvýraznejšie patrí nemožnosť spracúvať (lemmatizovať) viacslovné výrazy (napr. *Nové Mesto nad Váhom*).

2. Logická štruktúra dát v ajke a v zdrojových dátach

Za zdroj dát som zvolil slovenskú morfológickú databázu (Benko – Hašánová – Kostolánsky, 1998), ktorá rozdeľuje slovo na tri základné časti: prefix (možnosť *naj-*), tvarotvorný základ a koncovku. Vzhľadom na to, že pri tomto delení je možné meniť tvarotvorný základ, počet vzorov oproti klasickému deleniu sa zvýši len niekoľkonásobne.

Na druhej strane ajka rozdeľuje každé spracovávané slovo na štyri segmenty: prefix, koreň slova, intersegment a suffix. V súčasnosti medzi prefixy patria len *ne-* a *naj-*, všetky ostatné prefixy náležia koreňu slova. Koreň slova je tá časť slova, ktorá sa nemení pri jeho ohýbaní. Do intersegmentu patrí časť slova, ktorá pripúšťa alternáciu, ale nie je súčasťou žiadnej koncovky. Koncovka je

časť, ktorá sa mení pri ohýbaní. Už z tejto definície je zrejmé, že rozdelenie na intersegment a koncovku nie je príliš jednoznačné a závisí najmä na použitých dátach. Značením intersegmentov síce neznižíme počet vzorov, ale zvýšime prehľadnosť dát, pretože koncovky budú viac odpovedať zažitým predstavám. Toto delenie je závislé od použitých dát. Pokiaľ delenie v dátach nie je špecifikované (alebo z nich odvoditeľné), tak sa zdá zbytočné ho vytvárať. Jedinou nevýhodou tohto prístupu je následné rapídne zvýšenie počtu koncoviek.

slovo	žena	žien	auto	áut	vodník	vodníci
kmeň	ž	ž			vodní	vodní
intersegment	en	ien	aut	áut	k	c
koncovka	a		o			i
kmeň	ž	ž			vodní	vodní
koncovka	ena	ien	auto	áut	k	ci

Table 1: Rozdelenie slov s použitím intersegmentov a bez ich použitia

Vzhľadom na predchádzajúci systém rozdelenia slov (vzorov) sa počet vzorov zvýši ešte niekoľkonásobne. Len na porovnanie, pri podstatných menách ide o viac než 700 vzorov.

3. Zápis morfológických značiek

Pri zapisovaní gramatických kategórií spracovávaných slov z praktických dôvodov obvykle používame jeden zo skrátených zápisov (Grác, 2003). Morfológický analyzátor ajka využíva atribútový systém, ktorý sa skladá z dvojíc znakov, kde prvý znak reprezentuje kategóriu a druhý jej hodnotu. Tento systém má podľa môjho názoru niekoľko výhod oproti iným. Jednou z jeho najväčších predností je možnosť jeho rozširovania. Zatiaľ sme morfológické značky rozšírili o kategóriu jazyka, ktorý má doteraz dve prípustné hodnoty (IC pre češtinu a IS slovenčinu).

4. Konverzný proces

Konverzný proces sa skladá z troch samostatných vrstiev, pričom medzi každými dvoma je možné dáta kontrolovať a prípadne meniť (automaticky i manuálne). Navrhnutý systém sa skladá z viacerých komponentov, a preto sa dá očakávať jeho použitie aj pri spracovaní a prevode iných jazykov do tohto morfológického analyzátora.

Reprezentatívne názvy vzorov nebolo vhodné zachovávať, pretože tieto pôvodné vzory sa nedali namapovať na vzory nové. Išlo sa najmä o problémy, ktoré vznikli spojením dvoch vzorov (dublety) do jedného či rozpadom jedného vzoru do viacerých (zmena v tvarotvornom základe). Názvy nových vzorov

vznikli priradením nového vzoru ku každej použitej množine intersegmentov a dvojíc tak, aby každé slovo patrilo do práve jedného vzoru. Nové vzory na rozdiel od pôvodných smú obsahovať dublety a nemusia obsahovať všetky tvary, čo umožňuje transparentný zápis napr. pomnožných podstatných mien.

5. Záver

Morfologická analýza je vstupnou bránou pre komplexnejšie spracovanie textu počítačom, preto aj využitie automatického morfologického analyzátora je náležité široké. Umožňuje vytvárať aplikácie, ktoré majú význam ako pre širokú verejnosť (kontrola preklepov, dopĺňanie diakritiky), kde využijeme najmä slovné tvary a ich kompaktné uloženie, ako aj pre odbornú verejnosť, napríklad aplikácia morfologického značkovania korpusu. Vo finálnej fáze projektu bude pokrytie morfologického analyzátora zhodné s pokrytím KSSJ (2003).

Literatúra

BENKO, Vladimír – HAŠANOVÁ, Jana – KOSTOLANSKÝ, Eduard: Morfológia podstatných mien. Počítačové spracovanie prirodzeného jazyka. Bratislava: Pedagogická fakulta Univerzity Komenského 1998.

GRÁC, Marek: Vytvorenie tvarotvorného slovníka pre slovenčinu. Rukopis. 2003.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. M. Považaj. Bratislava: VEDA 2003.

OSOLSOBĚ, Klára: Algoritmický popis české morfologie a strojový slovník češtiny. PhD thesis. Brno: Filozofická fakulta Masarykovy univerzity 1996.

SEDLÁČEK, Radek: Morfologický analyzátor češtiny. Master's thesis. Brno: Fakulta informatiky Masarykovy univerzity 1999.

Detské slová v operačných komunikačných aktoch

Zuzana Ondráčková

Fakulta prírodných vied Žilinskej univerzity, Žilina

Problematike detských slov (DS) sme sa začali venovať už v našej diplomovej a neskôr rigoróznejšej práci a prvé výsledky boli publikované v zborníku VARIA VIII (Hlavatá, 1998). Tejto problematike sa venujeme aj naďalej, aj keď teraz sa náš výskum uberať viac komparatívnym smerom. Vzhľadom na túto skutočnosť je potrebné chápať predložený príspevok len ako jeden z výstupov našej kontinuálnej práce, ktorú (ako dúfame) čaká ešte dlhá budúcnosť.

Podkladom pre náš výskum bol materiál, ktorý sme získali pomocou dotazníka. Zistovali sme v ňom, ako jeden a ten istý denotát pomenúvajú rodičia (teda dospelí) a ako ho pomenúvajú deti. Výber denotátov nebol náhodný. Na zákla-

de empirie a pozorovania sme vytypovali 80 denotátov, ktorých pomenovania sa najčastejšie vyskytujú v detskej reči (DR) a reči orientovanej na dieťa (RD), a zoradili sme ich do jednotlivých tematických okruhov, napr. časti tela, telesné funkcie, činnosti, jedlá a nápoje a pod. (Hlavatá, 1998). Získali sme bohatý materiál a podrobili sme ho analýze, na základe ktorej sme rozdelili všetky získané pomenovania a ich hláskové varianty do nasledujúcich skupín (uvádzame aj ich celkovú frekvenciu výskytu u dospelých a detí):

	dospelý	dieťa
neutrálne slová	2008	922
deminutíva	1326	862
eufemizmy	830	802
vlastné expresíva	20	12
onomatopoeje a vlastné citoslovčia	58	272
hláskové varianty	5	952

Vychádzajúc z výsledkov dotazníkového prieskumu a na základe kritérií, ktoré sme stanovili pre detské slová (primárny výskyt v DR a RD, kladný emocionálny náboj, používanie najmä v hovorenej komunikácii), sme **detské slová** charakterizovali ako **všetky slová národného jazyka s kladným emocionálnym nábojom, ktoré sa primárne využívajú v reči dospelého orientovanej na dieťa a v detskej reči**. Do skupiny detských slov patria:

1. deminutíva odvodené od eufemizmov, hypokoristik, neutrálnych, hovorových, pejoratívnych a hrubých slov – *pakkať, macko, mamulka, dedko, ústočka, vláček, šerblík, hubenka, grckať*;¹

2. eufemizmy – *cicuše, pupo, havo, miňa, bacnúť, hajať, hačať si, bakany, čačany*;

3. hypokoristika – *oco, tata, dedo*;

4. vlastné citoslovčia a onomatopoeje – *ham, bác, mňau, tik-tak, tu-tút*;

5. metaforické, metonymické a tvarovo nezvyčajné pomenovania – *balónik* (brucho), *mňauko* (mačka), *ňufáček* (nos), *studničky* (oči).

Lexiku detských slov dotvárajú hláskové varianty, ktoré však nepovažujeme za osobitné lexémy, ale len varianty lexém (bližšie Hlavatá, 1998).

Ako sme už uviedli, termín detské slovo sme vymedzili na základe spracovania materiálu získaného z dotazníkov, v ktorých sme však DS používané vo vzájomnej komunikácii dospelých a detí skúmali izolovane. Rozhodli sme sa teda overiť nosnosť našich hypotéz a neskôr aj tvrdení a záverov v samostatnej časti dotazníka, v ktorej sme zisťovali ako rodičia (dospelí) používajú DS v operačných komunikačných aktoch a aká je miera expresivity týchto slov.

¹ V skupine deminutív sa vyskytli slová, ktoré boli regionálne príznakové. Vzhľadom na skutočnosť, že pri vymedzení pojmu **detské slová** vychádzame z národného jazyka, zaraďujeme ich medzi deminutíva (*vlásenky, brušenko*).

Sme si vedomí, že operačné komunikačné akty sa najlepšie skúmajú v spon-tánných prejavoch, avšak pre potreby nášho výskumu sme sa chceli pozrieť na problematiku detských slov z inej strany a chceli sme zistiť, či sa kladné emo-cionálne zafarbenie prejavuje (1) pri čistom kontakte, teda pri osloveniach (2) pri direktívach spojených s každodennými činnosťami (postaviť sa, ľahnúť si, sadnúť si), resp. (3) pri direktívach, pri ktorých sa zvyšuje naliehavosť (zákaz, nebezpečenstvo popálenia sa), a ak áno, tak do akej miery.

Výsledky dotazníkového prieskumu uvádzame tak, že vždy na začiatku je uvedená otázka z dotazníka a pod ňou sú podľa frekvencie usporiadané všetky výrazy uvedené v dotazníkoch. Za každým výrazom je v zátvorke uvedená jeho frekvencia, teda počet dotazníkov, v ktorých sa vyskytol.

1. Ako oslovujete svoje dieťa?

menom (35): Deniska, Paľko, Danko, Danielko, Danuško, Dadko, Nika, Tonka, Tonička, Lukáško, Luki, Šimonko, Šteška, Števík, Števíčka, Viki, Veronka, Tibko, Julka, Jajka, Barborka, Janka, Peťko, Miško, Mišenko, Riško, Riki, Emka, Ľudmilka, Ľudka, Romanko, Romko, Manko, Romanka, Roma-nečka, Katka, Kačenka, Katuška, Miňko

miláčik (5)	džobáčik (1)	štuplík (1)
mojko (3)	fufejko (1)	srdiečko (1)
zlatko (3)	fufko (1)	zajko (1)
drobček (2)	kuriatko (1)	bobko – drobko (1)
slniečko (2)	loptoš (1)	rabovník (1)
bambul'ka (2)	macko (1)	bobík (1)
kocúrik (2)	moja láska (1)	pusa (1)
babul'ka (1)	nerváčisko (1)	bobček (1)
bábika (1)	plakáčik (1)	poklad (1)

Oslovenie je impulzom vo vzťahu k adresátovi a zároveň jeho identifikáciou. Komunikačná funkcia oslovenia sa realizuje ako základná komunikačná funkcia v samostatnom komunikačnom akte, alebo sa ako sprievodná komunikačná funk-cia stáva súčasťou komunikačného aktu, ktorého jadro tvorí realizácia inej základ-nej komunikačnej funkcie. V oslovení sa zároveň realizuje vzťah autora k adre-sátovi, a to na osi oficiálnosť – neoficiálnosť (intímnosť), nadradenosť – podra-denosť a pozitívny – negatívny vzťah (porov. Slančová – Sokolová, 1998).

Komunikačná funkcia oslovenia sa realizuje viacerými prostriedkami roz-ličnej povahy, ktoré sa najčastejšie uplatňujú komplexne. Predovšetkým to je jazykový identifikačný znak adresáta, ktorým môže byť proprium, apelatívum alebo deiktikum v tvare vhodnom s nominatívom singuláru (alebo plurálu). Signálom oslovenia sú ďalej singulárne vokatívne relačné morfémy, teda kla-sický vokatív, ako ho poznáme napr. v češtine, poľštine, ale aj vo východoslo-venských a záhorských nárečiach. Oslovenie sa ďalej môže vyjadriť derivačne,

derivačnými morfémi (tak je to napr. v angličtine, nemčine), potom komplexnou intonáciou (spojením pauzy, melódie, dôrazu, hlasového registra) a napokon slovoslednou výpovednou pozíciou, ktorá môže byť iniciálna, mediálna alebo finálna. Všetky tieto prostriedky sa nazývajú oslovovacie exponenty (Slančová – Sokolová, s. 210).

V našom výskume malo najvyššiu frekvenciu (35) oslovovanie dieťaťa jeho vlastným menom, pričom po podrobnejšej analýze sme zistili, že ide takmer výlučne o rôzne deminutívne podoby krstného mena: *Deniska, Šteška, Paľko, Šimonko*. (Len v troch prípadoch sme zaznamenali krstné mená, v ktorých sa realizovali vokatívne exponenty: *Riki, Luki, Viki*.) Môžeme teda konštatovať, že najpoužívanejšími jazykovými identifikačnými znakmi adresáta (dieťaťa) v reči orientovanej na dieťa sú propriá, a to ich deminutívne podoby (hypokoristiká). Tieto deminutívne, expresívne podoby proprií sú prejavom kladného, intímneho vzťahu autora k adresátovi, teda dospelého (rodiča) k dieťaťu. V jednom dotazníku nám matka uviedla, že ak v komunikácii s dieťaťom použije úradnú a nie deminutívnu podobu jeho mena, dieťa vie, že urobilo niečo zlé. Toto jednoduché konštatovanie nielen ukazuje rozdiel medzi deminutívnym a neutrálnym pomenovaním v celej jeho šírke, ale odкрýva aj inú zaujímavú skutočnosť, a to, že dieťa si tento rozdiel uvedomuje (aspoň čo sa jeho/jej mena týka) a vie ho používať na odhadnutie komunikačného zámeru rodiča (porov. Slančová, 1997).

Spomenuli sme už, že iba v troch prípadoch sme medzi oslovovaním propriami zaznamenali mená s vokatívnymi exponentmi (*Riki, Luki, Viki*), ktoré v rodinnej komunikácii majú identifikačnú funkciu podobne ako propriá. Výsledky nášho výskumu tak potvrdzujú zistenia D. Slančovej a M. Sokolovej (1998), že v oslovovaní detí rodičmi sú vokatívne exponenty pomerne málo frekventované (v 52 dotazníkoch len 3 oslovenia s vokatívnymi exponentmi).

Apelatívne výrazy, ktoré používajú rodičia na oslovovanie svojich detí, sú rozmanité; či už ide o „klasické“ výrazy používané nielen na oslovenie dieťaťa, ale milovanej osoby vôbec: *miláčik, zlatko, mojko* (tie mali najvyššiu frekvenciu); či už ide o „zvieracie“ pomenovania: *kocúrík, kuriatko, macko, zajko*; alebo výrazy, ktoré sú vlastné len tej-ktorej rodine a majú punc originality (okazionalizmy): *džobáčik, fufejko, fufko*. Z nášho pohľadu je veľmi zaujímavé oslovenie *mojko*, ktoré sa nám objavilo výlučne v dotazníkoch z východného Slovenska. Podľa zistení D. Slančovej (1997) je jedným z častých spôsobov oslovenia dieťaťa oslovenie pomocou substantivizovaného privlastňovacieho zámena 1. osoby sg. vo všetkých troch rodoch: *stoj moja, joj prepáč moja, pod' tu môj*; ktoré sa derivačne apelativizuje a pre všetky tri rody nadobúda hypokoristickú podobu *mojko* (Slančová, 1997, s. 153).

Nech sú však oslovenia detí akokoľvek rozmanité, vždy z nich vyžaruje kladný emocionálny náboj, ktorý do nich vkladajú rodičia, aby vyjadrili intimitu a emocionalitu svojho vzťahu k dieťaťu. Z tohto pohľadu je zaujímavý taký

výraz, ako napr. *nerváčisko*, ktorý aj keď neznie veľmi lichotivo, je jednoznačne kladne emocionálne zafarbený, čo sa nám potvrdilo v kontexte: objavil sa v autenticknej nahrávke rozhovoru matky (ktorá vypĺňala aj príslušný dotazník) so svojím dieťaťom (Chovancová, 1998).

2. Ako povieť dieťaťu: *sadni si*

sadni si (16)	hapaj si (1)
sadkaj si (16)	sadať (1)
hopaj si (9)	poď si sadnúť (1)
hopkaj si (7)	hačni (1)
hačaj si (5)	hači (1)
posad' sa (2)	hop (1)
sadni si, prosím ťa (1)	

Už pri prvom sledovanom direktívnom komunikačnom akte **sadni si** sa nám ukázala veľká rozmanitosť v používaných výrazoch: (1) neutrálne lexémy v imperatíve (a v rámci nich malé rozdiely): *sadni si*, *posad' sa*, *poď si sadnúť*, *sadať*; (2) deminutíva odvodené od štylisticky neutrálnych slov v imperatíve: *sadkaj si*; (3) eufemizmy v imperatíve: *hopaj si*, *hačaj si*, *hačni*, *hapaj si*; (4) deminutíva odvodené od eufemizmov v imperatíve: *hopkaj si*; (5) citoslovčia: *hači*, *hop*. Na základe uvedených faktov môžeme konštatovať, že počet expresívnych slov je oveľa vyšší ako počet štylisticky neutrálnych slov a okrem toho medzi samotnými expresívnymi slovami je veľká rôznorodosť; preto môžeme povedať, že miera expresivity pri tomto imperatíve je pomerne vysoká.

Pri imperatíve **sadni si** nás zaujali rozdiely v eufemizmoch používaných v jednotlivých regiónoch: zatiaľ čo imperatív *hopaj si*, *hopkaj si* sme zaznamenali len vo východoslovenskom regióne, imperatív *hačaj si*, *hačni si* sa vyskytol len v dotazníkoch zo stredoslovenského regiónu. Na druhej strane, výrazy *hopaj*, *urob hopa*, *poď hopa* sme zaznamenali v dotazníkoch zo stredoslovenského regiónu ako výrazy, ktoré používajú rodičia, keď chcú, aby sa ich dieťa postavilo. Eufemizmus *hopať si* má tak dva odlišné významy: vo východoslovenskom regióne znamená „sadniť si“ a v stredoslovenskom regióne sa používa vo význame „postaviť sa“.

3. Ako povieť dieťaťu: *ľahni si*

ľahkaj si (25)	hojkaj (1)
ľahni si (16)	hajaj (1)
poď si ľahnúť (2)	búvaj (1)
backaj si (1)	urob babalác (1)
niňkaj si (1)	ľahni si, prosím ťa (1)
ľuľkaj si (1)	

Podobne ako pri direktíve **sadni si**, aj pri direktíve **lahni si** môžeme sledovať vysokú mieru expresivity, pretože expresívne slová, či už ide o deminutíva *lažkaj si* alebo eufemizmy *backaj si*, *niňkaj si* svojím počtom vysoko prevyšujú štylisticky neutrálne výrazy *lahni si*, *pod' si lahnúť*. Zaujímavosťou je posun vo význame eufemizmov *hajať*, *búvať*, ktoré sa najčastejšie používajú vo význame „spať“.

Ak sa môžeme pokúsiť o „rekonštrukciu“ vzniku výrazu *urob babalác* (boli sme pri jeho zrode), vzniklo z (pre dieťa ľahšieho a obľúbeného slova) *bác*, ktoré funguje v RD aj v DR vo význame „spadnúť“. Rodič v snahe vysvetliť dieťaťu, čo od neho chce, využil podobnosť medzi ľahnutím si a spadnutím, pretože pri oboch ide o pohyb smerom dolu. Potom už len stačilo nájsť (vymyslieť) slovo zvukovo podobné slovu *bác* a dieťa rýchlejšie pochopilo, že tak ako ono hodí hračku na zem a skomentuje to výrazom *bác*, tak sa má ono „hodiť“ na vankúš, keď rodič povie: *urob babalác*. *Baba* môže pravdepodobne znamenať, že „spadnutie“, „hodenie sa“ má byť jemnejšie.

4. Ako povieť dieťaťu: *postav sa*

postav sa (25)	stankaj (1)
vstaň (13)	postavinkaj sa (1)
hore sa (3)	postavíme sa (1)
stoj (2)	vstalo (1)
stojkaj (2)	hopaj (1)
pod' hore (1)	urob hopa (1)
vstávaj (1)	pod' hopa (1)
vyskoč (1)	hopla (1)
stavaj (1)	postav sa, prosím ťa (1)

Aj keď pri imperatíve slovesa **postaviť sa** sme našli zopár zaujímavých deminutívnych tvarov (*stankaj*, *postavinkaj sa*, *stojkaj*), pri tomto slovese jednoznačne prevláda počet štylisticky neutrálnych slov nad expresívnymi. Keďže pri predchádzajúcich imperatívoch jednoznačne prevládal počet expresívnych výrazov, zaujímali nás príčiny zníženia miery expresivity práve pri tomto imperatíve. Príčin môže byť hneď niekoľko: (1) od slovesa **postaviť sa** sa deminutívum tvorí dosť ťažko a frekvencia týchto deminutív je oveľa nižšia ako napríklad frekvencia deminutív odvodených od sloviess *sadniť si*, *lahnúť si* porov. *sadkaj si* (16) – *lažkaj si* (25) – *stankaj si* (1), resp. *postavinkaj sa* (1); (2) otázky *Ako povieť dieťaťu sadni si*, *postav sa* atď. sú dosť sugestívne zodané, pretože už v nich sme uviedli jeden z možných tvarov a možno preto sa tento tvar opakuje častejšie, ako keby sloveso, ktoré sme zadali, bolo v neurčitku (v budúcnosti sa budeme snažiť týchto chýb vyvarovať); (3) keď porovná vame slovesá *lahni si* – *postav sa*, sloveso *postav sa* je oveľa dynamickejšie ako sloveso *lahni si*, ktoré ako také je upokojujúce, preto má výraznejší citový náboj, a preto je viac expresívne. Pri slovese *postaviť sa* sme zaznamenali aj ďalší jav:

prvýkrát sa tu objavila namiesto tvaru imperatívu 3. os. sg. v minulom čase *vstalo* a inkluzívna 1. os. pl. *postavíme sa*, ktorej prítomnosť pokladáme za jeden z najtypickejších znakov reči dospelých orientovanej na dieťa.

5. Ako povieť dieťaťu: *pod' ku mne*

pod' ku mne (25)	pod' ku mamine (1)
pod' sem (10)	pod' (1)
pod' tu (5)	pod' ku mne, prosím ťa (1)
pod' k mamke (3)	buď taká dobrá, pod' ku mne (1)

Pri tejto direktíve sme podobne ako pri predchádzajúcej našli jeden z ďalších typických znakov RD, a to nahrádzanie zámena vlastnou osobou: *pod' k mamke*, *pod' ku mamine*, ktoré sa objavuje najmä v rozhovore s menšími deťmi.

Zaujímavosťou možno je, že tvar *pod' tu* sa vyskytuje len v dotazníkoch z východoslovenského regiónu, pričom tvar *pod' sem* prevláda v dotazníkoch zo stredoslovenského regiónu. Výskyt tvaru *pod' tu* len vo východoslovenskom regióne je pravdepodobne spôsobený vplyvom nárečí.

V súvislosti s touto direktívou by sme sa chceli pristiaviť pri jednom dotazníku, v ktorom bola vždy za príslušným imperatívom uvedená zdvorilostná fráza *prosím ťa* (*sadni si, prosím ťa; ľahni si, prosím ťa; postav sa, prosím ťa; pod' ku mne, prosím ťa*). Vzhľadom na to, že nemáme tieto tvary zachytené v kontexte, nie je možné ich interpretovať. Nevieme, či ide o snahu rodiča správať sa k dieťaťu zdvorilo a tým ho viesť k úcte a rešpektu k ľuďom, s ktorými bude v budúcnosti komunikovať, alebo či ide o opätovné zdôraznenie výzvy po neuposlúchnutí výzvy predchádzajúcej. Rovnako ťažko interpretovateľná je aj výzva *buď taká dobrá, pod' ku mne*. Pre porovnanie, podľa výskumu D. Slančovej (1997), ktorá sa zaoberá rečou učiteliek v materskej škole, sa fráza *prosím ťa* vo väčšine prípadov používa na zdôraznenie výzvy, resp. znamená zmenu v intimitě vzťahu, a dieťaťu dávala najavo, že sa v interakcii s dospelým niečo deje, že niečo nie je v poriadku.

6. Ako povieť dieťaťu: *pozdrav sa*

pozdrav sa (24)	pokývaj pápá (1)
pekne pozdrav/pozdrav pekne (8)	pozdravíme sa (1)
povedz ahoj (6)	zabudla si na niečo, nič som nepočula (1)
povedz dobrý deň (2)	pozdrav sa, prosím ťa (1)
daj pápá (2)	povieme ahoj (1)
daj ahoj (1)	

Tento imperatív sa od ostatných líši svojim socializačným rozmerom, pretože naznačuje dieťaťu, ako sa má zaraďovať do sociálnych vzťahov. Dieťa sa pomocou neho učí používať jazyk ako prostriedok na nadväzovanie sociálnych

vzťahov a je k tomu vyzývané priamym spôsobom. Je len na rodičoch, akú socializačno-pedagogickú stratégiu si zvolia a či povedia dieťaťu jednoducho *pozdrav sa*, resp. *pozdrav pekne* alebo či mu trochu pomôžu a našepkajú mu (najmä pri menších deťoch): *povedz ahoj, daj ahoj, daj pápá, pokývaj pápá*. Prisnejšie zameraní rodičia môžu svojmu dieťaťu len naznačiť, že zabudlo urobiť niečo, čo má byť pre ňu / neho už úplnou samozrejmosťou: *zabudla si na niečo, nič som nepočula*. Na druhej strane, iní rodičia môžu ukázať dieťaťu, že povinnosť pozdraviť sa platí pre obidvoch rovnako (tu sme už opäť pri inkluzívnej 1. os. pl.): *pozdravíme sa, povieme ahoj*.

V tomto imperatíve je miera expresivity pomerne nízka aj čo sa týka počtu expresívnych slov, aj ich frekvencie. Vlastne sú tu len dva tvary, v ktorých môžeme nájsť expresívne výrazy: *daj pápá, pokývaj pápá*. Najvyššiu frekvenciu má štylisticky neutrálny tvar *pozdrav sa* a ostane otázkou, či je v skutočnosti naozaj najpoužívanejší, alebo či boli rodičia opäť ovplyvnení zadáním otázky. (Myslíme si, že najmä v komunikácii s veľmi malými deťmi rodičia skôr používajú výrazy typu *daj pápá, urob pápá*.)

7. Ako vyjadrite zákaz

nesmieš (22)	neber (3)
no – no (10)	nechaj (2)
nerob (7)	neslobodno (2)
nemôžeš, lebo (s vysvetlením) (7)	ne – ne (1)
nemôžeš (5)	

Keď chce rodič niečo dieťaťu zakázať, jasne vidieť, ako sa do jeho reči premieta snaha o to, aby si dieťa uvedomilo vážnosť situácie. Deminutívnosť ustupuje a najčastejšími výrazmi sú jasné, zrozumiteľné a štylisticky neutrálne tvary: *nesmieš, nerob, nemôžeš, neber, nechaj*. Expresívnosť sa však úplne nestráca ani pri zakazovaní; v rozhovore s najmenšími deťmi stále ostáva najtypickejšou formou zákazu citoslovce *no – no* sprevádzané neverbálnym jazykovým prostriedkom: razantným kývaním ukazovákom.

Za veľké pozitívum môžeme pokladať skutočnosť, že rodičia si uvedomujú, že ak dieťaťu vysvetlia dôvod zákazu, dieťa ho skôr pochopí a uspokojí sa (máme teraz na mysli dotazníky, v ktorých rodičia uviedli, že ak dieťaťu niečo zakazujú, vždy mu vysvetlia prečo).

8. Ako vyjadrite nebezpečenstvo ohňa, horúcich predmetov

pozor páli, pozor popáliš sa (20)	jaj (1)
pozor je to horúce (11)	buba (1)
pozor ší (7)	bibi (1)
pozor ublížiš si, bude ťa bolieť (4)	pozor (1)
žiža, žiži (3)	je tam bó (1)

Položením tejto otázky sme sledovali, akými rôznymi spôsobmi rodičia vedia vysvetliť dieťaťu, že si môže ublížiť. Výstrahu práve pred horúcimi, resp. páliacimi predmetmi sme si zvolili z toho dôvodu, že patrí medzi najčastejšie a najdôraznejšie, pretože rodičia si uvedomujú, že ak dieťa raz pochopí jej význam, môže byť uchránené pred veľkým nebezpečenstvom. Zaujímalo nás, či aj pri takomto výraznom upozornení fungujú expresívne výrazy a ak áno, v akom pomere sú k štylisticky neutrálnym výrazom.

V dotazníkoch bolo uvedených najviac štylisticky neutrálnych upozornení od *pozor páli*, *pozor popáliš sa* (20), *cez pozor je to horúce* (11), po *pozor ublížiš si*, *bude ťa bolieť* (4), kde už rodič vysvetlil dieťaťu účinok horúceho predmetu a dieťa (za predpokladu, že už vie, čo je bolesť) by si malo uvedomiť, že je preň lepšie sa napr. šálky nedotýkať. (Podobnú snahu rodičov o vysvetlenie dôsledku chytania horúcich predmetov môžeme vidieť aj v prvom upozornení *pozor páli*, *pozor popáliš sa*, kde rodič najprv vysvetlí dieťaťu, že predmet je horúci, a potom, aké to môže mať preň následky.)

Z expresívnych výrazov sa nám v dotazníkoch objavili výlučne výrazy onomatopoické: *ší*, *žiža*, *žiži*, *jaj*, *bubu*, *bibi*, *bó*, z ktorých tvary *žiža*, *žiži* fungujú v RD a DR aj vo význame „svetlo“ a výrazy *bubu*, *bibi*, *bó* vo význame „bolesť/bolieť“, na základe čoho môžeme usudzovať, že pre rodiča nie je najdôležitejšie, aby dieťa pochopilo, že je niečo horúce, resp. ostré, ťažké atď., ale aby v prvom rade pochopilo, že si môže ublížiť.

Pomerne vysoký počet expresívnych výrazov (najmä deminutív, ale aj eufemizmov a onomatopojí) v analyzovaných operačných komunikačných aktoch podporil naše presvedčenie, že jedným z najcharakteristickejších znakov výrazov používaných dospelým v komunikácii s dieťaťom (v reči orientovanej na dieťa) je ich kladný citový náboj, ktorý je prítomný dokonca aj pri tých najprísnejších direktívach.

V operačných reaktívnych komunikačných aktoch sa nám ukázali aj ďalšie znaky RD: používanie inkluzívnej 1. os. plurálu (*postavíme sa*, *pozdravíme sa*) a nahrádzanie zámena vlastnou osobou (*pod' ku mamke*, *pod' ku mamine*).

Vysoká miera expresivity v kontaktovom operačnom komunikačnom akte (vlastne všetky sledované oslovenia boli expresívne) naznačuje, že rodič sa snaží vyjadriť emocionalitu a intimitu svojho vzťahu k dieťaťu už pri jeho oslovení, teda už pri snahe upútať jeho pozornosť, nadviazať kontakt. Táto skutočnosť tiež ukazuje, že rozhovor dospelého s dieťaťom má silný kladný emocionálny náboj: od nadviazania kontaktu až po jeho ukončenie.

Môžeme konštatovať, že zistenia, ku ktorým sme dospelí sledovaním používania detských slov v komunikácii (v operačných komunikačných aktoch), potvrdili závery nášho predchádzajúceho výskumu, v ktorom sme detské slová skúmali izolovane. Na základe uvedeného si dovoľujeme vysloviť presvedčenie, že teoretické vymedzenie detských slov, ako sme ho navrhli na základe výskumu „izolovaných“ detských slov a ako sa nám potvrdilo aj z hľadiska komuni-

kačnej stránky, ponúka nové rozmery pre výskum detskej reči smerom k psychológii, logopédii a vývinovej štylistike a ponúka podnety aj na slovníkové spracovanie, prípadne kodifikáciu.

Literatúra

Encyklopédia jazykovedy. Zost. J. Mistrík a kol. Bratislava: Obzor 1993. 513 s.

FERGUSON, Charles.: Baby talk as a simplified register. In: Talking to children: language input and acquisition. Red. C. Snow – Ch. Ferguson. Cambridge: Cambridge University Press 1977, s. 209 – 235.

HLAVATÁ, Zdenka: Detské slová v slovenčine. Diplomová práca. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 1998. 118 s.

HLAVATÁ, Zdenka: Štatút detského slova v slovenčine. Rigorózna práca. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 1999. 154 s.

HORECKÝ, Ján: Naratívne výpovedné akty. In: Slovo a slovesnosť, 1992, roč. 53, č. 2, s. 105 – 110.

CHOVANCOVÁ, K.: Lexika dialógu dospelého a dieťaťa. Diplomová práca. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 1998.

Krátky slovník slovenského jazyka. 2. vyd. Bratislava: Veda 1989. 587 s.

MISTRÍK, Jozef: Štylistika. 2. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 582 s.

ONDRUS, Pavel – HORECKÝ, Ján – FURDÍK, Juraj: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. 1. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980. 232 s.

SLANČOVÁ, Daniela: Reč autority a lásky. Reč učiteľky materskej školy orientovaná na dieťa – opis registra. Habilitačná práca. Prešov: Prešovská univerzita 1997. 190 s.

SLANČOVÁ, Daniela: Oslovenie a kontakt v dialógu dospelého a dieťaťa. In: Studia Academica Slovaca. 26. Bratislava: Stimul 1997, s. 148 – 158.

SLANČOVÁ, Daniela – SOKOLOVÁ, Miloslava: Jazykové prostriedky s vokatívnym exponantom v súčasnej slovenčine. In: Slovenská reč, 1998, roč. 63, č. 4, s. 210 – 220.

Expresivita ako prejav subjektivity a kreativity v spontánných komunikátoch abuzérov psychotropných látok

Anna Gálisová

Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Vo vymedzení sémantickej štruktúry lexikálnej jednotky korelujú tri súvzťažné faktory: objektívno – subjektívna a vnútorná systémovo-štruktúrna determinácia, ako aj konotačné zložky významu slova. Možno teda konštatovať, že lexikálny význam slova je determinovaný jednak v rovine odrazovej filtrácie denotátu vo vedomí, jednak v rámci vnútrojazykových paradigmatických a syn-

tagmatických vzťahov a v neposlednom rade pragmatickým citovo-hodnotiacim postojom komunikantov k lexémam a ich denotátom. Existencia expresivity ako jazykového javu a rezultatívnej zložky individuálne motivovaného zafarbenia výrazového prostriedku umožňuje expedientovi uplatniť v prejave subjektívny aspekt, čo je dôkazom participácie citovej a vôľovej zložky ľudského vedomia na produkcii rečového i jazykového prejavu. Medzi expresivitou a emocionálnosťou jestvuje nesúmerňý vzťah, a to v zmysle „*všetko, čo je emocionálne, je súčasne aj expresívne, ale nie všetko expresívne je aj emocionálne*“ (Mistrík, 1985, s. 80). Vôľová a citová zložka ľudského vedomia ako psychický korelát expresivity participuje na výstavbe rečového prejavu, pričom predpokladá zámerňý a individuálne motivovaný výber a usporiadanie výrazových prostriedkov z jednotlivých rovín jazykového systému.

Komunikácia abuzérov psychotropných látok je osobitným druhom sociokomunikačnej interakcie v rámci skupinovej komunikácie a vo vzájomnej komunikácii abuzérov sa v prevažnej miere uskutočňuje reálny dialóg. Emócie, ako konštitutívna zložka ľudskej existencie, sú v dialogickej interakcii neustále prítomné, a teda možno očakávať, že aj v spontánnych komunikátoch abuzérov sa prejavia snahy o verbálne vyjadrenie emotívnych prístupov (porov. Patráš, 2001).

Komunikačný register abuzérov psychotropných látok ako situačne podmienený spôsob jazykového prejavu, ktorý je spätý s aktivitami abuzérov, má expresívny a konšpiračný charakter. Nejde tu však len o súbor lexikálnych a gramatických prostriedkov charakteristických pre komunikáciu v rámci danej marginálnej kultúry, ale aj o spôsob ich používania v komunikačných aktoch s variabilitou postoja komunikantov ku komunikovanej skutočnosti, ako aj ku komunikčným partnerom. Expresivita ako relevantný prvok slangových a argotických lexikálnych jednotiek má v rámci príslušného komunikačného registra významné postavenie, ktoré rozhodne nemožno považovať za periférne. Expresívny charakter komunikačných aktov abuzérov je podmienený aj faktom, že komunikácia je v rámci danej sociálnej skupiny realizovaná predovšetkým ústne, a to v intenciách hovorového štýlu, ktorému je expresivita a emocionalita vlastná.

Za elementárne východisko pri vymedzovaní expresívnych jazykových jednotiek považujeme binárnu jazykovú opozíciu expresívnosť – nociónálnosť. Komunikačný register abuzérov zahŕňa tak spisovnú, ako aj nespisovnú lexiku, pričom v oblasti nespisovnej lexiky sa v rámci preferenčného vyjadrovania využívajú sociolektizmy, a to najmä slangizmy a argotizmy. Miera a rozsah ich využívania závisí od konkrétnej komunikačnej situácie a, samozrejme, od komunikačného partnera. Príznak konšpiratívnosti a expresívnosti komunikačného registra nepochybne súvisí i s mierou užívania argotizmov¹ v dôsledku ile-

¹ Relevantným znakom argotu je prehodnocovanie spoločenských hodnôt. Tie javy mimojazykovej skutočnosti, ktoré súvisia s aktivitami príslušnej marginálnej kultúry a ktorým dominantná kultúra pripisuje negatívny rozmer (napr. užívanie psychotropných látok), sú v danej societe hodnotené kladne.

gálnych aktivít členov skupiny. J. V. Bečka, odvolávajúc sa na F. Oberpfalcera², upozorňuje na špeciálnu expresívnosť argotickej reči a tvrdí, že „*argot má charakter nejen tajné řeči, nýbrž i řeči obcovací i s jejími znaky, totiž s expresívností mluvené řeči a s vyjadřováním osobního postoje ke skutečnosti*“ (Bečka, 1988, s. 351).

V našom chápaní budeme hodnotiť ako expresívne tie lexikálne jednotky, ktoré sa z hľadiska vzťahu komunikanta (subjektu) ku skutočnosti profilujú ako citovo a vôľovo príznakové a teda, použijúc Zimovu terminológiu, formálne či sémanticky nápadné. Pre oblasť expresivity je charakteristická dynamickosť, pretože príslušné lexikálne jednotky môžu z hľadiska svojej genézy príznak expresívnosti postupne strácať.

Pre pozitívnu identifikáciu expresívneho príznaku lexikálnych jednotiek v rámci komunikačného registra abuzérov psychotropných látok sa nám ukazuje ako vhodné vychádzať z faktu, že je v tomto prípade potrebné vnímať lexikálnu expresivitu na pozadí samotného registra, nie spisovného jazyka. Napr. lexéma *džoint* (z angl. *joint*), ktorá je na pozadí spisovného jazyka vnímaná ako neštruktúrna pomenovacia jednotka, fuguje v rámci registra ako preferenčné pomenovanie marihuanovej cigarety a (v rámci registra) je vnímaná ako nociónálne pomenovanie. Súvisí to jednak s faktom, že spisovné vyjadrenie *marihuanová cigareta* sa v rámci príslušného registra nevyužíva, pričom nadôvažok pôvodná utajovaco-komunikačná funkcia argotizmu *džoint* je v súčasnosti výrazne oslabená, a jednak popri tejto lexéme koexistujú iné synonymné jednotky s väčšou či menšou mierou adherentnej expresivity: *džon*, *džony*, *pálka*, *klacek*, *brko*, *larva*, *mikrofon*, *frenk* a iné. Ako expresívne však už treba hodnotiť variantné genitívne i akuzatívne tvary signalizované nesystémovou relačnou morférou *-a* proti systémovej relačnej morféme *-u/0*: *a cez [džointa]* *akože tiež v pohode je napečené ale oni cez nat'ahovačku ešte* ≥

Preferenčné využitie nesystémových pádových prípon je motivované manifestáciou príslušnosti k danej societe, a teda naplnením integratívno-diferenciačnej funkcie kultúry³. Z uvedeného vyplýva, že nie každá pomenovacia jednotka, ktorá je neštruktúrna, musí byť nevyhnutne i nositeľom príznaku expresivity.

Dôležitým prvkom v oblasti expresivity lexikálnych jednotiek je otázka synonymity. Každé slangové či argotické expresívum má v rámci registra i svoj synonymný nociónálny pendant, na ktorého pozadí sa vníma expresívny príznak príslušnej lexémy. Napr. slovné spojenie *brat' LSD* s neutrálnym významom

² Oberpfalcer, F.: Argot a slangy. In: *Československá vlastivěda* 3, 1934, s. 311.

³ V procese integrácie prostredníctvom kultúrnych hodnôt, medzi ktoré patria i semiotické systémy, sa každé sociálne spoločenstvo diferencuje od ostatných societ. Avšak i spoločenstvo v rámci danej society je vnútorne diferencované, a to práve na základe miery, spôsobu a pod. osvojenia kultúrnych hodnôt. Integratívna funkcia každého socio-kultúrneho spoločenstva je teda zároveň i diferenciačnou (porov. Mistrik – Haapanen – Heikkinen – Jazudek – Ondrušková – Räsänen, 1999, s. 52 – 54).

užívať LSD má v skúmanom registri výrazne citovo zafarbené synonymá ako napr. *frčať/fičať/šlapať na elku, byť na tripe* atď. V nasledujúcom exemplifikovanom segmente dialógu využil komunikant na vyjadrenie užitia danej psychotropnej látky adherentne expresívne spojenie *zožrať papier*:

Dialogický segment č. 1

B: – *a keď sme boli u Plaváka* ≤ *vtedy kolko padlo ty kokšo* ≥

C: – *čoho* ≤

B: – *sme boli u kamaráta môjho na počítač* ≥ *a tam sme zožrali papier* ≡ *neviem kolko* ≤

C: – *neviem* ≥

B: – *ešte sme húlili a do toho sme si dali biele* ≥ *TO [nigdo] nerobí* ≥

– *Σ (smiech)*

Adherentná expresivita lexém je súčasťou ich významovej zložky a nemá konštitučné formálne prvky. Vzniká často takým spôsobom, že sprostredkovaný nociónálny obsah informácie je lexikálne nápadne vyjadrený a intenzifikovaný. Tento jav nastáva na základe presunov významových zložiek pomenovaní, ktoré obvykle označujú rôznorodé oblasti skutočnosti. V takýchto prípadoch je však potrebné, aby existovali isté podobné i odlišné znaky medzi skutočnosťou, ktorá je inak pomenovaná, a skutočnosťou, ktorej pomenovanie je prenášané. Sloveso *žrať* má oporu v spisovnom jazyku vo význame „prijímať potravu (o zvieratách)“ a ako hrubý výraz vo význame „jesť (o ľuďoch)“. Pôvodné priame pomenovanie je tu využité obrazne na základe asociačného reťazca. Aplikácia LSD i potraviny je orálna, v čom tkvie podstata asociačného spojenia v posunutí výnamu lexémy. Lexéma *papier* je argotickým pomenovaním LSD, pričom sémantická motivácia v tomto prípade spočíva v metonymickej zámene *látka – produkt*. V preferenčnom využití lexikálneho spojenia *zožrať papier* sa prejavila subjektívna zaujatosť komunikanta s tendenciou intenzifikovať opisovanú situáciu, ktorá je sprostredkovaná ako výnimočná. Lexéma *padnúť* je v analyzovanom komunikáte nositeľom významu *úplne sa minúť, spotrebovať* a má oporu v hovorovom vyjadrovaní. Podobné je i využitie lexémy *frčať* v druhom segmente spontánneho dialógu:

Dialogický segment č. 2

A: – *to na intráku zoženieš všetko* ≥ *aspoň na našom určite Ø*

C: – » *a to sú budúci PRÁVNICI!*

A: – *no: ≥ ale biele frčí najviac* ≥

B: – *tak lebo vydržíš dlho hore na tom* ≥ *to je logické* ≥

A: – *mám kamarátov čo skoro každý deň si dajú čiaru* ≥

C: – *pudrujú si nosy* ≤

– *Σ (smiech)*

A: – *oni išli aj na ples vylajnovaní* ≥ *boli riadne nafúknutí* ≡ *mali piko v sebe a išli na beániu a potom sa s každým ale Úplne s každým rozprávali* ≥

Slangovo-argotický charakter značnej časti lexikálneho inventára komunikačného registra abuzérov podmieňuje neustálu lexikálnu aktualizáciu (prípadne experimentáciu), ktorá smeruje k narušaniu ustálenej sémantickej normy a na význam lexémy, ktorý jestvuje v nociónálnom pláne jazyka, navrstvuje nové významy, ktoré však nepomenúvajú nové skutočnosti, ale sú sprevádzané citovo-hodnotiacim postojom komunikanta. V replike ďalšieho segmentu dialógu je zachytené slovné spojenie *vám riadne navarilo* (vo význame boli ste výrazne pod vplyvom kanabioidnej látky):

Dialogický segment č. 3

C: – *a vieš toho [džointa] čo ste ≡ čo vlastne čo ste fajčili vtedy traja ≡ vám riadne **navarilo** ≥ a takí čo zobrali jeden deň za tristo ≡ a prišli aj na druhý deň za tristo tak to boli dvaja týpci ≡ a tri [džointy] cez naťahovačku sfajčili sami ≥*

A: – *TY kokos!*

C: – *a oni **napečené** riadne traja **mali** ≥ a [d'e] to ešte Ø*

B: – *» a my sme **mali** RIADNE **napečené** ~ z toho [džointa] ≡ riadne ≥*

C: – *» a oni že by si pofajčili ešte zo dva [džointy] ≥*

B: – *he:j ≤*

C: – *no oni sú už chorí ≥ to už oni potrebujú každý deň ≥ TRisto korún dali za to ≥ a cez [džointa] to akože tiež v pohode **je napečené** ale oni cez naťahovačku ešte ≥*

A: – *to tristo korún keď majú každý deň minúť tak to je dobrá páłka ≥*

C: – *uhm ≥ to oni vkuse ≥ proste oni musia vkuse **dut'** ≥ to ti poviem ≥ to je proste ako keby už ani nevedeli vydržať ≥*

Na lexému *navariť*, ktorej grafická i fónická realizácia pochádza zo spisovného jazyka, sa tu navrstvil nový nespisovný význam na základe metaforického obrazného pomenovania. Pôvodné priame pomenovanie s významom „varením pripraviť“ je tu použité obrazne, ale s využitím dlhšieho asociačného reťazca. Var je fyzikálny stav látky vyvolaný pôsobením istej teploty, ktorú možno dosiahnuť napr. prostredníctvom ohňa. Oheň sa využíva pri aplikácii tlejúcej marihuany al. hašišu a tým abuzér dosiahne opojenie psychotropnou látkou. Nociónálne vyjadrenie „byť pod vplyvom psychotropnej látky“ je intenzifikované nápadným asociačným reťazcom a tým vytvára adherentnú expresivitu lexémy *navariť* (s datívnou rekciov). Podobným prípadom je i lexikálne spojenie *mat' napečené* (byť v stave opojenia kanabioidnou látkou).

Konšpiračný charakter komunikačného registra abuzérov psychotropných látok súvisí so zámerom utajovať obsah komunikátu, a to vzhľadom na ilegálne aktivity členov príslušnej marginálnej kultúry. Tento fakt má za následok neustálu modifikáciu argotizmov, ale taktiež ich produkciu. Vznik novej lexikálnej jednotky si neraz vyžaduje tvorivý prístup jednotlivca, ktorého motivácia spočíva v individuálnej potrebe utajiť skutočnosť, ktorá tvorí jadro informemickej

zložky komunikátu, pred nezainteresovaným komunikantom. Veľmi často však komunikant siaha k tvorbe novej lexémy v prípadoch, keď hodnotí konvenčný jazykový materiál ako nedostačujúci, nevystihujúci podstatu daného javu. V procese vytvárania nových lexém používa komunikant obrazný jazyk, ktorý je tvorivý a nekonvenčný. V prejavoch verbálnej tvorivosti jednotlivcov sa neraz posilňuje forma na úkor významu, pretože sémantické hranice slov nie sú ostro vyprofilované, „konotatívne pole nie je definované natoľko striktné a explicitne ako významové jadro“ (Krupa, 1993). Pri vzniku nových lexikálnych jednotiek s utajovaco-komunikačnou funkciou dochádza buď k integrácii a postupnej adaptácii príslušnej jednotky v lexikálnom inventári registra, alebo môžu tieto lexémy fungovať ako okazionalizmy. Prejavy verbálnej kreativity v týchto prípadoch často popierajú tendenciu k ekonomizácii prejavu, ktorá je spontánnym komunikátom vlastná. Podmienkou naplnenia pragmatického zámeru komunikátu je bezporuchové sprostredkovanie jeho informémickej zložky, a preto sa verbálna kreativita obvykle uplatňuje medzi komunikantmi, ktorí recipročne predpokladajú poznanie a praktické ovládanie príslušného komunikačného registra a jeho výrazových možností. Nové, resp. okazionálne argotické tvary bývajú komunikantmi dekódované na základe analógií a dedukcií na pozadí vedomia o konvenčnom, resp. konvenčnejšom vyjadrení. V druhom dialogickom segmente sa nachádza replika „*pudrujú si nosy*“, ktorá je obrazným vyjadrením aplikácie šnupaním cez horné dýchacie cesty.

Schopnosť odhadnúť situačný kontext a komunikačných partnerov vedie produktora ku kreatívnemu prejavu jazykovej hravosti. Vedomie o tom, že jednotliví účastníci komunikačného aktu ovládajú príslušný komunikačný register zvyšuje predpoklad dekódovateľnosti asociačného poľa medzi príslušným lexikálnym spojením a objektom nominácie. Podobným prípadom sú i lexémy *dur'* (3. segment dialógu), *byr' vylajnovaný*, *b. nafúknutý* (2. segment dialógu).

Lexéma *dur'* je okazionálnym, resp. idiolektickým pomenovaním vo význame *fajčiť*. Vedomie expedienta o relatívne bezproblémovom sprostredkovaní informémickej zložky komunikátu a nešumovej rekonštrukcii kódovanej informácie umožňuje expedientovi sústrediť sa na umocnenie emocionálno-expresívnej zložky (porov. Patráš, 1995). Expresívny príznak lexémy je vyjadrený suplementárne (posunutie významu) a intenzifikovaný prostredníctvom procesu hyperbolizácie činnosti. Zaujímavé je, že spisovný význam lexémy *fikať*, na ktorý sa viaže asociácia, je *vypúšťať vzduch perami*, čo je opačný proces prúdenia než pri realizácii činnosti, ktorú prenesene pomenúva (*fajčiť*). Podobne je to i s lexikálnym spojením *byr' nafúknutý*.

Na záver možno skonštatovať, že expresívny charakter registra, prejavujúci sa v spontánnych komunikátoch abuzérov, je neraz podmienený úsilím o nové, nevšedné, exkluzívne pomenovanie, ale aj silnou emocionálnou väzbou komunikantov k frekventovane pomenúvaným denotátom (psychotropné látky, stavy, kt. vyvolávajú, rôznorodé akcesóriá a aktivity súvisiace s abúзом). Do komunikačného registra tak okrem diapazónu konvencionalizovaných lexikálnych

prostriedkov vstupuje súbor špecifických lexikálnych jednotiek, ktorých vznik je podmienený tendenciou k individuálnemu kreatívnemu ozvlášťňovaniu v rámci spontánnych ústnych komunikátov abuzérov.

Znaky použité v transkripcii:

[lexéma] – fonetická podoba lexémy

≥ – konkluzívna kadencia

≤ – antikadencia

≡ – semikadencia

~ – kratšia pauza

§ – hezitačný zvuk pri pauze

ŠItík – dôraz (veľké písmo)

Literatúra

BEČKA, Josef Václav: Slang, argot a expresívnosť v bežnej mluvenej reči. In: Sborník přednášek z IV. konference o slangu a argotu v Plzni. Plzeň: Pedagogická fakulta 1988, s. 351 – 354.

Encyklopédia jazykovedy. Zost. J. Mistrík a kol. Bratislava: Obzor 1993. 513 s.

FURDÍK, Juraj: Slovtvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993. 199 s.

GÁLISOVÁ, Anna: K expresivite lexikálnych jednotiek v komunikačnom registri abuzérov psychotropných látok. In: Súčasná jazyková komunikácia v interdisciplinárnych súvislostiach. Ed. V. Patráš. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied – Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela 2004, s. 210 – 217.

GÁLISOVÁ, Anna: K sociolektom vybraných alternatívnych a marginálnych kultúr. In: Jazykovedný časopis, 2002, roč. 53, č. 2, s. 97 – 110.

GÁLISOVÁ, Anna: Sociolekty vybraných alternatívnych a marginálnych kultúr. Diplomová práca. Prešov 2001. 141 s.

JAVORSKÁ, Eudmila: O niektorých teoretických otázkach kategórie expresivity v jazyku. In: Jazykovedný zborník 6. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983, s. 51 – 61.

KESSELOVÁ, Jana: Lingvistické štúdie o komunikácii detí. Prešov: Náuka 2001. 136 s.

KLINCKOVÁ, Jana: Lexikálne prostriedky v medicínskej komunikácii z hľadiska ich expresivity. In: Sborník přednášek z IV. konference o slangu a argotu v Plzni. Plzeň: Pedagogická fakulta 1988, s. 213 – 220.

Krátky slovník slovenského jazyka. 3. vyd. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. Bratislava: Veda 1997. 944 s.

KRUPA, Viktor: Jazyková relativita a predpoklady jazykovej tvorivosti. In: Jazykovedný časopis, 1993, roč. 44, č. 1, s. 54 – 59.

LIETAVA, Ján: Drogý v dejinách ľudstva. Bratislava: Uniapress International 1997. s. 13 – 14.

MISTRÍK, E. – HAAPANEN, S. – HEIKKINEN, H. – JAZUDEK, R. – ONDRUŠKOVÁ, N. – RÄSÄNEN, R.: Kultúra a multikultúrna výchova. Bratislava: Iris 1999. 348 s.

MISTRÍK, Jozef: Štylistika slovenského jazyka. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977. 456 s.

MISTRÍK, Jozef: Štylistika. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1985. 584 s.

OBERPFALCER, František: Argot a slangy. In: Československá vlastivěda 3. Praha 1934, s. 311.

ONDRUS, Pavol – HORECKÝ, Ján – FURDÍK, Juraj: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980. 232 s.

ONDRUŠ, Šimon – SABOL, Ján: Úvod do štúdia jazykov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 344 s.

PATRÁŠ, Vladimír: Expresivita jako usmerňovač komunikačnej stratégie v parlamentnej rozprave. In: Jazyková komunikácia v 21. storočí. Ed. J. Klincková. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela 2001, s. 145 – 160.

PATRÁŠ, Vladimír: Konflikt konvenčnosti a efektívnosti v bežnej komunikácii. In: Jazykovedný časopis, 1995, roč. 46, č. 1, s. 12 – 16.

SABOL, Ján: Expresivita slova v sokoľskom nárečí. In: Nové obzory 7. Red. I. Sedlák. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1965, s. 309 – 322.

SLANČOVÁ, Daniela: Potrebuje reflexia súčasnej jazykovej situácie pojem register? In: Retrospektívne a perspektívne pohľady na jazykovú komunikáciu. Ed. P. Odaloš. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela 1999, s. 93 – 100.

SLANČOVÁ, Daniela: Praktická štylistika. Prešov: SLOVACONTACT 1996. 178 s.

VÝROST, Jozef – SLAMĚNÍK, Ivan: Sociální psychologie – Sociálna psychológia. Praha: ISV nakladatelství 1997. 454 s.

ZIMA, Jaroslav: Expresivita slova v současné češtině. Studie lexikologická a stylistická. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1961. 140 s.

Lexikálno-sémantické protiklady kategórie posesivity

Alexandra Gerľaková

Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Jazyk ako dynamický a plastický systém disponuje niekoľkými možnosťami vyjadrenia rôznych javov, myšlienok, stavov, daností a pod. Každý jazyk využíva v medziľudskej komunikácii na vyjadrenie toho istého stavu a tej istej myšlienky istý spôsob alebo niekoľko alternatívnych spôsobov, disponuje súborom špecifických nástrojov v jazyku, pomocou ktorých vyjadruje základné vzťahy. Komunikant má k dispozícii viac alebo menej širokú škálu možných, použiteľných špeciálnych tvarov.

Vlastnícky vzťah je elementárnym spoločenským vzťahom opierajúcim sa o myšlienkový proces človeka, o vnímanie a uvedomenie si celého okolitého sveta a vzájomných vzťahov v ňom. Kategória posesívnosti ako jazyková kategória vyjadruje jeden z vývinovo prvotných a základných sociálnych vzťahov,

ktoré si ľudstvo vo svojej genéze vytvorilo. Posesívnosť je motivovaná vzťahom istej substancie (posesor) k inej substancii (posesum) a charakterizuje sa ako obsahovo-sémantická kategória vymedziteľná zámenom *ČÍ*, z ktorej možno špecifikovať príslušnosť, vlastníctvo, teda vyjadrenie vlastníckeho vzťahu jednotlivca (prípadne skupiny) k objektu jeho záujmu.

Človek vstupuje do interakcie s inými ľuďmi a na základe procesu vlastného sebauvedomovania sa identifikuje ako bytosť patriaca do istého priestoru. Vníma a je vnímaná, uvedomuje si svoju podobnosť, ale i rozdiely vo vzťahu k sebe samej (antropocentrická tendencia) aj vo vzťahu k iným. Uvedomené podobnosti a rozdiely sa prejavujú v kontakte s prostredím, vnášajú svoju pečat' aj do medziľudskej komunikácie, v ktorej je základným vyjadrovacím prostriedkom jazyk.

Posesívnosť (vyjadrenie vlastníctva) ako kategóriu možno chápať v užšom i širšom zmysle. Zahŕňa v sebe vlastnenie, disponovanie. Jej sémantickým signálom je sloveso *MÁŤ* so synonymnými paralelami *VLASTNIŤ*, *VLÁDNUŤ*, teda „pokladať niečo za svoje na základe práva, byť majiteľom niečoho“ (Krátky slovník slovenského jazyka, 1997, s. 803). Takýto vzťah predpokladá definovanie sféry subjektu a priestor jej dosahu. Základným sémantickým modelom tohto vzťahu je *posesor MÁ posesum*. Formálna realizácia jeho obsahovej roviny nemusí byť v jazyku vždy rovnaká. Na vyjadrenie posesívneho vzťahu existuje v jazyku množstvo špecifických foriem.

V slovenčine existuje na vyjadrenie posesivity niekoľko možností (Pozn.: príklady vyberáme z diela Jozefa Tatára *Turčianske povesti*, 1999):

- medzi základné spôsoby sa radí vyjadrenie privlastňovania pomocou predikácie s využitím sloves, ktorých základný lexikálny význam obsahuje sémantický signál vlastníctva (*Mal nádherný palác.; Patrílo mu všetko naokolo.*),
- použitie foriem posesívnych adjektív (*V tom zmätku zabil tatársky lukostrelec kráľovho koňa.*), posesívnych pronomín (*Môj dedo vám to dosvedčí!*),
- ďalej je to forma posesívneho genitívu (*Popri zlých a ťažkých časoch pristavilo sa šťastie i v drevenici Jána Pálavu z Jasenového.*),
- okrem týchto spôsobov existuje v jazyku množstvo iných vyjadrení posesivity (explicitné vyjadrenie vlastníctva, forma posesívneho datívu, posesívne zloženiny a pod.).

J. Štěpán (1985) pri kategórii posesívnosti rozlišuje *posesívne významy pojmové a myšlienkové*. Kritérium rozlíšenia je prítomnosť, resp. neprítomnosť slovesa. Pri myšlienkových posesívnych významoch do hry vstupuje určité sloveso, ktoré nesie popri posesívnom význame aj iné významy alebo naopak nemá posesívny význam. Určité alebo sponové slovesá, ktoré samé o sebe nenesú posesívny význam, sa spájajú s datívom substantíva alebo so zámenom. Takéto spojenie vyjadruje vzťah zainteresovanosti.

Konštrukcie, pri ktorých medzi posesorom a posesom absentuje sloveso, Štěpán označuje ako formy nesúce *pojmové posesívne významy*. Predstavujú osobné privlastňovanie vyjadrené pomocou *vonkajšej determinácie*. Sem patrí posesívny genitív, posesívny datív, posesívne zámená. Na druhej strane je osobné privlastňovanie vyjadrené pomocou *vnútornej determinácie*, ktorá je obsiahnutá v nesamostatných posesívnych morfédoch. Protiklad k osobnému privlastňovaniu predstavuje *menné privlastňovanie*. Takto sa privlastňuje osobám, resp. zvieratám pomenovaným pomocou substantíva alebo adjektíva formou prostého genitívu.

Človek si na vyjadrenie vlastníctva vytvoril istý model, ktorý sa v prvom pláne viazal na objekty, obklopujúce ho v tom najužšom slova zmysle. Kategória posesivity a modely jej vyjadrenia sa teda prvotne a prirodzene viažu na fyzické telo, pričom množinu vlastnených substancií predstavuje konečný súbor objektov. Posesivita je spojená s individualizovaním, zužovaním významu, začlenením daného objektu do sféry záujmu posesora. Požitím príslušnej formy sa manifestuje práve zainteresovanosť na posese. Dôraz na vlastníctvo smeruje k vytvoreniu pevnejšej väzby medzi dvoma substanciami, zužuje význam výpovede o skutočnosti.

V pozadí posesivity ako jadro stojí posesor (v prvotnom význame človek ako duchovná, mysliaca bytosť), ktorý prostredníctvom projekcie rozširuje túto kategóriu nielen na jemu blízke objekty vonkajšieho sveta (chápané ako „svoje“), ale aj na vzdialenejšie konkrétne a abstraktné substancie. Uvedomenie si opakovania umožňuje rozšírenie základného modelu vyjadrenia posesivnosti na ďalšie typy podobných, vlastníckych vzťahov. Zatiaľ čo v užšom chápaní posesivity sa tento vzťah viaže na vlastníctvo a príslušnosť objektov z najbližšieho okolia jednotlivca, neskoršie už ide aj o vlastníctvo zasahujúce abstraktné konštanty, ktoré sa viažu na psychiku, čas, sociálne danosti, či na konštanty priestorové (miesto, geografický priestor).

Vzťah posesivity sa chápe rôzne:

- vzťah záujmovej účasti zahŕňajúci vlastníctvo konkrétnych predmetov, mentálne vlastníctvo a vzťah daný záujmom či účasťou osoby na obsahu komunikácie (Poldauf);
- v „širšom“ zmysle ide o „príslušnosť“, vzťah medzi dvoma substanciami, pričom prvá substancia prináleží druhej ako príslúchajúca, logicky podriadená; ide o súhrn odtienkov vzťahov príslušnosti, zahŕňajúci vzťah osoby k predmetu, osoby k osobe, osoby k častiam svojho tela alebo psychiky či osoby k určitým akciám, ktoré sú v sfére jej úzkeho záujmu (Zimek);
- jav zovšeobecňovania, uvedomenie si objektívnej skutočnosti v individuálnom i spoločenskom vedomí, pričom ide o jazykovú objektivizáciu, konkretizáciu vo vzťahu k účastníkom komunikačného aktu (Štěpán);
- na pozadí posesívnej predikácie sa hovorí o spojení majiteľa a majetku (Mathesius);

- je to relácia medzi dvoma substanciami, pri ktorej možno hovoriť o istej lokalizácii objektu vlastníctva (posesa) do sféry záujmu vlastníka (posesora), pričom povrchový, formálny signál tejto lokalizácie je rôzny; realizuje sa prostredníctvom špecifických lexikálnych, morfológických, syntaktických i slovotvorných prostriedkov (Bednaříková, 1998) (podľa B. Bednaříkovej, 1998, s. 18 – 23);
- ako nerozštiepený pojem, ako kategória skladajúca sa z niekoľkých subkategórií, pri skúmaní ktorej nejde len o čistý vlastnícky vzťah medzi posesorom a posesom, ale aj o spätosť s vyjadrením aj iných významov (Buzássyová, 1980, s. 261);
- kategória posesívnosti sa chápe aj ako kategória odcudziteľnosti na jednej strane a neodcudziteľnosti na strane druhej. Ide o priame, prípadne nepriame vlastníctvo substance, ktorú vlastník nadobudol bez vlastného pričinenia (vnútorné vlastníctvo) alebo inak získal (ustanovené vlastníctvo) do svojho dosahu (Krupa, 1980; Kategorija possessivnosti v slavjanskich i balkanskich jazykach, 1989).

Posesivita ako relácia medzi substanciami vonkajšieho (ale aj vnútorného sveta) sa chápe ako absolútna príslušnosť, kedy sa posesum „stáva súčasťou“ posesora a tvorí s ním jediný fyzický alebo funkčný celok (taký je napríklad posesívny vzťah medzi osobou a časťami jeho tela), prípadne ako nie absolútna, kedy môže dôjsť k zmene v rámci posesívneho vzťahu – tento vzťah môže zanikať, narušať sa, môžu vznikať nové posesívne vzťahy.

Posesivita nachádza svoje vyjadrenie v špecifických jazykových jednotkách (lexikálnych, slovotvorných a pod.), či už je spracovaná pojmovo prostredníctvom osobného (forma adjektív, pronomín) a menného (tvar genitívu) privlastňovania alebo myšlienkovy s použitím predikácie (napr. posesívny datív, konštrukcie so slovesom *BYŤ*; posesívny vzťah sa tu vo väčšine prípadov len vyrozumieva, prípadne je posesívny význam zastretý, vznikajú homonymné konštrukcie so sémantickými posunmi) alebo sa oba spôsoby spracovania kombinujú, krížia (Štěpán, 1985).

Vzťah vlastníctva možno pozorovať v troch jazykových rovinách (ako ich vyčleňuje Bednaříková, 1996) – formálnej (gramatickej), sémantickej (funkčnej) a v pragmatickej (komunikatívnej). Pragmatický aspekt posesívnosti sa prejavuje v tom, že človek v procese komunikácie vyjadruje svoju pozitívnu aj negatívnu zainteresovanosť, pričom vo vzťahu k posesu vypovedá nielen o objektívnej danosti, ale aj o určitej väzbe naň. Miera zainteresovanosti, charakter posesívneho vzťahu sa teda mení. Badať tu tendenciu k otváraní priestoru patriaceho do sféry záujmu subjektu (posesora), k jeho rozširovaniu smerom od centra. Od absolútnej, najtesnejšej zviazanosti posesora s posesom k relatívnej spätosti, od nepodmienenosti vôľou, konaním posesora k podmienenosti, od nemožnosti zmeny k možnosti zmeny, od danosti fyzickej, psychickej a sociálnej po vlastníctvo nadobúdané alebo strácané vlastným pričinením posesora,

kedy substancie môžu vstupovať do sféry záujmu vlastníka a aj z nej vystupovať. V tomto vzťahu posesum predstavuje premennú, ktorej bázou je vlastne konečná množina substancií (konkrétnych i abstraktných). V jazykovom stvárnení posesivity teda badať protikladnosť. Rysujú sa nasledovné protiklady na úrovni formy, sémantiky i pragmatiky:

1. a) prvky, pri ktorých sa posesívny význam fixuje na formu – oblasť posesívnych adjektív, pronomín, posesívnych slovies, genitívne väzby (*Matkino preľaknutie ju zastihlo práve vtedy, keď sa vracala späť.*; *Bodaj by ste sa aj s vaším mlynom prepadli!*; *Keby som mal basu, dotkol by som sa strún a hneď by bolo svetu do skoku.*; *Hlavátka mu preto vyrozprávala príbeh krásnej Margity...*);
 b) oblasť posesivity, pri ktorej absentuje forma, na ktorú by sa jednoznačne viazalo vyjadrenie posesívneho vzťahu – tu sa tento vzťah len „vyrozumieva“, na jeho identifikáciu je potrebný širší kontext – sem možno zaradiť posesívny datív, posesívne zloženiny (*Oči mu znova ožili. – jeho oči.*; *Tešili sa holohlavci, že hrad vyhľadujú. – majúci holé hlavy*), pomenovanie príbuzenských vzťahov, ženské priezviská tvorené pomocou prípony -ová, ale aj onymiu utvorenú od osobných mien;
2. a) subjektívnosť (*Môj dedo vám to dosvedčí!*);
 b) objektívnosť (*Mnoho dní prešlo, kým sa telo sokola pokrylo perím a ešte viac, kým si zvykli na seba.*);
3. a) použitie predikácie (*Mal nádherný palác.*; *V jednoduchosti je krása, nie za každú cenu v ornamentoch, preto aj Záturčie vlastnil zemiansky rod Záturckých.*);
 b) použitie mennej posesívnej konštrukcie (*To bola Zuzanina matka, ktorá vlni zomrela.*; *Bála sa pozrieť do statkárove tváre.*; *Ani v našich časoch pastieri a uhliari do tých končín radi nechodili.*; *Jedného dňa predsa len podľahol nátlaku svojej chamtivej ženy.*);
4. a) užšie chápanie, užší záujem na vypovedanej skutočnosti (*Pripoj preto k svojmu menu ešte prírnenie Forgáč!*);
 b) širšie chápanie, vyjadrenie aj iných vzťahov ako čisto posesívneho, napr. prospechovosti pri použití datívnej formy (*Zapáčila sa mu, to áno, aj sa mu srdce rozláklo, keď ju tam videl ako otrokyňu.*);
5. a) danosť, posesum je „súčasťou“ posesora, medzi týmito entitami je úzka spätosť (*V škáre sa objavilo starcovo oko.*; *Bála sa pozrieť do statkárovej tváre.*);
 b) medzi posesorom a posesom je voľný vzťah – posesívny vzťah je spojený s časovým fenoménom (*V čase samoty stále viac myslel na posledné otcove slová.*; *Vďaka Várošovmu hľadaniu pokladu bolo takmer celé mestečko hore nohami.*; *O Petrovom pästnom práve sa presvedčil aj nový majiteľ Vrútok Štark.*);
6. a) východiskom výpovede je posesor (*Mal nádherný palác.*);
 b) východiskom výpovede je posesum (*V škáre sa objavilo starcovo oko.*);

7. a) vyjadrenie posesívneho významu – tu možno hovoriť o všetkých konštrukciách, kde sa posesívnosť viaže na formu, ale aj vyrozumieva (*Keby som mal basu, dotkol by som sa strún a hneď by bolo svetu do skoku.; Oči mu znova ožili.; Tešili sa holohlavci, že hrad vyhľadujú.; Mnoho dní prešlo, kým sa telo sokola pokrylo perím a ešte viac, kým si zvykli na seba.; V čase samoty stále viac myslel na posledné otcove slová.;*
b) strata posesívneho významu – homonymné konštrukcie (napr. posesívna kopula);
8. a) posesívnosť je v centre výpovede (*Mal nádherný palác.; Patrilo mu všetko naokolo.;*
b) posesívnosť nie je v centre výpovede (*Majstrov vyplácali veľmi rýchlo. Nasľubovali im, že im zadarmo zomelú, keď už budú gazdovať vo svojom.;*
9. a) posesívny vzťah je vecne nevyhnutný – napr. pri častiach tela (*V škáre sa objavilo starcovo oko.;*
b) posesívny vzťah je spoločensky navodený – ide o závislosť na statuse (*Uzdovej žene z toľkej nádielky až oči žiarili.; Pánovi strážcovia sa práve vtedy vracali ku kaštielu.;*
10. a) pozitívna zainteresovanosť posesora na posese,
b) negatívna zainteresovanosť posesora na posese.

Naznačené protiklady potvrdzujú, že v rovine semiotiky sa prejavuje závislosť a spätosť všetkých jazykových rovín, možnosť podania tej istej situácie viacerými spôsobmi. Tento fakt potvrdzuje, že jazykový odraz sveta je odrazom mnohoaspektnosti objektívnych a subjektívnych faktorov ovplyvňujúcich proces vnímania a myslenia. Jazyk ako komplex znakov a pravidiel ich spájania slúžiaci na vyjadrenie a prenos informácií dáva široký priestor na vyjadrenie obsahu istou formou, pričom obsah sa dá vyjadriť aj niekoľkými rôznymi formami bez jeho zmeny, prípadne s viac či menej patrnou modifikáciou. Výber tejto-ktorej formy vyjadrenia i významové modifikácie závisia od kontextu, komunikačnej potreby i do charakteru samotného posesora a posesa.

Literatúra

BEDNAŘÍKOVÁ, Božena: Kapitoly o posesivite. (Rigorózna práca) Olomouc: Univerzita Palackého 1998.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Posesívny datív v slovenčine a ekvivalentné maďarské konštrukcie. In: *Slavica Slovaca* 15, 1980, č. 3, s. 261 – 280.

Encyklopédia jazykovedy. Zost. J. Mistrík a kol. Bratislava: Obzor 1993. ISBN 80-215-0250-9

GERLAKOVÁ, Alexandra: Posesivita – vzťah posesora a posesa – hľadanie východiska. (Príspevok prednesený na medzinárodnej konferencii 4. setkání mladých lingvistů – Jazyky v kontakte/jazyky v konflikte a evropský jazykový prostor. Olomouc 12. – 14. mája 2003.)

GERLAKOVÁ, Alexandra: Posesivnosť v textoch Turčianskych povestí Jozefa Tatára. (Príspevok prednesený na medzinárodnej konferencii 3. setkání mladých lingvistů – Vzt'ah langue a parole v perspektivě „komunikativního obratu“ v lingvistickém skoumání. Olomouc 13. – 15. mája 2002.)

Kategorija posesivnosti v slavianskich i balkanskich jazykach. Moskva: Nauka 1989.

Krátky slovník slovenského jazyka. 3., doplnené a prepracované vyd. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. Bratislava: Veda 1997. 944 s. ISBN 80-224-0464-0

KRUPA, Viktor: Jednota a variabilita jazyka. Bratislava: Veda 1980.

MISTRÍK, Jozef: Jazyk a reč. Bratislava: Mladé letá 1999. ISBN 80-06-00924-4

MISTRÍK, Jozef: Vektory komunikácie. Bratislava: Univerzita Komenského 1999. 80 s. ISBN 80-223-1320-3

Morfológia slovenského jazyka. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.

STANISLAV, Ján: Dejiny slovenského jazyka II. Tvaroslovie. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1958. 744 s.

ŠTĚPÁN, Josef: Ke kategorii posesivity a jejímu stvárnění v jazycích. In: Slovo a slovesnost, 1985, roč. 46, č. 1, s. 20 – 27.

TATÁR, Jozef: Turčianske povesti. Martin: Matica slovenská 1999. ISBN 80-7090-553-0

Iniciálové zkratky ve vztahu k internacionalizaci¹

Pavla Kochová

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

Josef Hrbáček v monografii Jazykové zkratky v češtině (1979, s. 46) upozorňuje, že internacionální povaha je u zkratkových pojmenování častým rysem: „Je-li pro současný a pravděpodobně i budoucí vývoj jazyka charakteristická – vedle jiných tendencí – tendence k racionalizaci a úspornosti a k internacionalizaci, pak zkratky těmto tendencím zdánlivě dobře vyhovují... Vedle úspornosti a racionálního charakteru mají zkratky i vlastnosti, jimiž přispívají k internacionalizaci jazyka. Jinojazyčná sdružená pojmenování, která tvoří tzv. vlastní názvy a jichž lze užít v původní podobě jen citátově, takže zůstávají cizorodým prvkem, pronikají do jazyka většinou snadno ve formě zkratkové.“

Materiál (srov. rejstřík) tvoří zkratky, resp. zkratková slova, podané v slovnících Nová slova v češtině. Slovník neologizmů (1998) a Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2 (2004), pro které se čerpalo z běžných novinových a časopiseckých zdrojů, nejde tedy o zkratky speciální. Potvrzuje se, (srov. Daneš, 1989), že iniciálové zkratky jsou v češtině stále častější a že mají i charakter pojmenování obecných. Internacionalní zkratky přibývají zejména pod vlivem

¹ Příspěvek vznikl v rámci grantového projektu *Internacionalizmy v nové slovní zásobě češtiny*, GA AV ČR, reg. č. B9061101.

angličtiny (jako přejímky) a tento nárůst má, podle našeho názoru, rovněž důsledky pro zapojování zkratk do jazykového systému češtiny.

1. Z hlediska internacionalizačních tendencí je zajímavé zjišťovat v souboru iniciálových zkratk výslovnost. V rámci souboru zkratk se slabičnou výslovností po jednotlivých hláskách totiž přibývá těch, u nichž se ve větší či menší míře uzualizuje výslovnost podle angličtiny:

a) *CD* [cé-dě], ojediněle [sí-dý], *DVD* [dé-vé-dé i dý-ví-dý], *IT* [í-té i aj-tý], *PC* [pi-sí i pé-cé];

b) *DJ* jen angl. [dýdžej], *PR* [pi-ár], *VIP* [ví-aj-pí], *VJ* [vidžej].

Dvojí výslovnost zjišťujeme nověji u (starší) zkratky *TV*, televize, televizní: vedle [té-vé] se vyslovuje i [tý-ví] podle angličtiny; anglický způsob výslovnosti se užívá rovněž pro zkratku *CV* [síví] *curriculum vitae*, stručný životopis², tato výslovnost je doložena rovněž hovorovým až slangovým zkratkovým slovem *sívíčko*.

2. Iniciálové zkratky (zejména apelativní) tíhnou k slovtvornému zformování:

– v grafické rovině odpovídá zápisu a) spojitě výslovnosti iniciálových zkratk, např. *aids* (k *AIDS*), *wap* (k *WAP*); b) zápisu spojitě hláskované výslovnosti iniciálových zkratk, např. *dýdžej* (k *DJ*), *vidžej* (k *VJ*), *týví* (k *TV* v platnosti substantiva i nesklonného adjektiva, méně se užívá variantní výraz *tévé*), *cédé* (k *CD*), *dévédé*/řidč. *dývidý* (k *DVD*), *cédérom* (k *CD-ROM*);

– k upravenému zkratkovému základu se připojuje slovtvorná přípona, která však nepřináší do slovního útvaru další (pojmový) význam, je prostě zařazující (srov. Mluvnice češtiny 1, s. 525), např. *cédéčko* (k *CD*), *dévédéčko*/řidč. *dývidýčko* (k *DVD*), *esemeska* (k *SMS*), *pécéčko/písíčko* (k *PC*), *petka/petovka* (k *PET láhev*).

3. Od tohoto slovtvorného zformování, kdy vznikají útvary pojmově shodné s iniciálovou zkratkou, je třeba lišit vlastní derivaci. Slovtvorně upravené zkratky, resp. zkratková slova, jsou základem pro odvozování pojmově odlišných slovních útvarů (*cédéčkový*, *esemeskovat*, *pécéčkář/písíčkář*).

Na příkladu výrazů odvozených ke zkratce *DJ* se navíc ukazuje, že v češtině (stále častěji) vznikají deriváty ke zkratkám v písmenné, iniciálové podobě, v grafické rovině se to projevuje hybridním zápisem výsledných útvarů: velkými písmeny se píše základový výraz (odvozené výrazy se tím souuvztahňují se zkratkou) a malými písmeny se piší odvozovací prvky, např. *DJka*, *DJský/DJovský*, *DJovat*, *DJování*, *DJing*; pro úplnost uvedme, že se vyskytují i jiné psané podoby, např. *djka*, *djský* (*djský set*), *djing* (*špička ženského djingu v Británii*) a užívají se rovněž podoby *dýdžejka*, *dýdžejský/dýdžejovský*, *dýdžejovat*, *dýdžejování*, *dýdžejing*. Kolísá se i při psaní základových iniciálových zkratk, srov. psaní *dj* vedle *DJ* aj.²

² V jazykové praxi se v češtině uvedené hybridní zápisy (*DJka* aj.) zpravidla odmítají, jejich užití je však v mnohých případech funkční, např. při skloňování některých iniciálo-

Dále se uvádějí nejbohatší zjištěná slovotvorná hnízda (patří sem i slovo-
tvorné hnízdo k *DJ*), jejichž základem je iniciálová zkratka, resp. slovotvorně
zformované zkratkové slovo:

k **NATO**: **natovský** (natovská činnost; natovská letadla; natovští důstojníci);
natovský (natovsky orientovaná politika); **antinatovský** (antinatovská politika
komunistických stran v členských zemích aliance; podepisovat antiNATOvské
manifesty); **protinatovský** (republikánské protinatovské plakáty; protinatovská
rétorika); **pronatovský** (Maďaři prý nebyli dostatečně pronatovští; pronatovská
demonstrace); **natovec** 1., člen, příslušník NATO: (na Slovensku začínají znít
slova: „kdyby vzali natovci mezi sebe i nás, všechno by bylo v pořádku“ 2., stou-
penec vstupu do NATO, přívrženec NATO: (čeští natovci); **natoizace** („natoi-
zace“ východní Evropy); **natoid**, expr. hanl. kdo je chováním, jednáním blízký
NATO, její politice: (posloužit okamžitým zájmům natoidů); **natoidní**, expr. hanl.
mající podobnost s NATO, (nápadně) se blížící její politice, činnosti: (natoidní
vojenská mašinerie; natoidní kapitalismus; silné lobby natoidních minister-
stev);

k **pécéčko/písičko** (k PC): *pécéčkový/písičkový; pécečkář/písičkář*, uživatel
pécéčka/písička: , *pécéčkářský/písičkářský*;

k **esemeska** (k SMS): *esemeskový; esemeskovat; esemeskář // esemeskovač/
esemeskáč*, kdo posílá esemesky // kdo esemeskuje: , *esemeskovač/esemeskovník*,
kapesní přístroj k posílání esemesek: , *proesemeskovat* (málem jsem proesemes-
koval celý svůj kredit).

Na uvedeném materiálu se ukazují (potvrzují) neologické tendence, např.
produktivnost jmenné prefixace (*antinatovský, protinatovský, pronatovský*,
přičemž neologické izolexémní útvary vstupují do vzájemných sémantických
vztahů – synonymnie, antonymie), produktivnost názvů v sémantické skupině
příslušníků k určité skupině, hnutí ap. (*natovec*), názvů osob podle předmětu
činnosti (*pécéčkář/písičkář, esemeskář*), produktivnost dějových jmen s přípo-
nou *-izace* (*natoizace*), aktivizace přípon *-oid, -oidní* (*natoid, natoidní*), produk-
tivnost tvoření zřetelových příslovcí (*natovsky*) apod.

vých zkratk, srov. doložené hybridní zápisy skloňovaných tvarů výrazu CD-ROM: *CD-
-ROMu, CD-ROMy, ...* (malými písmeny se píše pouze tvarotvorná přípona – koncovka);
vedle toho se však vyskytují rovněž grafické podoby *CD-ROMU, CD-ROMY...* (celý
zkratkový výraz se píše velkými písmeny); *cd-romu, cd-romy...* (celý zkratkový výraz
se píše malými písmeny); při skloňování je dále možno užívat slovotvorně zformova-
né podoby: *cédéromu, cédéromy...* Z těchto možností je grafická podoba kombinující
velká a malá písmena z hlediska identifikace zkratky nejprůhlednější. Jiné je však užití
hybridního zápisu skloňovaných tvarů iniciálových zkratk, jejichž základní podoba je
zakončena samohláskou, např. *UFO*, protože při skloňování se koncová samohláska
automaticky stává tvarotvornou příponou; zápis genitivu *UFa* pak neudržuje identitu
zkratky, jejíž zachování by mohlo být argumentem pro funkčnost zápisu kombinujícího
velká a malá písmena. Podrobněji k tomuto problému na materiálu neologických zkratk
viz P. Kochová (2003, s. 163), V. Staněk (1995).

4. Zajímavým jevem v slootovorbě týkající se iniciálových zkratk je tvoření kompozit (jev zřejmě souvisí s expanzí slootovorného způsobu kompozice jako takového). Ve starší dobové vrstvě zjišťujeme zejména složeniny – spojení typu *Rh-faktor*, *C-vitamin*; tato pojmenování jsou jednak zpravidla od původu odborné výrazy, jednak písmenné morfémy zde mají jiný charakter než ve složeninách zjišťovaných v nejnovější časové vrstvě (srov. níže); písmenná složka (*Rh*, *C*) druhově specifikuje nadřazený pojem, má funkci diferenční specifikace³, z novějších výrazů se jim blíží např. (nikoli odborný) výraz *U-rampa*.⁴

V materiálu současné češtiny jsou doložena kompozita rozmanitějšího druhu. Iniciálové zkratky se v nich podobně jako v některých derivátech často vyskytují v písmenné, iniciálové podobě (psané velkými písmeny, týká se to zejména zkratk s výslovností po jednotlivých hláskách, výsledné výrazy jsou pak opět graficky hybridní, např. *pětípísňové minCD*; *dvoj-CD*, *dvoj-DVD*)⁵; jindy se zkratková část graficky přizpůsobuje psaní druhé části složeniny (týká se to zejména iniciálových zkratk vyslovovaných spojitě, např. *natocentrismus*). V grafice se opět kolísá, některé hybridní zápisy se i pro kompozita ukazují jako opodstatněné.

Kompozita s jednou částí zkratkovou potvrzují obecné neologické tendence v češtině posledního období, např. ukazují produktivnost afixoidního tvoření (tj. tvoření pomocí přechodových prvků, které mají vlastnosti jak morfémů–kořenů, tak morfémů–afixů – prefixů, sufixů), využívá se např. *mini-*, (velmi) malý⁶, *-téka*, sbírka⁷, *-man* v homonymních významech I., přístroj⁸, II., příznivec, fanoušek⁹; srov. zaregistrované výrazy *mini-UFO*, *mini-PC* (o kapesních počítačích ap.); *CD-téka*, *DVD-téka*; *DVD-man*, *MP3-man/MP-man*; *natoman*, expr. hanl. (příliš) horlivý příznivec NATO, vstupu do NATO¹⁰ (*očekávat podporu od NATOmana Václava Havla pro urychlení vstupu Slovenska do NATO*; čeští *natomani*).

Nová kompozitní pojmenování podobně jako pojmenování derivovaná zároveň odrážejí politicko-společenskou situaci, proto vedle výrazu *natoman* (a adjektiva *natomanský* – „*natomanská*“ vláda; *natomanské úvahy Tadeusze Mazowieckého*) je doložena řada dalších výrazů, v nichž iniciálová zkratka *NATO* tvoří první slovní základ, např. ***natocentrismus***, ***natocentristický*** (*Rusko odmítá natocentrismus jako model evropské bezpečnosti*; *natocentristické schéma evropské bezpečnosti*); ***natooptimizmus*** (*změna Mečiarova postoje a náhlý „NATOoptimizmus“ má prostě vnitropolitické vysvětlení*); ***natoskeptik***, ***natoignorant*** (*naši „NATOskeptici“ se mění v „NATOignoranty“*); ***natofašizmus*** (*rozsudek vynesený v Kyjevě označuje tuto – kosovskou, dopl. P.K. – agresivní válku za projev „NATOfašizmu“*); ***NATO-referendum*** (*Až se potvrdí, že tu*

³ Srov. Daneš (1985, s. 177).

⁴ Bozděchová (1994, s. 15) nazývá tato pojmenování abreviačně-kompozičními s tím, že představují zvláštní, lexikálně i slootovorně nevyhraněný typ.

⁵ Kolísá se v psaní dohromady nebo se spojovníkem, vyskytují se i podoby psané zvlášť, srov. *dvoj CD*, *dvoj DVD*.

NATO-referendum nebude, spadne umírněným a rozumným sociálním demokratům kámen ze srdce a oni ulehčeně prohlásí, že udělali, co bylo v jejich silách.); NATO-kompatibilní (nová česká NATO-kompatibilní armáda).

5. Velice časté je užití zkratk v přívlastkové pozici, v níž se přehodnocují v nesklonná přídavná jména. Jde o jev, který F. Daneš (1985, s. 180) nazval slovoslednou adjektivizací. Netýká se jen iniciálových zkratk, v nejnovější časové vrstvě slovní zásoby češtiny vznikají konverzí nesklonná adjektiva např. také k názvům hudebních proudů, srov. *hip hop (party, kapela), jungle (hudba, party), techno (DJ, projekt)*, i v jiných oblastech, např. *transgender (student, komunita)* – k *transgender*, nesoulad biologického pohlaví jedince s jeho psychickou pohlavní identitou⁴. Na materiálu iniciálových zkratk jsou doloženy následující příklady adjektivizace výrazů primárně užívaných v platnosti substantiva, např. k **CD** (*CD nosič; CD přehrávač; dva CD projekty*); k **DVD** (*DVD přehrávač, DVD jednotka, DVD mechanika pro počítače; DVD film*); k **CD-ROM** (*CD-ROM disk; CD-ROM mechanika*); ke **GMO** (*GMO plodiny, GMO potraviny, GMO produkty*); ke **GSM** (*GSM síť; GSM telefon; GSM trh; GSM operátor*); k **IT** (*IT manažeři; IT zázemí; IT trh, IT průmysl; IT konzultace*); k **PC** (*PC karta; PC stolek; PC technika*); k **VIP** (*VIP hosté, VIP osobnosti; VIP služby; VIP zóna, VIP salonky*); k **UFO** (*UFO centrum; záhada se stala příčinou UFO horečky*); k **NATO** (*americký NATO emisar Frederick Pang*) apod.

Nejednoznačný morfologický status, nevyhraněná samostatná/nesamostatná slovní platnost těchto slovních útvarů užívaných ve funkci přívlastku svědčí o tom, že zatím stále nejde o jev pro češtinu běžný, v grafické rovině se to projevuje zejména psaním zvlášť nebo dohromady: *TV film* vedle *TV-film, TV seriál* vedle *TV-seriál, CD disk* vedle *CD-disk, DVD disk* vedle *DVD-disk, CD přehrávač* vedle *CD-přehrávač, DVD přehrávač* vedle *DVD-přehrávač, SMS zpráva* vedle *SMS-zpráva, WWW stránka* vedle *WWW-stránka* apod. Mnohdy platí, že celá tato slovní spojení jsou kalky z angličtiny (srov. angl. *CD disc, DVD disc, SMS message, WWW page*).

6. Slovní spojení *CD disk, DVD disk, SMS zpráva* jsou zároveň tautologickými obraty (plný název, resp. jeho část, nahrazující zkratku je totiž duplicitní s výrazem stojícím za nebo před zkratkou), srov. další příklady v neologickém materiálu *systém ABS/ABS systém, protokol WAP/WAP protokol, systém GSM/GSM systém, (multimediální) zpráva MMS/MMS zpráva, syndrom AIDS/AIDS syndrom, vir(us) HIV/HIV vir(us)*. I za těmito spojeními je v některých případech vliv angličtiny, předpokládat ho lze (mimo výše uvedené) např. na základě registrace anglických slovních spojení: *WAP protocol, MMS message, HIV virus* aj.

Závěrem

V příspěvku jsme jednak představili iniciálové zkratky jako důležitou složku internacionálního lexika, jednak jsme na materiálu iniciálových zkratk ukázali některé obecnější internacionální tendence, např. využívání internacionálních modelů tvoření slov (afixoidní tvoření, slovosledná adjektivizace).

Rejstřík zkratk⁶:

ABS [á-bé-es] <z angl.> antilock braking system motor. *systém zabráňující zablokování kol při brzdění vozidla*

AIDS [ejc, ajc] <z angl.> acquired immune deficiency syndrome *virové onemocnění způsobující ztrátu imunity lidského organismu proti infekcím; med. syndrom získaného selhání imunity*

BSE [bé-es-é] <z angl.> bovine spongiform encephalopathy *mozkové onemocnění hovězího dobytka, tzv. nemoc šílených krav; odb. bovinní spongiformní encefalopatie*

CD [cé-dé] <z angl.> compact disc *nosič k digitálnímu záznamu zvuku snímaného pomocí laserových paprsků; kompaktní disk*

CD-ROM [cédérom] <z angl.> compact disc read-only memory *datový nosič s vysokou kapacitou paměti umožňující přenášet do počítače textové, zvukové i obrazové záznamy; kompaktní disk*

DJ [dýdžej] <z angl.> disc jockey *diskžokej, zejména hrající, vytvářející elektronickou taneční hudbu*

DVD [dé-vé-dé, dy-ví-dý] <z angl.> digital video disc, digital versatile disc **1.** *nosič zvukových a obrazových informací, který má (ve srovnání s kompaktním diskem) zvýšenou kapacitu informací danou zhuštěním stop, vícevrstvý ukládáním a ukládáním na obě strany; digitální videodisk* **2.** *přehrávač digitálních videodisků*

GMO [gé-em-ó] *geneticky modifikovaný organismus, živý organismus, jehož genetická výbava byla umělým zásahem pozměněna, zdokonalena*

GSM [gé-es-em] <z angl.> telekom. pův. franc. Groupe Spéciale Mobile, nyní podle angl. Global System for Mobile Communications *standardní technologie pro bezdrátový přenos řeči a dat (prostřednictvím mobilních telefonů)*

IT [í-té, aj-tý] <z angl.> information technology *informační technologie* mn. č.

HIV [há-í-vé] <z angl.> human immunodeficiency virus *virus způsobující nemoc aids*

MMS [em-em-es] <z angl.> Multimedia Messaging Service *zpráva obsahující textové, grafické, zvukové a obrazové informace zasílaná prostřednictvím mobilního telefonu; multimediální zpráva*

MP3 [em-pé tři] <z angl.> MPEG Audio Layer 3 poč. **1.** *formát pro digitální kompresi zvuku uchovávající při vysokém stupni komprese dat kvalitu zvuku* **2.** *datový soubor, zvuková digitální nahrávka uložená ve formátu MP3*

NATO [nato] <z angl.> North Atlantic Treaty Organization *Organizace Severoatlantické smlouvy; Severoatlantická smlouva*

PC [pí-sí, pé-cé] <z angl.> personal computer *osobní počítač*

⁶ Rejstřík vznikl s využitím slovníků Nová slova v češtině. Slovník neologizmů (1998) a Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2 (2004).

PET [pet] polyetylenglykoltereftalát *umělá hmota užívaná v obalové technice*

PIN [pin] <z angl.> personal identification number *tajný číselný kód přidělený platební kartě ap., zabezpečovacímu systému aj.; osobní identifikační číslo*

PR [pí-ár] <z angl.> *public relations; vztahy k veřejnosti*

SARS [sars] <z angl.> severe acute respiratory syndrome *med. těžký akutní respirační syndrom*

SMS [es-em-es] <z angl.> Short Message Service *psaná zpráva omezeného rozsahu posílaná prostřednictvím mobilního telefonu nebo počítače; (krátká) textová zpráva*

TV [té-vé] *televize, televizní*

UFO [ufo] <z angl.> unidentified flying object *nezjištěný, nezjistitelný létající předmět*

VIP [ví-aj-pí] <z angl.> very important person *velmi důležitá osoba*

VJ [vidžej] <z angl.> video jockey *tvůrce vizuálních projekcí založených na kombinaci obrazových smyček, grafiky, digitálních efektů, synchronizovaných s hudbou na diskotéce ap.*

WAP [vap] <z angl.> Wireless Application Protocol *telekom., poč. 1. technologie umožňující bezdrátový přístup k Internetu, např. prostřednictvím mobilního telefonu 2. upravené webové stránky, popř. soubory přenášené pomocí této technologie*

WWW [vé-vé-vé] <z angl.> World Wide Web *celosvětová síť multimediálních dokumentů (celosvětová pavučina)*

Literatura

BOZDĚCHOVÁ, Ivana: Tvoření slov skládáním. Praha: ISV nakladatelství 1994. 204 s.

DANEŠ, František: K výslovnosti tzv. iniciálových zkratk. In: Naše řeč, 1989, roč. 72, č. 3, s. 170 – 172.

DANEŠ, František: Faktor Rh/Rh-faktor/Rh faktor. In: Naše řeč, 1985, roč. 68, č. 4, s. 176 – 182.

HRBÁČEK, Josef: Jazykové zkratky v češtině. Praha: Univerzita Karlova 1979. 128 s.

KOCHOVÁ, Pavla: Internacionální iniciálové zkratky. In: Internacionalizmy v nové slovní zásobě. Sborník příspěvků z konference. Praha 16. – 18. června 2003. Ed. Z. Tichá – A. Rangelova. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 2003, s. 157 – 165.

KRČMOVÁ, Marie: Nejen lexikum. In: Internacionalizácia v súčasných jazykoch: za a proti. Ed. J. Bosák. Bratislava: Veda 1999, s. 38 – 44.

Mluvnice češtiny 1. Praha: Academia 1986. 568 s.

Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 1. Praha: Academia 1998. 357 s.

Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2. Praha: Academia 2004. 568 s.

Příruční mluvnice češtiny. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 1996. 800 s.

STANĚK, Vladimír: Poznámka k psaní skloňovaných zkratk typu dikové/DIKové. In: Naše řeč, 1995, roč. 78, č. 5, s. 271 – 272.

Problém identifikácie slovnodruhovej odvodenosti niektorých slovies (desubstantívne slovesá)

Nicol Janočková

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava

Lexikálna zásoba jazyka je vnútorne štruktúrovaný útvar pospájaný vzájomnými vzťahmi. Štruktúrovanosť vnútri lexikálnej zásoby sa prejavuje napríklad aj motivovanosťou (termín preberáme od J. Furdíka, 1993) lexikálnych jednotiek z hľadiska jednotlivých slovných druhov, napr. vzťahové adjektívum *prezidentský* odkazuje formálne aj významovo na východiskové substantívum *prezident*, alebo substantívum *plavky* je motivované slovesom *plávať*. Pri adjektíve typu *prezidentský* hovoríme o desubstantívnom adjektíve (teda adjektíve, ktoré bolo odvodené od podstatného mena), pri lexéme typu *plavky* ide o deverbatívne substantívum (odvodenosť od slovesa).

Verbálne lexikálne jednotky z hľadiska odvodenosti môžu byť desubstantívne (*hladovať*, *nalodiť sa*), deadjektívne (*čistiť*, *uskromniť sa*), deadverbiálne (*oddialiť*, *spomaliť*), deverbatívne (*doliať*, *rozkričať sa*), depronominálne (*tykať*), deinterjekcionálne (*kikiriakať*, *achkať*) a delokutíva (slová odvodené od rôznych slov v kontexte, v ustálených spojeniach, napr. *dušovať sa*, *pozdraviť*) (podľa Mluvnice češtiny I, 1986). Podľa M. Dokulilovej (1962) klasifikácie onomaziologických kategórií desubstantívne, deadjektívne a deadverbiálne slovesá patria do mutačnej onomaziologickej kategórie (pri odvodzovaní slova nastáva slovnodruhová zmena a zároveň významová zmena). Deverbatíva sa identifikujú ako modifikačná onomaziologická kategória (nedochádza k slovnodruhovej ani k významovej zmene, lexéma nadobúda iba jeden sémantický príznak navyše). Depronominálne a deinterjekcionálne slovesá sa zaraďujú do reprodukčnej onomaziologickej kategórie, pri ktorej sa mení slovný druh, ale lexikálny význam je záležitosťou metajazyka. Niektorým podľa nášho názoru sporným otázkam súvisiacim s modifikačnou kategóriou deverbatívnych slovies, a to slovesný vid a spôsob slovesného deja, sa na tomto mieste pre krátkosť času nebudeme venovať.

Klasifikácia slovies podľa odvodenosti nebýva vždy jednoznačná a prináša so sebou množstvo otázok. V našom príspevku sa zameriame predovšetkým na problém vymedzenia desubstantívnych slovies, teda slovies odvodených od podstatných mien. Túto, dá sa povedať v istom zmysle na základe formálneho kritéria nami vyčlenenú skupinu slovies, sme si zvolili ako jeden z niekoľkých súborov slovies, pri ktorých nás bude zaujímať ich schopnosť možnej prefixácie, t. j. ich „prefixálna potencia“.

Pomáhame si lingvistickými operáciami, hlavne slovtvornými parafrázami, ďalej lexikografickými výkladmi daných slovies (podľa Krátkeho slovníka slovenského jazyka, 1997) a im zodpovedajúcim substantív. Parafrázy majú vo

všeobecnosti podľa K. Buzássyovej (1984) jednak funkciu zefektívňovať komunikáciu a jednak slúžia poznávacím cieľom pri lingvistickej analýze. Podstatou slovotvornej parafrázy je nahradenie „odvodeného slova spojením slov obsahujúcim základové (motivujúce) slovo a slovo, ktoré je ekvivalentom slovotvorného formantu, napr. *rybár* = „kto loví ryby“; *spievanie* = „fakt (to), že niekto spieva“. Pomocou takýchto explikačných parafráz sa deriváty diferencujú na paradigmatickej osi, v systéme“ (op. cit., s. 130). V intenciách s J. Horeckým (1981) súhlasíme, že medzi derivátom (teda v našom prípade desubstantívnym slovesom) a jeho slovotvornou parafrázou nie je vzťah čistej ekvivalencie, ale tolerance, pretože vo väčšine prípadov v slovotvornej parafráze bývajú aj také prvky, ktoré explicitne nie sú vyjadrené v deriváte.

Pri identifikácii slovného druhu, ktorý motivoval vznik daného slovesa, napomáha v mnohých prípadoch morfeomatická štruktúra slova, pretože „analýza slova na morfémy neodrzkadľuje iba živé slovotvorné vzťahy, ale odráža aj mnohé slovotvorné vzťahy už neživé, ktoré však zanechali isté stopy len vo formálnych vzťahoch; tie však už dnes nemôžeme odhaliť slovotvornou analýzou“ (Dokulil, 1962, s. 120 – 121). Slovný druh koreňovej morfémy vo vnútri morfeomatickej štruktúry slovesa (teda motivant konkrétneho slovesa) nie je vždy jasný, resp. ukazuje sa diskutabilným presne stanoviť smer odvodenosti (smer motivácie podľa Furdíka, 1993) medzi dvojicami typu *dym* – *dymiť*, *zvon* – *zvoňiť*.

Za relatívne jednoznačné desubstantíva považujeme slovesá vyjadrujúce **manipuláciu pomocou nejakého prostriedku** s univerzálnym slovotvorným významom „manipulovať s niečím, používať niečo ako nástroj, prostriedok to, čo pomenúva motivant“, napr. *balzamovať*, *cementovať*, *drôťovať*, *glejiť*, *gumovať*, *lakovať*, *parfumovať*, *škrobiť*, *voskovať*. Podľa typu parafrázy možno vyčleniť niekoľko významových skupín desubstantívnych slovies (porov. Buzássyová, 1969, s. 42 – 43). Pri parafráze je ekvivalentom slovotvorného formantu sloveso s dostatočne zovšeobecneným významom: „upravovať balzomom“, „spevňovať cementom“, „opravovať drôtom“ atď. Niektoré prípady substantíva a ním motivovaného slovesa sa dajú podľa našej mienky zaradiť do viacerých parafráz, napr. *tieň* → *tieniť* („robiť tieň“ aj „spôsobovať tieň“), čiže parafráza nemusí objasniť úplne všetko. Na druhej strane slovotvorné parafrázy a slovníkové výklady nie vždy vzájomne korešpondujú, slovníkové definície bývajú lexikálne bohatšie. Pri slovotvorných parafrázach hrozí riziko kruhovej definície. Pri identifikácii motivanta a motiváta neobstojí parafráza napr. *gumovať* – „zotierať gumou“, *guma* – „to, čím sa gumuje“, ktorá nám neodhalí slovnodruhový podstatu derivátu, motivátu (zároveň sa núka otázka, čo vlastne vystupuje ako motivát pri týchto dvojiciach?). Podobne aj prípady typu *hoblik* – *hobľovať*, *kosa* – *kosiť*, *píla* – *píliť*, *veslo* – *veslovať*. Lexikografické spracovanie hovorí vo väčšine prípadov v prospech desubstantíva (t. j. sloveso je odvodené od podstatného mena). Slovníková definícia tu pomáha identifikovať sloveso – ak slovotvorná parafráza slovesa odkazuje na dané substantívum a zodpove-

dajúce podstatné meno neobsahuje vo svojom výklade toto sloveso, je to desubstantívne sloveso, napr. **hoblík** – nástroj na hladké opracúvanie drevenej plochy: *ručný hoblík*; **hobľovať** – opracúvať hoblíkom alebo hobľovacím strojom: *hobľovať dosku* (výklady a exemplifikáciu preberáme z Krátkeho slovníka slovenského jazyka, 3. dopln. vyd., 1997).

Túto hypotézu však nemožno absolutizovať. Zasahuje tu diachrónia, keď sloveso výrazne desubstantívne sa postupne v niektorých významoch demotivuje, prípadne prevahu nadobúda prenesený, metaforický význam (*bočiť*, *križiť*, *značiť*): **bočiť** – 1. vyhýbať sa, strániť sa: *bočiť od ľudí*; 2. odkláňať sa od priameho smeru; ísť bokom; odbočovať: *cesta bočí do poľa*; **križiť** – 1. klásť križom: *križiť šable*; 2. cieľavedome spájať pri rozmnožovaní zvieratá alebo rastliny nerovnakých plemien, druhov: *križiť dobytok*; **značiť** – 1. dávať na niečo značku, označovať, značkovať: *značiť turistické cesty*; 2. byť znamením niečoho, znamenať: *kvety vo sne značia radosť*; 3. mať hodnotu, cenu, znamenať, predstavovať: *rodina značí pre ňu veľa*; 4. zapisovať (význ. 1), zaznačovať, zaznamenávať: *značiť si niečo do kalendára*.

Za istú pomôcku pokladáme pri slovesách manipulácie s niečím vytvorenie si horizontálnej logickej postupnosti sémantickej podstaty deja, činnosti ako takej:

nástroj, prostriedok na činnosť → samotná činnosť, dej → výsledok činnosti.

Čiže pri slovese *olejovať* substantívum *olej* je prostriedkom na činnosť, až potom môže nasledovať samotný dej (nástroj, prostriedok na činnosť → samotná činnosť, dej). Smer odvodnosti, motivácie zodpovedá potom tejto schéme: *olej* → *olejovať*. Z toho vyplýva, že sloveso *olejovať* je desubstantívne.

Pri dvojici *múr – murovať* je situácia opačná: *murovať* → *múr*, pretože podstatné meno *múr* je výsledkom činnosti. Stojí na treťom mieste logickej postupnosti deja (samotná činnosť, dej → výsledok činnosti). V istom zmysle to potvrdzuje aj výkladová parafráza v KSSJ (1997): **murovať** – stavať z tehál, tvárnic alebo kameňa a malty: *murovať pec*; **múr** – 1. zvislá (plošná) časť stavby: *vysoký múr*, 2. murovaná ohrada, hradba: *kaštieľ obohnaný múrom*.

Zvláštna situácia nastáva pri type *model – modelovať*, kde substantívum *model* môže plniť funkciu prostriedku na modelovanie (*stáť ako model*) alebo môže vystupovať ako výsledok činnosti, modelovania (*model šiat*). Motivačná schéma vyzerá potom nasledovne: *model*¹ (prostriedok) → *modelovať* → *model*² (výsledok). Sloveso je desubstantívne, významy lexémy *model*^{1,2} (prostriedok, výsledok) tu hodnotíme ako kosémické (o kosémii porov. Dolník, 1989; Janočková, 2002).

V našom súbore sa ďalej vyskytlo niekoľko slovies vyjadrujúcich **psycho-fyzické pocity, potreby** (*hľadať*, *hnevať*, *chutiť*, *snívať*, *strašiť*, *žialiť*) a **intelektové dispozície, prejavy** (*básniť*, *filozofovať*, *veršovať*). Slovesá psycho-fyzického charakteru sú podľa našej mienky desubstantíva odvodené od abstrákt (*hlad*, *hnev*, *chuť*, *sen*, *strach*, *žiaľ*), i keď si z diachrónneho hľadiska uvedomujeme ich predpokladaný prvotný procesuálny charakter ako taký a ich možný

konverzný pôvod (resp. transflexný podľa Furdíka, 2004, s. 68) od sloviess (*hnevať* → *hnev*). Ale nám ide predovšetkým o synchronný pohľad, takže dané substantíva považujeme skôr za synchronne nemotivované: *hnev* → *hnevať*, *chut* → *chutiť* atď. Od nich odvodené slovesá sa dajú vysvetliť slovotvornou parafrázou: *hladovať* – trpieť hladom, mať hlad; *hnevať* – vzbudzovať hnev; *chutiť* – mať (určitú) chuť; *snívať* – vo sne si predstavovať, mať sen; *strašiť* – naháňať strach; *žialiť* – pociťovať, prežívať žiaľ.

Aj pri slovesách intelektového javu je zreteľná desubstantívna slovotvorná štruktúra, ktorú potvrdzuje slovotvorná parafráza zhodná v niektorých prípadoch so slovníkovým výkladom (*básniť* – tvoriť, skladať básne; *veršovať* – písať /nenáročne/ verše, básne; *filozofovať* – myslieť ako filozof, zaoberať sa filozofiou). Je zaujímavé sledovať ďalšie osudy takto utvorených sloviess. Napríklad na základe zhodného prvotného slovotvorného významu synonym *básniť* a *veršovať* („skladať básne, verše“) by sa predpokladalo ich podobné ďalšie sémantické rozvíjanie, fakt je však ten, že odvodené expresívnejšie významy slovesa *básniť* (2. nadšene rozprávať, nadvycháňať sa: *básniť o pobyte na Jadran*; 3. vymýšľať si, tárať, fantazírovať: *nebásniť!*) už sloveso *veršovať* analogicky nevyjadruje. Slovotvorný charakter odvodených polysémických slov sa vždy identifikuje z pôvodného významu slova, aj keď tento význam môže časom oslabiť svoju silu (demotivovať sa) a uvoľniť tak miesto od neho odvodeným, či preneseným významom, napr.

nastoliť – položiť /ako/ na stôl (slovotvorný význam)

1. uviesť do funkcie, platnosti: *nastoliť novú vládu*;

2. predostrieť, predložiť: *nastoliť problém*.

Ďalšiu skupinu analyzovaných sloviess predstavujú tie, ktoré vyjadrujú **prírodné procesy** – Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny (1989) ich hodnotí ako časovo lokalizované statické procesy, ktoré registrujú javy prebiehajúce v čase, resp. v určitých časových úsekoch bez kvalitatívnej zmeny (konštatovanie o neprítomnosti kvalitatívnej zmeny považujeme za diskutabilné), napr. *dymiť*, *iskriť*, *krvácať*, *kvapkať*, *kvitnúť*, *peniť*, *potiť sa*, *prášiť*, *rosiť*, *slziť*, *svietiť*, *špiniť*, *voňať*, *zrkadliť sa* a pod. Slovesá tohto typu prieszračnosťou slovotvornej štruktúry odkazujú na substantívny pôvod svojho motivanta (*dym*, *iskra*, *krv*, *kvapka*, *kvet*, *pena*, *pot*, *prach*, *rosa*, *slza*, *svetlo*, *špina*, *vôňa*, *zrkadlo* ← **zr* -, *zrak*, *zrač*-, *zrieť*-), ktorý podobne ako pri slovesách psycho-fyzických pocitov a potrieb zachováva vo svojej sémantike isté „reziduá“ procesu. Práve tieto zvyšky dejovosti, dynamickosti sú pravdepodobne príčinou, ktorá nám bráni jednoznačne určiť smer motivácie, odvodenosti a spôsobuje to cyklický, uzavretý pohyb medzi takými dvojicami zobrazený akoby v otázke: „Čo bolo skôr – sliepka alebo vajce?“. Nemôžeme predsa jednoznačne určiť, že napr. *dym* je „výsledok dymenia“ (teda *dymiť* → *dym*), *kvapka* – „to, čo kvapne“ (*kvapkať* → *kvapka*), pretože tieto parafrázy sú až príliš umelé (aj keď teoretické konštrukty istého typu do istej miery pri analýze pripúšťame). Ide teda o desubstantívne slovesá: *dymiť* – vypúšťať dym (*dymiť z fajky*); *iskriť* – tvoriť, vypúšťať

iskry (*prskavky iskria*); **kvapkať** – padať, stekať v kvapkách (*z kohútika kvapká voda*); **kvitnúť** – mať kvety (*fialky kvitnú*); byť plný kvetov (*kvitnúce lúky*); **voňať** – vydávať, šíriť vôňu (*voňať po jahodách*); zisťovať vôňu (*voňať výpary éteru*). K týmto slovesám sémanticky radíme aj lexémy *machnatieť*, *práchnivieť*, ktorých vznik si možno vysvetliť dvojako: desubstantívne („obrasť machom“, „meniť sa na práchno“) i deadjektívne, pretože ich morfematická štruktúra odkazuje aj na zodpovedajúce prídavné meno (porov. Marsinová, 1958: „nadobúdať/nadobudnúť vlastnosť, stav alebo zvýšenie vlastnosti, stavu vyjadreného adjektívom“), čiže „stávať sa machnatým“, „stávať sa práchnivým“. Takéto prípady dvojitej motivácie sa vyskytujú aj pri iných významových skupinách slovies (porov. Smirnov, 1974: desubstantívum: *s-priemysel-niť* – „zaviesť priemysel“, alebo deadjektívum: *s-priemyseln-it'* – „urobiť priemyselným“).

Jednoznačný smer motivácie sa ukazuje problematickým určiť aj pri slovesách ako napr. *kontrolovať*, *liečiť*, *mraziť*, *radiť* (dávať rady), *vlniť*, *vrstviť*, ktoré pochádzajú z rôznych sémantických skupín. U niektorých rozhoduje moment prevzatia z iného jazyka, napr. slovesá *diskutovať*, *kontrolovať* vznikli sekundárne, „dodatočne“ z prevzatých substantív *diskusia*, *kontrola* (teda *diskusia* → *diskutovať*, *kontrola* → *kontrolovať*), ale tento proces tvorby dejových substantív protirečí domácomu odvodzovaniu, pri ktorom je motivantom vždy sloveso (*čítať* → *čítanie*). Hoci sú takéto slovesá utvorené časovo neskôr ako substantíva, predsa sa chápu ako motivanty (*diskutovať* → *diskusia*, *kontrolovať* → *kontrola*). V takýchto prípadoch ide o remotiváciu (porov. prípady *integrovať* – *integrácia*, Furdík, 1993, s. 26 – 27).

Sporné domáce typy slovies a im zodpovedajúce substantíva posudzujeme ako dvojice, v ktorých sa uplatňuje vzájomná motivácia, pretože sa v nich priezračnejšie odráža diachrónna zložka im zodpovedajúceho motivantu, t. j. motivácia sa v nich nezoslabila (nedošlo k demotivácii), možno aj vďaka tomu, že tieto slovesá nemajú veľa alebo ešte žiadny prenesený, metaforický význam, ktorý by nadobudol prevahu nad pôvodným slovotvorným významom: **liečiť** – liekmi zbavovať choroby, odstraňovať chorobu, **liek** – prípravok na liečenie, odstránenie choroby; liečivý prípravok; **mraziť** – ochladzať pod bod mrazu, **mraz** – teplota, pri ktorej mrzne voda; mrazivý pocit na tele; **vlniť** – formovať do vln, **vlna** – čo vznikne vlnením, vlnivým pohybom; čo má vlnivý tvar.

Naše poznámky sú iba malou úvahou o problematike skúmania smeru motivácie, odvodenosti dvojíc substantívum – verbum, pričom nás zaujímala predovšetkým slovesná časť. Načrtli sme iba otázky, s ktorými sme sa stretli ešte len pri vymedzení samotného výskumného materiálu, a prípadné hypotetické pomôcky, pričom ťažisko nášho ďalšieho výskumu je niekde inde (zisťovanie sémantických podmienok prefixácie slovies pomocou komponentovej analýzy). Na zreteli máme, samozrejme, aj práce tých autorov, ktorí sa rozoberanej témy dotkli priamo alebo len okrajovo (porov. Buzássyová, 1969 využila transformačnú metódu pri triedení koreňových morfém; Lovás, 1981 sa zamerával na konverziu slovies na substantíva), ale tu sme sa im z časových a priestorových

dôvodov výrazne nevenovali. V príspevku sme sa zmienili iba o niektorých významových skupinách, absentujú napr. slovesá pohybu, slovesá hovorenia, slovesá sentiendi a pod. V ďalšej práci sa chceme orientovať aj na slovotvorne nemotivované slovesá (*čítať, robiť*).

Ako sa ukázalo, k slovnodruhovej identifikácii jednotlivých slovesných lexém však nemožno vždy pristupovať komplexne, každá lexéma má svoju históriu, ktorá nemusí byť explicitne vyjadrená, čo potom sťažuje konkrétny výskum a ponúka tak viacero možností riešenia. Veríme, že slovotvornú identifikáciu sporných prípadov slovies v budúcnosti pomôže do istej miery vyriešiť pripravovaný Slovník koreňových morféme v slovenčine¹ a Slovotvorný slovník slovenčiny z dielne prešovskej Katedry slovenského jazyka a literatúry FF PU.

Literatúra

BUZÁSSYOVÁ, Klára: K triedeniu koreňových morféme transformačnou metódou. In: Jazykovedný časopis, 1969, roč. 20, č. 1, s. 33 – 49.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Gnozeologický a ontologický aspekt lingvistických operácií (transformácie a parafrázy). In: Jazykovedný časopis, 1984, roč. 35, č. 2, s. 121 – 133.

DOKULIL, Miloš: Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1962. 264 s.

DOLNÍK, Juraj: Mnohovýznamovosť a sémantické odvodzovanie. In: Kultúra slova, 1989, roč. 23, č. 10, s. 321 – 329.

FURDÍK, Juraj: Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993. 200 s.

FURDÍK, Juraj: Slovenská slovotvorba. Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004. 200 s.

HORECKÝ, Ján: Slovotvorná parafráza. In: Jazykovedný časopis, 1981, roč. 32, č. 1, s. 6 – 12.

HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 436 s.

JANOČKOVÁ, Nicol: O kosémii predponových slovies. In: Slovenská reč, 2002, roč. 67, č. 6, s. 321 – 329.

Krátky slovník slovenského jazyka. 3., doplnené a prepracované vyd. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. Bratislava: Veda 1997. 944 s.

LOVÁS, Dušan: Konverzia slovies na substantíva. In: Jazykovedný časopis, 1981, roč. 32, č. 1, s. 33 – 42.

MARSINOVÁ, Marta: Slovesá z prídavných mien v slovenčine. In: Jazykovedné štúdie III. Red. J. Ružička. 1. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1958, s. 107 – 166.

Mluvnice češtiny 1. Red. J. Petr. Praha: Academia 1986. 568 s.

SMIRNOV, Lev Nikandrovič: O prefiksal'no-suffiksal'nom sposobe obrazovanija otmennych glagolov v slovackom jazyke. In: Jazykovedné štúdie XII. Red. J. Oravec. Bratislava: Veda 1974, s. 165 – 171.

¹ Slovník koreňových morféme slovenčiny. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2005. 584 s.

O príprave knihy J. Furdíka *Slovenská slovo tvorba*

Martin Ološtiak

Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov

Univerzitný profesor Juraj Furdík bol vynikajúcim slovakistom, slavistom a hungaristom. Výskumne a pedagogicky sa venoval lexikológii, morfológii, všeobecnej i kontaktovej lingvistike a rôznym iným oblastiam. Jeho celoživotnou vedeckou láskou sa však stala derivatológia. Cieľom môjho referátu je oboznámiť čitateľov s posmrtným vydaním knihy J. Furdíka *Slovenská slovo tvorba* (Teória, opis, cvičenia), ktoré edične pripravujem.

Na úvod si dovoľím niekoľko osobných spomienok. S profesorom Jurajom Furdíkom som sa v priebehu štúdia na vysokej škole stretol v treťom ročníku na prednáškach a seminároch z lexikológie a potom na prednáškach zo všeobecnej jazykovedy. Jeho vyučovacie hodiny na mňa zapôsobili v mnohých ohľadoch; predovšetkým tým, že pokladal svojich poslucháčov nielen proklamatívne, ale aj de facto za kolegov a partnerov. Za partnerov v dialógu, ktorý sa oplatí viesť. A práve dialóg s profesorom Furdíkom sa stal pre mňa nesmierne dôležitým faktorom pri prenikaní do tajov jazykovedy. Dialóg podnecujúci, dialóg inšpiratívny, dialóg, v ktorom sa predovšetkým pochybuje a pochybovaním sa vyvracia alebo potvrdzuje nastolená hypotéza. (Mám pocit, že takto – alebo aspoň podobne – vníma pedagogickovedeckú osobnosť profesora Furdíka väčšina jeho žiakov.) A prirodzene len v dialógu sa mohlo vo mne utvrdiť presvedčenie, že lingvistické náhľady J. Furdíka majú svoju nesmiernu hodnotu, vyplývajúcu z obdivuhodnej erudície, talentu a schopnosti kriticko-analytického myslenia, a že sa oplatí ich „oživiť“ aj po autorovej smrti. J. Furdík totiž dlhšiu dobu (približne od 2. polovice 90. rokov) plánoval zúročiť svoje bohaté, takmer štyridsaťročné skúsenosti z oblasti vyučovania lexikológie (a špeciálne derivatológie) do podoby učebnice slovenskej slovo tvorby. Toto bol najzávažnejší dôvod, prečo som sa rozhodol pripraviť toto knižné vydanie.

Príprava učebnice prebiehala v niekoľkých fázach. V prvom rade – ako vlastne pri každej vedeckej práci – bolo treba zhromaždiť dostatok použiteľného materiálu. V heuristickej fáze som sa teda sústredil na *zozbieranie materiálov*, ktoré možno rámcovo rozdeliť takto:

1) **Rukopisný fragment učebnice**, vypracovaný približne v r. 1998. Ide vlastne o jediný homogénny text, ktorý som v úplnosti využil, hoci aj doň bolo potrebné urobiť niektoré zásahy.

2) Vari najdôležitejším zdrojom sa stali **poznámky študentiek** z vyučovacích hodín, vedených profesorom Furdíkom. Práve v pedagogickom procese sa J. Furdík snažil predstaviť svoju koncepciu v relatívnej celosti a vyučovaniu venoval prevažné množstvo svojej tvorivej energie. Pripomínam, že profesor Furdík publikoval len zlomok z myšlienkovvej originality, ktorú odovzdával na

prednáškach, seminároch, konzultáciách, skúškach alebo „len tak mimochodom“ v kolegiálnych rozhovoroch.

3) Ďalším veľmi dôležitým zdrojom sa stali autorove **publikované štúdie** z oblasti slovtvorby. Syntetickú derivatologickú prácu J. Furdík nikdy nepublikoval. Monografiu Slovtvorná motivácia a jej jazykové funkcie (1993) za takúto syntézu síce možno považovať, ale len sčasti. Táto kniha je totiž súborom predtým publikovaných štúdií, hoci premyslene usporiadaných do relatívne uzavretého celku, avšak stále je v nich prítomná istá „nedopovedanosť“, náznakovosť (ktorá núti uvažovať o ďalších a ďalších možných výskumných chodníkoch). Uvedomuje si to aj sám autor, keď v úvode poznamenáva: „Predkladanú monografiu teda nechápeme ako uzavretie, či syntézu, ale skôr ako nastolenie radu problémov a impulz na ich ďalšie rozpracúvanie. Sme si preto vedomí určitej torzovitosti jednotlivých kapitol, ako aj toho, že monografia ani zďaleka nevyčerpáva všetky možné prístupy ku skúmaniu úlohy slovtvornej motivácie v jazyku a rečovej komunikácii“ (Furdík, 1993, s. 15). Citovaná monografia aj napriek tomu nadobudla veľkú poznávaciu hodnotu a aj v súčasnosti plní nezastupiteľnú úlohu metodologického a tematického stimulátora výskumu v tejto oblasti. Pri koncipovaní učebnice sa ukázalo, že v nej možno využiť viaceré formulácie pochádzajúce jednak z uvedenej monografie, jednak z ďalších štúdií, publikovaných najmä v 90. rokoch.

4) Za dôležitý informačný zdroj treba pokladať aj **nepublikované práce** z pozostalosti. Hoci mnohokrát išlo „len“ o rôzne fragmentárne náčrty zamýšľaných štúdií, schémy, pomôcky, excerpty či poznámky na kúskoch papiera, snažil som sa využiť každú možnú autentickú a relevantnú formuláciu. V pozostalosti sa našli aj početné rukopisy recenzentských, lektorských a školiteľských posudkov štúdií, kníh, skrípt, diplomových a iných kvalifikačných prác. V súvislosti s posudkami diplomových prác, ktoré J. Furdík napísal ako vedúci alebo oponent, treba poznamenať, že väčšinou išlo o práce na ním navrhnuté slovtvorné témy a z tohto dôvodu bolo možné do učebnice zaradiť aj viacero konštatácií z uvedených rukopisných posudkov. Veľmi cenným rukopisným materiálom sa stali sylaby prednášok a seminárov z disciplíny Súčasný slovenský jazyk – lexikológia, ktoré poskytli rozhodujúci oporný bod pri koncipovaní obsahu prvej časti učebnice (porov. ďalej).

Po heuristickej fáze bolo možné pristúpiť k *vlastnej realizácii* učebnice, ktorá spočívala v kombinácii uvedených zdrojových materiálov. Východiskom sa stal fragment, ktorý som postupne dopĺňal pasážami z ostatných zdrojov. Vzhľadom na vytýčený princíp autenticity editor do textu zasahoval minimálne. Keďže som však poznal furdíkovský spôsob myslenia, aj pasáže, ktoré bolo treba nevyhnutne doplniť (napr. odsek o redundantnom formante, o trunkácii alebo väčšinu cvičení), nie sú čistou editorskou záležitosťou. Podrobnejší komentár k spracovaniu učebnice sa nachádza v osobitnej časti Poznámky editora, kde sa objasňuje, z akých východiskových zdrojov bola daná kapitola „poskladaná“.

Aj napriek úsiliu o zozbieranie čo najkomplexnejšieho materiálu je prirodzené, že vo výklade zostali isté biele či bledé miesta. Učebnicu teda nemožno chápať ako „čistý“, „hotový“ text. Treba jednoznačne konštatovať, že sa publikuje špecifický odborný komunikát – autentické furdíkovské myšlienky, a to aj za cenu istej nedokončenosti, torzovitosti, pretože za daných okolností našim cieľom ani nemohlo byť poskytnutie vyčerpávajúceho výkladu problematiky slovotvornej motivácie v slovenčine. Nedokončenosť, materiállová a miestami aj metodologická nedoladenosť, neúplnosť sa prejavuje vo viacerých ohľadoch (porov. Predhovor editora v učebnici).

Študentské poznámky boli spracované na základe tzv. princípu dvojitej transformácie. Prvú transformáciu (a zároveň selekciu) uskutočnili študenti pri tvorbe poznámok na vyučovacích hodinách; druhú transformáciu (selekciu a reštylizáciu) urobil editor pri príprave rukopisu do tlače. Úlohou druhej, editorskej transformácie bolo zakomponovať vyselektované pasáže zo študentských poznámok (viac či menej heslovitých, neúplných a okrem toho zachytávajúcich hovorený charakter prednášky) do pokiaľ možno konzistentného, štylisticky a vecne „čitateľného“ textu.

Pri editovaní samostatne publikovaných štúdií bolo potrebné urobiť niekoľko menších, avšak nevyhnutných úprav (napr. vypustenie nadbytočných pasáží, formulácia úvodných a záverečných rámcových častí, vysvetlenie menej známych pojmov a termínov, doplnenie vhodných príkladov, doplnenie krížových odkazov a pod.). Pokiaľ ide o spôsob citovania, postupoval som v intenciách fragmentu, kde sa literatúra uvádza prevažne vo všeobecnom úvode a v samotnom výklade sa priamo cituje menej; resp. cituje sa bez presných bibliografických údajov. Tento úzus je vzhľadom na charakter textu (vysokoškolská učebnica) prípustný. V zásade platí, že citácií je viac v pasážach pochádzajúcich z publikovaných prác a menej v pasážach, ktoré sme vybrali z poznámok študentov.

Rôzne fragmenty, poznámky a excerpty sa využívali predovšetkým ako doplňujúci materiál, ktorému však v konečnom dôsledku patrí v učebnici nezaštupiteľné miesto. Takýmto spôsobom bola spracovaná aj časť cvičení.

Rôznorodosť spomínaných východiskových zdrojov si vyžiadala snahu o maximálne možnú flexibilitu pri ich spracúvaní s ohľadom na základný editorský cieľ – predstaviť *Furdíkovu* koncepciu slovotvorby: čo najúplnejšie a najobjektívnejšie upraviť a usporiadať zhromaždený materiál, čo najvernejšie zachovať autorský vedecký idiolekt a čitateľom ponúknuť čo najhomogénnejší a zároveň „najfurdíkovskejší“ text. Na druhej strane som si vedomý rôznych úskalí takto zvolenej editorskej stratégie. Napríklad: a) nedalo sa v úplnosti vyhnúť tomu, že výsledná podoba textu môže na niektorých miestach vzbudzovať dojem kompilačnosti; b) aj napriek úsiliu o nezasahovanie do textu, v istých prípadoch som bol nútený text dopracovať. Možno teda zhrnúť, že editorská práca spočívala v zozbieraní a posúdení, v selekcii a následnom usporiadaní, preštylizovaní a doplnení pôvodných parciálnych prototextov, z ktorých učebnica pozostáva.

Podklady pre obsah a rozsah učebnice som čerpal predovšetkým z učebných sylabov. Rozvrhnutie slovotvornej výučby totiž odrážalo mnohoročné lingvo-didaktické skúsenosti J. Furdíka a rešpektovalo všetky základné pedagogické požiadavky, predovšetkým postupnosť od známeho k neznámemu (novému), od jednoduchého k zložitému, od konkrétneho k abstraktnému a i. Popritom som chcel zachovať rozvrhnutie učebnice, vyplývajúce z jej podtitulu – teória, opis, cvičenia. Z viacerých možných alternatív som sa napokon rozhodol pre takúto obsahovú (a rozsahovú) skladbu učebnice:

Prvá časť *Teória tvorenia slov* obsahuje tieto kapitoly:

V kapitole *Členenie slovnej zásoby z hľadiska utvorenosti* (1.1) sa ozrejmuje samotný pojem a termín slovotvorná motivácia, jej krajné póly motivovanosť a nemotivovanosť, stupňovitosť motivovanosti, pojem demotivačného cyklu, pravidlá na určovanie smeru motivácie a typy slovotvornej motivácie.

V kapitole 1.2 sa predstavuje osobitná lexikologická poddisciplína, derivatológia („náuka o slovotvornej motivácii“), vymedzuje sa predmet derivatologického výskumu a vzťah derivatológie k iným jazykovedným disciplinám.

V kapitole 1.3 sa základná jednotka slovotvorby, derivatéma, definuje ako „lexikálna jednotka, ktorá je súčasťou vzťahov slovotvornej motivácie“. Táto „-émická“ jednotka teda zahrnuje nielen slovotvorne motivované jednoslovné lexémy (motiváty ako výsledky procesu slovotvorby), ale aj motivujúce jednotky, ktorými môžu byť jednoslovné, slovotvorne motivované aj nemotivované lexémy (*kotlina* → *kotlinka*, *debna* → *debnár*), ale aj viacslovné pomenovania, združené pomenovania a frázémy (*spoločenské vedy* → *spoločenskovedný*, *mať tvrdú hlavu* → *tvrdohlavý*). Pravda, v centre derivatologického výskumu stoja motiváty (derivatémy v užšom zmysle slova), ktorými sú odvodené alebo zložené slová.

Podkapitola 1.3.1 sa venuje slovotvornej forme derivatémy, vzťahu medzi morfeematickou a slovotvornou štruktúrou slov a jednotlivým slovotvorným prostriedkom, ktorými sú slovotvorný základ, slovotvorný formant, alternácie a trunkácie.

Ďalšia podkapitola *Obsahová štruktúra derivatémy* (1.3.2) obsahuje pasáže o slovotvornom význame, jeho vzťahu k lexikálnemu a gramatickému významu. Na rozdiel od zaužívanej tézy o binárnosti slovotvornej formy aj slovotvorného obsahu (najnovšie Horecký, 2003) postulujeme ternárny model slovotvorného významu v podobe onomaziologická báza – onomaziologický spoj – onomaziologický príznak. Ďalej sa pozornosť sústreďuje na otázku vyjadrenia obsahu slovotvorne motivovaných slov v podobe parafráz a vymedzuje sa vzťah medzi slovotvorným významom a motivačným významom. Slovotvorný význam má všeobecný (invariantný) charakter, platný pre istú skupinu motivovaných slov (napr. *desubstantívne názvy miesta s príponou -áreň*). Motivačný význam má individuálny charakter platný pre jednotlivé lexikálne jednotky (*hydínáreň*, *syráreň*). Je teda zrejmé, že motivačný a slovotvorný význam sú vo vzťahu konkrétneho voči abstraktnému. Ďalej sa načrtá-

va problematika derivačnej sémantiky, stručne sa vysvetľujú základné pojmy: slovotvorná polysémia, slovotvorná homonymia, slovotvorná synonymia a zmeny slovotvorného významu.

Kapitola 1.4 objasňuje problematiku *slovotvorných spôsobov a postupov*. Na pozadí dvoch základných slovotvorných spôsobov, ktorými sú derivácia a kompozícia, sa charakterizujú derivačné (sufixácia, prefixácia, transflexia, reflexivizácia a jednotlivé druhy konfixácie) a kompozičné slovotvorné postupy (juxtapozícia, vlastná kompozícia, kompozično-derivačný postup).

Kapitola 1.5 je venovaná *slovotvorným útvarom*. Slovotvorný útvar sa pokladá za komplexnú jednotku slovotvorného systému, súbor derivatém, majúcich isté spoločné vlastnosti. Na základe toho sa vymedzujú *rovnakokoreňové* (slovotvorné rady, paradigmy a hniezda) a *rôznokoreňové* slovotvorné útvary (slovotvorné typy, onomaziologické kategórie, typy onomaziologických kategórií). Vo výklade sa zdôrazňuje jednak komplementárnosť obidvoch typov útvarov, jednak vzájomná úzka spolupráca najmä medzi slovotvornými hniezdami a slovotvornými typmi. V tejto kapitole sa nachádzajú osobitné časti venované otázkam onomaziologickej analýzy substantívnych derivátov (1.5.3) a onomaziologickej analýzy kompozít (1.5.4).

Potiaľto sa do učebnice premietli Furdíkove sylaby, obsahujúce základné penzum poznatkov, ktoré by si mali študenti počas výučby slovotvorby ako súčasti lexicológie osvojiť. Rozvrhnutie ostatných partií pripravil editor, pravdaže, vychádzajúc z toho, aké autentické materiály boli k dispozícii.

Druhú časť učebnice (*Opis niektorých slovotvorných parametrov*) som sa rozhodol koncipovať ako istú nadstavbu, v ktorej by sa organicky nadviazalo na základné poznatky vysvetlené v prvej, systematicko-teoretickej časti. Prvou kapitolou je *Súhrnný prehľad onomaziologických kategórií odvodených a zložených slov* (2.1). Nasledujú stručnejšie kapitoly o *produktívnosti slovotvorných prostriedkov* (2.2) a o slovotvornom systéme (2.3). Viac pozornosti sa venuje základným tendenciám slovotvorného vývinu slovenčiny (2.4) a obsiahlejšia je aj kapitola o funkciách slovotvornej motivácie v lexikálnom systéme a jeho dynamike (2.5) – vymedzujú sa štyri základné funkcie: vo vzťahu k lexikálnej zásobe ako celku *systemizačná funkcia*, vo vzťahu k novoutvoreným a novoprevzatým slovám *integračná funkcia*, vo vzťahu k viacsovným pomenovaniám a výpovediam *kondenzačná funkcia* a vo vzťahu k prevzatým slovám *adaptačná funkcia*. Akousi nadstavbou k tejto kapitole je časť o štylistických a textotvorných možnostiach slovotvorby (2.6). Nasleduje aplikačná kapitola o metodike slovotvorného slovníka slovenčiny (2.7) – originálneho vkladu J. Furdíka do lexicografickej teórie a praxe. Tu sú vysvetlené jednak teoretické základy tohto typu slovníka, jednak sa tam nachádzajú ukážky spracovania konkrétneho lexikálneho materiálu. Keďže slovníkové spracovanie slovotvorby ešte nie je ukončené a pri spracúvaní ďalších hesiel sa vynárajú nové a nové otázky, táto kapitola je len ukážkou metodiky tvorby takéhoto, vo svetovej lingvistike ojedinelého typu slovníka, vonkoncom nie vyčerpávajúcim a definitívne platným

výkladom. Je dobré, že bádanie v tejto oblasti slovotvorby sa naďalej úspešne rozvíja; v slovotvorno-lexikografických šľapajach J. Furdíka totiž v súčasnosti kráčajú kolegyne z Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity Ľudmila Liptáková a Katarína Vužňáková-Dziaková v úzkej spolupráci s Karolom Furdíkom (porov. aj Furdík, J. – Furdík, K., 2002; Dziaková, 2001).

Prakticky je zameraná tretia časť o slovotvornej motivácii vo vyučovacej praxi. Kapitola 3.1 približuje metodický postup pri slovotvornom rozbere nemotivovaných, odvodených i zložených slov a pomerne veľký priestor sa ponecháva cvičeniam (3.2), na ktorých by si študenti mali overiť získané slovotvorné poznatky. Charakter a usporiadanie jednotlivých úloh bol prispôsobený výkladu v učebnici; cvičenia som koncipoval tak, aby v nich boli obsiahnuté všetky dôležité derivatologické okruhy.

Poslednú výkladovú časť tvorí zoznam základných derivatologických termínov, ktorý voľným spôsobom plní funkciu záverečného zhrnutia. Obsahuje vyše 100 hesiel, ktorých definície vychádzajú prevažne zo samotného učebného textu, pravda, vzhľadom na špecifické potreby (stručnosť, kondenzovanosť) boli mnohé výklady upravené, skrátené a doplnené novými príkladmi.

Nasledujú editorské poznámky s podrobným komentárom k spracovaniu jednotlivých častí, ako aj niektorými spresňujúcimi a diskusne ladenými informáciami a prípadnými odkazmi na ďalšiu literatúru. Uvedomujem si, že systém koncových poznámok nie je najpraktickejší, pretože núti čitateľa neustále „surfovať“ z jednej časti knihy do druhej. Prostredníctvom koncových poznámok však možno vhodne oddeliť autorskú časť od neautorskej. Navyše, pri posmrtnom vydaní diela ide o efektívny spôsob, ako fixovať potrebné editorské komentáre. Napokon, v poznámkach sa vytvoril „druhý textový priestor“, kam sme mohli vsunúť aj viaceré zaujímavé konštatovania J. Furdíka, ktoré by vo vlastnej učebnici pôsobili nadbytočne, alebo by príliš narušali jej štýlovú homogenosť.

Učebnicu dopĺňa prehľad literatúry. Keďže na príprave učebnice som pracoval s materiálmi rôzneho druhu, tomuto faktoru bolo potrebné prispôbiť aj členenie bibliografických údajov. Pre väčšiu prehľadnosť sa teda zoznam literatúry rozdelil do dvoch častí: 1) práce iných bádateľov, ktoré J. Furdík cituje; 2) práce J. Furdíka, použité pri editovaní učebnice: a) publikované a b) nepublikované, c) diplomové práce, ktorých vedúcim bol J. Furdík (v niektorých prípadoch boli k dispozícii len posudky týchto prác). Záverečnú časť knihy tvoria editorské poznámky a komentáre.

Na koniec knihy je zaradená štúdia K. Buzássyovej, v ktorej sa komplexným spôsobom hodnotí prínos J. Furdíka v oblasti derivatologického výskumu, a súpis derivatologických prác J. Furdíka, vypracovaný na základe bibliografií L. Dvonča a doplnený editorom.

Hoci o pripravovanej knihe J. Furdíka primárne uvažujem ako o učebnici, nejde len o prostú študijnú pomôcku. Toto konštatovanie vychádza z faktu, že nebolo možné viesť ostrú a presnú hranicu medzi Furdíkom – vedcom a Furdí-

kom – pedagógom. Odráža sa to aj na charaktere tejto knihy, ktorá síce je prvotne koncipovaná ako učebný text, zároveň však ide o závažný vedecký počín v oblasti derivatologického bádania. Táto závažnosť sa neprejavuje len vonkajškovo, teda tým, že syntetická práca o slovenskej slovotvorbe vyšla pred viac než dvadsiatimi rokmi, ale najmä vnútorne, teda tým, že v Slovenskej slovotvorbe sa uplatňuje vyhranená a originálna metodologická koncepcia.

Na záver ostáva len dúfať, že aj takáto, do značnej miery oklieštená a z objektívnych príčin neúplná podoba knihy Slovenská slovotvorba sa stane dobrou pomôckou pri výučbe derivatológie na vysokých školách a že zároveň bude podnetným textom pre študentov, učiteľov i slovakistických a slavistických vedeckých pracovníkov.

Literatúra

DZIAKOVÁ, Katarína: O príprave slovotvorného slovníka slovenčiny. In: Slovo o slove. Roč. 7. Prešov: Náuka 2001, s. 29 – 32.

FURDÍK, Juraj: Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993. 200 s.

FURDÍK, Juraj: Slovenská slovotvorba. (Teória, opis, cvičenia.) Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004. 200 s.

FURDÍK, Juraj – FURDÍK, Karol: Slovotvorný slovník slovenčiny – softvérové riešenie. In: Varia IX. Zborník materiálov z IX. kolokvia mladých jazykovedcov. Modra-Piesok, 1. – 3. december 1999. Ed. M. Nábělková – M. Šimková. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 2002, s. 305 – 316.

HORECKÝ, Ján: Onomaziologická štruktúra slovenčiny. In: Spisy Slovenskej jazykovednej spoločnosti. 5. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV – Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra 2003. 60 s.

Neologizace a synonymie u slovotvorných formantů (na materiálu českého a bulharského jazyka médií)

Božana Niševa

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Zvýšení počtu synonymních slovotvorných formantů, resp. nárůst variantnosti, kterou pozorujeme při tvoření nového lexika, jsou patrné ve všech současných slovanských jazycích. Obecně lze říci, že některé zásadní změny paradigmatických vztahů v oblasti slovotvorby ve slovanských jazykových systémech jsou vyvolané internacionalizací.

Synonymní vztahy vznikající mezi novými slovotvornými formanty a dynamika v oblasti kompozice, konkrétněji u tvoření neologických izolexémních synonym, jsou příznačné pro současnou češtinu i bulharštinu. Při popisu možností kombinace a paralelnosti použití nových slovotvorných formantů se opíráme o názor O. Martincové (1997, s. 161), že „je ovšem třeba počítat s tím, že prefixální komponenty u neologizmů mohou mít jako své konkurenční protějšky různé druhy morfémů, ať již co do původu (domácí :: domácí, domácí :: cizí, cizí :: domácí), co do slovnědruhového charakteru (vyhraněný prefix/prefixoid/adjektivní morfém atp.) nebo co do výrazové formy a šíře sémantiky.“

V našem příspěvku zjišťujeme porovnáním češtiny a bulharštiny ekvivalentní a neekvivalentní synonymní slovotvorné formanty uplatňované při tvoření neologických synonym podle paralelního českého a bulharského slovotvorného vzoru **prefixní (prefixoidní) synonymní slovotvorný formant + cizí (domácí) substantivum/adjektivum** (např. *čes.*: *post-/po-* -privatizace, -totalitní; *bulh.*: *пост-/след-* -приватизация, -тоталитарен). Dále se zabýváme **neologickými prefixními, popř. prefixoidními formanty** v češtině a bulharštině, kterými jsou tvořena **neologická izolexémní synonyma**. Na základě excerpcovaného jazykového materiálu též ukazujeme na koexistenci neologických a starších domácích (zdomácnělých) slovotvorných formantů, mezi kterými vznikají synonymní vztahy a kterými jsou tvořena kompozita se stejným významem.

Při práci s českým jazykovým materiálem se opíráme o výsledky ve výzkumech O. Martincové¹ a v souladu s jejím názorem (Martincová, 2000, s. 153) pojímáme, že „neologický slovotvorný materiál ukazuje, že jednou z nejdynamičtějších oblastí, kde vznikají, resp. se dotvářejí slovotvorná synonyma a antonyma, ustalují se jisté typy slovotvorně-sémantických korelací a také probíhají procesy konkurence, je oblast prefixace a kompozice, částečně též konfixace.“

Protože příznivé pole pro porovnání konkrétních projevů dynamiky oblasti prefixace a kompozice a jejich výsledků v češtině a bulharštině vytváří jazyk médií, excerpcovaný materiál² obsahuje slovotvorná synonyma reprodukováná aktivně v českých a bulharských mediálních textech po roce 1989.

¹ Viz Martincová, Olga: Na okraj konkurence slovotvorných prostředků (U příležitosti životního jubilea M. Dokulila). In: Slovo a slovesnost, 1997, roč. 58, č. 3, s. 161 – 164. a Martincová, Olga: Synonymie a antonymie u slovotvorných neologizmů. In: Słowotwórstwo a inne sposoby nominacji. Materiały z 4 konferencji Komisji Słowotwórstwa przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów. Katowice 27 – 29 września 2000 r. Katowice: wyd. Filologiczny Uniwersytet Śląskiego 2000, s. 153 – 157.

² Analýzovaný v práci materiál pochází z:

NSČ: Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 1. Praha: Academia 1998.

РНДЗБЕ: Пернишка, Е. – Благоева, Д. – Колковска, С.: Речник на новите думи и значения в българския език. Българска академия на науките, Институт за български език. София: Наука и изкуство 2001.

Český národní korpus.

Електронен архив на българския език.

Publikace na Internetu.

V příspěvku se nezabýváme teoretickými otázkami a úlohou prefixace a kompozice v české a bulharské slovotvorné soustavě, přestože je máme stále na zřeteli. Z hlediska synchronního kontrastivního zaměření naší práce je důležité upřesnit, že neologické a domácí (zdomácnělé) slovotvorné formanty – konkrétně prefixy a prefixoidy – mezi kterými vzniká vztah synonymie v obou typologicky odlišných slovanských jazycích nazýváme **synonymní prefixní/prefixoidní slovotvorný formant**.

1.1 Z hlediska obecnějšího – v současnosti mezi prefixními/prefixoidními slovotvornými formanty, aktivně užívanými v tematicky různých textech českých a bulharských médií, pro tvoření neologických kompozit – patří například:

1.1a Prefixní/prefixoidní slovotvorné formanty domácí – často v novém významu anebo v zkrácené podobě:

čes.: *dvoj-; mimo-; nízko-; pidi-; polo-; po-; před-; rychlo-; samo-; sebe-; skoro-; spolu-; staro-; také-/taky-; vele-; více-; znovu-*.

V bulharském Slovníku nových slov a významů³ nejsou uvedené žádné prefixy nebo prefixoidy domácího původu. Tato skutečnost naznačuje, že zkoumaný slovotvorný model tvořený neologickými formanty se v současném slovotvorném systému bulharského jazyka uskutečňuje výhradně přejatými slovotvornými formanty. Zároveň tento výsledek ukazuje na podstatný rozdíl při realizaci inovačních procesů v češtině a bulharštině v oblasti kompozice. Jako příklad uvedeme i to, že při porovnání jihoslovanských jazyků Selimský (2003, s. 125) podotýká, že bulharština patří mezi jazyky, které jsou široce otevřené vůči internacionalismům, ale v oblasti jmenné prefixace zůstává „nejzavřenějším“ mezi jihoslovanskými jazyky. Např. prefixy *ex-//ek-* a *post-//noc-* se v bulharštině objevují až po pádu komunistického režimu a označují se jimi společenské jevy spojené s bývalou politickou mocí a ideologií⁴.

1.1b Prefixní/prefixoidní slovotvorné formanty zdomácnělé nebo v procesu adaptace – velké množství z nich náleží k oblasti profesní a terminologické a podléhá procesu determinologizace nebo výsledkem opakované internacionalizace (dostávají se do přijímajících jazyků především prostřednictvím mediálních angloamerických zdrojů). Některé z nich se vyznačují polysémií, což ukazuje na vyšší stupeň jejich adaptace v jazykových systémech českém a bulharském.

čes.: *anti-; afro-; agro-; aroma-; arte-/art-; astro-; audio-; auto-* (ve dvou významech – I. první část složených slov mající význam automobil, automobílový v nových výrazech; II. první část složených slov mající význam autos sám, samo-⁵) *bio-; cyklo-; dia-; euro-; ex-; extra-; foto-; fyto-; hyper-; info-; kino-; krimi-; makro-; maxi-; mega-; mikro-, mini-; multi-; para-* (ve dvou významech

³ Viz Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 1. Praha: Academia 1998, s. 35.

⁴ Viz Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 1. Praha: Academia 1998, s. 200.

⁵ Viz Речник на новите думи и значения в българския език. Наука и изкуство, София 2001.

– I. první část složených slov mající význam paraplegie, paraplegik, paraplegický v nových výrazech; II. první část složených slov mající význam parašutista, parašutistický v nových výrazech⁶); *post-*; *super-*; *retro-*; *ultra-*; *vice-*; *video-*.

bulh: *авто-*; *агро-*; *анти-*; *арома-*; *арт-*; *аудио-*; *био-*; *блус-*; *вице-*; *еко-*; *электро-*; *екиън-*; *енерго-*; *инфо-*; *кибер-*; *кино-*; *крими-*; *лайв-*; *латино-*; *макси-*; *мега-*; *медиа-*; *мини-*; *мулти-*; *нарко-*; *нео-*; *пост-*; *пси-*/*психо-*; *ретро-*; *супер-*; *теле-*; *термо-*; *техно-*; *тон-*; *уб-*; *фолк-*; *хипер-*; *хомо-*; *чалга-* *шоу-*.

Skupina uvedených, většinou prefixoidních slovotvorných formantů je nejistéjší vrstvou formantů v českém a bulharském jazyce médií a je nejrozvinutější jak s ohledem na potencialitu jejich spojitelnosti s domácími a cizími druhými komponenty při tvoření neologických kompozit, popř. synonym, tak i s ohledem na sémantický, resp. tématický rozsah mediálních textů, v nichž se užívají aktivně i samostatně. Je též patrné, že aktivní přejímání nových slovotvorných prvků vyvolává vznik polysémie některých formantů, což pozorujeme v češtině, viz např. **čes.:** *auto-*, *para-*, anebo rozkolísanost pravopisné podoby formantů, např. **bulh.:** *ncuxo-/ncu-* (zkrácení podle anglického vzoru, přičemž formant nemění svůj význam.)

1.1c Angloamerikanizmy – v češtině se vyskytují výhradně v zachované původní pravopisné podobě, v bulharštině jsou většinou transliterované. Frekvence jejich užití je nižší než u předchozích dvou typů, vyskytují se v ojedinělých případech a spojují se nejčastěji s cizími základy:

čes.: *air-*; *baby-*; *beach-*; *best-*; *black-*; *bungee-*; *body-*; *city-*; *face-*; *fan-*; *fit-*; *gay-*; *help-*; *paint-*; *pc-*; *profi-*; *psycho-*; *scifi-*; *sexy-*; *street-*; *soft-*; *stream-*; *techno-*; *under-*;

bulh.: *байк-*; *бийч-*; *бинго-*; *боди-*; *брит-*; *бънджи-*; *ви-*; *гей-*; *гейм-*; *копи-*; *лесбо-*; *микс-*; *плей-*; *промо-*; *рейки-*; *саунд-*; *смарт-*; *сноу-*; *софт-*; *тийн-*; *флаш-*; *чат-*; *ъндър-*.

Provedené obecné třídění potvrzuje skutečnost, že složitější sémantické vztahy jak na úrovni variantnosti a konkurence slovotvorných prostředků, tak i na úrovni lexikální synonymie se realizují jen u prvků ve vyšším stupni adaptace. Počet a frekvence užití – v bulharštině i nepatrný výskyt domácích prefixoidních/prefixoidních formantů při novotvoření – znázorňuje aktivaci a prohloubení inovačních procesů v oblasti prefixace a kompozice v obou slovanských jazycích. Přejímají se formanty, které jednak vstupují do konkurenčních vztahů s domácími prvky a jednak působí pro ustálení a rozšíření tohoto ekvivalentního slovotvorného modelu v českém a bulharském jazyce.

⁶ Srov. Selimský, L.: Internacionalizacija: južnoslavjanske jazyky. Прояви на тенденцията към интернационализация в южнославянските езици. In: Komparacija systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich. Dł 1, Słowotwórstwo/ Nominacja. Red. Ingeborg Ohnheiser. Opole 2003.

2. Neologická izolexémií synonyma jsou tvořeny v následujících významech – pro naše účely použijeme klasifikaci Martincové (2000, s. 154 – 156):

- ‚zaměření proti tomu, co je vyjádřeno základovým slovem‘: **čes.:** *anti-/proti-* (-drogový, -ekologický, -evropský, -klausovský); **bulh.:** jen *анти-* (-мафиот, наркотичен, -пазарен, -терористичен, -футбол) atp.;
- ‚následnost v čase‘: **čes.:** *post-/po-* (-privatizační, -sametový, -balíčko-vý); **bulh.:** *пост-/след-* (-приватизационен, -тоталитарен, -изборен, -шенгенски) atd.,
- komponenty **čes.:** *sebe-, auto-* (-destrukce, -kontrola); **bulh.:** jen *само-* (-продаващ се, -делка), *авто-* se používá jenom ve významu ‚automobilový‘.
- kvantitativní, kvalifikační a intenzifikačně kvalifikační významy slovtvorných komponentů jako: **čes.:** *mikro-; mini-; pidi-*; nebo *super-; mega-; giga-; hyper-*; **bulh.:** *микро-; мину-; супер-; мега-; гига-; хипер-*; též *мон-* atd.

V návaznosti na otázku o vznikající synonymii mezi prefixoidními formanty bereme v úvahu i názor Apresjana (1971, s. 509), že sémantické vztahy mezi různými významy některých polysémantických slov se mohou podobat sémantickým vztahům uvnitř slovtvorného typu; proto se polysémantická slova, spolu s některými typy odvozených slov, jeví být jedním z prostředků jazykové synonymie (v obecnějším významu) a mohou být používána při synonymických a kvasisynonymických změnách výpovědi⁷. Citované mínění ukazuje i na jednu z příčin stálého rozšíření fondu prefixoidních formantů na základě existence „už konstituovaných a do jisté míry také stabilizovaných typových sémanticky slovtvorných paradigmat“⁸.

Zajímavým případem je např. prefixoid *anti*, který v češtině může tvořit neologická synonyma s kvalifikačním významem, např. česky: *antifotbal, antiopera* srov. *rádobyfotbal, rádobyopera*. Podle analýzy excerpaného jazykového materiálu v bulharštině případy neologické synonymie tohoto typu nejsou. Možné významové a expresivní ekvivalenty jsou jen syntagmatické.

Upozorňujeme též na skutečnost, že jak v českém, tak v bulharském prostředí se v jazyce médií objevují slovní spojení jako **čes.:** *anti antioperní (zastánci), anti antigay (hnuti), anti antikomunistické (organizace)* **bulh.:** *анти антиамериканизъм, анти антикомунист* – samostatným použitím prefixoidu jako první část slovního spojení se neguje význam složeniny s tím samým komponentem. Přesto, že výskyty tohoto typu jsou v obou jazycích prozatím ojedinělé, mohli bychom tuto skutečnost pojmut jako signál prosazování prefixoidních jednotek do ještě centrálnějších sfér v jazykových systémech.

⁷ Srov. Apresjan, J. D.: О регулярной многозначности. In: Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка, том XXX Ноябрь – Декабрь, вып. 6, 1971.

⁸ Viz Martincová, Olga: Synonymie a antonymie u slovtvorných neologizmů. In: Slowotwórstwo a inne sposoby nominacji. Materiały z 4 konferencji Komisji Slowotwórstwa przy Międzynarodowym Komitecie Sławistów. Katowice 27–29 września 2000 r. Katowice: wyd. Filologiczny Uniwersytet Śląski 2000, s. 155.

U typu nově převzatých slovotvorných formantů, původem zvláště angloamerických, se podle nás „příznak“ novosti rovná omezené spojitelnosti, čili uplatňují se ekvivalentní kombinace prefixů/prefixoidů s významově stejnými základovými slovy v češtině i v bulharštině. V českém i v bulharském slovníku neologizmů jsou skoro identické „mezijazykové“ synonymní řady, protože pojmenovávané jevy jsou ze stejné sémantické (profesní) oblasti jako například:

čes.: *bioenergie, biokrém, biobrambory, biocentrum, biochléb, biofarma, biodiagnostika;*

bulh.: *биоенергия, биокрем, биокартофи, биохляб, биоферма, биодиагностика;* **čes.:** *ekofarma, ekoaktivista, ekofórum, ekobyznys;*

bulh.: *екоферма, екоактивист, екофорум, екобизнес* a další.

Materiál ukazuje, že čím specifitější je sféra, ze které pochází neologický slovotvorný formant, tím pravděpodobnější je existence „mezijazykových“ izolexémních synonym.

3. Výsledky analýzy prefixálních slovotvorných synonym a izolexémních neologizmů v českém a bulharském jazyce médií naznačují následující.

České a bulharské synonymní prefixní/prefixoidní slovotvorné formanty, na které jsme se v našem příspěvku soustředili, jsou ekvivalentní, co se týče přejatých prvků. Původ nových synonymních prefixních/prefixoidních slovotvorných formantů je ve většině případů angloamerický, na rozdíl od starší slovní zásoby, v níž většina dnes již zdomácnělých slovotvorných synonym je původu řeckého nebo latinského a patří k tzv. kulturnímu lexiku. Jak u nové slovní zásoby, tak u té starší jde však zejména o přejaté komponenty. Na základě toho bychom mohli pojmut stávající procesy v oblasti kompozice a prefixace v češtině a bulharštině jako jevy, pro které už slovotvorné modely byly „připraveny“. Podstatné je také to, že do synonymních, resp. i do antonymních vztahů vstupují domácí, cizí a zdomácnělé formanty, a přitom se mohou kombinovat různě. Připomínáme rovněž to, že srovnávací pohled na materiál z hlediska více (slovanských) jazyků by mohl přispět i k řešení této otázky. Budoucí detailnější zpracování problematiky by mohlo ukázat zajímavé rozdíly mezi jazykovými modely pro tvoření a důsledné odvozování nových forem u neologických slovotvorných synonym v češtině a bulharštině. Je rovněž nutné mít stále na zřeteli složitost procesů doprovázejících vznik a distribuci neologických synonym v různých jazykových rovinách, což je často určováno např. na základě stylistických vlastností nového prefixoidního formantu. Je důležitá i vázanost problematiky „na rozlišení prvků centrálních a periferních v jazykovém systému“ (Jedlička, 1978), které jsou spjaté i s konkurencí mezi jedno- a (více)slovními spojeními. Specifika konkurence mezi synonymními nově přijatými a již existujícími (v obou jazycích) domácími (zdomácnělými) formanty a od nich tvořenými neologickými synonymy v češtině a bulharštině, jimž byl věnován tento příspěvek, by mohla nabídnout i řešení pro srovnání konvergentních a divergentních inovačních procesů v obou slovanských jazycích na úrovni jednoslovných lexikálních jednotek a přispět celkovému ujasnění problematiky.

Literatura

APRESJAN, Jurij Derenikovič: О регулярной многозначности. In: Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка, том XXX Ноябрь – Декабрь, вып. 6, 1971.

DOKULIL, Miloš: Tvoření slov v češtině. Teorie odvozování slov. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1962. 263 s.

FURDÍK, Juraj: Slovenská slovotvorba (Teória, opis, cvičenia). Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004. 200 s.

JEDLIČKA, Alois: Spisovný jazyk v současné komunikaci. Praha: Univerzita Karlova 1978. 227 s.

MARTINCOVÁ, Olga: Na okraj konkurence slovotvorných prostředků (U příležitosti životního jubilea M. Dokulila). In: Slovo a slovesnost, 1997, roč. 58, č. 3, s. 161 – 164.

MARTINCOVÁ, Olga: Synonymie a antonymie u slovotvorných neologizmů. In: Słowotwórstwo a inne sposoby nominacji. Materiały z 4 konferencji Komisji Słowotwórstwa przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów. Katowice 27 – 29 września 2000 r. Katowice: wyd. Filologiczny Uniwersytet Śląskiego 2000, s. 153 – 157.

SELMISKÝ, Ludvig: Internacionalizacija: južnoslavjanske jazyky. Прояви на тенденцията към интернационализация в южнославянските езици. In: Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich. Dł 1 Słowotwórstwo/ Nominacja. Red. I. Ohnheiser. Opole 2003.

Lužiscy Serbja: Štó, hdže a čehodla? (Lužickí Srbi: Kto, kde a přecho?)

Fabian Kaulfürst

Filologiska fakulta Lipsčanskeje uniwersity, Lipsk

1.1. Zawod

Štóz zaběra so jako rěčespytnik ze zapadosłowjanskimi rěčemi wě, zo slušeja do tutych rěčow słowakščina, čěščina, pólsčina, kašubščina, hornjo- a delnjoserbščina.¹ Za wjetšinu slawistow pak wostanje lužiska serbščina² abstraktna rěč. Lědma štó so hłubšo z njej zaběra, často wobmjenzuje so wěda wo Serbach na teoretiske informacije. Do wědomja linguistow (a powšitkownje Słowakow, Morawjanow, Čechow, Polakow atd.) pak so zrědka předrěwa mysl, zo jedna so wo žiwý narod, wo normalnych ludźi.

¹ Nimo toho sluša sem tež wotemřěta połobščina ze wšěmi swojimi wariantami.

² Jedna so wězo wo dwě přiwuznej rěči. Zaměr předležaceho teksta pak je prezentacija Lužiskich Serbow powšitkownje, tuž njeh je tute zjednorjenje dowolene.

Předležacy nastawk njemůže a nochce wšitke informaciske deficity wurunać. Skerje chce pohnuwać k tomu, so intensiwnišo z byćom, kulturu a rěču Łužiskich Serbow zaběrać.

1.2. Štó?

Serbja su potajkim mały – ale žiwy – słowjanski lud. Serbja, to su ludźo w němskim staće, z kotrymiž móže Słowjan bjez čezow „po swojim” bjesadować. Serbja, to je něhdze 30.000 ludźi ze słowjanskej mentalitu, kotřiž dźerža swoju rěč a kulturu. A to nic abstraktne abo teoretisce, ale cyle konkretne w swójbje (rodzinje), cyrkwi, na džěle. Mamy serbskich inženjerow a informatikarjow, motocrossistow a medicinarjow. Mamy serbski hip-hop a heavy metal. Eksistuje serbska werzija internetoweho browsera *Mozilla*, eksistuja nowiny a radijo, eksistuje literatura – fachowa a beletristiska. W korčmje serbskeje wirtualneje wjeski *Internecy* zetkawaja so młodži Serbja na online-bjesadu, hdžež diskutuja mjez druhim wo najnowšim wusyłanju serbskeho telewoknješka *Wuhlادko*.

Štóz je hižo raz we Łužicy pobyl, znaje přisłownu hospodliwosć Serbow. A štóz je z hosćom w Serbach, zabudže při spěwěku a rejce často, zo je w Němskej...

1.3. Hdže?

Łužica leži we wuchodnej Němskej, zabjerje teritorij wuchodnjeje Sakskeje (Hornja Łužica) a juhowuchodnjeje Braniborskeje (Delnja Łužica). Hłowne město Hornje Łužicy je Budyšin, stolica Delnjeje Łužicy pak Chošebuz. We wjetšim džělu Łužicy powěda džensa jenož najstarša generacija hišće serbsce. W někotrych hornjołužiskich wsach na sewjerozapad Budyšina (katolski region, wsy wokoło Pančic-Kukowa a Chrósćic) pak je serbsčina hišće maćerščina wšeho wobydlerstwa. Tu rěča džěci, młodžina, nanojo a maćerje, džědojo a wowki wšědnje serbsce. Někotre džěci nawuknu hakle w šuli němčinu. Po-wšitkownje pak su wšitcy Serbja dwurěčni, to rěka, zo wobknježa serbsčinu (= maćerščinu) a němčinu (= statnu rěč) w ertnej a pisomnej formje.

Serbščina je potajkim jenož hišće we wsach wokoło Chrósćic we wšěch generacijach žiwa. Čim zahubnišo so wuskutkuje, zo je kraj Sakska w lěće 2003 Serbsku srjedźnu šulu w Chrósćicach zawrěł. Serbja běchu podarmo – z mjezynarodnej podpěru (wosebjě českej a pólskej) – wo jeje zdźerženje wojowali.

Pokazka na tutu aktualnu problematiku tworí přechod do třěćeho džěla předležaceho nastawka:

1.4. Čehodla?

Tute prašenje chcył precizować: Čehodla měł so něchtó z Łužiskimi Serbami a serbsčinu zaběrać? Wotmołwy na to su wšelake. Chcu tu jenož někotre argumenty naličić. Rozeznawam při tym dvě hłownej družinje argumentow. Přerňa skupina měri so na Słowjanow powšitkownje, druha skupina přećiwu tomu je wusměrjena na linguistow resp. slawistow.

1.4.1. Čehodla měli so druzy Slowjenjo ze Serbami a serbščinu zaběrać?

Zajim Slowjanow za najmjeńši slowjanski narod so we Łužicy wědomje re-cipuje. My Łužiscy Serbja začuwamy, zo njejsmy sami, zo mamy přiwuznych a přećelow. Wěmy a džakownje přiwozmjemy, zo je na swěće ludźi z podobnej rěču, z podobnej mentalitu. Pytnjemy, zo njejsmy sami při boju wo zdźerženje našeje rěče a kultury, našeje narodnosće. Zhladujemy na dołhu tradiciju slowjan-skeje wzajomosće. Pomoc – kaž njedawno w boju wo Chróšćan šulu – dóstachmy stajnje wosebje z Českeje a Pólskeje. Ale tež styki ze Slovakami hižo dołho pěstujemy. Tak je na př. Ľudovít Štúr, kotryž studowaše 1838 – 1839 w Halle, sobu iniciěrował narodne wozroźenje we Łužicy. Je tež jeho zaslужba, zo založi so Maćica Serbska hižo w lěće 1847, potajkim hišće do Maćicy Słowakskeje.

Po tutech „moraliskich argumentach” přiwobroćmy so „rěčespytnym přiči-nam” za intensiwnišu zaběru z rěču Łužiskich Serbow.

1.4.2. Čehodla měl so linguista/slawista ze serbščinu zaběrać?

Rěčespytnik móže so serbščinje z najwšelakorišich hladanišćow bližić a kóždy z potencielnje možnych přistupow poskićuje jemu šěroku paletu dopó-znaćow.

Za přirunowacych rěčespytnikow zajimawe je drje mjezsobne wobliwowan-je němčiny a serbšćiny. Tysačlětny němsko-slowjanski rěčny kontakt je zawo-stajił swoje slědy. W serbščinje wuskutkuje so němčina hłownje na syntaktiski system, ale tež na leksiku. Nawopak je serbščina tež we lužiskej němčinje swo-je slědy zawostajiła.

Tež interlingualne dialektologiske přirunowanje (na př. słowakskich abo morawskich dialektow ze serbskimi narěčemi) móhło wunošne być. Spektrum relewantnych temow na tutym polu je šěroki. Njeh so tu jenož někotre z mó-žnych wobłukow zaběry zastupnje pomjenuja: Zajimawe by na př. było wopi-sanje dialektalneho stawa fonetiskeho rozeznawanja twjerdeho a mjechkeho *l*, přeslědźić hodźał so wliw němčiny na narěčowu leksiku a frazeologiju atd.

Za sociolinguistow poskićuje so mjez druhim přeslědžowanje koordinowa-neho bilinguizma Łužiskich Serbow. Zaměrne studije k tak mjenowanemu *language shift* móhli samo tomu dopomhać, zo by so rěčna asimilacija we Łu-žicy spomaliła resp. zastajiła. Tež přeslědžowanje wuslědkow Witaj-projekta, kotryž ma serbščinu w hižo přeněmčených regionach Łužicy rewitalizować, je zajimawe polo slědženja za sociolinguistow.

Najjasnišo drje pokazuje so relewantnosť zaběry ze serbščinu na polu histo-rikeho rěčespyta. Serbščina wšak je sej hač do džensnišeho dnja wobchowala na př. kategoriju duala (hs./ds.), syntetiski preteritum (aorist/imperfekt, hs.), supinum (ds.). Tutemu wobłukej chcu so tróšku dokładnišo wěnować.

1.4.2.1. Zajimawostki za historiski rěčespyt

Předležacy nastawk njemóže a nochce podać dospołne wopisanje mjenowa-ných a dalších rěčnych zajimawostkow hornjo- a delnjoserbšćiny. Někotre,

lubowólnje wubrane přikłady pak njech pohnuwaja do dalšeje zaběry z wosebitosćami serbskeje rěče.

1.4.2.1.1. Přikłady za dual

Tabula 1: Nominatiw numeralow, adjektiwow a substantiwow m./f./n. w sg./du./pl. (hs.)

m	sg.	jedyn	stary	dub
	du.	dwaj	starej	dubaj
	pl.	tři	stare	duby
f	sg.	jedna	krasna	žona
	du.	dwě	krasnej	žonje
	pl.	tři	krasne	žony
n	sg.	jedne	rozbite	wokno
	du.	dwě	rozbitej	woknje
	pl.	tři	rozbite	wokna

W paradigmach duala dóndže regularnje k sčěhowacym synkretizam (hs.):

Tabula 2: Paradigmy substantiwow w dualu

nom./ak. ³	gen.	dat./instr./lok.
dwaj starej dubaj	dweju stareju dubow ⁴	(k/z/wo) dwěmaj stary-maj dubomaj
dwě krasnej žonje	dweju krasneju žonow	(k/z/wo) dwěmaj krasny-maj žonomaj
dwě rozbitej woknje	dweju rozbiteju woknow	(k/z/wo) dwěmaj rozbity-maj woknomaj

Tež we werbalnym systemje so dual wužiwa. Při tym stej so džensa starej kóncowce *-vě a *-va wutłóčiło. Kóncowka 1. wós. *-vě pak je dokładžena w staršich hornjoserbskich tekstach a w južnych dialektach (Lubij) hač do 19. lětsotka w podobje -wi. Tak namaka so na př. we wudaću ewangelskeje biblije z lěta 1741 přikład *Luby pojwi dom* (Sus.⁵ 1,13). Na město kóncowki -wi je w hornjoserbšćinje stupiła kóncowka -moj (ds. -mej), kotraž je drje nastala pod wliwom adjektiwiskeje kóncowki -ej, přewzawši m z plurala. 2./3. wós. matej hs. kóncowce -taj/-tej, ds. jenož kóncowku -tej. Nastaloj stej -taj/-tej pod wliwom adjektiwiskeju kóncowkow -ej/-aj ze stareje dualoweje kóncowki *-ta.

³ Pola muskowosobowych substantiwow runa so akuzatiw genitiwej: dweju dostoj-neju profesorow.

⁴ Delnjoserbščina ma za substantiwy kóncowku gen. du. -owu.

⁵ Jedna so wo apokryfiski kapitel ke knize Daniel.

Tabula 3: prez. sg./du./pl. pola werbow (hs.)

prez. sg.	prez. du.	prez. pl.
ja spěwam	mój spěwamoj	my spěwamy
ty spěwaš	wój spěwataj/spěwatej	wy spěwaće
wón/wona/wono spěwa	wonaj/wonej spěwataj/spěwatej	woni spěwaja

1.4.2.1.2. Příklady za syntetiski preteritum (hs.)

Syntetiski preteritum twori so wot dokonjanych a njedokonjanych słowjesow. Kóncowka 1. wos. sg. za perfektiwne a imperfektiwne werby je *-ch*. W 2./3. wos. je kóncowka syntetiskeho preterituma pola njedokonjanych werbow *-še*, pola dokonjanych *-Ø*. Wot werba *čitać* tworja so tuž w sg. sčěhowace preteritalne formy: (*ja*) *čitach*, (*ty*) *čitaše*, (*wón*) *čitaše* („imperfekt“). Perfektiwne *přečitać* přečiwo tomu twori sčěhowace, zdžěla z prezensom we woznamje futura homonymne formy: (*ja*) *přečitach*, (*ty*) *přečita*, (*wón*) *přečita* („aorist“).

1.4.2.1.3. Supinum (ds.)

W delnjoserbšćinje wustupuje po werbach pohiba město infinitiwa supinum. Kóncowka infinitiwa je w ds. *-ś* (< **-ć* < **-ti*), po sibilantach *-ć*: *spaś*, *jěść*. Supinum pak ma kóncowku *-t* < **-tъ*. Potajkim: *Ty musyś spaś!* (inf.) vs. *Ži spat!* (sup.), *Musyś jěść!* (inf.) vs. *Póžj jěst!* (sup.)

1.4.2.1.4. Zdžerženje kóncowki 2. wos. sg. *-s* < **-si* kontinuantow atematiskeju werbow **věděti* a **(j)ědti* w delnjoserbšćinje

Mało je so dotal wobkedžbował fakt, zo je so w zapadnych delnjoserbskich dialektach w paradigmy werbow *wědžeć* a *jěść* hač do 20. lěstotka zdžeržala stara atematiska kóncowka 2. wos. sg. *-s* < **-si*: (*ty*) *wěs* (< **věsi* < **vědsi* < **voidsi*) a *jěs* (< **(j)ěsi* < **edsi*). Po přeněmčenju zapadneje periferije delnjoserbskeho rěčneho teritorija namaka so w džensa žiwych dialektach tež pola tuteju werbow jenož hišće kóncowka tematiskich werbow *-š*.

1.5 Město zjeća...

Je jasne, zo njemóže so žiwjenje, kultura a rěč Łužiskich Serbow we wobłuku předležaceho nastawka dowopisać. Nawopak chcu zajimcow za sorabistiku wabić z tym, zo pokazam na dotal njewobdžělane prašenja. Powšitkownje namaka so na wšěch polach rěčespyta hišće njeworana rola: Serbja nimaja hišće jednorěčny słownik, eksistowacy elektroniski tekstowy korpus dyrbał so zatagować, nimamy hišće historisku gramatiku (ale na rozdžěl wot słowakšćiny etymologiski słownik) atd. Zajimowanemu rěčespytnikej hlada tuž na polu sorabistiki wjele džěla do rukow ...

ludowy spěw

Hołbik dwě bělej nózce ma. (dual k běla nózka)

Hóličik dwě rjanej lubce ma. (dual k rjana lubka)

Hdyž wón z tej jednej rěčeše (synt. pret. ip-werba)
so druha přeco mjerzaše. (synt. pret. ip-werba)

Słowničk:

dyrbjeć	musiet'
dwurěčny	dvojazyčný
džěło	práca
ert, ertnje	ústa, ústne
pytnýc	všimnúť si
reja, rejka	tanec
Serbja	Lužickí Srbi
Serby	srbský región v Lužici
swójba	rodina
wuknýc	učit' sa
začuwać, čuć	cítiť
zetkać so	stretnúť sa

Skrótsenki

ds.	delnjoserbsce, delnjoserbski, delnjoserbščina
du.	dual, dualowy
hs.	hornjoserbsce, hornjoserbski, hornjoserbščina
inf.	inifinitiw
pl.	plural, pluralowy
sg.	singular, singularowy
sup.	supinum

Mjena wsow a městow (serbsko-němski zapis)

Budyšin	Bautzen
Chošebuz	Cottbus
Chrósćicy	Croswitz
Lubij	Löbau
Pančicy-Kukow	Panschwitz-Kuckau

Adresy w interneće (staw: december 2003)

<http://citanka.cz/pata/scotc.html> (teksty ze serbskeje literatury, wubrał Josef Páta).
<http://www.domowinaverlag.de> (poskitk Ludoweho nakładnistwa Domowina).
<http://www.domowina.de> (Domowina – Zwjazk Łužiskich Serbow).
<http://www.internecy.de> (Wirtualna serbska wjes Internecy).
<http://www.rastko.org.yu/rastko-lu> (Južnoserbški sorabistiski portal).
<http://www.serbski-institut.de> (bibliografija, elektroniski tekstowy korpus etc.).

<http://www.sorben.com/chroscicy> (Informacije k bojej wo šulu w Chrósćicach).

<http://www.sorben.com/ski> (Serbska kulturna informacija).

<http://www.sorbspirit.de> (Multimedialna prezentacija Serbow).

<http://www.sorbzilla.de> (Internetowy browser Mozilla serbsce).

<http://www.uni-leipzig.de/~sorb/sorb/lit.htm> (bibliografija k Serbam a serbšćinje).

Literatura k dalšemu studiju serbšćiny

Rěčespyt

ASKA, Helmut/FASSKE, Helmut: Grammatik der obersorbischen Schriftsprache der Gegenwart. Morphologie. Budyšin: Domowina 1981.

ASKA, Helmut: Pućnik po hornjoserbšćinje. Budyšin: LND 2003.

KAULFÜRST, Fabian: Studije k rěcy Kita Fryca Stempla (magisterske žěło). Lipsk 2003.

LÖTZSCH, Ronald: Die spezifischen Neuerungen der sorbischen Dualflexion (= Spisy Instituta za serbski ludospyt 28). Budyšin: LND 1965.

MUKA, Arnošt/MUCKE, Ernst: Historische und vergleichende Laut- und Formenlehre der niedersorbischen (niederlausitzisch-wendischen) Sprache (= Preisschriften d. Fürstl. Jablonowskischen Gesellschaft, 18). Leipzig 1891.

SCHAARSCHMIDT, Gerald: The historical phonology of the Upper and Lower Sorbian languages (= Historical Phonology of the Slavic Languages 6). Heidelberg 1997

Serbšćina (= Najnowsze dzieje jězyków słowiańskich). Red. H. Faska. Opole: Uniwersytet Opolski 1998.

ŠEWC, Hinc/SCHUSTER, Heinz: Bibliographie der sorbischen Sprachwissenschaft (= Spisy Instituta za serbski ludospyt 27). Budyšin: LND 1966.

ŠEWC, Hinc/SCHUSTER, Heinz: Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache [4 zwjazki]. Budyšin: LND 1978 – 1989.

WORNAR, Edward/WERNER, Eduard: Studien zum sorbischen Verbum (= Spisy serbskeho Instituta 13). Budyšin: Domowina 1996.

Wučbny

HANNUSCH, Erwin: Niedersorbisch – praktisch und verständlich. Budyšin: LND 1998.

ŠOŁĆINA, Jana – WORNAR, Edward: Hornjoserbšćina za samostudij. Obersorbisch im Selbststudium. Budyšin: LND 2000. (tež pod: www.serbski-institut.de)

STAROSTA, Manfred: Niedersorbisch schnell und intensiv. Lehrbuch für Fortgeschrittene und sorabistisch Interessierte [2 zwjazkaj]. Budyšin: LND 1991/1992.

Powšitkowne

ŠOŁTA, Jan – KUNZE, Pětr – ŠĚN, Franc (wud.): Nowy biografiski słownik. K stawiznam a kulturje Serbow. Budyšin: LND 1984.

ŠOŁTA, Dietrich/SCHOLZE, Dietrich (wud.): Die Sorben in Deutschland/Serbja w Němskej. Budyšin: Lusatia 1993.

ŠTŮR, Eudovit: Cesta do Lužic. In: Časopis Českého museum, 1839.

Daj mi jedne jajko – serbski ludowy spěw

Ty sy taj-ka wi-ko-ta-ta ja pak taj-ki nje-jsym

Daj mi je-dne ja - jko daj mi je-dne ja - jko,

daj mi je-dne ja - jko! Jow maš wo-bě dvě!

2. Wšycka rola pódworana, naša ležy pusta. 2x
3. Wšycke džowki wóženjone, naša chójdzi tłusta. 2x
4. Waša mać a naša mać, to stej hłupej kozy. Jedna běha po zokach a druha běha bosy.
5. Tolste riće, ćeńke nohi, to su serbske holcy. 2x
6. Wulku hubu, žane zubu, to su serbske hólcy. 2x
7. Tolste ritki, žane titki, to su serbske holcy. 2x
8. Wulke ložo, žane zbožo, to su serbske hólcy. 2x
9. Dołhe włosy, krótki rozum, to su serbske holcy. 2x
- ...

Refr.: Daj mi jedne jajko 3x. Jow maš wobě dvě.

Palenc – serbski ludowy spěw

Pa - lenc, pa - lenc, tón dyr-bi pi - ty być.

Hdyž ja ni-mam pa-len-ca, to mje bo-li wu-tro-ba

Pa - lenc, pa - lenc, tón dyr-bi pi - ty być.

2. Piwo, piwo, te dyrbi pite być. 2x

Hdyž ja nimam piwa dosć, to mi njem'ža mocy rosć.

Piwo, piwo, te dyrbi pite być.

3. Winko, winko, te pił je hnadny knjez. 2x

Nět smy knjeza wuhnali, winko sami wupili.

Winko, winko, nět pije cyła wjes.

4. Holčka, holčka, ta dyrbi luba być. 2x

Hdyž ja nimam holčičku, to ja ćerpju zrudobu.

Holčka, holčka, ta dyrbi luba być.

5. Žona, žona, ta dyrbi bita być. 2x

Hdyž ja žonu njebiju, to mi rosće přez głowu.

Žona, žona, ta dyrbi bita być.

6. Mužik, mužik, tón přeco luby je. 2x

Mužik přeco luby je, hdyž wón žonu njebije.

Mužik, mužik, tón přeco luby je.

7. Łužica, Łužica, ta dyrbi serbska być. 2x

Hdyž ja nimam Łužicu, to ja randalěruju.

Łužica, Łužica, ta dyrbi serbska być.

Jazykové plánovanie v Lužici

Dalibor Sokolović

Filologická fakulta Univerzity v Belehrade, Belehrad

0. V príspevku sú prezentované úvahy predovšetkým o jazyku Lužických Srbov, slovanskej časti autochtónneho obyvateľstva dnešnej Lužice, ktorá v geopolitickom usporiadaní Európy figuruje ako región v rámci dvoch nemeckých spolkových krajín, Saska a Braniborska.

1.1. Termín jazykové plánovanie ako základnú doménu jazykovej politiky¹ používam v interpretácii D. Škiljana (1998), resp. J. Fishmana (1978), ako množinu metodologických (v prvom rade lingvistických) postupov, určených na usporiadanie jednej z variét jazyka² na potreby verejnej komunikácie.

1.2. Jadro práce predstavuje analýza procesu korpusového plánovania dvoch lužickosrbských spisovných variét. O statusovom plánovaní v zmysle výberu a aplikovania zákonných a politicko-ekonomických mechanizmov sa už dosť písalo (uvediem len niektoré diela: Elle, 1995 a 2003; Serbščina, 1999; Šewc, 1977) a omnoho intenzívnejšie oficiálne i neoficiálne ústne debatovalo.

2.1. Lužickosrbská menšina v Nemecku tvorí menšinové dvojjazyčné rečové spoločenstvo. Vplyv menšinovej situácie a dvojjazyčnosti sa prejavuje v nedostatočnej jazykovej kompetencii, striedaní kódov, rapídne dochádza k výmene jazyka vo všetkých varietách systému. Takýto stav sa dá vysvetliť pôsobením početných jazykových a mimojazykových činiteľov (napr. kolonizácia a industrializácia po druhej svetovej vojne, spoločný denotatívny systém, zmeny politicko-spoločenského zriadenia³ atď.) Preto sa lužickosrbské rečové spoločenstvo často interpretuje ako časť nemeckého rečového spoločenstva. (Abdel Al, 1996, s. 25)⁴. To znamená, že lužickosrbské rečové spoločenstvo má vlastnosti **heterogénneho jazykového dualizmu**⁵ (Abdel Al, 1995, s. 418).

¹ D. Škiljan (1988, s. 8) pojem jazykovej politiky definuje ako „skup racionalnih i uglavnom institucionalizovanih postupaka kojima neko društvo utječe na jezične oblike javne komunikacije i na formiranje svijesti svojih sudionika o tim oblicima“. K tomuto ešte porov. Lj. Rajić (1983).

² O termíne „varieta“ (Lanstyák, 2002, s. 411).

³ Azda najpresvedčivejší príklad je z obdobia po druhej svetovej vojne – „Heslo ‚Lužica budže dwurěčna‘ je wopačne, ma rěkač – ‚Lužica budže socialistiska‘“ (Serbščina, 1998, s. 29)

⁴ A s ktorým tvorí širšie rečové spoločenstvo (regionálne chápané, „saské“), pre ktoré je charakteristický asymetrický bilingvizmus, len sporadicky symetrický.

⁵ Podľa toho, či sú jazyky, ktoré sa nachádzajú vo vzťahu dualizmu bližšie lingvonealologicky zviazané alebo nie, (Mariam Abdel Al, 1995, s. 418) rozlišuje dve kategórie jazykového dualizmu: homogénny a heterogénny.

2.2. Pre dnešnú jazykovú situáciu v Lužici je relevantný fakt, že sa proces kodifikácie lužickej srbčiny⁶ od samých začiatkov dodnes vyznačuje:

- 1) úzkou spätosťou kodifikácie s konfesionálnymi činiteľmi⁷ a
- 2) explicitnou štandardizáciou odlišnou vo veľkej miere od úzu.

Pri výbere bázy pre spisovný jazyk na jednej strane išlo o exkluzívnosť, inštitucionalizáciu podľa „slovanského“ vzoru (predovšetkým českého a poľského), purizmus zameraný proti germanizácii, kým na druhej strane zaznamenávame snahu o spisovnú varietu blízku národnej reči, prirodzenosť, spontánnosť, svojráznu „proletarizáciu“. Úlohu jazykových plánovačov pritom mali predovšetkým jednotlivci (napr. Michal Horník⁸, J. A. Smolef⁹, H. Zejler¹⁰, J. B. Čišinski¹¹, A. Sykora, Michał a Anton Nawka¹² a i.) a v poslednej dobe i organizácie (Serbska řečna/rěčna komisija¹³, časopisy Serbske nowiny, Serbska šula, Wuhladko a pod.).

2.3.1. Pre dnešnú lužickú srbčinu je tiež charakteristická vlastnosť **homo-génneho jazykového dualizmu** (podobne pomerom napr. v srbskom spoločenstve v XVII. a XVIII. st. K tomu bližšie porov. M. Abdel Al, 1995). Spisovný jazyk v dualizme takéhoto typu má predovšetkým kultúrny význam, vyskytuje sa výlučne v písomnej a formálnej ústnej sfére komunikácie (H-variant), kým vo všetkých iných sférach komunikácie (existujúcich) vystupuje nárečie alebo varieta (L-variant) vytvorená v priebehu prirodzenej, spontánnej, implicitnej štandardizácie¹⁴. Tieto dva varianty, H a L, sú vo vzťahu komplementárnej funkčnosti.

2.3.2. H. Faska ešte r. 1973 tvrdil, že existuje samostatná nadregionálna nespisovná jazyková forma¹⁵, jednoznačne konštatujúc, že sa univerzálne a re-

⁶ Kodifikácie, ktorá sa považuje za dosť úspešnú – spisovná lužická srbčina je „jeden z najlepšie vyvinutých menšinových jazykov“ (Serbščina, 1998, s. 29)

⁷ Výstižný príklad k tomuto tvrdeniu predstavuje situácia v XVII. st., keď – podobne situácii na Slovensku a vo viacerých ďalších prostrediach v XIX. st. – nastali dve kodifikácie, Ticinova (jazyka katolíkov) a Frenclova (evanjelickej lužickej srbčiny).

⁸ Petr, 1977.

⁹ Smolef, 1859.

¹⁰ Zejler, s. a. a O. Wićaz, 1955.

¹¹ Čišinski, 1974.

¹² Nawka, 1921.

¹³ Od založenia r. 1959 do znovuzjednotenia Nemecka existovala len jedna komisia s dvoma podkomisiami, teraz sú to dve samostatné jednotky.

¹⁴ Príklady tejto formu sa okrem v každodennom neformálnom ústnom kontakte môžu nájsť aj v písanej forme, napr. na stránkach <http://www.internecy.de/>. Ranko Bugarski (1996, s. 163) v tejto súvislosti tvrdí, že „normu poseduju ne samo standardizovani nego i svi drugi idiomi, uključujući i nepisane dijalekte i govore, pa čak i kreolizovane jezičke tipove“.

¹⁵ Táto varieta sa interpretuje ako „wobchadna forma serbščiny“ (Serbščina, 1998, s. 141). Jej osobitosti sú: a) vyslovovanie y po labiálnych spoluhláskach ako [ó], resp. [o] (napr. *Mó smó Serbja* vs. *My smy Serbja*), b) zvýšená frekvencia datívovej pádovej

gionálne navzájom nevylučujú (Faska, 1973, s. 130). Tak isto si všíma, že vtedajší (to platí aj dnes) spisovný hornolužickosrbský jazyk pokračuje v tradícii spisovného variantu jazyka evanjelických Lužických Srbov, kodifikovaného na podloží nárečí okolo Budyšina, kým katolícky variant nemá v zásade žiadny väčší vplyv (Faska, 1973, s. 127 a 128). Príčiny boli demografického (do polovice minulého storočia katolícka komunita bola výrazne menej početná než evanjelická) a sociálno-ekonomického rázu.

2.3.3. Bolo, v terajšej dobe je, rozhodne aj bude čoraz viac Lužických Srbov, ktorí sa nepovažujú za ozajstných Nenemcov (Brozović, 1998, s. 175). Ale hlavné, aktívne jadro lužickosrbského národného života (v reálnej forme) sa dnes už nenachádza v Budyšine, posunuté je na severovýchod do „katolíckej“ Lužice, medzi mestá Kamjenz a Kulow.

3.1. Katolícka časť Lužických Srbov (medzi ktorými aj inteligencia) veľmi ťažko akceptujú odporúčanú normu, často ju dokonca vo verejných prejavoch nahrádzajú nemeckou. Bezpochyby nie len pre spomenutý problém, ale podľa môjho názoru je najvyšší čas, aby sa pristúpilo k fázam evaluácie a rekonštrukcie normy¹⁶ a zosúladiť normu so skutočným stavom.

3.2.1. Proces jazykového plánovania by mal byť uskutočnený na základe živých dialektov v miere, ktorá vyhovuje istej spoločnosti. Táto téza sa najlepšie dá ilustrovať na príklade jazykovej reformy Ivara Aasena, ktorý po bystrej analýze aktuálnej problematiky dokázal vo vtedajšej nórskej spoločnosti (XIX. st.) iniciovať používanie spisovného jazyka so živou dialektovou bázou namiesto nanútenej 400 rokov starej dánčiny (Haugen, 1987, s. 630).

3.2.2. Úprava základu normy so skutočnou jazykovou situáciou je nevyhnutná, pokiaľ sa chce prospešne využiť aj finančný potenciál (zo strany nemeckých vlád) v rámci aktuálnych revitalizačných procesov (napr. Witaj-projekt, www.witaj.de a v Šatava, 2000).

3.2.3. Pravdaže, netýka sa to len racionálneho využívania materiálnych podmienok. Spisovný jazyk u Lužických Srbov, obdobne situácii vo väčšine slovan-ských prostredí, hrá najvýznamnejšiu rolu v definovaní etnicity. Podľa výsledkov výskumu L. Elu z r. 1984 74 % respondentov a až 91 % z r. 1998 hodnotí jazyk ako najdôležitejší komponent svojej etnickej identity. Často sa v súvislosti s tým hovorí aj o svojráznom jazykovom nacionalizme (Ela, 2003, s. 8).

3.3. Rekonštrukciou normy a kodifikáciou zároveň aj na dialektoch katolíckej časti spisovná lužická srbsčina by oveľa prirodzenejšie a jednoduchšie prešla zo štádia voliteľného do štádia povinného komunikačného prostriedku.

4. Čo sa týka dolnolužickej srbsčiny, dualizmus, ktorý je prítomný v hornolužickosrbskom rečovom spoločenstve, v dolnolužických reláciách neregis-

prípomy -ej oproti spisovnému tvaru -u pri podstatných menách stredného rodu, c) používanie nesklonného adjektívneho relatívneho zámena *kiž* namiesto spisovného *kotryž* v určitých pozíciách atď.

¹⁶ Podľa schémy štrandardizácie M. Radovanovića (1986, s. 190).

jeme¹⁷. Spisovná varieta dolnolužickosrbského jazyka sa oveľa viacej opiera o tradíciu literárneho jazyka, než o geografické dialekty, neoficiálne verejné komunikačné akty takmer ani neexistujú (Serbščina, 1998, s. 142). Inteligencia vo vzájomnej nadregionálnej komunikácii používa alebo spisovnú formu alebo nárečie. Okrem toho, v podobe, v ktorej existoval pred industrializáciou, jazyk „braniborskej“ časti Lužických Srbov sa, bohužiaľ, už len dokumentuje pre nasledujúce generácie.

Literatúra

ABDEL AL, Mariam: Dyglosja serbska jako wynik ideologizowania języka (charakterystyka typologiczna serbskiej sytuacji językowej XVIII i XIX wieku). In: *Prace filologiczne* XL. Warszawa 1995, s. 417 – 432.

ABDEL AL, Mariam: Wpływ polityki językowej na procesy standardyzacyjne (na przykładzie Łużyc i Śląska). In: *Sprawy Łużyckie w ich słowiańskich kontekstach*. Warszawa: Instytut Filologii Słowiańskiej UW – Maćica Serbska 1996, s. 23 – 34.

BROZOVIĆ, Dalibor: Etničnost i jezik: uvodno razmatranje. In: *Etničnost, nacija, identitet*. Hrvatska i Evropa. Ed. R. Čičak-Chand – J. Kumpes. Zagreb 1998.

BUGARSKI, Ranko: Jezik u društvu. Beograd: Čigoja 1996. 262 s.

ČIŠINSKI, Jakub Bart: Hlosy ze Serbow do Serbow. In: *Zhromadžene spisy*. zv. VIII, Budyšin: LND 1974. s. 10 – 18.

ELLE, Ludwig: Sprachenpolitik in der Lausitz. Budyšin: LND 1995. 280 s.

ELA, Ludwig: Rěčna politika w programach mjeńšinowych organizacijow. In: *Rozhlad*, 2003, roč. 53, č. 1, s. 7 – 11.

FASKA, Helmut: Dialektny zakład hornjoserbskeje spisowneje rěče a wutworjenje wobchadneje serbščiny. In: *Говорните форми и словенските литературни јазици*. Skopje: MANU 1973, s. 127 – 131.

FISHMAN, Joshua A.: Sociologija jezika: interdisciplinarni društvenonaučni pristup jezika u društvu. Sarajevo: Svjetlost 1978. 269 s.

HAUGEN, Einar: Language Planning. In: *Sociolinguistics. An International Handbook of the Science of Language and Society*. Ed. U. Ammon – N. Dittmar – K. J. Mattheier. Berlin – New York: Walter de Gruyter 1987. s. 626 – 637.

LANSTYÁK, István: Maďarčina na Slovensku – štúdia z variačnej sociolingvistiky. In: *Sociologický časopis* 38, 4. Praha: Sociologický Ústav AV ČR 2002, s. 409 – 427.

NAWKA, Michał: Przewodnik po serbščinje. Budyšin: Maćica Serbska 1921. 50 s.

PAULSTON, Christina Bratt: Linguistic Minorities in Central and Eastern Europe: An Introduction. In: *Linguistic Minorities in Central and Eastern Europe*. Ed. C. B. Paulston – D. Peckham. Multilingual Matters: 109. Clevedon – Philadelphia – Toronto – Sydney – Johannesburg 1998. s. 1 – 17.

PETR, Jan: Michał Hórník a spisowna serbščina. In: *Sorabistiske přednoški 1977*. Lipsk – Budyšin: LND 1977. s. 48 – 53.

¹⁷ Zaujímavý je pomer hornolužická/dolnolužická srbščina, ale tiež sociálny konflikt evanjelici/katolíci v rámci hornolužickej komunity, ktorý potvrdzuje tézu C. B. Paulstonovej (Paulston, 1998, s. 1) o prvoradom rozdeľovaní etnických skupín na dominantné a nedominantné. O intenzívnom vplyve hornolužickej srbščiny (samým tým aj v iných sociálnych sférach popri jazykovej) na dolnolužickú informuje A. Pohončowa (2000).

PORĘBSKI, Andrzej: Europejskie mniejszości etniczne, geneza i kierunki przemian. Kraków: PWN 1991. 180 s.

RADOVANOVIĆ, Milorad: Sociolingvistika. Novi Sad: Dnevnik, Književna zajednica Novog Sada 1986. 305 s.

POHONČOWA, Anja: Procowanja wo psibliženje gorno- a dolnoserbskego pšawopisa po lěše 1945. In: Lětopis, 2000, č. 1, s. 3 – 21.

RAJIĆ, Ljubiša: Teorijske osnove planiranja jezika. In: Jezik u savremenoj komunikaciji. Beograd: Centar za marksizam Univerziteta u Beogradu 1983. s. 174 – 194.

Serbščina. Ed. H. Faska. Opole: Instytut Filologii Polskiej 1998.

SMOLEŘ, Jan Arnošt: Přichodny čas serbskeho słowjesa. In: Lětopis Mačicy Serbskeje 1859, s. 7 – 14.

ŠATAVA, Leoš: Zachowanie a rewitalizacja identity a rěče etniskich mjeńšin: Aktualne trendy a prócowanja. Budyšin: Serbski institut 2000. 65 s.

ŠEWC, Hync: Wuwiće spisowneje rěče pola Łužiskich Serbow. In: Sorabistiske přednoški 1977. Lipsk – Budyšin: LND 1977, s. 28 – 47.

ŠKILJAN, Dubravko: Jezična politika. Zagreb: Naprijed 1988. 161 s.

WIĆAZ, Ota: Handrij Zejler a jeho doba. Spisy Instituta za serbski ludospyt. Budyšin: Nakład Domowiny 1955. 87 s.

Wozjewjenja hornjoserbskeje rěčneje komisije. Nowo doba 30. 5. 1962.

Wuhladko 1. Literarny almanach. Budyšin: LND 2000. 87 s.

ZEJLER, Handrij: Zhromadžene spisy. Budyšin: LND s. a. 304 s.

Vokality a suprasegmentálny profil bežných rečových komunikátov v obci Veľká Lipnica

Daša Sloviková

Filologická fakulta Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Štúdia predstavuje čiastkový sociolingvistický výskum, ktorý sa uskutočnil v poľskej obci Veľká Lipnica. Objektom skúmania bol autentický, živý hovořený komunikát v presne vymedzenej komunikačnej situácii. Skúmali sme rečové komunikáty z hľadiska ich fonických osobitostí. Fonická jazyková rovina je najdynamickejšia a najvýraznejšie podlieha tlaku jazykov, v našom prípade ide o slovenčinu a poľštinu. So zvukovou elementárnou rovinou sú späté i suprasegmentálne javy. Na výskum sme si vymedzili tie skupiny intonačných prostriedkov, ktoré najviac podliehajú vzájomnej jazykovej a komunikačnej interakcii. Za cieľ sme si vytýčili opísať získaný materiál, analyzovať rečové správanie v komunikátoch najstaršej a najmladšej vekovej generácie a upozorniť na jej zvláštnosti. Všimli sme si, ako a prečo komunikanti tvoria a využívajú reálnu konšteláciu výrazových prostriedkov a postupov, a to na ich vzájomnom porovnaní. Do úvahy, teda okrem jazykového parametra sme brali i mimojazykový faktor, ktorý sa tiež podieľa na tvorbe reálneho komunikátu.

Pri opise vokalickeho systému komunikátov najstarších a najmladších obyvateľov Veľkej Lipnice sme vychádzali z porovnania slovenského a poľského jazyka. Pri analýze sme brali na vedomie artikuláciu aj akustickú zložku materiálu.

Poľský vokalicový systém je strohejší ako slovenský. Vokály nemajú kvantitu, v systéme absentujú diftongy. Vo vokalicom inventári sú nosovky ɛ a ą na ústupe, dochádza k ich rozkladu na vokál a nazálny konsonant. Posilnila sa pozícia [y], kedysi sa táto fonéma chápala ako kombinatórny variant [i], no v súčasnosti tvorí opozíciu fonéma/fonéma. Tieto zmeny sú pomerne nové a nie každý užívateľ jazyka je s nimi oboznámený.

1.1. Vokalicový profil bežných rečových komunikátov najstarších respondentov

[a] – jej výslovnosť je identická s oboma jazykmi. Realizuje sa ako nízka a stredná samohláska. Výslovnostný variant [ɑ] je pozične je obmedzený, jeho výslovnosť je medzi [a] – [o].

[e] – výslovnosť je identická s oboma jazykmi. Definujeme ho ako predný, prostredný vokál, zmäčkujúci predodasnové fonémy. Tento jav možno klasifikovať ako slovenský (zmäčkovanie [d], [t], [n], [l] po [e], [i]) alebo ako poľský (mäkkość v slovných spojeniach tohto typu sa zapisuje graficky ako ie, kde [i] je mäkkostný znak).

[i] – artikulácia tohto vokálu je podobná slovenskej, ale nie je dôsledná. V poľskom jazyku má funkciu grafického znaku, zmäčkuje. Vo výslovnostnej opozícii tu stojí [y]. V spisovnej slovenčine sa nerozlišuje medzi výslovnosťou [i] / [y] ako v poľskom jazyku.

[y] – zvuk vokálu je hlbší a temnejší, ale nie taký ako v poľskom jazyku. Artikulačne stojí medzi slovenským [i] a poľským [y], vyskytuje sa po tvrdých i mäkkých spoluhláskach. Hoci má menšiu distribúciu ako [i], považujeme ho za samostatnú fonému, ktorá sa nevyskytuje v skupine najmladších.

[o] – v systéme má pozíciu zadného, prostredného vokálu, pri výslovnosti nie je dôsledná labializácia.

[u] – artikulácia je podobná slovenskej samohláske [u]; zadná, vysoká.

Pri nazálach [ã] a [ẽ] dochádza k ich rozkladu na vokál a nazálny konsonant (napr. [moŋke], [pieŋtʲɛ]), ktorý je podobný slovenskému zadopodnebnému [ŋ]. Pri výslovnosti na konci slova dochádza k modifikácii [ã] na [o], [ã] na [ou] a [ẽ] na [e].

Všetky samohlásky majú širšiu distribúciu, lebo nahrádzajú pôvodnú dĺžku. Diftongy klasifikujeme v komunikátoch ako slovensko-poľský prvok. Artikulačné rozpätie dvojhlások nie je také ako v slovenskom jazyku, v rozpätí i-ovej a uo-ovej oblasti fungujú podobné artikulčné prvky [v] a [j]. V replikách sa síce vyskytuje dvojhlásková artikulácia, ale nejde o diftongy, ale mäkkostný znak [i] a samohlásku. Usudzujeme tak na základe toho, že takéto spojenia sa

nachádzajú v zvukových radoch poľského jazyka. Takúto striedavú a nedôslednú výslovnosť považujeme za individuálny prvok u hovoriaceho.

Fonologická dĺžka vo vokalickej systéme zanikla. Predĺženie má viacero modifikácií, napr. dôraz, prízvuk a i., alebo ako nenáležité dĺženie. Z analýzy vyplýva, že systém má 6 samohlások { [a], [e], [i], [y], [o], [u] a variant [α].

1.2. Vokálny profil bežných rečových komunikátov najmladších respondentov

[a] – výslovnosť je identická s oboma jazykmi, nestretávame sa tu s jej výslovnostným variantom ako u najstarších komunikantov.

[e] – nie je frekventovaná samohláska, v komunikátoch sa realizuje ako stredná predná samohláska.

[i] – považujeme ju za samostatnú samohlásku; jej realizácia je v súlade s poľštinou aj slovenčinou.

[y] – artikulácia je tvrdšia ako [i], v komunikátoch môžeme postrehnúť rozdiely vo výslovnosti; má nižšie postavenie, jej realizácia je odlišná ako u najstarších komunikantov.

[ø] – z artikuláčného hľadiska ide o výslovnostný variant, jeho výslovnosť sa pohybuje medzi [y] – [e], je temnejšia; nestretávame sa s ním u komunikantov najstaršej skupiny.

[o] – ani pri tejto realizácii nedochádza k dôslednej labializácii, čo je charakteristické pre obe mikrosociety.

[u] – pri porovnaní s komunikátmi najstarších obyvateľov je výslovnosť zadnejšia, viac sa približuje k poľskému jazyku.

Osobitnú pozornosť si vyžadujú nosovky. Ich bifonematický charakter hodnotíme ako výskyt dvoch samostatných foném, vo výslovnosti dochádza k rozkladu na vokál a nazálu. V porovnaní s komunikátmi najstarších hovoriacich výslovnosť je dôslednejšia na konci slov, ktorú sme zaznamenali pri [ě], kde ide o vplyv poľštiny. Na základe ojedinelého výskytu neradíme nosovky do vokalickej systémy. V komunikátoch nefunguje fonologická kvantita, t. j. protiklad dlhého a krátkeho vokálu. Ak sa niekde vyskytla dĺžka, môžeme ju charakterizovať ako predĺženú výslovnosť, ktorá vzniká vplyvom suprasegmentov. Diftongy nie sú prítomné, ide o spojenie hlások diftongického charakteru. V niektorých prípadoch výslovnosť diftongov klasifikujeme ako jotáciu.

Komunikáty najmladších obyvateľov môžeme charakterizovať ako poľské. Vyskytujú sa v nich prvky, ktorých výskyt nie je markantný; považujeme ich za individuálne (napr. výslovnosť [ě] na konci slov), preto ich do systému nezaraďujeme.

Zo suprasegmentov najväčšiu pozornosť sme venovali **prízvuku, pauze, melódii a dôrazu**; najčastejšie sa vyskytujú v komunikátoch, najviac podliehajú zmenám a vplyvom, ktoré sú spôsobené cudzími prvkami.

V slovenčine je prízvuk stály, viazaný na prvú slabiku. Hlavný prízvuk ja slabý, mierne dynamický a má delimitatívnu funkciu. Vedľajší prízvuk vo viacslabičných zvukových radoch je na predposlednej slabike slova, v slovných spojeniach je na prvej slabike druhého slova.

Podobne ako slovenčina, aj poľština má stály prízvuk. V poľskom jazyku je však viazaný na predposlednú slabiku. Z morfológického hľadiska je pohyblivý, pretože je prenosný. Hlavný prízvuk v porovnaní so slovenčinou je dynamickejší, výraznejší a stojí na penultime, pretože poľština nemá fonologickú kvantitu. Vedľajší prízvuk je založený na intenzite, stojí na začiatku slabiky. Ide o určité zdôraznenie zo strany hovoriaceho, prozodické exponovanie. Proparoxytonón (prízvuk na tretej slabike) je prítomný vo viacslabičných zvukových jednotkách (porov. Duckiewicz – Sawicka, 1995, s. 177).

Slovenčina a poľština majú odlišné rytmické usporiadanie, v poľskom jazyku majú prízvučné slabiky vyšší tón ako neprízvučné. Dôraz je výrazné melodické vyzdvihnutie niektorej časti výpovede; extrémny dôraz je emfáza (citový dôraz). Prestávka vo výpovedi je fyziologického a významového charakteru. Fyziologickou prestávkou sa prerušuje výpoveď, kde hovoriaci nestačí s dychom a významovou sa poukazuje na hranice slov alebo viet. Melódiou sa naznačuje modálnosť vety; tradične sa rozoznáva konkluzívna kadencia (klesavá), antikadencia (stúpavá) a semikadencia.

2.1. Suprasegmentálne prostriedky v komunikátoch najstarších komunikantov

Prízvuk sa ustálil na prvej slabike, sporadicky sa ešte vyskytuje na penultime. V poľskom jazyku je prízvuk pohyblivý, kým slovenčina ho má ustálený. Na uplatňovaní prízvuku badať vplyv slovenského jazyka. Dôrazom sa vyzdvihujú dôležité časti vo výpovedi, na niektorých miestach sa vyskytuje emfáza.

Predĺženie výslovnosť chápeme ako istý druh zdôraznenia a pauzy. Ide o funkčný časový vektor, ktorý hovoriaci používa na výber jazykových prostriedkov. Pauza podľa trvania je krátka a dlhá, ide o fyziologickú pauzu a tzv. pauzu z váhania (Findra, 1983, s. 66).

Melódia je u každého respondenta individuálna. Výskumom bolo zistené, že ženy majú melodickejší prejav ako muži. Najčastejšie je zastúpená klesavá a stúpavá intonácia.

Znalosť ortoepickej normy u komunikantov tejto časti vekového spektra obyvateľov Veľkej Lipnice je na takmer nulovej úrovni. Ich rečové komunikáty obsahujú prechodné prvky, ktoré tvoria súčasť zmiešanej variety.

Podľa nášho názoru tento stav je priamym dôsledkom spoločenských okolností, v ktorých sa formovala mikrosocieta a vekovou hladinou respondentov. Väčšia časť respondentov totiž individuálne/sociálne pôsobí v rovnakom prostredí (od detstva až po „tretí vek“). Ak sa členovia sociálnej skupiny zdržiavali iba v rodnom mikroregióne, zmeny v ich rečových komunikátoch

vznikali pomaly. Najväčší vplyv na výslovnosť mali dvojajazykové (slovenské i poľské) masmédiá. Z nich čiastočne môžeme vylúčiť tlač – nie všetci respondenti vedia čítať.

Skúmaná mikrosocieta tvorí uzavretý celok so svojím špecifickým jazykom. Spontánnosť ako jeden zo základných parametrov hovoreného jazyka je prítomná v komunikáte každého respondenta. Hovoriaci sa nezamýšľajú nad tým ako, ale čo povedia. Sústreďujú sa teda na naplnenie komunikačných zámerov.

2.2. Suprasegmentálne prostriedky v komunikátoch najmladších komunikantov

Hlavný prízvuk sa nachádza na penultime a vedľajší vo viacslabičných slovách na prvej slabike. Dochádza k predĺženiu samohlások, na ktorých je rématický (intonačný) prízvuk; možno teda hovoriť o istej pseudokvantite. Vetná aktualizácia prízvuku je založená na dôraze, zosilnenie slova, ktoré má v prejave význam.

Melódia vety je dynamická, sprevádzaná rôznou výškou tónu. Nositelia poľského jazyka majú melodickejší prejav, niekedy až tzv. spevný, v porovnaní napr. so slovenčinou. Táto vlastnosť sa vzťahuje aj na komunikáty skúmaných komunikantov. Najčastejšie sa vyskytuje stúpavá a klesavá intonácia.

Výpovede na základe pauzy nie sú segmentované v takej miere ako u najstarších komunikantov. Prejav je podaný v rýchlom tempe. Pri výskyte pauzy môžeme uvažovať o fyziologickej pauze, keď sa potrebuje komunikant nadýchnuť, alebo pauze z váhania, ktorá niekedy trvá dlhšie.

Potvrdila sa hypotéza, že hovoriaci najmladšej skúmanej skupiny tvoria komunikáty s prevahou poľských prvkov. Táto mikrosocieta sa jazykovo vyvíja; z psychologického hľadiska ide o skupinu ľudí vo veku, keď prijíma automaticky a neuvedomene isté skutočnosti, v našom prípade jazyk, resp. niektoré cudzie prvky; v tomto vekovom období najviac podlieha vplyvu okolia. Väčšiu časť svojho dňa trávi v školskom prostredí (po vyučovaní v krúžkoch a pod.), kde sa komunikuje poľštinou, inou, ako rozprávajú najstarší obyvatelia, inou, ako ich rodičia. Aj v ich komunikátoch sa nachádzajú odlišné prvky, ktoré sú výsledkom kontaktu s inými generáciami, ale ich výskyt nie je systematický.

Spolužitie dvoch okrajových mikrosociet je prirodzené, ako aj ich spoločné dorozumievanie. Skutočnosť, že lokalita je ich integrujúcim prvkom, predpokladá prirodzenosť vzájomnej komunikačnej väzby. Ku konkrétnej realizácii rečových väzieb komunikantov na dva systémy dochádza pri kontakte dvoch skupín s odlišným komunikačným registrom a ich schopnosť nadviazať a prispôbiť svoj rečový aparát tak, aby komunikácia bola úspešná. Pri kontakte si ani jedna z mikrosociet neuvedomuje rečovú disparátnosť do takej miery, ako by sa očakávalo. Kolízia v komunikácii predpokladá asimiláciu komunikátov oboch zúčastnených strán, ak chce predísť nedorozumeniu. Niektorí responden-

ti žijú so svojimi príbuznými v jednej domácnosti; u nich predpokladáme väčšiu mieru prirodzenosti pri nadväzovaní komunikácie ako u tých, ktorí žijú sami. V skúmanej lokalite existuje vedľa seba viacero rečových systémov; pri medzigeneračnom dorozumívaní teda dochádza k prirodzenému kontaktu dvoch jazykových útvarov. Naším úsilím bolo rozpracovať komunikáty respondentov a ich špecifiká z takmer každého uhla pohľadu.

Nedá sa prehliadnuť časový faktor, ktorý vplýva na komunikáty. So zaniakajúcou najstaršou generáciou odchádza do minulosti jej jazyk, ktorý považujeme istým spôsobom za jedinečný. Najmladšia generácia je nositeľom prestížnej formy národného jazyka na tomto území. V jej komunikátoch prevládajú poľské prvky, kde sa prejavila expanzívna vlastnosť, typická pre poľský jazyk. Na základe tejto charakteristiky predpokladáme dominantnosť poľštiny, ktorá bude postupne prenikať do iných jazykových, resp. rečových útvarov.

Ukážka z transkripcie nahrávky:

január 2001, dopoludnie, neoficiálne, spontánne prostredie

E. Z. (83) – základné vzdelanie (5 tried), povoláním murár. Počas vojny slúžil v slovenskom a poľskom vojsku. Rozpráva o vojne, ide o voľný monológ v jeho rodinnom prostredí.

1. no: "za staropoljske byla tu "trohe "bjeda | bo ñe "bywo "zaropkuf to by "bylo inatçe "gospodarka: "dobrA | alje "zaropkuf u nas "ñebylo "ñijakjix ||
2. "Zelo Se "tiljko: "z gospodarkji || no a: tso "ještše "takiego tso bi to "bywo "take "va:žñejše "pšipadi na |
3. tak "požontki "byly | "ljepše jako "ďiš | "distsipljina: | to byla "ljepso: || no a: potim ||
4. potim "ke pšišuo "slovensko to ja mal "dvatsacjedem "rokuf ||
5. no "za slovienska no || "narukoval som "na vojnu i bol som "štiri "roki | "na vojñe || bol som "v rusku "na fronce | "rañeni "tši krac | "rañeni som "pšišel "na slovensko "do bratislavi i: tam som bol "vilčeñeni ||
6. ja: | "s vojni "vručiu "akurat | "pšet frontem jak tu "mñal "pšiš "fronta "ñe-bylem "f domu bo "pul roku "pšetim a "potem "pšihodžiwa tu "do ljipñitše fronta

Parametre komunikačnej situácie:

- minimálna gestikulácia,
- výrazný hlasový fond,
- spočiatku nespemý,
- spontánny monológ v domácom prostredí,
- pozorovanie: zúčastnené, neutajené, zámerné, priame,
- doba trvania záznamu: 10 min.,
- doba trvania ukážky: 4 min.

BOSÁK, Ján: Sociolingvistická stratégia výskumu slovenčiny. In: Sociolinguistica Slovaca. 1. Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Zost. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava: Veda 1995, s. 17 – 42. ISBN 80-224-0160-9.

DOLNÍK, Juraj: Spontánne jazykové zmeny a kultivovanie jazyka. In: Jazykovedný časopis, 1997, roč. 48, č. 1, s. 31 – 42.

DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia: Fonologický systém spisovnej slovenčiny a poľštiny z typologického hľadiska. In: Slavica Slovaca, 1999, roč. 34, č. 1, s. 16 – 24.

DUKIEWICZ, Leokadia – SAWICKA, Irena: Fonetyka a fonologia. T. 1 – 2. Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN 1995. 195 s. ISBN 83-01-03601-X.

PATRÁŠ, Vladimír: Sociolingvistický vektor inojazyčných fragmentov a hovorená podoba slovenčiny v meste. In: Acta Universitatis Mathiae Belii. Zborník vedecko-výskumných prác. Red. J. Findra. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela 1992, s. 81 – 92. ISBN 80-85162-41-5.

SABOL, Ján: Grafické a fonické sústavy. In: Studia Academica slovaca. 24. Red. J. Mlacek. Bratislava: Alfa 1995, s. 158 – 163.

ŠVEJČER, Aleksandr Davidovič. – NIKOLSKIJ, Leonid Borisovič: Úvod do sociolingvistiky. Praha: Svoboda 1983. 239 s. ISBN 25-022-83.

Nefonologické krácení ve slovenštině a češtině a rytmický zákon (výsledky experimentu)

Marián Sloboda

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Vliv slovenštiny na zvuk českých promluv Slováků, kteří z nějakých důvodů mluví česky, nebo naopak vliv češtiny na zvuk slovenských promluv Čechů někdy bývá objektem povšimnutí, komentářů atd. nejen ze strany některých jazykových odborníků, ale často i neodborníků. Tento slovenský „přízvuk“ v češtině, resp. český „přízvuk“ ve slovenštině, by přitom podle dosavadní odborné literatury neměl existovat anebo by neměl být nijak nápadný. Dvončová, Jenča a Král' (1969) potvrzují závěry Bohuslava Hály, že realizace slovenských a českých hlásek jsou téměř totožné, a tento závěr se traduje dále. Přesto však existuje i po sluchu nápadný rozdíl mezi zvukem slovenštiny a češtiny (zřejmě s výjimkou češtiny moravské) přinejmenším u zavřených samohlásek, [I] a všech postalveolár. Na rozdíl od segmentální roviny řeči, rozdíly byly zaznamenány v prozodii (srov. Ondrejovič, 1987).

Výzkum zvukové realizace obou jazyků nebyl zřejmě dosud proveden komparativně. Buď výsledky komparativních fonetických výzkumů nepronikly do odborného diskurzu a nejsou v literatuře tradovány, anebo se žádné neusku-

tečnily a odborná (i laická) veřejnost se doposud spokojovala s osobní zkušeností nebo porovnáním výsledků fonetických výzkumů jednoho jazyka s výsledky na nich nezávisle provedených výzkumů jazyka druhého. Tento příspěvek je založen na rozsáhlejší, i když stále velmi parciální experimentální studii (Sloboda, 2003), která vychází z výzkumu pojetého komparativně. Výzkum proběhl v Praze v květnu až červenci 2003.

Podnětem k uskutečnění výzkumu bylo pozorování, že Slováci v českém prostředí snažící se mluvit česky, mají často nápadný „přízvuk“ (způsob artikulace vnímaný komunikačními partnery jako cizí, resp. charakteristický pro odlišnou skupinu, např. etnickou aj.). „Přízvuk“ není sociálně nepodstatným jevem, protože se stává objektem jazykového managementu (srov. Neustupný, 2002): je-li povšimnut, může být pak v dané situaci hodnocen negativně, může být mluvčímu s „přízvukem“ třeba jen dáno najevo povšimnutí „přízvuku“, což se může stát příčinou jazykově interakčního, sociálního problému. Například při svém pobytu na Slovensku po několikaleté době strávené v českém prostředí jsem byl přibuznými v dobré víře vyzván, abych mluvil česky, že mi stejně rozumějí (patrně cítili těžkosti, které jsem měl s mluvením ve slovenštině). Mluvit najednou jiným jazykem s lidmi, se kterými jsem od dětství „přirozeně“ a „samozřejmě“ mluvil výhradně slovensky, bylo pro mě nepředstavitelné. Mluvit na Slovensku na veřejnosti slovensky jsem se pak styděl. „Přízvuk“ mi tehdy způsobil jisté problémy. Bezpochyby může být „přízvuk“ iniciátorem i mnohem hlubších sociálně psychologických problémů, například když je podle něj mluvčí identifikován jako člen sociální skupiny, ke které mají jeho komunikační partneři negativní vztah. Meziskupinové napětí může vytvářet už jen samotná identifikace nositele „přízvuku“ jako člena cizí skupiny. Na druhou stranu může být „přízvuk“ někdy hodnocen i pozitivně a nemusí vytvářet problém. Například v nedávno uvedené filmové pohádce z produkce České televize *Čert ví proč* hraje hlavní postavu slovenská herečka Táňa Pauhofová, která mluví česky. Reakce diváka (divačky) na její „přízvuk“, uvedená na sajtu ČT (viz <http://www.czech-tv.cz/filmy/certviproc/html/index.htm>, stránka otevřena v srpnu 2003), může být snad považována za pozitivní: „Táňa Pauhofová jako Anička je moc hezká, konečně se objevila nová princezna, i když není z Čech. Její lehounký slovenský přízvuk působí roztomile“ (Míša, 3. 3. 2003, 11:56). Potenciálním problémem tu nicméně může být to, že herečka se snažila mluvit česky, a divák/divačka jí vlastně zároveň sděluje, že ve své snaze neuspěla.

Ve tomto příspěvku se však nebudu zabývat tím, co „přízvuk“ v životě lidí a ve společnosti „dělá“, ačkoli to je bezpochyby velmi zajímavé, ale zaměřím se na druhou složku tohoto jevu a budu se snažit v původních zvukových nahrávkách najít něco, čím může být tento „přízvuk“ potenciálně „dělán“. Porovnávání realizací slovenských a českých hlásek už bylo uskutečněno, avšak suprasegmentální rovina byla v komparativní perspektivě zkoumána málo, pokud vůbec. Možná proto například ani vynikající nejnovější učebnice češtiny pro Slováky (Sokolová aj., rkp.) neobsahuje porovnání prozodie obou jazyků,

na rozdíl od morfologie atd. Z bohaté problematiky slovensko-českých prozodických diferencí (Ondrejovič, 1987) jsem se rozhodl zaměřit pouze na **časovou** složku řeči – na **realizaci fonologické kvantity** v obou jazycích. I toto téma je dosti široké a vyžadovalo by několik souborů dat. Zúžil jsem deduktivně výzkum na jeden z diferenčních jevů mezi slovenštinou a češtinou, který zasahuje do zvukové roviny. Je jím stále často diskutovaný **tzv. rytmický zákon** ve slovenštině, který v češtině nemá obdoby. Rytmičtý zákon (neboli slovy Jána Sabola „neutralizácia protikladu kvantitatívnošť–nekvantitatívnošť“) spočívá v tom, že fonologicky dlouhá slabika neumožňuje, aby za ní bezprostředně stála v rámci téhož slova také dlouhá slabika, přičemž za dlouhou slabiku je považována slabika s dlouhým nositelem slabičnosti, tj. dlouhým vokálem, dvojhláskou nebo dlouhou likvidou (viz např. Král, 1983, § 24; Král – Sabol, 1989, s. 321; Pravopis..., 2000, s. 124). Tento text je tedy zároveň i příspěvkem do diskuze o tzv. rytmickém zákoně (dále bez „tzv.“).

Rytmičtý zákon jako zvukový a/nebo morfologický jev – formulace hypotézy

Ve starší odborné literatuře se odborníci o rytmickém zákoně (rytmickém krácení) vyjadřovali především jako o záležitosti artikulace zvl. v rámci diskuze o výjimkách z rytmického zákona, tj. o slovech, která obsahují dvě dlouhé slabiky za sebou. Např. Ján Stanislav (1953) o těchto slovech, porušujících pravidlo „rytmického striedania dĺžok“, uvedl: „V řeči inteligencie takéto tvary zavádzajú. Ťažko sa zžívajú a veľmi ťažko vyslovujú“ (s. 288). Ladislav Dvonč (1955) navázal tvrzením: „Dve jednoduché dĺžky vedľa seba sú ťažké na výslovnosť. ‚Zavádzajú‘, pravda nielen v řeči inteligencie, ale aj iných príslušníkov slovenského jazyka, pokiaľ nie sú z nárečí, kde sú dve jednoduché dĺžky vedľa seba“ (s. 214). Dále pak i Jozef Štolc (Pred úpravou..., 1952 – 53) uvádí k tomuto tématu v souvislosti s přípravami pravidel slovenského pravopisu toto: „Neviem, či je tak nevyhnutne potrebná napr. výnimka v gen. pl. *básní, piesní, tlačiarňí, kázní*, keď rytmický zákon platí v datíve a i v lokáli plurálu tých istých slov (*bášam, básňach* ap.). Bolo by treba uvážiť aj výnimky v lokáli singuláru typu v *listí* a taktiež pri skloňovaní typu *vtáčí*. Ved' vo všetkých týchto prípadoch sa vyslovuje posledná slabika krátko, hoci sa v písme označuje dĺžka. Výnimka je tu teda len v pravopise. A táto pravopisná výnimka nás zvädza dokonca na zlú výslovnosť a na úmyselné nezachovávanie rytmického zákona“ (s. 363). V súčasnosti je rytmický zákon chápán převážně jako záležitost morfonologie, tj. „krácení“ slabičné délky po dlouhé slabice v rámci jednoho slova je determinováno morfonologickou strukturou slova a celkově systémem slovenštiny spíše než tím, že by se dvě dlouhé slabiky vedle sebe těžko vyslovovaly (srov. Kačala, 2003). Toto nicméně nebylo dodnes zřejmě ukázáno na výsledcích empirického výzkumu.

Pro svůj výzkum jsem zformuloval hypotézu, která by mohla osvětlit otázku nejen artikulační (ne)podmíněnosti rytmického krácení, ale i role řečového

zvyku: S ohledem na přítomnost rytmičkého zákona ve slovenštině a jeho absenci v češtině slovenští mluvčí nejsou zvyklí mít dvě fonologicky dlouhé slabiky v jednom slově za sebou, tudíž by je měli realizovat jinak než čeští mluvčí, a protože jsou zvyklí krátit druhou slabiku fonologicky, budou ji krátit i nefonologicky ve výjimkách z rytmičkého zákona. Budou ji nefonologicky krátit více než čeští mluvčí, pokud ti ji krátí také.

Materiál a výzkumný postup

Z několika typů výjimek z rytmičkého zákona (srov. např. Pravidlá..., 2000, s. 125n.) byly vybrány dva typy slov, a to tzv. živočišná adjektiva (vzor *vtáčí*) a genitiv plurálu ženských substantiv. Oba typy slov byly zmíněny v literatuře z 50. let jako slova s artikulačně obtížnými dvěma délkami za sebou, resp. jako neoprávněné výjimky v kodifikaci rytmičkého zákona (viz výše). Konkrétní výběr slov byl determinován především následujícími dvěma požadavky: (1) zvolená slovenská a česká slova měla být fonematically totožná (v mezijazykovém smyslu) a (2) měla mít v obou jazycích stejný význam. Vybrána byla následující slova: *býčí* (adjektivum, nom. sg. masc.), *stráží*, *garáží*, *pláží* a *stáží* (substantiva, gen. pl.). Substantiva se mezi sebou liší v několika vlastnostech považovaných za relevantní pro nefonologické krácení (viz dále): ve slově *garáží* se přízvuk nenachází na první dlouhé slabice jako u ostatních slov; slova *stráží*, *pláží* a *stáží* se od sebe liší konsonanty v praeture, kontextem a stylem textů, do kterých byla zakomponována, a které pak respondenti četli na mikrofon. (Znění textů viz v příloze práce Sloboda, 2003.)

Texty byly sestaveny tak, aby faktory, o kterých je známo, že ovlivňují nefonologické krácení, byly v obou sadách textů (slovenské i české sadě) maximálně podobné. Mezi takové faktory patří slovní druh, typ morfému (kořenové a kmenové versus koncové morfémy), pořadí slova ve větě, hláskové okolí, styl textu atd. (srov. Holčík, 1980; Král, 1983, § 8 – 12; Sabol, 1984; Chlumský, 1928; Palková, 1994, s. 323 aj.). Pozdější analýza materiálu ukázala, že při sestavování textů s ohledem na tyto faktory došlo přesto k následujícímu vážnějšímu opomenutí. V prvním slovenském a českém textu (1s a 1č) ve větě *Pri býčích zápasoch túto istotu nemáte*, resp. *Při býčích zápasech tuto jistotu nemáte*, slovenští mluvčí mohli klást přízvuk nikoli na předložku (*pri/při*), ale až na začátek dalšího slova (*býčích*), což je u slovenštiny známo a což také 10 z 13 slovenských respondentů učinilo (u zbylých tří jsem neměl ohledně místa přízvuku jistotu), zatímco jen 2 z 11 českých respondentů dalo přízvuk na slovo *býčích* a 7 z nich na předložku, jak je to v češtině obvyklé (u zbylých dvou jsem si nebyl místem přízvuku jistý). Místo přízvuku by mělo ovlivňovat nefonologické krácení, protože přízvuk ve slovenštině údajně prodlužuje přízvuknou slabiku více než v češtině (Ondrejovič, 1978, s. 160). To by se mělo projevit u všech zkoumaných slov kromě slova *garáží*, které bylo do materiálu zařazeno právě z důvodu kontroly tohoto faktoru.

Styl textů varioval od publicistického po téměř konverzační styl. Slovenské a české texty měly být co nejpodobnější (aby umožnily porovnávat nejen zvolená slova, ale v případných dalších analýzách řadu jiných zvukových jevů). Nejdříve byl proto sestaven slovenský text, který byl pak přeložen do češtiny. Došlo však k tomu, že styl textu nebyl vždy ideální, ani po zohlednění připomínek testovacích respondentů. Texty jsou tak kompromisem mezi stylistickou přijatelností a požadavkem co největší podobnosti. Celkem bylo ve všech textech (pěti slovenských a pěti českých) dohromady 26 výskytů daných slov. Podrobnější rozdělení slov do textů, počet jejich výskytů a jejich kontexty uvádí tabulka.

Tabulka: Rozdělení slov do textů, počet výskytů položek a kontexty

značka textu	slovo	počet výskytů položek	kontext: česky – slovensky
1č a 1s	<i>býčí</i>	2x <i>býčích</i>	při <i>býčích</i> zápasech – pri <i>býčích</i> zápasoch
		2x <i>býčí1</i>	trval <i>býčí</i> zápas – trval <i>býčí</i> zápas
		2x <i>býčí2</i>	způsobí <i>býčí</i> roh – spôsobí <i>býčí</i> roh
2č a 2s	<i>stráží</i>	2x <i>stráží1</i>	mnoho <i>stráží</i> stálo – mnoho <i>stráží</i> stálo
		2x <i>stráží2</i>	počet palácových <i>stráží</i> vytvořil – počet palácových <i>stráží</i> vytvoril
3č a 3s	<i>garáží</i>	2x <i>garáží1</i>	sedm podzemních <i>garáží</i> v centru – sedem podzemných <i>garáží</i> v centre
		2x <i>garáží2</i>	počet <i>garáží</i> by měl – počet <i>garáží</i> by mal
		2x <i>pláží1</i>	mnoho kamenitých <i>pláží</i> se táhne – mnoho kamenistých <i>pláží</i> sa tiahne
4č a 4s	<i>pláží</i>	2x <i>pláží2</i>	hodně <i>pláží</i> s hrubým pískem – hodne <i>pláží</i> s hrubým pieskom
		2x <i>pláží3</i>	je <i>pláží</i> s tím – je <i>pláží</i> s tým
		2x <i>stáží1</i>	studijních <i>stáží</i> v Americe – študijných <i>stáží</i> v Amerike
5č a 5s	<i>stáží</i>	2x <i>stáží2</i>	ale <i>stáží</i> právě na západě – ale <i>stáží</i> práve na západe
		2x <i>stáží3</i>	kolik je <i>stáží</i> tam (a)nebo tam – koľko je <i>stáží</i> tam alebo tam

Respondenti přečetli jak texty ve svém jazyce, tak texty v tom druhém jazyce nahlas na mikrofon. (Byl pořízen záznam v módu mono přenosným minidiskovým nahrávačem Sony MZ-R909 s kvalitním kondenzátorovým mikrofonom. Záznam byl přehrán se vzorkovací frekvencí 32kHz z minidiskového decku do osobního počítače a uložen ve formátu Wave, ve kterém byl pak analyzován pomocí programu Praat 4.1.) Optimální materiál by sice představovaly neexperimentální,

přirozeně se vyskytující promluvy, avšak za daných okolností nebylo možné najít záznamy promluv, které by obsahovaly fonematically stejná slova ve slovenštině a češtině a byly celkově podobné co do obsahu a stylu.

Nahráno bylo 10 českých a 10 slovenských respondentů jedné věkové skupiny (20 – 26 let, jeden respondent měl 18 a jedna respondentka 31 let). Šlo o vysokoškolské studenty; osmnáctiletý respondent byl studentem gymnázia. Kromě těchto dvaceti „řádných“ respondentů byli nahráni ještě čtyři „mimořádní“ respondenti, kteří se daným parametrem vymykali (důvody viz v následujícím přehledu):

Čeští „řádní“ respondenti, počet: 10 (žijí v Praze nejméně od nástupu na ZŠ).
Čeští „mimořádní“ respondenti, počet: 1 (prvním osvojeným jazykem je slovenština).

Slovenští „řádní“ respondenti, počet: 10:

- ze západního Slovenska – 3,
- ze středního Slovenska – 4,
- z východního Slovenska – 3.

Slovenští „mimořádní“ respondenti, počet: 3:

- ze středního Slovenska – 2 (věk 71 a 49 let, v jednom případě obeznamenost s objektem výzkumu),
- z východního Slovenska – 1 (prvním osvojeným jazykem je rusínština).

Slovenští respondenti, kteří pocházeli z různých míst Slovenska, četli texty nejčastěji v tzv. standardní slovenštině (nacházející se ve stratifikačním modelu slovenštiny mezi spisovnou slovenštinou a substandardními varietami). Standardní slovenština obsahuje regionální prvky; Slančová a Sokolová (1994, s. 226) mluví o třech jejích variantách – západoslovenské, středoslovenské a východoslovenské. Rytmické krácení se vyskytuje ve spisovné slovenštině, středoslovenské variantě standardní variety a středoslovenských nářečích. Možnosti nalézt dostatečný počet respondentů mluvících některou z těchto variet byly omezené, proto byli do výzkumu zařazeni i respondenti z východního a západního Slovenska a respondenti se středoslovenským původem odlišující se od většiny. U této skupiny respondentů se ovšem mohlo ukázat, zda se do zkoumaných řečových aspektů promítá regionální výslovnost, popř. věk, či nikoliv. Celkový počet respondentů byl 24, z nichž každý přečetl všechny slovenské a české texty – celkový materiál tedy tvořilo 624 slov (výskytů). (Podrobný popis přípravy materiálu, výběru respondentů a průběhu nahrávání a analýzy viz u Slobody, 2003.)

Výsledky výzkumu

Po segmentaci úseků řeči a změření délek segmentů – jak samohlásek, tak celých slabik – byly délky prvního a druhého dlouhého segmentu zkoumaných

slov zaneseny pro přehlednost do grafů. Ty jsou použity i v tomto příspěvku (viz grafy na konci textu). Na osu *x* byly vyneseny délky **první** dlouhé samohlásky, resp. slabiky, ve slově a na osu *y* délky **druhé** dlouhé samohlásky, resp. slabiky, ve slově. Body v úhlu svíraném osami *x* a *y* znázorňují hodnoty délek pro jednotlivé respondenty. Jsou tvarově rozlišeny podle regionálního původu respondentů (Česko, západní, střední a východní Slovensko). Hodnotou 0,0 je v úhlu 45 stupňů proložena úhlopříčná čára. To, že se bod nachází **nad** úhlopříčnou čarou, znamená, že respondent, kterému daný bod patří, má kratší **první** dlouhou samohlásku (resp. slabiku) ve slově. Když je bod **pod** úhlopříčnou čarou, znamená to, že příslušný respondent v daném slově vyslovil jako kratší **druhou** dlouhou samohlásku (resp. slabiku). (Grafy pro všechny položky i s tabulkami číselných hodnot viz u Slobody, 2003.)

Na většině grafů je druhá dlouhá samohláska, resp. slabika, zkrácena oproti první u slovenských i českých respondentů přibližně stejně (hodnoty viz u Slobody, 2003). Analýza položek tedy neukázala žádné pravidelné rozdíly mezi slovenskými a českými respondenty, což vyvrací hypotézu – existence rytmického zákona ve slovenštině nezpůsobuje zkracování druhých dlouhých slabik u výjimek z tohoto pravidla a výslovnost dlouhé slabiky po předcházející dlouhé není pro slovenské mluvčí o nic těžší než pro české.

Nicméně jiná situace je u slova *býčí*. U položky *býčích* sice také zřejmě není možné vyčíst z grafů výraznou tendenci (ovšem jak bylo uvedeno výše, umístění přízvuku ve slovenském a českém textu bylo odlišné). Větší rozdíly se však vyskytly u ostatních položek slova *býčí* (viz grafy 1, 2 a 3 na konci článku, které znázorňují výsledky při čtení ve vlastním jazyku respondentů). Většina slovenských mluvčích zde krátí druhou dlouhou samohlásku, resp. slabiku, více než čeští mluvčí. Výjimkou jsou dva slovenští respondenti, kteří vyslovují slovo *býčí* jako [byčí]. Jde o 71-letou, „mimořádnou“ respondentku ze středního Slovenska a respondenta z Nitry, který na rozdíl od ostatních západoslovenských respondentů nikdy nežil v Bratislavě. Dva další respondenti mají podobnou výslovnost jen při čtení těchto slov v češtině. Pocházejí ze stejné oblasti jako ona „mimořádná“ respondentka (Liptovský Mikuláš) a jsou vzdálenými příbuznými. Možným vysvětlením výslovnosti [byčí] je, že dané adjektivum se v jazykovém prostředí, jehož řeč si tito čtyři respondenti osvojili, derivuje stejně jako u slova *slimák* (*slimačí*), tzn. že krátkost první samohlásky je tu snad fonologická.

Zůstává ovšem otázkou, proč dochází k rozrušení mezi českými a slovenskými respondenty jen u slova *býčí*. Možným vysvětlením je, že toto slovo se od ostatních vybraných slov odlišuje tím, že jde o adjektivum, a krácení druhé dlouhé slabiky v adjektivech, zvl. v adjektivní koncovce (ať už stojí ve druhé, třetí či další slabice ve slově) je pro slovenštinu doloženo (srov. Holčík, 1980; Král', 1983, § 8; Sabol, 1984). Pro češtinu je také doloženo nefonologické krácení, jde ale s největší pravděpodobností o jiný typ nefonologického krácení, které se týká i sloves a substantiv i nekoncovkových morfém (typy *říkám* – *řikam*, *nevím* – *nevim*, *polívka* – *polivka* aj., srov. např. Palková, 1994, s. 323; Chlumský, 1928).

Kromě hypotézy se v materiálu rovněž nepotvrdilo jednoznačně, zda přízvuk ve slovenštině prodlužuje přízvučnou slabiku více než v češtině (srov. Ondrejovič, 1978, s. 160). Ačkoli slovenské přízvučné slabiky u zkoumaných slov většinou mírně delší než české byly, rozdíl nečinil více než pouhá 3 % délky slova (s výjimkou jedné položky, kde činil téměř 6 % délky slova); v některých případech byly přízvučné slabiky delší naopak v češtině (podrobněji viz Sloboda, 2003). K otestování této hypotézy o délce přízvučných slabik bude jistě třeba výzkumu s materiálem větším, než byl použit zde.

Slováci tedy podle výsledků tohoto výzkumu nemají tendenci nefonologicky krátit dlouhou slabiku po předchozí dlouhé více než Češi, a to při čtení jak slovenského, tak českého textu. Vyvrací se tedy uvedený názor z 50. let, že dvě délky za sebou ve slově jsou obtížné na výslovnost. Pokud jde o „cizí/slovenský přízvuk“ u Slováků mluvících česky, může k němu ovšem přispívat krácení dlouhých slabik po předchozí dlouhé u jiných slovních druhů, typů a tvarů. Někteří slovenští respondenti tohoto výzkumu totiž při čtení českých textů vyslovili dokonce v rozporu s grafickým zápisem [ubíra] místo [ubírá], [krátka] místo [krátká] atd. Krácení druhé dlouhé slabiky nemůže být v těchto případech nefonologické, když k němu v týchž textech nedošlo u výjimek z rytmického zákona. Je to tedy krácení (mor)fonologické, které je empirickým důkazem ve prospěch čistě morfonologické interpretace rytmického zákona.

Literatura

DVONČ, Ladislav: Rytmický zákon v spisovnej slovenčine. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1955.

DVONČOVÁ, Jana – JENČA, Gejza – KRÁL, Ábel: Atlas slovenských hlások. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1969.

HOLČÍK, Jaroslav: Skracovanie dlhých samohlások v spisovnej slovenčine. In: Jazykovedný časopis, 1980, roč. 31, č. 2, s. 147 – 151.

CHLUMSKÝ, Josef: Česká kvantita, melodie a přízvuk. Praha: Česká akademie věd a umění 1928.

KAČALA, Ján: K podstate rytmického zákona v slovenčine. In: Slavica Slovaca, 2003, roč. 38, č. 2, s. 123 – 133.

KRÁL, Ábel: Pravidlá slovenskej výslovnosti. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983.

KRÁL, Ábel – SABOL, Ján: Fonetika a fonológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989.

NEUSTUPNÝ, Jiří V.: Sociolingvistika a jazykový management. In: Sociologický časopis, 2002, roč. 38, č. 4, s. 429 – 442.

ONDREJOVIČ, Slavo: Z česko-slovenskej prozodickej problematiky. In: Slavica Pragensia XXX. (AUC – Philologica 4 – 5.) Praha: Univerzita Karlova 1987, s. 159 – 164.

PALKOVÁ, Zdena: Fonetika a fonologie češtiny: s obecným úvodem do problematiky oboru. Praha: Karolinum 1994.

Pravidlá slovenského pravopisu. 3. vydanie. Bratislava: Veda 2000.

Před úpravou slovenského pravopisu. Prejavy a diskusné príspevky. In: Slovenská reč, 1952 – 1953, roč. 18, č. 11 – 12, s. 321 – 384.

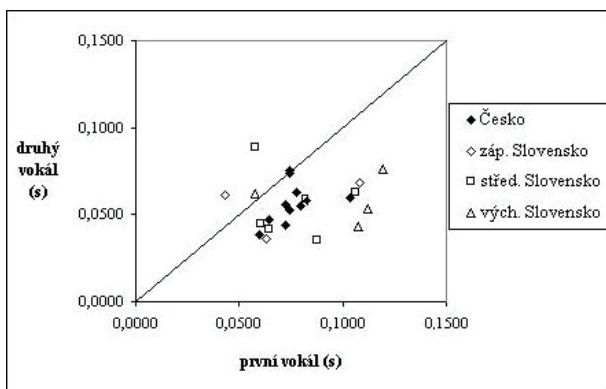
SABOL, Ján: Kvantita v spisovnej slovenčine. In: Studia Academica Slovaca, 13. Ed. Jozef Mistrik. Bratislava: ALFA 1984, s. 511 – 533.

SLANČOVÁ, Dana – SOKOLOVÁ, Miloslava: Variety hovorenej podoby slovenčiny. In: Studia Academica Slovaca, 23. Ed. Jozef Mistrik. Bratislava: ALFA 1994, s. 225 – 240.

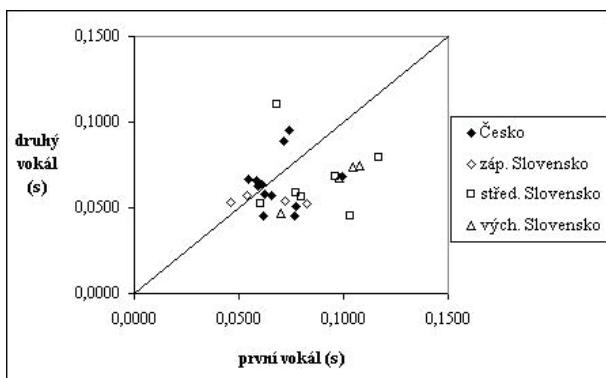
SLOBODA, Marián: Realizace fonologické kvantity v češtině a slovenštině (experimentální studie). Písemná práce. Praha: Fonetický ústav FF UK 2003, rukopis a CD. (K dispozici ve FÚ FF UK nebo u autora na adrese: maslo@zoznam.sk.)

SOKOLOVÁ, Miloslava – SLANČOVÁ, Daniela – MUSILOVÁ, Květoslava – DRŠATOVÁ, Jitka: Renovovaný kurz českého jazyka pro slovenských studentů slovenčiny (Synchronná komparácia slovenčiny a češtiny). Elektronický rukopis. 155 s.

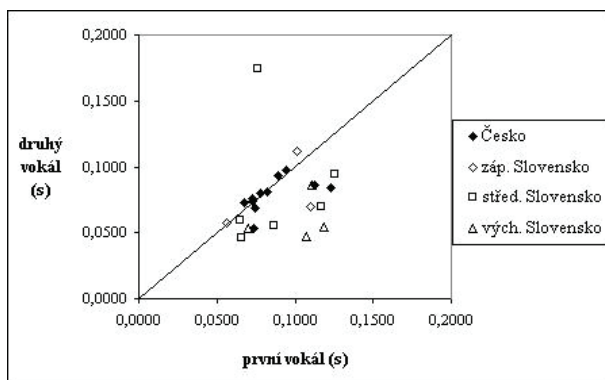
STANISLAV, Ján: Slovenská výslovnosť: Príručka pre umelcov a iných vedeckých pracovníkov. Martin: Osveta 1953.

Graf 1: Položka *bých* (čtení ve vlastním jazyku; délka samohlásek)

Graf 2: Položka *býčí 1* (čtení ve vlastním jazyku; délka samohlásek)

Graf 3: Položka *býčí* 2 (čtení ve vlastním jazyku; délka samohlásek)

Čeština dnešních slovenských studentů

Michaela Čornejová

Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno

Tato studie vychází z analýzy souboru česky psaných textů, jejichž autory jsou studenti oboru slovastika na Filozofické fakultě Univerzity Komenského v Bratislavě. V krátkém zamyšlení na jedno z nabídnutých témat bylo úkolem posluchačů zaměřit se na stránku jazykovou.¹ Výzkum na Slovensku je doplněn rozsahově i tématicky adekvátními texty studentů bohemistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Jejich analýza je k dispozici na jiném místě v tomto sborníku. Shromážděný soubor českých textů vybízí ke zkoumání chyb ve všech plánech jazyka, tj. v pravopise a grafice, hláskosloví, morfologii, lexiku i syntaxi. Je potřeba zdůraznit, že tento pokus není koncipován jako širší výzkum a slouží pouze k orientačnímu pohledu na aktivní používání českého jazyka u dnešních slovenských vysokoškolských studentů.

Pravopis, grafika

Nejmarkantnější mezi dvěma příbuznými jazyky jsou rozdíly v grafice a v hláskosloví. Na první pohled činí slovenským pisatelům největší problém

¹ Texty vznikly v rámci semináře „Čeština“. Studentům byla nabídnuta dvě témata: „Co očekávám od tohoto semináře“ a „Názor na eventuální obnovení česko-slovenské federace“. Studentům bylo v době rozpadu federace 8 – 10 let a jejich mateřským jazykem je v převážné většině případů slovenština.

umístění *háčeků*. Slovenština v případě konsonantů [d', t', ň, l'] v postavení před vokály *e, i, í* a před diftongy *ia, ie, iu* neoznačuje měkkost (i když ve výslovnosti – až na výjimky – je). Pisatelé jsou si vědomi, že čeština zde na rozdíl od slovenštiny měkkost vyznačenu má. Ne vždy ale háček umístí: *přesne, rozdělení*. Často piší háček nad konsonantem (*hodně*) a v mnoha případech chybují i jeden pisatel. Objevuje se i nadbytečné užívání háčeků v místech, kam v češtině nepatří: *něrozumím, vělice, dřívě, jěnom*.

Druhou velmi častou pravopisnou chybou je špatné rozlišování *í – ý/ï – y*: *zabívat se něčím*; zájmeno 1. os. pl. *mi* místo *my*; spojka *ikdiž* (psáno dohromady); *rozdíly mezi mím rodním jazykem*. Může jít chybování ovlivněné slovenským pravopisem, který v některých případech oběma grafémy označuje hlásku stejné výslovnosti: např. v nom. pl. živ. mask. *pekní* [pekný] x instr. sg. m. *pekným* [pekným].

Psaní předpony *s-/z-* u sloves se ve slovenštině řídí vlastnostmi následujícího konsonantu: před neznělým konsonantem se píše *s-* (*skade, spiskat'*), před znělým a před vokálem *z-* (*znovu, zísť sa*). Vlivem tohoto pravidla pisatelé chybují v češtině, kde je úzus jiný: *prispůsobivější* (slov. *prispôsobit' sa*), *spět, stratil*.

Kvantita

Ve slovenštině platí tzv. *rytmický zákon* neboli *pravidlo o rytmickém krácení*. Podle něj nemohou za sebou stát dvě dlouhé slabiky, přičemž dlouhá slabika je slabika s dlouhým vokálem, diftongem nebo dlouhým *l, r*². Vlivem tohoto pravidla se v analyzovaných textech objevují tvary jako *blízke (jazyky), získam, přiblíži*.

Oproti tomu se někdy objevují nadbytečné délky, a to hlavně v záporce (*ně*). Zde může jít i o vliv hovorové češtiny, kde dochází k dloužení: *Když se naučím já po česky, snad by se on mohl naučit i po slovensky, né?*

Hláskosloví

Početně nejméně pisatelé chybují v doplňování specificky české hlásky *ř*. Zmiňují se velmi často o tom, že mezi jejich cíle semináře patří lepší zvládnutí výslovnosti *ř*. V psaných projevech je doplňují celkem automaticky: *křeč, seminář, přijel, bratři, přála bych si, vyjádřit, kořistník*. V naprosté většině případů jde o slova lexikálně příbuzná, jejichž česká podoba se od slovenské hláskově liší nepatrně. Pisatelé tak slovenské slovo poměrně snadno adaptují do češtiny: *křeč – křč, přijel – prijel, bratři – bratia, přát si – priat' si, vyjádřit – vyjádrit', kořistník – koristník*. Někdy dosazují *ř* i na nepatřičná místa: *někteřým slovám*.

² Pokud odvozovací základ končí na dlouhou slabiku, přípona se zkracuje. Diftongy jsou nahrazovány takto: *ia – a, ie – e, iu – u, ô – o*. Existuje samozřejmě řada výjimek; v tomto případě odkazují na Pravidla slovenského pravopisu.

Poměrně jistě odstraňují specificky slovenské hlásky jako je *P*: *podlahnúť*, *vzhľadom*, *obyvatelmi*; slovenské *dz* většinou nahrazují správně českým *z*: *mezi*; typicky slovenské *ô* [*uo*] nahrazují českým *ů*: *vůli*, *může*; mechanicky tak vzniklo i nečeské *neskúr* (ze slov. *neskôr*).

Čeština v porovnání se slovenštinou nemá tak časté *ú* uprostřed slova a většinou je správně nahrazeno příslušným diftongem (*doufám*), někdy pouze zkráceno na *u* (*prohlubily*). Téměř bezvýjimečně nahrazují pisatelé správně slovenský diftong *ie* českým *í*, především v koncovkách deverbálních substantiv (typ *rozdělení*).

Čeština se od slovenštiny odlišuje průběhem *depalatalizace po* retnicích/zuboretných *p, b, m*, částečně *v*³. Ve slovenštině došlo (kromě nářečí jihozápadoslovenských) k depalatalizaci i po těchto hláskách. V češtině naopak mluvíme o rozložené výslovnosti *'e* (*po měkkém konsonantu*). Toho jsou si pisatelé většinou vědomi a tuto skutečnost zachycují, nicméně chybují pravopisně: *zvjedavá*, *dřívější*.

Kamenem úrazu je hlásková skupina [*mňe*]. V té chybují téměř vždy: *rozumnět*, *neumněla jsem*, *mně/mně* (ak.), *nemňel by to být problém*, *temneř/temněř*, *samožřejmne*.

Morfologie

Pisatelé se v ojedinělých případech snaží používat *přechodníky*. Je to pro ně patrně symbol spisovného českého jazyka nebo snad vliv četby odborné literatury, ve které má užívání přechodníků určité místo. Z 15 textů se jedná sice pouze o dva případy, ale nejsou užity gramaticky správné tvary: pro plurál *domnívající*, pro mask. *slyšíc*. V obou případech je vybrán stejný tvar, tedy pro fem. a n. na *-íc*. Takový je úzus ve spisovné slovenštině: existuje jeden tvar pro obě čísla a všechny tři rody (*volající*, *stajac*).

Vliv nespisovné (obecné) češtiny

Slovenští pisatelé nejsou ušetřeni vlivu nejrozšířenějšího českého interdiaklektu a v textech se vyskytují jevy, které jsou v českém jazykovém prostředí označovány jako nespisovné. Ve slovenštině – na rozdíl od češtiny, která existuje ve dvou varietách či paralelně fungujících útvech (Dvončová, 1988), podobný útvar není. Hovorová slovenština existuje na bázi spisovného jazyka a liší se hlavně v lexiku. Z nespisovných jevů se v textech nejčastěji objevuje:

úžení é – í: *po odborný stránce*, *u stránky pocitový*, *rozdělený* (nom. sg. n.), *jaký by to bylo*, *ve svém*, *to by bylo zajímavý*, *podle mího uvážení*;

unifikace koncovek v plurálu adjektiv: *vděčný* (*my jsme*); někdy psáno jako *-í*: *jazyky jsou si podobní* [podobný], *naučím se noví slova*, *kteří (...) jsem neznala*, *rozliční* [rozliční] *tradice a zvyky*, *fenomény se mi zdají nelogickí*, *česki děti*;

³ Více k tomu Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986.

diftongizace ý/i – ej

v koncovkách: *českej jazyk, česky umí každěj, společnej stát;*

uprostřed slov: *cejtit, nemejli se, přemejšlet, bejvalých;* v jednom případě je prostředkem jazykové hry: *neodpovídáš na mejly, nemejli se;*

Mezi ojediněle se vyskytující jevy patří:

pronikání duďlových tvarů: *všema deseti, s chybama;*

zkrácené slovesné tvary: *maj, nepoznaj, neznaj;*

protetické v-: *vočem;*

asimilace znělosti: *schnilá vajíčka.*

Lze říci, že vliv obecné češtiny nepřevažuje nad spisovnou podobou. U většiny textů lze zaznamenat především dva nejrozšířenější obecněčeské jevy, a sice unifikované koncovky adjektiv (*po odborný stránce*) a diftongizaci *ý – ej* (*cejtit*), častěji však v koncovkách. Situace je poněkud komplikovaná skutečností, že v obecné češtině a spisovné slovenštině existuje řada shodných nebo blízkých jevů. Tím dochází k rozporu mezi spisovností a nespisovností u totožných jazykových jevů⁴. Slovenský čtenář českého textu tak může nespisovné prvky vnímat jako spisovné. Mezi shody mezi obecnou češtinou a spisovnou slovenštinou patří:

– nom. pl. n. *některé slova* (bez úžení) se shoduje se spisovným slovenským *niektoré slová*, spisovně česky *některá slova*; podobně *slova, které používáme* (ak. pl. n.)

– nom. pl. živ. mask. *někteří lidi, přátelská studenti*

– kondicionálové (přítomné) tvary obecněčeské se podobají spisovným slovenským:

spisovná slov.	obecná čeština	spisovná čeština
<i>keby som mohla</i>	<i>kdyby sem mohla</i>	<i>kdybych mohla</i>
<i>chcela by som</i>	<i>chtěla bysem</i>	<i>chtěla bych</i>
<i>my by sme mohli</i>	<i>my bysme mohli</i>	<i>my bychom mohli</i>

Lexikum, syntax

Typické pro texty slovenských pisatelů je používání slov lexikálně příbuzných, jejichž česká podoba se od slovenské hláskově výrazně neliší. Autoři se vyhýbají tomu, co J. Horecký (1987) označuje jako *bezekvivalentní lexikum*: mezery ve slovní zásobě jednoho jazyka v porovnání s druhým jazykem. Čeština a slovenština jakožto jazyky příbuzné obsahují skutečně velké množství slov téměř totožných a pisatelé je snadno adaptují do češtiny pouze hláskovou úpravou (viz výše typ *vyjádřit – vyjádřit*). Ne vždy ale úpravou získají slovo české, např. *narábání* vzniklo úpravou slovenského *narábanie* „zacházení“.

Velmi časté je chybné *dohovořit se po česky* „domluvit se česky“ (slovenské *dohovoriť sa po česky*), a to i v odvozeninách *hovořená čeština* „mluvená čeština“. Dále se objevují chybné vazby či jinak nečeské útvary: *je to těžko napsat; mluvit po česky, po slovensky; spustit češtinu*.

⁴ Více Dvončová, 1988.

Na mnoha místech v textech se setkáme se slovenskými spojkami: místo *jestli* slovenské *ak*, popř. *či*; *hoci* místo českého *i když*; *no* místo *ale*. Místo vztažného zájmena *což* (ve větě přívlastkové, vztažné) je užito pouhé *co* (hláskově adaptováno ze slovenského vztažného zájmena *čo*): *budu ho znát téměř jako slovenský jazyk, co může být zajímavé*; místo české slučovací spojky *i* je užíváno *aj*, v češtině přípustné v hovorové řeči; slovenská spojka *keď* je nahrazována českým *když* v podmínkové větě – v češtině příznakovým pro mluvenou řeč: *když mám říct pravdu, tak jsem osobně nečekala (...)*.

Závěr

Už na první pohled a po prvním zběžném přečtení lze rozeznat, že jazyková úroveň textů je rozličná. Autoři „kvalitnějších“ textů přiznávají v textech rodinné či osobní kontakty s českým, resp. moravským (jak někteří zdůrazňují) prostředím. V těchto textech je také patrný vliv mluvené češtiny (*celník vrazí štempl*). Někteří studenti píší lehce a jejich čeština je přesvědčivá, u některých je naopak patrné zápolení, rozkolísané chyby a časté opravování, nejistota. Celkově se pisatelé snaží vyprodukovat text spisovný, místy pronikají prvky hovorového jazyka (*stále ještě existuje kopec překladů*). Nejmenší problémy mají autoři textů s jevy, které jsou markantní a „dělají češtinu češtinou“: *háčky*, hláska *ř*. Nutno také říci, že na Slovensku je celkově pasivní znalost češtiny běžnější než znalost slovenštiny u nás. Studenti přicházejí do kontaktu s češtinou při studiu, řada odborné literatury i beletrie je dostupná pouze v češtině. Největší vliv má samozřejmě televize a jiné hromadné sdělovací prostředky. Ty jsou také zdrojem vlivu obecné češtiny. Studenti si neuvědomují nespisovnost obecněčeských jevů. Nicméně vliv obecné češtiny není převažující a pouze některé její znaky morfologické a hláskové se vyskytují opakovaně.

Ukázky textů:

1.

Když přišel Havel v roce 1990 (devatenáctdevadesát) na Slovensko v pozici prezidenta právě se rodící „vyspělé“ demokracie, přivítala ho schnilá vajíčka a různé pokřiky na jeho adresu. Když přijel teď, lidé ho div nezlíbali. Pročpak? Zvou to federální nostalgii. Jsme opravdu tak nostalgičtí? Nevím, možná, že ano. Měl jsem rád společní stát, hymnu, vlajku, Prahu s nezbytnými hospůdkami na Smíchově, mněl jsem rád to vše... a teď: cizina. Slišíc slova písně kde domov můj, tisknou se mi kapičky do očí, po-něvač vím, že jsem stratil půlku své vlasti. Už se nikdy nenadechnu ovzduší v Jizerských horách, ani nebudu poslouchat ptačí skřehot ve federálních lesích s pozice majitele. Vše je mé a já jsem vlastník. Niní – vše je cizí a já kořistník. Jenom Havla mi není líto, on si ta vejce opravdu zasloužil. Za co? No přece za to, že nedokázal odolat tlaku zájmových skupin a odstoupil se své funkce v křeči republiky.

2.

Tak jo! Ivano, už zas se mne ptají, jaký by to bylo, kdyby byla Praha naše, nás všech, Čechů, Slováků i všech národností žijících v Československu.

Co ty tady, Moravačka z Mikulova, nebo otkat'. Uzavřela jsi sňatek s vojákem ze Slovenska, napůl Maďarem! A ani nevíš jak octla jsi se na jižním Slovensku, kde na tebe mluví, ti kteří tě neznají, maďarštinou. A ty jen s úsměvem říkáš: „Nerozumím“. Ivano, chtějí ode mne abych jim psala po česky a nevědí, že když se mi dvě setkáme, jsem já ta přispůsobivější a jednu a mluvím v češtině (česky) jak by smet. I s chybama samozřejmě. Jaký to je, jedenkrát za čtvrtletí vracet se přes celnici domů? Dostat razítko do pasu na kterém zeje název Slovenská republika. Absurdní. A co ty Růžo? Jak se ti vede ve Stověžatě? Neodpovídáš mi na ~~meji~~ maily! Nemejli se, v léte se musíš přikutátet ve svém (opraveno na svém) autáku. Samozřejmě, po tom co ti celník vrazí štempl do tvého pasu s dvojitém občanstvím. Tyhle vnější formality stežují lidem život. (A ty celnice budou muset bourat po vstupu do Unie!)

Literatura

DVONČOVÁ, Jana: K otázce srovnávání zvukové stránky blízkých jazyků. In: Slavica pragensis. 30. Praha 1987, s. 149 – 157.

DVONČOVÁ, Jana: Dynamika tvaroslovných norem spisovné a obecné češtiny ve výuce češtiny na Slovensku. In: Dynamika současné češtiny z hlediska lingvistické teorie a školské praxe. Praha 1988, s. 149 – 154.

HORECKÝ, Ján: Vzťahy medzi slovenčinou a češtinou. In: Slavica Pragensis. 30. Praha 1987, s. 49 – 53.

LAMPRECHT, Arnošt – ŠLOSAR, Dušan – BAUER, Jaroslav: Historická mluvnice češtiny. Praha 1986.

Pravidlá slovenského pravopisu. Bratislava 2000. 590 s.

SGALL, Petr – HRONEK, Jiří: Čeština bez příkras. Praha 1992.

Slovensko-český a česko-slovenský slovník rozdílných výrazů. Red. J. Nečas – M. Kopecký. Praha 1963.

Aký máte vzťah k Slovensku? (Slovenčina dnešných českých študentov)

Renáta Mračníková – Michaela Palcútová

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

V slovenskej a českej lingvistike vzniklo množstvo prác, ktoré sa v rôznom období zaoberali problematikou viacerých aspektov vzájomných česko-slovenských jazykových vzťahov. Pred rozdelením spoločnej federácie, ktorú charak-

terizovalo rovnocenné používanie oboch národných jazykov v médiách a oficiálnom styku, to boli zo strany slovenských lingvistov najmä diela V. Budovičovej (pozri 1974, 1975, 1984, 1985, 1987) a J. Horeckého (pozri 1979). J. Horecký (1979) na označenie špecifickej situácie rovnocenného používania dvoch blízkopribuzných a vzájomne zrozumiteľných jazykov použil termín dvojazykovosť. Podľa V. Budovičovej (1984) išlo o neuvedomovanú dvojazykovosť, čiže obojstrannú zrozumiteľnosť oboch jazykov, ktorá bola podporovaná existenciou dvoch národných jazykov v spoločnom štátnom útvare. V zmenenej spoločensko-politickej situácii po rozpade federácie v roku 1993 prestáva byť termín dvojazykovosť v takomto kontexte použiteľný.

Slovenčina a čeština predstavujú dva blízkopribuzné kontaktné jazyky, takže ich používatelia si dokážu porozumieť aj vtedy, keď každý pri komunikácii používa svoj vlastný jazykový kód. V odbornej literatúre od deväťdesiatych rokov (porov. Buzássyová, 1995; Nábělková, 1999, 2002; Schulzová, 1997; Zeman, 1996 a kol.) je táto situácia označovaná najmä ako pasívny, perцепčný alebo receptívny bilingvizmus. Keďže však má celospoločenskú platnosť považujeme za vhodné doplniť túto definíciu aj o prívlastok spoločenský.

Analýza

Cieľom nášho príspevku je priblížiť experiment, ku ktorému nás sčasti inšpiroval podobný pokus M. Nábělkovej (2002) a ktorý bol jedným z výsledkov našich úvah o obsahovej náplni seminára *Čeština a slovenčina* povinného pre I. ročník magisterského štúdia v rámci odboru slovenský jazyk a literatúra na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Na pozadí vyššie opísaného vzťahu češtiny a slovenčiny vo vedomí používateľov obidvoch jazykov nás zaujímalo, do akej miery budú prevažne 18- až 20-roční – v období rozpadu federácie 8- až 9-roční – študenti schopní spontánne vytvoriť ucelený komunikát v češtine. Vzhľadom na našu do istej miery limitovanú jazykovú kompetenciu v češtine zapojili sme do experimentu aj Mgr. M. Čornejovú z Ústavu pro jazyk český Filozofickej fakulty Masarykovej univerzity v Brne, ktorá získané texty posúdila (pozri príspevok M. Čornejovej v tomto zborníku) a od študentov na svojom pracovisku získala jazykový materiál v slovenčine, ktorý sa potom stal predmetom našej analýzy.

Naším cieľom bolo zistiť, do akej miery sú českí študenti schopní aktivizovať (spisovnú) slovenčinu na pozadí existujúceho slovensko-českého perцепčného bilingvizmu. V príspevku sa snažíme poukázať predovšetkým na nadindividuálne črty písomného prejavu vybraných respondentov. Pritom je potrebné pripomenúť, že v dôsledku obmedzenej vybranej vzorky respondentov (41 textov samostatného autorstva), ako aj v dôsledku použitého postupu majú naše závery majú iba parciálnu výpovednú hodnotu. Analyzovali sme totiž výlučne písomné texty, čo sa ukázalo nedostatočné napríklad pri fonologickej interpretácii spojení *die*, *tie*, *nie*, kde sme nevedeli zistiť, či ide skutoč-

ne o realizáciu s diftongom [ďĕ, ěĕ, ňĕ], alebo o tzv. mäkkú výslovnosť [ďe, ěe, ňe].

Väčšina oslovených študentov sa pokúsila vyprodukovať spisovné komunikáty, výnimkou boli dvaja respondenti, ktorí vytvorili texty epištólarneho charakteru, kde mohli využiť aj jazykové prostriedky typické pre hovorový štýl (operatívnosť, subjektivnosť, expresívne lexikálne prostriedky).

1. Fonologická rovina

Predpokladaným a takisto aj zisteným interferenčným javom bolo nedodržanie pravidla o rytmickej distribúcii kvantity v slovenčine u všetkých respondentov, napríklad: *páči sa mi; bylo súčasťou státu; vyčerpávající informace; žádný rozdíl; slovenská kultura blízká české; já tyto zpěváky ráda poslouchám; počívám vela slovenských študentou; duřím; pred nedávnou dobou; po velmi dlouhé době.*

K javom preniknutým z češtiny možno tiež zaradiť depalatalizované konsonanty typické pre češtinu: *podla mojho názoru; jsou vela příjemní; velmi originálna; priateľ; dalších iných sfér; vztah ke Slovenské republice; vlast; opět si připomněli.* U viacerých respondentov dochádzalo k nesyستمovému zápisu foriem infinitívu, napr. *vychutnat; hovorit; navštívít.*

Tým, že sme analyzovali iba písomný prejav, ako sme už spomenuli vyššie, nebolo možné zhodnotiť fonologickú platnosť skupín *d, t, n, l + e, i, ia, ie*, čiže tzv. mäkkosť konsonantov (ď, ě, ň, ľ), ktorá sa v slovenčine v uvedených skupinách ortograficky neoznačuje. Výskum zároveň ukázal, že viacerí respondenti vyjadrujú „mäkkosť“ v slovesnej negácii pomocou prefixu *nie-*, čiže spojením s diftongom, napríklad: *niebolo; nieboli; niejest; nieštudujem; nierozprávala; nieslúchala* (po oprave prvotného tvaru *neslúchala*), a takisto sa objavili aj varianty *ně-/nie-* v prípade toho istého respondenta. Častá bola aj rozkolísanosť pri samotnom zápise totožných lexém v rovnakom texte: *neprátelství/přátelství.* V textoch viacerých respondentov sa vyskytovalo interferujúce *ě*: *rozdělení; kdě; nějaké; někam; výrazně; jednoznačně; v středě; z Plzně; v Brně.* Interferencia sa objavovala takisto v používaní skupín *mě, vě, pě*: no mnohí respondenti si boli vedomí toho, že v slovenčine sa *ě* nevyskytuje, preto ho nahrádzali: *nemela som; zpeť; na Morave; v Semerove.*

Fonéma /ô/ sa v prípade niektorých respondentov vôbec nevyskytovala, napr.: *důležitý, růžové, moj priateľ, dla mojho názoru, zatiaľ* čo v prípade iných respondentov môže hovoriť o jej hypertrofii, napr.: *túry po krajině, která; správanie našich sousedov, který; čeština je moja rodná řeč, ale mōsím povedat; zōstať v rozdělení.* Pri privlastňovacích zámenách sme pozorovali tendenciu k analógii čes. *ů* a slov. *ô*: *můj vztah : můj vztah* a tiež tendenciu k analógii, kde kontrahované *-ě-* v češtine zodpovedá *-oje-* v slovenčine: (*mě*) : *polovica mojej rodiny.* V akuzatívne sa teda vyskytovalo *mojho ocka a tetu*, na rozdiel od slovenského *môjho*, či českého *mého*, resp. dlhšieho tvaru *mojeho*, ktorý nájdeme aj v dialektoch na západnom a východnom Slovensku.

Zaujímavou tendenciou bola korešpondencia českého *í* a slovenských diftongov *ie*, *ia* vo viacerých kontextoch. Pravdepodobne na základe vedomia o existujúcej substitúcii (medzijazykovej analógii) pri takých slovách ako *bída* = *bieda*, *písek* = *piesok* boli v textoch vytvorené lexémy *prieležitost*; *moc prieležitostí*; *naprieklad*; *ku priekladu*; *v prierode*; *spieše*; *poznať mnoho ľudí*; *že tomu tak není*; *prispějeme k udržovanie (...) dobríech vztahou*; *pozerá sa po okolje*; *musiam riečť*. K tomuto javu dochádzalo aj na rovine morfolologickej (porov. nižšie).

K uvedomovaným diferenčným javom patrila tiež analógia medzi českým *ou* a slovenským *ú* (prípadne *u*): *v malej chalupke*; *plynúcích*; *súsed/sused (u našich východných súседů)*; *kúpali se v termálních kúpalích*; *pred nedávnú dobů*; pričom dochádzalo aj k hypertrofickému používaniu v pozíciách, kde sa v slovenčine vyskytujú slabičné konsonanty: *stretla som ju po veľmi dlhých dobe*.

2. Morfologická rovina

V mnohých textoch sa objavila tendencia nahrádzať relačnú morfému *-í* v nepriamych pádoch singuláru vzoru *vysvedčenie*. Je zjavné, že ide o vplyv fónickej roviny na morfologickú rovinu: *10 rokov po rozdělení*; *zůstať v rōzde-lenie*; *pozerá sa po okolí*; *priamo v tomto prostredí*; *na biologickom sústredení*; *prispějeme k udržovanie dobríech (...) vztahou*. Dospeli sme k záveru, že českí študenti (pravdepodobne aj na základe vyššie spomínanej analógie českej fonémy /i/ a slovenskej fonémy /ie/ v slovách ako *bída*, *písek*) pociťujú morfému *-í* ako „príliš českú“, preto sa ju (nekorektne) snažili odstraňovať.

Z tvarov G a A pl maskulín bolo zjavné uvedomené zamieňanie relačných alomorfém *-ů* a *-y* v češtine za slovenské *-ov* (*-ou*): *správanie našich sousedov*; *poznať moc Slovákov*; *charaktery Čechov a Slovákou*; *Slovákov nevnímam ako akýsi cudzí narod*; *spieše ako krajanov*; *vela slovenských študentou*; *udržovanie dobríech vztahou*. Táto tendencia je výrazná i napriek rozkolísaniam v prípade tých istých respondentov, napríklad v jednom texte možno takmer bezprostredne za sebou čítať: *počíváme slovenských študentov*; *vešina Čechů vnímá Slováky ako svoje bratry*; *(teta) mala dva syny*; *udržovanie dobríech slovensko-českých vztahou*. V nasledujúcej ukážke: *povešť Slovakov (...) otevrenějších než Čechu*; *neplatí to len pro Slovakov (...) ale i přátelstvu povahu mnohých Moravaku* si podľa nás respondent dokázal uvedomiť alebo odôvodniť výskyt morfémy *-ov* v prípade lexémy *Slovákov*, no tvary *Čechov* a *Moravákov* už pociťoval ako zvláštne, preto použil radšej české podoby *Čechu*, *Moraváku*.

Zdá sa, že do veľkej miery uvedomovaným javom bolo aj nahrádzanie českej relačnej morfémy *-é* v G, D, L sg feminín adjektíválií (len tvrdá deklinácia), napríklad: *v tejto krajine*; *v malej chalupke*; *na svatebnej tortě*; *do Banskej Bystrice*; *učebnica stredoškolskej literatury*; hoci aj tu je typická rozkolísanosť: *po dlhých dobe*; *v pomerně krátkej dobe*; *můj vztah ke Slovenske kultúre*; *vztah*

ke Slovenskej republike. Pravidlo nahrádzať českú relačnú morfému *-é* slovenskou relačnou morfému *-ej* sa pravdepodobne uplatnilo aj pri vzniku takýchto tvarov: *páčí sa mi slovenskej hory, sme dva rozdielnej štáty*.

Interferencia sa objavovala v prípade I sg adjektív, substantív a zámen ženského rodu. Tu si viacerí respondenti síce uvedomovali hláskoslovnú paralelu medzi českým *ou* a slovenským *ú*, no v tejto relačnej morféme sa v spisovnej slovenčine nehodnotí ako správna: *žije so svojú mamú; pred nedávnú dobú*. Českí respondenti tiež ponechávali alomorfému *-í*: *bylo súčasťou štátu*. Kým slovenčina si zachováva jednotnú relačnú morfému *-ou*, odlišné alomorfémy v češtine vyplývajú zo špecifických vývinových hláskových zmien.

Zaznamenali sme frekventovaný výskyt protetického *j-* pri tvaroch slovesa *byť*: *jsem; jsou; jsme; nejsom*, aj vlastné opravy: *jsem/som*, niekde kolísanie: *jsme/sme*.

Za prejav interferencie považujeme aj spájanie auxiliára a modálnej príslovky: *je treba priznať*, ktoré sa síce vyskytuje aj v hovorovej slovenčine, no nie je prípustné v spisovných prejavoch.

V prípade plurálových foriem *I*-ového príchastia dochádzalo k nadmernej diferenciacii medzi gramatickou kategóriou životnosti a neživotnosti v súlade so synchronným stavom v češtine: *republiky se osamostatnily; (matka a dcéra) nevidajú se tak čiasto, jak by chtěly; za komunistov im byly statky zobraty; v minulosti byly naše dějiny, ale: moje sesternice boli isteho veku ako ja*. Veľmi časté nadmerná diferenciacia pri tvaroch adjektív stredného rodu v spisovnej slovenčine: *nacházat ta správná slova; Slovensko a jeho dôležitá mesta*. Problémovými boli aj tvary podmieňovacieho spôsobu. Viacerí respondenti ich vytvorili podľa modelu uplatňovaného v češtine: *bysme sa mali; chtěla bych; povedala bysom; čo bysom napísala; by sme vedli*.

3. Lexikálna rovina

Na lexikálnej rovine sme zaznamenali viacero prejavov interferencie. Predovšetkým to boli synsémantické slová (konjunkcie, spájacie výrazy): *natož; opravdu; proto; zcela; zda; jak*. Viacerí študenti akoby systémovo nahrádzali český prefix *pro-* slovenským prefixom *pre-*: *prevdat se*, ktorý sa v slovenčine vyskytuje, no nie vždy existujú takéto paralelné lexémy. Často sa vyskytovalo aj pomenovanie *slovenština* s nesystémovým sufixom *-ština*. V textoch viacerých študentov sme zaznamenali paralelu medzi českou lexémou *velice* a slovenskou lexémou *veľa* (vo význame „veľmi“): *slovenský jazyk je vela zpevný; lidé jsou naozaj vela příjemní*.

4. Ortografia

Z hľadiska súčasnej kodifikácie slovenčiny a češtiny platia odlišné princípy zápisu prefixov *s-/z-*. Čeština zachováva starší etymologický princíp, kým

v slovenčine je to princíp foneticko-fonologický (podľa zmeny v Pravidlách z r. 1953)¹. Táto vývinová divergencia sa v podobe interferencie odráža aj v skúmaných textoch: *sjednotiť sa; priezkumy; zpevný jazyk; zpeť; zpevák*.

Študenti nemali problém s adaptáciou pôvodne cudzích slov do slovenčiny. Tvary ako *československého štátu; teraz študujú v Brně; slovenských študentov* neboli problematické. Istá rozkolísanosť sa ukázala pri lexéme slov. *kultúra* versus čes. *kultura*, kde sa popri sebe vyskytovali obe podoby *vztah ke Slovenske kultúre – Slovenská kultura blízka české*.

Záver

V našom príspevku sme sa zamerali na uvedomované diferenčné javy, ktoré sme zistili pri analýze spontánne vytvorených písomných komunikátov českých študentov. Úlohou bolo aktivovať jazykové znalosti o slovenčine v podmienkach existujúceho česko-slovenského perцепného bilingvizmu.

Pri analýze získaného jazykového materiálu sme dospeli k niekoľkým záverom:

- 1) Ukazuje sa, že diferenčné črty fonologického charakteru patria k uvedomovaným rozdielom medzi češtinou a slovenčinou. Tieto rozdiely vo viacerých prípadoch zasahujú aj rovnu morfológickú.
- 2) Niektoré diferenčné črty na morfológickej rovine patria k viac uvedomovaným ako iné.
- 3) V dôsledku obmedzenej vybranej vzorky respondentov (41 textov samostatného autorstva), ako aj v dôsledku použitého výskumného postupu (analýza výlučne písomných textov) treba pripomenúť, že naše závery majú iba parciálnu výpovednú hodnotu. Na potvrdenie či vyvrátenie zistených tendencií by bolo potrebné uskutočniť ďalší prehĺbenejší výskum.

Literatúra

BUDOVIČOVÁ, Viera: Dvojazyková komunikácia v slovenčine a češtine. In: *Studia Academica Slovaca*. 13. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1984, s.115 – 128.

BUDOVIČOVÁ, Viera: Charakter dnešnej jazykovej situácie v ČSSR. In: *AUC. Slavica Pragensia*. XVIII. Praha 1975, s. 185 – 198.

BUDOVIČOVÁ, Viera: Semikomunikácia ako lingvistický problém. In: *Studia Academica Slovaca*. 16. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1987, s. 49 – 66.

BUDOVIČOVÁ, Viera: Spisovné jazyky v kontakte – sociolingvistický pohľad na dnešný vzťah spisovnej češtiny a slovenčiny. In: *Slovo a slovesnosť*, 1974, roč. 35, č. 3, s. 171 – 181.

¹ Túto zásadu uvádzali už neschválené Pravidlá z r. 1939 vypracované H. Bartkom (pozri Švagrovský – Žigo, 1994, s. 99).

BUDOVIČOVÁ, Viera: Z konfrontačného štúdia češtiny a slovenčiny. Československý model dvojazykovej komunikácie. In: Slavica Pragensia. XXV. Praha 1985, s. 25 – 38.

BUŽASSYOVÁ, Klára: Aspekty kontaktov češtiny a slovenčiny. In: Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Sociolinguistica Slovaca. 1. Ed. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava: Veda 1995, s. 163 – 182.

HORECKÝ, Ján: Všeobecné a špecifické črty jazykovej kultúry v našich jazykoch. In: Aktuálne otázky jazykovej kultúry v socialistickej spoločnosti. Ed. J. Chloupek. Praha: Academia 1979, s. 21 – 24.

NÁBĚLKOVÁ, Mira: Slovenčina a čeština dnes. Kontakt či konflikt. In: Sociolinguistica Slovaca. 4. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1999, s. 75 – 93.

NÁBĚLKOVÁ, Mira: Medzi aktívnym a pasívnym bilingvizmom (poznámky k špecifiku slovensko-českých jazykových vzťahov). In: Bilingvizmus – minulosť, prítomnosť a budúcnosť. Zborník príspevkov z medzinárodného kolokvia o bilingvizme 22. 2. 2002 na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Bratislava: AEP 2002, s. 101 – 114.

PAULINY, Eugen: Kontrastívna analýza slovenského a českého hláskoslovía. In: Studia Academica Slovaca. 3. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1974, s. 257 – 272.

PAULINY, Eugen: Kontrastívna analýza slovenskej a českej deklinácie. In: Studia Academica Slovaca. 4. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1975, s. 243 – 257.

SCHULZOVÁ, Oľga: Pokus o stručný náčrt postavenia slovenčiny v zahraničí, najmä v Čechách. In: Sociolinguistica Slovaca. 3. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1997, s. 174 – 181.

ŠVAGROVSKÝ, Štefan – ŽIGO, Pavol: O pravopisnej koncepcii neschválených pravidiel slovenského pravopisu z r. 1939. In: Slovenská reč, 1994, roč. 59, č. 2, s. 98 – 103.

ZEMAN, Jiří: Z výzkumu kontaktů češtiny a slovenštiny v České republice po rozpadu Československa. In: Sociolingvistické a psycholingvistické aspekty jazykovej komunikácie. 2. diel. Zost. V. Patráš. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela 1996, s. 100 – 109.

Používanie slovenčiny v školách v Békešskej župe

Sándor János Tóth

Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, Békešská Čaba

1.

Školstvo je najdôležitejšou inštitúciou, ktorá zabezpečuje prežitie národov a ich kultúry, identity. V prípade Slovákov v Maďarsku majú školy mnoho viac úloh. Nie je to len vyučovanie jazyka a zachovanie národnej identity, ale slovenská škola by mala byť jednou zo záruk toho, že Slováci zostanú aj ďalej na Dolnej Zemi. Jedným z prostriedkov na dosiahnutie tohto cieľa je slovenský jazyk, či už v nárečovej alebo spisovnej podobe.

Cieľom štúdie je informovať o súčasnom stave používania slovenského jazyka a o jeho životnosti v školách Békešskej župy. Pomocou analýzy tohto javu sa pokúsím zobrazit' vývin a tendencie kultúry Slovákov v Békešskej župe.

Na základe synchronného sociolingvistického výskumu sa pokúsím načrtnúť všetky vrstvy a situácie, v ktorých sa slovenčina uplatňuje v školách. Vybral som si na to metódu voľných rozhovorov s učiteľmi a žiakmi, používam aj nepriame pozorovanie, počas ktorého napr. v súvislosti s organizovaním súťaže pozorujem jazykový úzus v škole. Využívam aj direktnejšie metódy: hospitáciu alebo interview.

2.

Priestor výskumu som zúžil na Békešskú župu s výnimkou troch osád z Čongrádskej župy, ktoré sú regionálnymi a historickými vzťahmi s Békešskou župou úzko späté. Táto štúdia bude súčasťou celokrajinského výskumu.

Je potrebné rozlíšiť typy škôl:

V škôlkach sa nedá hovoriť o vyučovacích predmetoch, majú určitý pedagogický obsah v slovenčine, ktorý tvorí dôležitý základ pre školy. V Békešskej župe sú škôlky, v ktorých by mala byť oficiálnym jazykom komunikácie slovenčina – v Békešskej Čabe a Sarvaši. Na celom území Maďarska ešte v Budapešti a v Novom Meste pod Šiatrom. Okrem toho je v celej krajine 65 materských škôl, kde sa deti každý deň stretnú so slovenčinou. Z toho v Békešskej župe v nasledujúcich obciach a mestách: Čabasabadi, Kétsopron, Kondoroš, Telekgerendáš, Slovenský Komlós, Kardoš, Örménykút, Veľký Bánhedeš.

Vo všeobecných školách v Békešskej župe je slovenčina vyučovacím jazykom niektorých predmetov v Békešskej Čabe, Sarvaši a Slovenskom Komlóši. Vyučuje sa ako predmet v ďalších dvoch školách v Békešskej Čabe, v Čabačüde, Čabasabadi, Kardoši, Kétsoproni, Kondoroši, Veľkom Bánhedeši, Örménykúte, Telekgerendáši.

Stredné školy sú v Békešskej župe v Čabe, v celej krajine v Budapešti a v Novom Meste pod Šiatrom, v tejto štúdii teda bude reč iba o Čabianskom gymnázii.

Slovenčinu vo vyššom školstve zastupuje v Békešskej župe Vysoká škola Sámuela Tessedika v Sarvaši a v Békešskej Čabe. V celej krajine v Segedíne, Budapešti, Ostrihome a v Pilíšskej Čabe.

Slovenská škola, slovenské školstvo sú zjednodušené výrazy. V Maďarsku sú školy, kde sa vyučuje slovenčina ako predmet, a také, kde sa niektoré predmety vyučujú po slovensky, ale úplne slovenskej školy, kde by vo vyučovaní maďarčina nezohrala žiadnu úlohu, niet.

Všeobecná škola v Maďarsku znamená základnú školu na Slovensku a je kalkom z maďarského pomenovania *általános iskola*.

3. Ukážka stavu používania slovenčiny v jednotlivých školách

Sarvaš

V tejto škole sa okrem slovenčiny vyučuje niekoľko predmetov aspoň čiastočne po slovensky. Do školy zapisujú rodičia deti nie vždy pre slovenčinu, ale preto, lebo je to škola na vysokej úrovni, žiaci sa z nej ľahšie dostanú na strednú školu. V škole pôsobí hosťujúca učiteľka už niekoľko rokov, rozumie po maďarsky, ale nehovorí po maďarsky – zámerne, aby boli deti nútené komunikovať s ňou po slovensky. Svoje ťažkosti v gramatike využíva veľmi šikovne v prospech detí: povie: *olvasni*, druhá osoba, množné číslo a deti musia rozmýšľať. Bol som prítomný okrem iného aj na hodine slovenčiny, kde sa deti učili o Smrti Jánošíkovej. Nebola to klasická hodina literatúry. Spolu s rozborom diela spracovali prvky gramatiky a komplexne rozvíjali aj slovnú zásobu o vlastnostiach Jánošíka. V tomto školskom type je pozoruhodný jav neustále zvýšenej prítomnosti výučby cudzieho jazyka v najrôznejších kontextoch. V škole sú dvojязыčné orientačné tabule a nástenky. V navštevovanej triede sú vyvesené tabule s názvami: Podsttné mená a predložky, Pozoruhodnosti Slovenska, Rozdelenie hlások v slovenčine; Magánhangzók, ígemódok, névmások, A feudális állam, István király vármegyéi, Csokonai, Arany a Gárdonyi v maďarčine; Hosework, Time, Parts of the body v angličtine.

Slovenský Komlós

V meste sú dve základné školy, v jednej z nich je oficiálnym vyučovacím jazykom slovenčina. Realizuje sa to výučbou slovenského jazyka, národopisu a spevu v slovenčine, ostatné predmety sú vyučované po maďarsky, no na konci hodiny učiteľia vysvetľujú odborné výrazy po slovensky. Týka sa to predovšetkým dejepisu a zemepisu.

Navštevoval som hodiny slovenčiny v prvej triede a spev v šiestej. Pozoruhodným javom bol fakt, že sa vyučuje z učebníc, ktoré zostavili učiteľia. Existujú síce učebnice slovenčiny aj spevu, ale tie nevyhovovali potrebám v Slovenskom Komlóši. Deti totiž prchádzajú do školy bez základov slovenčiny, treba ich učiť tento jazyk ako cudzí. Preto učiteľky vypracovali xeroxovanú montáž z rôznych učebníc a pridali k tomu aj vlastné cvičenie. Bola to práca počas viacerých rokov a teraz prebieha proces schvaľovania učebnice.

Deti sa najprv učia písať a čítať po maďarsky, slovenská abeceda sa vyučuje až v druhom ročníku. So slovenčinou sa však zoznamujú už ako prváci. Používajú len tie slová, v ktorých sa nevyskytujú mäkkene a iné diakritické znamienka slovenčiny. To bol ďalší dôvod pre zostavenie špeciálnej učebnice. Keďže deti prichádzajú do školy bez znalosti slovenčiny, je obrovským pokrokom, že už v druhom polroku prvého ročníka rozumejú slovenským pokynom učiteľky a hoci občas s omylmi, reagujú na jej otázky. Plynulý slovenský prejav sa od nich ani neočakáva. Deťom robia ťažkosti predovšetkým gramatické rody a pády – gramatické kategórie, ktoré v maďarčine neexistujú alebo sa vyjadrujú

iným spôsobom. To je dôkazom toho, že materinským jazykom detí je maďarčina a pred vstupom do školy sa so slovenčinou nestretli. K zapísaniu detí do tejto školy nemotivuje rodičov vždy len etnický slovenský pôvod, veď sem chodia okrem maďarských detí aj Rómovia. V tomto multietnickom prostredí pôsobí aj hosťujúca učiteľka zo Slovenska. Ona má za úlohu zvýšiť jazykovú úroveň žiakov a jej prítomnosť je spôsobom motivovania na používanie slovenčiny. Keďže hosťujúce učiteľky nehovoria po maďarsky a po dlhšom pobyte v Maďarsku domácomu jazyku len rozumejú, sú deti nútené komunikovať s ňou po slovensky. Medzi sebou navzájom sa počas prestávok používa slovenčina veľmi málo. Deti si napríklad šepkajú po maďarsky: keď treba niečo dôležité povedať rýchlo a stručne, menia jazyk, aj keď predtým hovorili po slovensky. Gramatika sa vysvetľuje po maďarsky, čo je obvyklou metódou vyučovania cudzieho jazyka. Keď je niečo dôležitejšie alebo zložité, vysvetľuje sa to deťom tiež po maďarsky alebo dvojazyčne. Pravidlo nechá učiteľka prečítať po slovensky a potom ho vysvetľuje po maďarsky. Po slovensky vedia deti povedať najmä to, čo si nacvičili alebo sa naučili – zväčša pieseň. Mojim spontánnym otázkam na chodbe porozumeli, neodpovedali mi po maďarsky, ale bez slova mi ukázali, kde je zborovňa. V zborovni hovoria učitelia zmiešané spisovnou slovenčinou a po maďarsky, nárečie počuť zriedkavo, u detí vôbec. Výber jazyka u učiteľov nezávisí od zložitosti ako u detí, ale od témy: keď sa tematika týka slovenčiny, Slovákov alebo Komlóšanov, hovorí sa po slovensky, o úradných alebo organizačných veciach však komunikujú po maďarsky. V učiteľskom zbore sú aj učiteľia, ktorí nevedia po slovensky, v ich prítomnosti alebo s nimi hovoria ostatní po maďarsky. Nadpisy v škole sú maďarské alebo sú napísané dvojazyčne. Nástenky používané ako učebné pomôcky sú väčšinou po maďarsky (všetky predmety okrem slovenskej gramatiky). Tablo o pamiatkach Slovenska je vyvesené v angličtine a v slovenčine. Možno, že grafické tablá ostatných predmetov výlučne po slovensky by motivovali žiakov v použití slovenčiny podobne ako hosťujúca učiteľka.

Kétšoproň

Od roku 1956 sa v tejto škole vyučuje slovenčina nepretržite. Otvorenie čabianskej katolíckej školy v roku 1994 spôsobilo pokles v počte žiakov tejto školy. V základnej škole pracuje pani učiteľka Katarína Szászová-Szabóová, autorka učebníc, z ktorých sa vyučuje vo viacerých školách v Maďarsku. Prvá kniha má názov *Idem, idem do školičky*, druhá *Písmenká sú ako deti* a tretia *Svet je nádherná kniha*. Ku každému dielu patrí aj pracovný zošit. CD k jednotlivým učebniciam naspievali deti práve z tejto školy. Aj vo vyučovaní procese majú piesne centrálnu úlohu, pomáhajú deťom, aby si vytvorili kladný vzťah k hodinám slovenčiny. Rodičia sa môžu rozhodnúť, či deti zapíšu do slovenskej skupiny: 4. triedu napríklad v súčasnosti navštevujú len traja žiaci. Majú týždenne štyri hodiny slovenčiny a k tomu ešte popoludňajší krúžok. Výučba je predovšetkým zameraná na osvojovanie si slovenského jazyka, ale

v učive má dôležité miesto aj národopis. V prvých troch ročníkoch základnej školy deti nie sú hodnotené známami.

Po ukončení štúdia žiaci pokračujú buď v štúdiu na čabianskom slovenskom gymnázii, alebo si so zameraním sa na inú špecifikáciu vyberú takú školu, kde slovenčina nie je vyučovaná – aj v tomto prípade majú možnosť urobiť si skúšky z tohto predmetu. Jazyková skúška má v súčasnosti vysokú hodnotu, preto si stále čoraz viac žiakov vyberá slovenčinu – nezávisle od svojej identity alebo citového vzťahu k touto jazyku. Spomínanú základnú školu navštevovali niekedy z dnešných prominentných osobností menšinového života.

Telekgerendáš

V tejto dedine funguje aj slovenská materská škola, ktorá má za úlohu oboznámiť deti so slovenčinou a pripraviť ich do školy. Je potrebné nahradiť to, čo sa po slovensky nenaučia doma. Dvakrát týždenne majú deti výuku slovenčinu. Kontakty s ostatnými slovenskými škôlkami sú nepostačujúce, materská škola má málo kníh. Učiteľky v škole veľmi dobre poznajú prácu v škôlke, vedia, s čím majú počítať.

V škole pracujú tri slovenčiarčky, deti majú tri hodiny slovenčiny týždenne, štvrtú hodinu v jednom bloku ako tábor. V prvom ročníku je zo 16 detí 15 zapísaných na slovenčinu, hoci to nie je povinný predmet. Vo vyšších ročníkoch nie je tento pomer taký vysoký. Niekedy sa deti z hodiny slovenčiny radšej odpíšu, lebo majú strach zo zlých známk.

Jedna učiteľka vyučuje nižší stupeň z knihy Kataríny Szászovej, na vyššom stupni sú dvaja pedagógovia, ktorí používajú obrazkový šlabikár. Škola má administratívne ťažkosti s kúpou kníh, v tejto súvislosti očakávajú pomoc konzulátu z Békešskej Čaby.

Mimo hodiny slovenčiny sa slovenský jazyk používa pri školských slávnostiach, v tradičných krúžkoch, alebo počas nejakej slovenskej akcie. Na hodinách slovenčiny odznievajú pokyny alebo otázky najprv po slovensky, potom sa pani učiteľka opýta, či jej deti rozumeli. Naučené učivo a látku v užšom zmysle vedia žiaci zreprodukovať po slovensky, v spontánnych situáciách (napr. šepkanie) však často používajú miešanú reč alebo maďarský jazyk. Plagáty a nástenky v priestoroch školy sú prevažne v maďarčine.

Pitvaroš

Zo školy pred niekoľkými rokmi odišla slovenčiarčka, preto majú dnes deti možnosť navštevovať len krúžok slovenčiny, ktorý vedie učiteľka zo škôlky. V dedine je málo detí, ktoré rozumejú po slovensky, lebo pochádzajú zo miešaných manželstiev už od starých rodičov. Zo 120 detí sa učí slovenčinu 22. Deti zapisujú na hodiny slovenčiny aj tí rodičia, ktorí sa nehlásia k Slovákom: škola dostáva financie za fungovanie menšinového krúžku, a to dobre chápu aj rodičia detí. Cieľom výučby je zoznámiť sa so slovenským jazykom úplne od začiatku,

a to hravým spôsobom. Učitelia i deti majú málo kníh, okrem učebnice od Pirošky Majerovej a Kataríny Szászovej-Szabóovej (*Idem, idem do školičky*) len málo pomocného materiálu. Týždenne absolvujú iba jednu hodinu, prvécku knihu preberú za štyri roky. Cieľom výučby je ochrana tradícií a učenie sa jazyka. Po ukončení štúdia v tomto kurze len málokto z žiakov pokračujú v štúdiu na slovenskom gymnáziu, väčšina žiakov sa slovenčinou ďalej nezaobrá. Kedysi absolvovali aj učitelia doučovania zo slovenčiny, zväčša na župnej úrovni, udržiavali odborné kontakty napríklad so srbskou materskou školou v Deszku. Dnes takéto vzťahy a podujatia nefungujú, zo Slovenska občas prichádza pomoc. Ani so susedným Albertom a Ambrózom nemá škola rozvinuté vzťahy a neorganizuje ani spoločné podujatia. Deti sa angažujú pri tvorbe vystúpení a rôznych aktivít (tollfosztás) v miestnom klube dôchodcov. Starí obyvatelia Pitvaroša disponujú omnoho lepšou znalosťou i používaním slovenčiny ako mladšie generácie.

Albert, Ambróz

Školy v týchto dvoch obciach sú integrované od roku 1994, majú spoločné vedenie, jeden pedagogický program. Po vojne tu vždy fungovala výučba slovenčiny. Dnes dostávajú zvlášť normatívu za to, že sa tu vyučuje slovenčina. Deti sa učia po slovensky prvé štyri roky, potom odchádzajú do škôl do Pitvaroša alebo do Slovenského Komlóša (tam však nie do slovenskej školy). V Alberte fungovala materská škola len dovtedy, kým úradné smernice neprikázali škole povinný výber z dvoch možností: zavedenie dvojязыčnej výchovy alebo výuka slovenčiny len pre zaujímavosť. V Ambróze funguje materská škola od roku 1987 ilegálne, od roku 1989 úradne. Je dvojязыčná, nie je v nej určené, kedy žiaci a učitelia používajú maďarčinu a kedy slovenčinu. Materská škola má za úlohu vybudovať v deťoch hravo základy slovenčiny, pretože sa to v súčasnosti už od rodiny nedá očakávať. Rodičia totiž dnes vôbec nevedia po slovensky.

V škole sa každý žiak zúčastňuje hodín slovenčiny, bez ohľadu na národnosť. Kedysi sa vyskytol prípad, že rodič výučbu slovenčiny odmietol. Dieťa sa však aj tak zapojilo do spoločnej práce s ostatnými, nechcelo byť samo. Keď žiak zažije úspech, tešia sa z toho aj rodičia – a pani učiteľku slovenčiny majú deti veľmi rady. Týždenne absolvujú štyri hodiny zaradené regulérne do školského rozvrhu. Slovenčinu používajú len na hodinách slovenského jazyka. Predmet sa skladá z výučby cudzieho jazyka a z népismeretu – v tom sa líši od hodiny angličtiny. Iné predmety sa v slovenčine nevyučujú. Náučné ľudové piesne, básne atď. prednášajú žiaci na rôznych slávnostných podujatiach (otvorenie školského roka, deň dediny, deň matiek).

Bohužiaľ, okrem školy deti nemajú možnosť počuť slovenčinu vo svojom okolí. Vysoké nároky stanovené učebným plánom nedokážu splniť – to aj sebakriticky píš v každom hlásení. Učebné plány predpokladajú, že žiaci nadobudli základné jazykové vedomosti slovenčiny z domu a jazyk aj cvičia. V skutoč-

nosti škola preberá aj túto úlohu rodiny. Vedenie školy zápasí s obavami, že škola nebude mať učiteľa: hodín je príliš málo na to, aby zamestnali slovenčinára na plný úväzok. Logická by bola spolupráca s Pitvarošom, ale pri budovaní spolupráce vznikajú problémy – debaty o rozdelení majetku spoločnej rady po 1990 poškodili vzťahy s bývalým centrom, Pitvarošom. Nevzťahuje sa to však na kolegiálne vzťahy, len na úradné.

4. Slovenčina v jednotlivých vrstvách školskej komunikácie

Na hodinách slovenčiny prevláda jednoznačne slovenčina, okrem vysvetľovania gramatiky alebo niektorých výrazov, kde je z metodického hľadiska potrebné používať maďarčinu.

Medzi žiakmi počuť slovenčinu okrem slovenských pozdravov spontánne len málokedy. Súkromné rozhovory, šepkanie na hodinách sa uskutočňujú prevažne v maďarčine. Počas prestávok komunikujú deti pri hre po maďarsky, keď vojde učiteľ do chodby, deti pozdravia po slovensky a pokračujú v komunikácii v jazyku, v akom si na to s konkrétnym učiteľom zvykli. Keď vedia, že dotýčny sa neprestajne snaží hovoriť po slovensky a to očakáva aj od ostatných, tak sa tomu prispôbia. Ale keď vedia, že aj komunikačným partnerom je ľahšie používať maďarský jazyk, plynule prejdú ku komunikácii v maďarčine.

V zborovni hovoria učitelia miešane, aj v súvislosti s textom dochádza k zmene jazykového kódu. Keď je v spoločnosti prítomný učiteľ – Maďar, ktorý nevie po slovensky, ostatní hovoria po maďarsky, keď je prítomný hosťujúci učiteľ, používajú slovenčinu. Niektorí pedagógovia sa vedome snažia používať slovenčinu stále viac. To sa uskutočňuje najmä v úradných situáciách, zvyky spontánnej komunikácie sa dajú len ťažko ovplyvniť.

Literatúra

KRASZLÁNOVÁ, Erika: Úvahy o situácii v školách, kde sa vyučuje slovenčina ako predmet. In: *Slovenčinár*, 2002, s. 77.

MEDVEGYOVÁ, Zuzana: Základné ciele a úlohy vyučovacieho predmetu Slovenská vzdelanosť. In: *Slovenčinár*, 2001, s. 112.

PECSENYOVÁ, Edita: Dvojazyčná národnostná škola – ako ďalej? In: *Slovenčinár*, 2002, s. 77.

SZARKA, László: Anyanyelv, oktatás, közösségi nyelvhasználat. Budapest: Gondolat-MTA 2003. 191 s.

VÁMOS Ágnes: Atlas der Unterrichtssprachen in Ungarn. Budapest: Keraban 1998. 584 s.

Mluvený projev žáků a studentů na Moravě

Kamila Vodrážková – Tomáš Kráčmar – Ivana Rumpelová

Pedagogická fakulta Univerzity Palackého, Olomouc

Verbální komunikace (Kamila Vodrážková)

Mluvený projev patří k nejzákladnějším, a proto i k nejstarším způsobům dorozumívání mezi lidmi. Civilizované společnosti vznikly teprve poté, co si lidé dokázali sdělit své názory a dohodnout se na pravidlech společného života. Lze říci, že rozumová složky doplněná verbálními (ale samozřejmě i neverbálními) projevy položila základ moderní lidské společnosti, protože oddělila člověka od ostatních živočišných druhů.

Chceme-li hovořit o specifikách verbálního projevu konkrétních mluvčích, je nezbytné, abychom krátce teoreticky vyložili některé základní pojmy:

Komunikace. Pochází z latinského výrazu *communicare* a můžeme ji vyložit jako přenos informací od autora (mluvčího, pisatele) k příjemci (posluchači, čtenáři) za účelem sdělení nějaké zprávy (tedy s konkrétním cílem).

K tomu, aby si účastníci komunikačního aktu vzájemně rozuměli, je nezbytná znalost **kódu**, do kterého je přenášené sdělení převedeno. Znalost tohoto kódu dokazuje posluchač vědomou reakcí na získaný podnět.

Přenos informace probíhá v konkrétním prostoru a čase (tato skutečnost je poněkud opožděna v komunikaci písemné), má svého autora, adresáta i konkrétní podobu. Přenos zprávy většinou neprobíhá ve zcela izolovaném prostředí, a proto je jeho kvalita ovlivněna celou řadou působících ruchů a šumů (akustika, fyzický a psychický stav aktérů, jejich vyjadřovací a intelektové schopnosti atd.).

Všechny uvedené skutečnosti naznačují, že kvalitní komunikace mezi lidmi je velmi obtížnou záležitostí, ke které by mluvčí měli přistupovat zodpovědně, aby předcházeli zbytečným konfliktům a nedorozuměním.¹

Také v současné době, kdy se naše země připravují na vstup do Evropské unie, se setkáváme se situacemi, které se vyhrocují a stávají nebezpečnými nejen pro znesvářené zájmové skupiny, státy či národy, ale i pro každého z nás, a to možné právě proto, že se účastníci komunikace nedokázali rozumně dohodnout.

Považujeme proto za důležité konstatování, že kvalita mezilidské komunikace není v současné době na příliš vysoké úrovni. (Toto tvrzení dokazují běžné zkušenosti každého z nás (i praktické výsledky našich výzkumů).

Vezmeme-li však v úvahu obrovskou moc slova ovlivnit lidský život, musíme si uvědomit, jak je nutné, aby lidé uměli správná slova používat a přizpů-

¹ Špačková, Alena: Moderní rétorika. Praha: Grada Publishing 2003.

sobit svůj projev situaci, prostředí i okruhu posluchačů, aby dokázali vysvětlit své nápady, myšlenky, postoje i příčiny svých činů.

Tato schopnost však není většině z nás vrozená, a je nutné se jí soustavně učit. Základní poznatky o mateřském jazyce získává dítě v prostředí, v němž se nejčastěji nachází (obvykle v rodině). Proto jsou pro většinu z nás naši nejbližší první učitelé českého jazyka. Na nich záleží, zda a jakým způsobem se naučíme slova používat, oni jsou nám vzorem pro vystupování před ostatními.

Teoretické znalosti o jazyce a jeho užívání si dítě osvojuje až ve škole. Setkává se i s novými sociálními situacemi, které musí zvládat, ve třídě také poprvé vystupuje jako řečník s oficiálním projevem (posluchačem a kritikem bývá většinou učitel).

Autoři tohoto příspěvku jsou učitelé českého jazyka, kteří mají vést své žáky ke správnému užívání mateřského jazyka. Je však nezbytné, abychom měli představu o tom, jak vypadá aktuální stav vyjadřování mladé generace. Teprve po posouzení tohoto stavu můžeme vyvozovat závěry i pro pedagogickou praxi.

Na vyjadřování mladé generace se však podílí mnoho činitelů. Proto považujeme za nezbytné uvést nejdůležitější faktory, které se na vyjadřování zkoumané skupiny uživatelů jazyka podílejí, ještě dříve, než začneme s analýzou konkrétních mluvených projevů.

Činitelé ovlivňující podobu řeči mladé generace²

➤ Sociální prostředí

- RODINA. Rodinné prostředí je pro většinu z nás první sociální skupinou, do které se v životě dostaneme. Je proto přirozené, že tímto faktorem jsou ovlivněny nejen názory a postoje, ale i vyjadřování jednotlivých členů.

Zvláštní význam má:

- *výše dosaženého vzdělání a profesní zaměření rodičů* (vychovatelů),
- *kulturní úroveň rodiny* (dítě je pasivním příjemcem všeho, co rodina nabízí),
- *věkové složení členů domácnosti* (starší generace používají zastaralejší výrazy; často nejsou ochotny s mladými lidmi o problémech diskutovat),
- *místo bydliště* (i přes stírání rozdílů ve vyjadřování obyvatel měst a vesnic zůstávají některé odlišnosti zachovány)³.
- ŠKOLA. Vliv školního prostředí na vyjadřování dětí a mládeže je v souvislosti s dobou zde strávenou velmi silný. Žáci se setkávají

² Kala, M. – Benešová, M.: Jak mluví vaše dítě? Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1989.

³ Cuřín, František: Regionální prvky ve vyučování českému jazyku. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1973.

nejen s novými vědomostmi, ale i s novými sociálními situacemi. Učí se přizpůsobovat svůj projev charakteru publika. V této souvislosti můžeme hovořit o následujících situacích:

- *Promluva oficiální.* Probíhá mezi žákem a učitelem a předpokládá spisovnost, jazykovou i obsahovou správnost. Toto vyjadřování je pro dítě obtížné, protože musí kontrolovat jak obsah, tak i formální stránku sdělení. (Nepředpokládá se např. užívání vulgarismů.)
- *Promluva polooficiální.* Obvykle se odehrává mezi žákem a osobou s nižší sociální pozicí, než má učitel (např. vedoucí zájmového kroužku). Také v tomto případě jsou eliminovány vulgární projevy, avšak jazyková správnost není posuzována. Blíží se neformálnímu projevu.
- *Promluva neoficiální.* Adresátem je osoba na tejně pozici jako mluvčí (spolužák, kamarád, sourozenec). Pro tyto projevy jsou charakteristické časté odchylky od spisovné jazykové normy a lze v nich nalézt mnoho výrazových prostředků z různých vrstev národního jazyka (slang, vulgarismy, dialekt atd.).
- **MÉDIA.** V současné době je vliv médií (televize, rozhlas, vide, počítač – internet) velmi silný. Zvláštní význam má i komunikace prostřednictvím mobilních telefonů. Tento způsob přenosu informací je sice velmi rychlý (téměř okamžitá zpětná vazba), avšak vliv na kvalitu mluveného i psaného projevu je velmi negativní. (V mnoha případech lze dokonce mluvit o ignoraci veškerých pravopisných, stylistických i syntaktických pravidel.)
- **FILM, DIVADLO, ČETBA.** Působí pouze na uživatele, kteří se o zmíněné oblasti zajímají a jejich produkty vyhledávají. Ani nabídka knih či představení však nemusí být nutně zárukou kladného kulturního zážitku. (Většina programů, které mladí lidé sledují, přitahuje své diváky hrubostí, vulgaritou a preferencí násilí. To může být pro oslovené respondenty sice velmi přitažlivé, ale výchovný aspekt je minimální.)

➤ Psychologická hlediska

Úroveň vyjadřování souvisí především s osobními dispozicemi jednotlivých mluvčích. Lze však nalézt i obecné znaky, které jsou typické pro většinu příslušníků mladé generace.

Dospívání a s ním spojené uvědomování si sebe sama v rámci společnosti ostatních vede řadu mladých lidí k takovému způsobu užívání mateřského jazyka, který by je zviditelnil a odlišil od ostatních. Na jedné straně se proto v projevech vyskytují neotřelé výrazy (autorské neologismy, slang i cizojazyčná slova), na straně druhé jsou to však i časté vulgarismy a hrubá slova, která mají být projevem jakéhosi „siláctví“.⁴

⁴ Taxová, Jiřina: Pedagogicko-psychologické zvláštnosti dospívání. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1987.

Z uvedených skutečností vyplývá, že děti a dospívající jsou ovlivňováni velkým množstvím faktorů, které mají schopnost kvalitativně změnit vyjadřovací schopnosti uživatelů v kladném i záporném slova smyslu. Verbální komunikace je však tím nejpřirozenějším způsobem dorozumění mezi lidmi, a proto je důležité, aby mluvený projev každého z nás splňoval několik základních pravidel:

- srozumitelnost,
- obsahovou správnost,
- formální správnost,
- estetičnost.

Mladí lidé jsou těmi, kdo bude v následujících letech rozhodovat o osudu sebe i celého lidstva. Proto je důležité, aby dokázali zvládat základní pravidla komunikace.

V souvislosti s naším pedagogickým povoláním jsme se zaměřili na analýzu mluveného projevu žáků, které bychom měli správnému vyjadřování učit. Věříme, že zjištěných výsledků naší práce bude možné využít i v pedagogické praxi.

Pro příklad uvádíme několik nejzávažnějších zjištění, k nimž jsme analýzou získaných materiálů dospěli.

Obecná lingvistika a didaktika českého jazyka

Radek Čech

Pedagogická fakulta Univerzity Palackého, Olomouc

1. Vztah obecné lingvistiky a didaktiky českého jazyka

Na první pohled se snad může zdát, že mezi obecnou lingvistikou a didaktikou českého jazyka není příliš těsný vztah, že předměty zájmu obou těchto oborů jsou si značně vzdáleny a příliš se neovlivňují. Tento pohled není vlastní jen nelingvistické veřejnosti, která se v průběhu vyučování českému jazyku v podstatě s žádnými obecně lingvistickými teoriemi nesetkala, ale i značné části pedagogů a snad i didaktiků. Panuje představa, že obecně lingvistické problémy jsou veskrze vysoce teoretického rázu a jako takové se pro svou náročnost a značnou míru abstrakce do výuky na základních školách nehodí, a tudíž leží za hranicí zájmů didaktiky. Do určité míry má tento názor své opodstatnění. Na druhou stranu je to právě obecně lingvistická teorie, která stojí v samém základu toho, jak bude jazyku vyučováno. Je to totiž právě a jen obecná lingvistika, která určuje, jak se na jazyk budeme dívat, jak jej budeme vnímat a popisovat.

Otevřeme-li si učebnice a didaktiky vydané v posledních dvaceti letech, uvidíme všude přibližně stejný obraz, který se liší spíše jen v dílčích akcentech a způsobech uspořádání látky než v jakýchkoliv zásadních bodech. Primární důraz ve vyučování českému jazyku je dán na rozvoj komunikačních dovedností. Dále je axiomaticky předpokládáno, že k dosažení tohoto cíle je nutné důkladné poznání jazykového systému, jeho zákonů, stavby a pravidel. M. Čechová v *Češtině a jejím vyučování* píše: „Má-li být komunikační činnost efektivní, předpokládá to mj. uvědomělé užívání jazykových prostředků. S nimi se žák neseznamuje ve výuce živelně, izolovaně, ale systematicky, jak to odpovídá hlediskům pedagogickým i *systémově strukturní povaze jazykových prostředků*“ (1998, s. 10).

Odkaz na systémovou strukturní povahu jazykových jevů je zřetelným promítnutím se určité obecně lingvistické teorie do pedagogické praxe. Tato teorie bývá nejčastěji označována jako klasická lingvistika či jazykovědný strukturalismus a představuje jazyk jako autonomní systém vykazující poměrně jasné zákonitosti. Už jsem zmínil, že důkladná znalost tohoto systému je považována za předpoklad správné komunikace. Důsledkem obou těchto faktů, jež jsou obecně lingvistické povahy, je konkrétní podoba vyučování českému jazyku. Jazyk je žákům představován jako vnitřně strukturovaný systém skládající se z jednotlivých jazykových rovin řídících se podle vlastních zákonitostí. Tyto zákonitosti mají v učebnicích formu gramatických pravidel a jsou to právě ony, jež mají rozhodující vliv na podobu spisovného jazyka, který je téměř výlučným předmětem zájmu jazykového vyučování. Tento vyučovací model má v českém prostředí mnoho desítek let starou tradici a je spjat s odbornou a pedagogickou činností členů Pražského lingvistického kroužku, jehož obecně lingvistická teorie, spočívající zejména v rozpracování základního strukturalistického modelu, patří mezi ty ve světové lingvistice 20. století vůbec nejvýznamnější.

Jestliže přistoupíme na předpoklad, že obecně lingvistická teorie má rozhodující vliv na podobu výuky jazyka, naskýtá se otázka po možnostech uplatnění jiných obecně lingvistických teoriích. Tváří tvář prudkému rozvoji jazykovědy v 2. polovině 20. století vyznačujícímu se velkou diverzitou se zdá, že vybrat ten „správný“ směr je téměř nemožné. Na druhou stranu i v této téměř nepřehledné jazykovědné „džungli“ můžeme vysledovat určité tendence, které to velké množství směrů rozděluje do dvou základních skupin. V následující části se pokusím ukázat, že už od počátků obecně lingvistického myšlení existovaly dva základní, ve své podstatě neslučitelné přístupy k jazyku a že každý lingvistický směr stojí buď na jednom, nebo druhém přístupu.

2. Vývoj obecně lingvistických názorů od antiky do 20. století

2.1. Antika

Prvním dochovaným větším pokusem o postižení povahy jazyka jako takového je Platónův dialog *Kratylos*. Platón, ústy aktérů dialogu, na základě zkou-

mání povahy jazykových znaků (zejména na úrovni hlásek, ale i slabik, slov a vět) nastoluje problém vztahu jazyka a skutečnosti, přičemž představuje dvě možná řešení. První hledisko předpokládá, že mezi jazykovou formou a pojmenovanou věcí či činností je vztah, že povaha jazykového znaku je přímo určena skutečností. Hledisko druhé se dívá na jazyk konvencionalisticky, povaha jazykového znaku je podle něj arbitrární. Je třeba si uvědomit, že Platón řeší primárně problém noetický, nikoliv lingvistický. Z hlediska lingvistiky je však tento dialog významný zejména proto, že v něm jsou vedle sebe v hrubých rysech postavena právě ta dvě zásadně odlišná pojetí přístupu k jazyku, přičemž závěry zde uvedené zřetelně implikují problematiku, s níž se jazykověda potýká dodnes. Stručně řečeno jde o to, zda jazyk vnímáme staticky (což v dialogu reprezentuje první hledisko), nebo dynamicky. O dynamismu se sice v Kratylu přímo nedočteme, ale vyplývá z celého pojetí kritiky prvního hlediska. Platón totiž nejprve v etymologických výkladech poukazuje na hláskové i slovo-
tvorné varianty jmen a jejich původ (zde je tedy jasně vidět, že se jazyk proměňuje) a celý výklad směřuje k odhalení obecných zákonů vyjadřujících přímou závislost hláskového systému na povaze skutečnosti (např. hláska „r“ je projevem tvrdosti atd.). Když se však během dialogu ukáží fundamentální nedostatky této teorie, poukáže Platón na určitou oprávněnost konvencionalistického pojetí, z čehož plyne, že nejde o konvencionalismus statický, ale nutně dynamický. Platón si byl jistě vědom problémů, které z takového pojetí jazyka plynou pro jeho metafyzicko-dualistický filozofický systém, a nechává spor v podstatě otevřený.

Platón tedy ukázal, že při pohledu na jazyk se před námi otevírají v zásadě dvě množnosti, jak se na něj dívat a přistupovat k němu – buď jako určitý statický jev či systém, nebo jev neustále se proměňující. V podstatě všechny obecně lingvistické názory lze více méně rozdělit podle těchto dvou kritérií.

Platónův žák Aristoteles se jazykem zabývá na několika místech svého rozsáhlého díla. Jazyk chápe jako znakový systém vzniklý „podle dohody“ (1959, s. 26 – 27), povaha jazykového znaku je u něj tedy arbitrární. Předpokládá však, že „každé slovo, které se vyskytuje bez jakékoli souvislosti, znamená buď podstatu, nebo kvantitu, nebo kvalitu, nebo vztah, nebo místo, nebo čas, nebo polohu, nebo vlastnictví, nebo činnost, nebo trpnost.“ (1958, s. 34), jednotlivá slova jsou tedy podle něj vyjádřením pojmů odpovídajícím kategoriím reality. V Poetice pak jazyk ukazuje jako vnitřně strukturovaný celek, který se skládá z těchto částí: hláska, slabika, spojovací částice, jméno, sloveso, slovní tvar a věta (1996, s. 94). Jestliže tedy viděl Platón statický prvek jazyka v jeho původu, Aristoteles vidí jazyk v jednotě s realitou, chápe jej jako určitý odraz skutečnosti. To, co skutečnost neodráží, nepovažuje za plnovýznamové slovo, není to pro něj „ani vyjádření, ani zápor, ale řekneme spíše, že je to neurčité jméno, poněvadž se stejně hodí na cokoli, i na to, co jest, i na to, co není“ (1959, s. 26). Jazyk je tedy viděn jako systém, jenž je prostřednictvím slov pevně svázán s kategoriemi skutečnosti.

V době helénismu se gramatika odtrhla od filozofie, když ji jako zvláštní odbornou disciplínu ustanovili stoikové (zavedli terminologii, systém časů, pády, slovní druhy). Antičtí gramatikové, z nichž nejvýznamnější byli Apollónios Dyskolos, Herodiános, Varro, Donatus Priscianus atd., se zabývali především popisem a klasifikací jazykových jevů. Jazyk považovali za útvar jednou hotový a neměnný, jehož zákonitost byla určena analogií a jazykovým územím (Slovnik, 1974, s. 236).

2.2. Středověk a novověk

Přestože ve středověku byla gramatika považována za nejvýznamnější součást svobodných umění, nezaznamenala sama o sobě téměř žádný významný rozvoj. Stála na pozdně antických dílech Priscinia a Donata, přičemž jediným objektem zkoumání až do nástupu humanismu a renesance byla výhradně latina. Teprve kolem roku 1200 se objevily „nové“ gramatiky Alexandra de Villa Dei a Eberharda z Bethúnie, kterým šlo především o logickou a spekulativní systematizaci látky (Curtius, 1998, s. 54). V duchu scholastiky se gramatika spojovala s aristotelskou logikou, pomocí níž se někteří autoři snažili vysvětlit podstatu gramatických pravidel.

Rozvoj jazykovědných názorů, dotýkajících se i povahy jazyka jako takového, lze sledovat u středověkých filozofů a teologů, zejména v tzv. sporu o univerzálie. Přestože se jednalo původně o problém filozofický, záhy získal svůj lingvistický rozměr. Francouzský filozof a teolog Pierre Abelard totiž začal celý problém chápat nikoliv jako primárně ontologickou otázku, ale jako otázku logiky jazyka (Heinzman, 2000, s. 184). Abelard se na základě tohoto východiska postavil proti tehdy dominujícímu realismu, který chápal univerzálními pojmy za vyjádření substance společné všem jednotlivostem, a považoval univerzálie nikoliv za vyjádření nějaké ontologické reality, nýbrž za jazykový projev vzniklý na základě konvence. Na základě tohoto přístupu se jazyk a jeho možnosti dostaly v mnohém větší míře do ohniska zájmu tehdejších myslitelů (William ze Shyreswoodu, Petrus Hispanus, Lambert z Auxerre, Jan Buridanus, Walter Burleigh a zejména William Ockham), kteří si začali uvědomovat problémy plynoucí z nevyjasněnosti vztahu jazyka ke světu a k myšlení.

Nástup humanismu a renesance s sebou sice přinesl rozšíření zájmu o jednotlivé národní jazyky, ale gramatikové stejně jako jejich předchůdci spatřovali svůj úkol především v popisu jazykového systému. Filozofové pokračovali ve zkoumáních vztahu mezi jazykem a myšlením (Francis Bacon), popřípadě aplikaci logiky na popis jazyka (Descartes), přičemž za nejvýznamnější pokus tohoto přístupu je považována Gramatika Port-Royal, která se snažila nejen o popis gramatických jevů, ale také o jejich zdůvodnění na základě obecných pravidel platících pro libovolný jazyk.

Zkoumáním obecné povahy, původu a fungování změn v jazyce věnoval značnou část svého Eseje o původu lidského poznání Étienne Bonnot de Condillac. Stojí za zmínku, že Condillac na základě svých úvah týkajících vývoje

jazyka od samotného prvopočátku jazyk představuje jako dynamický znakový systém, který vznikl a neustále se obměňuje na základě mezilidské komunikační aktivity.

2.3. 19. století

Od počátku 19. století lingvistika systematizovala svá zkoumání a zaměřovala se téměř výhradně na srovnávací a historickou gramatiku, což bylo způsobeno jednak tzv. „znovuobjevením“ sanskrtu, jednak vlivem romantismu, který podněcoval k důkladnému studiu jak historie, tak i všech národních projevů, mezi nimiž byl jazyk na jednom z prvních míst. Mezi nejvýznamnější jazykovědce tohoto období patří Erasmus Rask, Franz Bopp a Jakob Grimm. Typickým znakem jazykovědy počátku 19. století byl nezáměr o soudobé živé jazyky jako takové, přičemž pozornost byla zaměřena hlavně na sledování rozdílů v jejich vývoji. Výjimkou z tohoto hlavního proudu jsou práce Wilhelma von Humboldta, kterého příliš historický vývoj nezajímal, ale jazyky srovnával na základě analytického rozboru daného stavu. Vilém Mathesius jej, přes veškeré výhrady, považuje za předchůdce synchronní lingvistiky (1982, s. 43).

Pokusem o vytvoření určitého obecně lingvistického modelu se zabýval i August Schleicher, původním zaměřením biolog. V jeho názorech na jazyk se zřetelně odráží Darwinova teorie o původu druhů. Schleicher tvrdil, že se jazyk stejně jako každý jiný organismus rodí, vyvíjí a umírá, a považoval jej nikoliv za společenský jev, ale za výtvor přírody.

V poslední čtvrtině 19. století se zájem lingvistů soustředil zejména do oblasti fonetiky, což bylo mimo jiné způsobeno i obrovským rozvojem techniky, která umožnila experimentální zkoumání hlásek. Fonetika tak zaznamenala prudký rozmach a mnozí lingvisté nabyli přesvědčení, že fonetický systém jazyka a jeho vývoj stojí na pevných zákonitostech, ze kterých neexistují výjimky. Hlásková rovina jazyka se tak jevila jako autonomní, svými vlastními zákony regulovaný imanentní systém a dokonce i tvarosloví bylo považováno za aplikované hláskosloví (Mathesius, 1982, s. 40). Soudobou lingvistiku ovládli tzv. mladogramatikové, z nichž nejvýznamnějšími představiteli byli Karl Brugmann a Hermann Paul. Za jedinou vědeckou lingvistickou metodu se považovalo studium vývoje jednotlivých jazykových jevů.

Na samém konci 19. století se objevují nové přístupy k jazykovědnému zkoumání, které většinou vzešly z kritiky mladogramatiků a pro které je typická značná různorodost způsobů, jak k jazyku a jeho popisu přistupovat. Objevuje se lingvistická geografie a dialektologie, která na základě empirických dat přesvědčivě vyvrátila základní mladogramatickou tezi o nevyhnutelnosti fonetických změn a která poukázala na hlubokou variantnost jazykového vývoje způsobeného celou řadou nejazykových faktorů. Mezioborový přístup lze sledovat u francouzských jazykovědců A. Meilleta a J. Vendryése, kteří při popisu jazyka a jeho vlastností brali v potaz hledisko psychologické a sociologické. Jazyk se jim jevil jako složitý a různorodý společenský útvar.

Dalšími reakcemi na mladogramatismus byly obecně lingvistické teorie Hugo Schuchardta, Beneddeto Croceho a Karla Vosslera, jež spojovala představu jazyka jako individuálního výtvoru každého jednotlivce, přičemž kladli důraz na specifiku konkrétních jazykových projevů, a zájem o široké souvislosti ovlivňující vývoj jazyka.

Polští lingvisté Jan Baudouin de Courtenay a Mikołaj Kruszewsky, hlavní představitelé kazaňské jazykovědné školy, rozlišovali jazyk sociálního společenství od jazyka individuálního a zkoumání jazykového vývoje od popisu současného jazyka, čímž antcipovali samotné základy teorie Ferdinada de Saussura.

3. Obecná lingvistika a filozofie jazyka 20. století

3.1. Ferdinand de Saussure

Ferdinand de Saussure jednoznačně vtiskl základní ráz podobě lingvistiky 20. století. Podrobnější výklad de Saussurova pojetí jazyka jsem podal jinde (Čech, 2003), proto zde jen shrnu základní body de Saussurovy teorie: 1. de Saussure sice vnímal dynamický charakter řeči, ten však byl nepřekonatelnou překážkou pro stavbu lingvistiky jako autonomní vědy mající svůj vlastní, přesně vymezený předmět zkoumání; 2. proto postuluje dichotomické rozdělení řeči (langue – parole), přičemž zcela zřetelně privileguje languovou složku, která je podle něj dobře vymezeným předmětem zkoumání.

3.2. Analytická filozofie

V souvislosti s 1. polovinou 20. století není nemožno zmínit tzv. obrat k jazyku ve filozofii. Někteří filozofové (Wittgenstein, Russell, Carnap, Neurath) si totiž uvědomili, že velká část filozofických problémů není dána charakterem zkoumané skutečnosti (jak bylo implicitně předpokládáno), ale povahou jazyka jako nástroje tuto skutečnost pojmenovávající. Na základě tohoto uvědomění si dali za úkol jazyk prozkoumat a následně „pročistit“, zbavit jej všech vágností a nejednoznačností. Chtěli v podstatě odhalit v přirozeném jazyce jakousi stálou, neměnnou složku (Russell např. za tento základ označuje tzv. objektový jazyk složený z objektových slov, která jsou jednoznačně definována ostenzi), která se měla stát nástrojem pro komunikaci týkající se základních filozofických otázek (Russell, 1977).

Tento projekt se však ukázal jako nerealizovatelný, což si uvědomil i sám Wittgenstein a o čemž svědčí zejména Filozofická zkoumání, která stojí v ostrém protikladu k jeho původním postojům reprezentovaným *Logicko-filozofickým traktátem* (1993). Wittgenstein ve Filozofických zkoumáních chápe jazyk nikoliv jako uzavřený systém, ale jako dynamický, neustále se proměňující jev, jež je možno jen stěží zachytit a popsat, přičemž adekvátní pokusy o popis jazyka nejsou možné bez pochopení mimojazykových, kontextových a procesuálních aspektů praktické jazykové komunikace. Na Wittgensteinových myšlenkách stojí celá tzv.

postanalytická filozofie reprezentovaná zejména N. W. Quinem, N. Goodmanem, D. Davidsonem aj., jejímž ústředním tématem je opět povaha jazyka.

3.2. Nástup důsledně funkčního zkoumání jazyka

Radikální změna pohledu na jazyk u Wittgensteina a postanalytických filozofů však zůstala bez výrazné odezvy u většiny lingvistů, kteří až do počátku 70. let více méně setrvali v hranicích daných strukturalismem. Za hlavní znak všech těchto lingvistických směrů (ženevská škola, glosématica a hlavně generativismus) lze označit setrvávání na langue-parolové dichotomii (popř. dichotomii kompetence – performance) a autonomii jazyka (langue) jako systému.

Do jisté míry svébytné postavení mezi hlavními lingvistickými proudy 2. pol. 20. století má teorie mluvních aktů, reprezentována názory J. L. Austina a J. Searlea, která Wittgensteinem nesporně inspirována je. Teorie mluvních aktů (pragmatika) se primárně nezaměřuje na jazykový systém, ale na fungování jazyka v konkrétních jednáních. Přes všechny tendence teorie mluvních aktů směřující ke konkrétním promluvám, se však dá říct, že i ona stojí na pozicích strukturalismu, protože zůstává v rámci dichotomického pohledu na jazyk a hovoří o tzv. komunikačních kompetencích, které představují v podstatě jen určité rozšíření původního pojmu kompetence gramatické. Svou orientací na performanci a odsunutím primátu jazykového systému vzhledem ke společenské činnosti však znamená výrazný posun v chápání jazyka.

Skutečně radikální změnu v pohledu však představují práce amerického lingvisty Wallace Chafea, původně generativisty, který vyslovil požadavek důsledného funkcionalismu při popisu jazyka a distancoval se od všech forem formální lingvistiky, přičemž zdůrazňoval, že adekvátní popis jazyka musí zkoumat celou komunikační situaci se všemi jejími aspekty. Další představitelé (Joan Bybee, William Croft, Talmy Givón, John Haimann a zejména Paul Hopper) tohoto důsledného funkcionalismu odmítli dichotomické pojetí jazyka jako neproduktivní a dokonce tmářské (Newmayer, 2001, s. 108 – 109).

3.3. Česká lingvistika

Na závěr bych chtěl shrnout základní postoje českých lingvistů, protože ty měly a mají rozhodující vliv na podobu výuky českého jazyka. Dovolím si tvrdit, že hlavní proud české lingvistiky od dob Mathesiových až dodnes stojí na strukturalistických základech předpokládajících langue-parolové dělení a je mu vlastní dominantní zájem langueovou složku jazyka. V rámci tohoto proudu se sice mluví o funkčních přístupech k jazyku, ale tato funkčnost se vztahuje zejména k systému samotnému, a bylo by jisté adekvátnější mluvit o formálním funkcionalismu.

Od poloviny 80. let 20. století se však objevují i v české jazykovědě názory požadující naplnění důsledného funkcionalismu při popisu (nebo spíše modelování) jazyka a řeči. Hlavním představitelem tohoto proudu je J. Kořenský (a dále J. Hoffmannová, O. Müllerová), který odmítá langue-parolové dělení a rozvíjí

teorii tzv. procesuálního modelování jazyka. Tato teorie se zabývá podstatou, fenomény a okolnostmi přirozeně řečového sémiotického reagování, přičemž jazykové předpoklady jsou nazírány jako integrální součást řečové činnosti. Nejsou však vnímány staticky, ale naopak jako neustále se proměňující vytvářivý a zároveň vytvářený předpoklad řečové činnosti (Kořenský, 1987, 2003).

4. Závěr

Na základě tohoto stručného přehledu obecně lingvistických názorů je snad možno tvrdit, že současnou lingvistiku lze rozdělit na dva zásadně odlišné proudy, přičemž jejich rozdíl spočívá v odlišném paradigmatickém přístupu.

Jestli přistoupíme na předpoklad, že právě povaha tohoto přístupu zásadně ovlivňuje nejen podobu lingvistické teorie, ale i didaktiku z ní se odvíjející, vyvstává otázka, který z obou přístupů je vhodnější pro naplnění primárního cíle didaktiky českého jazyka, jímž je rozvoj komunikačních dovedností. Zkoumání tohoto problému, zejména možností procesuálního jazykového modelu v pedagogické praxi, je hlavním tématem mé disertační práce.

Literatura

- ARISTOTELÉS: O vyjadřování. Praha: Academia 1959.
ARISTOTELÉS: Kategorie. Praha: Akademie věd 1958.
ARISTOTELÉS: Poetika. Praha: Svoboda 1996.
CONDILLAC, Etienne Bonnot de: Esej o původu lidského poznání. Praha: Academia 1974.
CURTIUS, Ernst Robert: Evropská literatura a latinský středověk. Praha: Triáda 1998.
ČECH, Radek: Strukturalistické a procesuální lingvistické modely a jejich vliv na podobu vyučování českému jazyku. In: Reflexe problémů pedagogiky v disertačních pracích studentů DSP. Olomouc: Pedagogická fakulta Univerzity Palackého 2003. (v tisku)
ČECHOVÁ, Marie: Čeština a její vyučování. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1998.
ČERNÝ, Jiří: Dějiny lingvistiky. Olomouc: Votobia 1996.
DERRIDA, Jaques: Sémiologie a gramatologie. In: Texty k dekonstrukci. Bratislava: Archa 1993.
HEINZMANN, Richard: Středověká filosofie. Olomouc: Nakladatelství Olomouc 2000.
KOŘENSKÝ, Jan: K procesuálnímu modelování řečové činnosti. In: Slovo a slovesnost, 1987, roč. 48, č. 3, s. 177 – 189.
KOŘENSKÝ, Jan: Procesuální gramatika v kontextu současných tendencí lingvistického myšlení. In: Slovo a slovesnost, 2003, roč. 64, č. 1, s. 1 – 7.
MATHESISUS, Vilém: Kam jsme dospěli v jazykozpytu. In: Jazyk, kultura a slovesnost. Praha: Odeon 1982.
NEWMAYER, Frederik J.: The Prague School and North American functionalist approaches to syntax. In: Journal of Linguistics, 2001, roč. 37, s. 101 – 126.

- PLATÓN: Kratylos. Praha: Oikúméné 1994.
RUSSELL, Bertrand: Zkoumání o smyslu pravdivosti. Praha: Academia 1975.
SAUSSURE, Ferdinand de: Kurs obecné lingvistiky. Praha: Academia 1996.
Slovník antické kultury. Praha: Svoboda 1974.
WITTGENSTEIN, Ludwig von: Filozofická zkoumání. Praha: Filozofický ústav AV 1993.

Teoretická analýza obtížnosti učebnic

Vendula Kůtová

Pedagogická fakulta Univerzity Palackého, Olomouc

Téma obtížnosti učebnic se může zdát obsahově vzdálené lingvistickému zaměření konference. Je pravda, že evaluace učebnic svým charakterem spadá do oblasti pedagogické metodologie, nicméně nemůžeme opominout předmět výzkumu, kterým jsou vlastnosti textu.

Faktory ovlivňující kvalitu textu (tedy i jeho obtížnost) mají různé charakteristiky: jazykové, neverbální či obsahové. Vlastnosti jazykové zkoumá speciální vědecká disciplína: tzv. kvantitativní lingvistika (Průcha, 1998, s. 56).

V podstatě od 20. let minulého století začali specialisté ve světě vyvíjet lingvisticko-quantitativní metody měřící obtížnost výkladové části verbálního textu. Jako rozhodující měřitelné determinanty byly stanoveny: frekvence výskytu slov, lexikální determinanty a syntaktické determinanty. Na základě těchto zjištění se začaly konstruovat četné míry, umožňující validní a reliabilní měření obtížnosti textu, jako Fleschova míra obtížnosti textu, Mistríkova míra srozumitelnosti textu atp. (Průcha, 1998, s. 58 – 59).

I v Čechách mají výzkumy tohoto charakteru dlouholetou tradici. Již ve 30. letech prováděl Václav Příhoda výzkumná šetření, která měla za úkol vymezit optimální lexikální fond pro didaktické texty. V rámci tohoto projektu analyzoval pět českých slabikářů z hlediska slovní zásoby, aby zjistil, který z nich je „nepřiměřenější knihou pro děti“. Vyslovil přitom tento výzkumný záměr: „Slabikáře, čítanky, učebnice... i učitelův výklad se musí opírat o přesnou znalost slovní zásoby u školních dětí, jestliže mají být tyto složky intelektuálního dětského obohacování ve stejné rovině s mentálním vývojem dítěte“ (Průcha, 1998, s. 36 – 37).

Na Příhodovy výzkumy navazovali další čeští pedagogové a psychologové, kteří se specializovali také na analýzu slovní zásoby dětí mladšího školního věku, popř. předškolního období, respektive na analýzu odborných pojmů vyskytujících se v používaných učebnicích a učebních osnovách. Objevila se tedy nutnost použít nějakou autentickou výzkumnou metodu.

V 80. letech byla pro potřeby českých učebních materiálů přeložena a aplikována metoda Käte Nestlerové, německé výzkumné pracovnice. Profesor Jan Průcha ji modifikoval (Průcha, 1984) a Miroslav Pluskal, docent na katedře geografie Přírodovědecké fakulty UP v Olomouci, ji zdokonalil inovací (Pluskal, 1996, s. 62 – 76). Základním principem této metody je měření a výpočet jednotlivých složek textu, jsou to: syntaktická obtížnost textu T_s – složitost větných konstrukcí, sémantická obtížnost textu T_p – frekvence výskytu termínů v textu, celková obtížnost T – součet sémantické a syntaktické obtížnosti a koeficienty hustoty odborné informace i – proporce pojmů nesoucích odbornou informaci v celkovém počtu slov a h – proporce termínů v celkovém počtu pojmů. Celková obtížnost textu T může nabývat hodnot v bodovém rozpětí 1 (minimální obtížnost) až 100 (maximální obtížnost) (Průcha, 1998, s. 135 – 140).

Daná metoda byla v 80. letech aplikována na řadu českých učebnic, přičemž byla zjištěna závažná fakta: obtížnost textu učebnic nebyla úměrná věkovému stupni žáků a nezvyšovala se rovnoměrně od nižších ročníků k vyšším. Navíc učebnice některých předmětů pro základní školy byly svým stupněm obtížnosti na úrovni textů učebnic pro střední školy a blížily se dokonce i textům vysokoškolských učebnic. Zároveň byly odhaleny významné rozdíly mezi hodnotami v jednotlivých vyučovacích předmětech, přičemž samozřejmě obtížnost naměřená v učebnicích přírodovědných předmětů značně převyšovala obtížnost humanitních oborů (např. hodnota T učebnic literatury byla naměřena 29 bodů, zatímco učebnice chemie 51 bodů) (Průcha, 1998, s. 63 – 67).

Musíme si nyní položit otázku, zda po roce 1989 došlo k výrazné změně situace, především s přihlédnutím k vydávání alternativních, nekonvenčních publikací. Tedy zda konkurence mezi nakladatelstvími vyvolala tlak na sebereflexi autorů, a tak i zvýšení jejich zájmu o zkvalitnění textu učebnic, či nikoliv.

V současnosti se neprovádí rozsáhlejší výzkumy, které by průběžně předkládaly výsledky hodnocení. Pokusila jsem se o evaluaci sedmi učebnic pro 8. ročník ZŠ vydaných různými nakladatelstvími. Učebnici nakladatelství SPN bychom mohli pokládat za klasický typ informačního zdroje. Používá se sice ve většině základních škol v ČR, ale způsob, jakým interpretuje učivo a organizuje další činnost, je považován za překonaný. Dalších šest publikací je alternativních (látko je vykládána netradičním způsobem, má specifickou grafickou podobu, témata cvičení jsou aktuální atd.).

Nyní přistoupím k interpretaci výsledků výzkumu s ohledem na právě uvedenou typologii a pokusím se o srovnání obtížnosti současných učebnic českého jazyka s hodnotami naměřenými v 80. letech.

Stupeň celkové obtížnosti učebnic, jak je vidět v příloze, nabývá v různých nakladatelstvích různých hodnot: od 22,3 bodů do 30,4 bodů. Sémantická obtížnost se pohybuje v rozmezí 10 – 15,5 bodů, syntaktická obtížnost v rozmezí 9,1 – 15 bodů. Nejvyšší naměřenou celkovou obtížnost vykazala učebnice nakladatelství ALTER (Hrdličková – Klíma a kol., 2000), jež zaujímá i druhou nejvyšší příčku v hodnotách syntaktické obtížnosti. Abychom mohli na základě

tohoto zjištění vyslovit určité závěry, musíme vzít v úvahu hodnotu 30,8 bodů, tedy maximální doporučenou hodnotu obtížnosti stanovenou v 80. letech pro učebnice všeobecně vzdělávacích předmětů pro 8. roč. ZŠ (Průcha, 1986). Zjistíme, že právě učebnice nakladatelství ALTER se svými 30,4 body blíží této horní hranici, ostatní učebnice si zachovávají nízký standart T.

Výzkumy provedené v 80. letech rovněž změřily průměrnou hodnotu obtížnosti přímo u vzorku učebnic českého jazyka, která činila 32,9 bodů (Průcha, 1989). Tenkrát tedy naměřená hodnota obtížnosti překračovala maximální doporučenou hodnotu 30,8 bodů o více než 2 body (Průcha, 1986).

Jestliže provedeme srovnání s průměrnou hodnotou $T = 25$ (viz příloha), dojdeme k závěru, že celková obtížnost učebnic českého jazyka klesla v průběhu dvaceti let o více než 7 bodů.

Důležitou skutečností je však to, že na celkovou obtížnost mají vliv dílčí proměnné. Díky samostatným výpočtům jednotlivých veličin můžeme přímo stanovit, které proměnné se nejvíce podílejí na nárůstu obtížnosti, jsou to především: syntaktická obtížnost, sémantická obtížnost a koeficienty hustoty odborné informace. V příloze vidíme, že hlavním zdrojem tak vysoké hodnoty obtížnosti v učebnici nakladatelství ALTER je především nadměrná hustota odborné informace v textu, tj. asi 53 % všech pojmů je takových, které nesou odbornou informaci, padesátiprocentní hranici h překračuje i učebnice „klasického typu“ z nakladatelství SPN. Zatíženost odbornými pojmy je tedy základním zdrojem extrémní obtížnosti jak v učebnici alternativní, tak klasické.

Jestliže provedeme srovnání jednotlivých dílčích determinant (viz příloha) s hodnotami determinant naměřenými v učebnicích českého jazyka v 80. letech (Průcha, 1989), zjistíme, že zatímco větné konstrukce se zjednodušily o 6,1 bodů (tedy z 18,6 na 12,5 bodů), hustota odborné informace stoupla o 0,6 bodů (z 47,2 na 47,8 bodů).

I když přihlédneme k určitým nedostatkům ve spolehlivosti metody (Pluskal, 1996, s. 62 – 76), musíme konstatovat, že až na výjimky (Topil – Bičíková – Šafránek, 2002) je text učebnic zřejmě pojmově koncipovaný podle stejných kritérií jako před 20 lety.

Jazykový korpus v učebnicích sice prošel transformacemi syntaktickými i lexikálními, ale nedošlo k výraznému zjednodušení verbálního textu, které by žákům usnadnilo chápání a zpracování odborné informace.

Nezbývá tedy nic jiného, než apelovat na autory učebnic. Ti by měli začít brát v úvahu konkrétnost myšlení dětského čtenáře a snažit se v sobě probouzet spíše entuziasmus pedagoga než podléhat zanícení jazykovědce.

Literatura

¹HAVLOVÁ, Ivana – KOUŠOVÁ, Noemi – PIŠLOVÁ, Simona: Čeština pro 8. ročník základní školy A, B. Úvaly: Jinan 1996.

HIRSCHOVÁ, Milada: Český jazyk 8. Olomouc: Prodos 2000.

HOFFMANNOVÁ, Jana – HOFFMANN, Bohuslav: Český jazyk 8. – Literatura a komunikace. Praha: SPL – Práce 2000.

HRDLIČKOVÁ, Hana – KLÍMA, Ivan a kol.: Český jazyk pro 8. ročník ZŠ a příslušný ročník víceletých gymnázií (Učivo o jazyce, Sloh). Praha: Alter 2000.

MÜLLEROVÁ, Olga: Český jazyk 8. – Mluvnice. Praha: SPL – Práce 2000.

PLUSKAL, Miroslav: Zdokonalení metody pro měření obtížnosti didaktických textů. In: Pedagogika, 1996, roč. 46, č. 1, s. 62 – 76.

PRŮCHA, Jan: Teorie, tvorba a hodnocení učebnic. Studijní příručka. Praha: ÚÚVPP 1988.

PRŮCHA, Jan: Je možno exaktně stanovit vlastnosti základního učiva? In: Pedagogika, 1986, roč. 36, č. 2, s. 175 – 191.

PRŮCHA, Jan: Učebnice: Teorie a analýzy edukačního média. Brno: Paido 1998.

STYBLÍK, Vlastimil: Český jazyk pro 8. ročník a základní školy a pro odpovídající ročník víceletých gymnázií. Praha: SPN – pedagogické nakladatelství 1998.

TOPIL, Zdeněk – BIČÍKOVÁ, Vladimíra – ŠAFRÁNEK, František: Český jazyk 8 (učebnice). Havlíčkův Brod: Tobiáš 2002.

²ULIČNÝ, Oldřich: Český jazyk – 8. ročník. Úvaly: Jinan 2000.

PŘÍLOHA

Obtížnost současných učebnic českého jazyka a její zdroje

	JINAN ¹	JINAN ²	PRODOS	ALTER	SPL–práce	SPN, a.s.	TOBIÁŠ	celkem
T	22,3	28	26,3	30,4	24,8	23,3	22,9	25
T _p	13,2	13	13,9	15,5	11	11,5	10	12,5
T _s	9,1	15	12,4	14,9	13,8	11,8	12,9	12,5
i (%)	12,1	12,9	12,8	14,8	11,4	12,3	9,5	12,3
h (%)	45,7	49,8	47,4	53,4	46,7	50,8	39,9	47,8

T – celková obtížnost

T – sémantická obtížnost

T – syntaktická obtížnost

i – koeficient hustoty odborné informace v celkovém počtu slov

h – koeficient hustoty odborné informace v celkovém počtu pojmů

Využitie gramatických hier ako alternatívnej metódy vo výučbe nemčiny ako cudzieho jazyka

Melinda Huszárová – Petra Rakšányiová

Pedagogická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

1. Klasické metódy vo vyučovaní gramatiky

Na začiatku by sme si mali položiť základnú otázku: Musí byť gramatika vždy iba vážna?

V bežnom vyučovaní vysvetľujú učitelia gramatické štruktúry a pravidlá, po ktorých väčšinou nasledujú abstraktné písomné cvičenia s určitým vzorom. Podľa neho žiaci rutinne vytvárajú modelové vety, ktorým často chýba autenticnosť a gramatickú štruktúru si osvojujú „drilovaním“. Táto forma vedie k štruktúrovanej kompetencii žiaka, ktorý síce gramatický jav „ovláda“, avšak oddelene, to znamená, že ho nevie používať v praxi, nevie komunikovať. Ako uvádza autorský kolektív Gerngroß, Krenn a Puchta (1999), vyučovanie gramatiky nemusí byť nudnou rutinou. Vyučovanie by nemalo len simulovať fiktívne situácie. Pretože len to, čo je spojené s reálnou skúsenosťou, zostane v pamäti. Pri výuke cudzieho jazyka má gramatika nepochybne dôležité postavenie a osvojenie jej jednotlivých štruktúr si vyžaduje veľké množstvo energie.

2. Alternatívna metóda vo vyučovaní gramatiky

Jednou z možností, ako túto energiu využiť, sú hry. Pri hre sa žiaci, študenti, účastníci jazykového kurzu (učiaci sa – podľa nemeckého termínu „Lerner“) stávajú subjektom vyučovania, v ktorom prevažne figurujú ako objekt. Hry majú podnietiť ich predstavivosť, humor a kreativitu, ktoré zaručujú napätie a zvedavosť.

Pri skúmaní súvislostí medzi gramatikou a hrou sa v bežnej praxi stretávame s názormi typu: „Na našej škole sa nehráme... Čo má hra spoločné s gramatikou? Žiaci majú pracovať a nestrácať čas s hrami... Máme toľko žiakov, že sa na vyučovaní hrať nemôžeme... Naši žiaci sa nechcú hrať, chcú sa niečo naučiť.“ (bližšie porov. Funk – Koenig, 1991).

Zábava a vážnosť sa navzájom nevyklučujú, pretože môžeme zábavnou formou výuky prostredníctvom hier ľahšie dosiahnuť vážny cieľ – osvojiť si gramatickú štruktúru a vedieť ju použiť pri bežnej komunikácii.

2.1. Kedy gramatické hry použiť

Vyučovanie môže mať nasledovné fázy:

- analýza – induktívne spracovanie gramatického javu na základe textu, v ktorom učiaci sa daný fenomén objaví a pozorujú

- štruktúra – zhrnutie najdôležitejších aspektov gramatického javu, ktoré zaručuje prehľadnosť
- precvičenie – upevnenie gramatického javu prostredníctvom cvičenia alebo gramatickej hry.

2.2. Niekoľko výhod

Gramatické hry slúžia nielen na spestrenie. Môžu a mali by byť aj podstatnou súčasťou vyučovacieho procesu. Uľahčujú prácu s často komplikovanými gramatickými štruktúrami, zlepšujú atmosféru učenia, na ktoré učiaci sa vďaka uvoľnenosti pri hre zabúdajú. Podporujú komunikáciu, pri ktorej sa upevňuje aj slovná zásoba. Ako ďalší aspekt môžeme uviesť skupinovú prácu: aktivita všetkých účastníkov je intenzívnejšia, žiaci si navzájom pomáhajú, nastáva zmena interakcie učiteľ – žiak. Na rozdiel od frontálneho vyučovania sa učiteľ stáva určitým moderátorom a koordinátorom, do skupiny sa dostáva pohyb, mení sa zasadací poriadok, redukuje sa strach z chýb, pričom učiteľ usmerňuje a pomáha podľa potrieb jednotlivých skupín. V neposlednom rade sa zvyšuje motivácia, na základe ktorej si žiaci vybudujú pozitívny vzťah k predmetu.

2.3. Od teórie k praxi – konkrétne príklady gramatických hier

Myšlienky v tieni (Kaminski, 1990, s. 110)

Táto hra sa dá využiť pri precvičovaní podmienovacieho spôsobu na tvorenie vedľajších želacích viet (konjunktív II). Podnetom sú jednotlivé obrázky, ktoré súčasne vyjadrujú reálne a ireálne situácie. Žiaci pracujú v skupine alebo samostatne, pričom vytvárajú vtipné a originálne výroky. Úloha môže byť doplnená súťažou o najvýstižnejšiu formuláciu.

Comics (Mordillo, 1974)

Na základe troch obrázkov žiaci vytvárajú vlastné príbehy s využitím konkrétnych gramatických javov ako napr. súvetí s časovými spojkami (nachdem, bevor, ehe, seit, bis, während).

Tangram

Táto hra s kartičkami je založená na princípe puzzle. Precvičuje sa pri nej napr. minulé čas, ustálené slovesné spojenia, rekcia a iné štruktúry. Zo správne poskladaných kartičiek vznikne na opačnej strane obrázok, ktorý slúži ako skúška správnosti. Tým sa zároveň zaručuje spätná väzba, ktorá si nevyžaduje prítomnosť učiteľa.

Hady a rebríky (Rinvolucrí – Davis, 1999, s. 19)

Jedná sa o spoločenskú hru s hracím plánom, ktorá sa dá aplikovať na rôzne gramatické javy. Spomenieme napr. slovesá s odlučiteľnou alebo neodlúčiteľnou predponou, časovanie sloves, skloňovanie prídavných mien a pod. Postupuje sa od štartu k cieľu, žiaci sú motivovaní vytvárať správne tvary podľa jednotlivých políčok. K hre môžeme pripojiť správne riešenie, pričom sa žiaci kontrolujú navzájom.

Dražba

Namiesto hodnotných a menej hodnotných vecí ponúkaných na bežnej aukcii sa v tomto prípade objavujú správne a nesprávne formulované vety, na ktoré majú žiaci vsádzať. Víťazí skupina, ktorá nazbierala najviac správnych viet. Žiaci sú pri tomto procese prinútení k tomu, aby vety analyzovali a sami rozpoznali chyby.

3. Štatistické vyhodnotenie dotazníka pre študentov nemeckého jazyka na Pedagogickej fakulte UK Bratislava

Do výskumu sa zapojili študenti prvého a druhého ročníka, ktorí absolvovali seminár z gramatiky a čiastočne aj morfológie a syntaxe.

Väčšina študentov (56 %) pokladá gramatiku za dôležitú, súhlasí s tým, že pre ovládanie cudzích jazykov je gramatika nevyhnutná. Na otázku, ako sa študenti s jednotlivými gramatickými javmi oboznámili, uviedli približne rovnaké odpovede, a to nezávisle od školského veku. Najviac študentov naznačilo prvú možnú odpoveď, t. j. pomocou textov / článkov (74 % na základnej, 79 % na strednej, 76 % na vysokej škole), často používanými prostriedkami sú aj tabuľky (u stredoškolákov 65 %, u vysokoškolákov 72 %). Pri typológii doteraz používaných gramatických cvičení sa už vyskytli menšie rozdiely. Na vedúcej pozícii sa umiestnili predovšetkým cvičenia podľa vzoru (ZŠ – 76 %, SŠ – 79 %, VŠ – 82 %) a doplnňovacie cvičenia (ZŠ – 69 %, SŠ – 88 %, VŠ – 93 %). Kým cvičenia spojené hrou tvoria u žiakov ZŠ 40 % gramatických cvičení, zatiaľ táto forma precvičovania vo vyšších ročníkoch značne ubúda (napr. na SŠ len 15 %), na ich miesto nastúpila hlavne transformácia textu s dôrazom na jednotlivé gramatické javy (53 %) a priradňovacie cvičenia (50 %).

Tie najnečakanejšie odpovede sa však objavili jednoznačne pri tretej otázke, ktorá sa pokúsila odhadnúť efektivitu rôznych foriem precvičovania gramatiky. Študenti tu mali určovať poradie efektívnosti v škále od 1 do 6. Najviac hlasov na ZŠ získali cvičenia spojené s hrou, za najmenej efektívne sa považovala transformácia textu. Pri hodnotení zadania stredných a vysokých škôl však nastal úplný zvrät. Hry, ktoré doteraz viedli v poradi, sa premiestnili na posledné miesto v tomto širokom spektre, jednoznačným víťazom sa stali cvičenia podľa vzoru (na SŠ 56 %). Hry akoby sa spolu s detstvom ukončili, ako keby hra pomaly strácala svoje opodstatnenie: hrať sa má v materskej škole, školou sa zábava končí, začína sa na tvrdej práci.

Automaticky sa tu objavuje otázka, čím sa dá túto premenu logicky vysvetliť. Bola by to ozaj otázka veku? Dá sa takto striktné naznačiť hranice? Máme tomu skutočne uveriť, že metóda, ktorá mala doteraz absolútne pozitívny ohlas, sa stáva z jedného dňa na druhý „nekompatibilnou“?

Toto vysvetlenie sa nám nezdá celkom vhodné. Pre nás sú tieto výsledky skôr dôkazom toho, že naši študenti sú silne ovplyvnení memorovaním a drilovaním, riadia sa podľa všeobecne známych stereotypov, pravidiel, s ktorými sa oboznámili pred mnohými rokmi, ktorým sa časom prispôbili. Nechceme tým

povedať, že tradičné metódy precvičovania gramatiky odmietame, samozrejme aj tieto spôsoby sú v učebnom procese nevyhnutné, keďže umožňujú nadobudnutie určitej rutiny pri používaní cudzieho jazyka, rozhodli sme sa len o odbúranie niektorých predsudkov.

Študenti kladú dôraz na vzorové cvičenia a drilovanie považujú za mimoriadne efektívne. Zo skúsenosti však vieme, že väčšina žiakov na gramatickú správnosť – o ktorú sa pri stereotypných vzorových cvičeniach snaží a vo väčšine prípadov ju aj dodržiava – jednoducho zabúda, ak ide o trochu komunikatívnejší typ cvičenia. To znamená, že pri sústredení na gramatický jav vedia použiť správne tvary, akonáhle sa však žiaci pokúšajú o voľnú tvorbu textov, kde gramatika prestáva byť stredobodom pozornosti, nadobudnuté teoretické vedomosti často ignorujú. Drilovanie teda nemusí znamenať aj fázu automatizácie.

Chceme len poukázať na to, že gramatika neexistuje oddelene, bez akýchkoľvek kontextov, čiže jej správne použitie podľa vzorov nemusí viesť každopádne k úspechu, aj keď si myslíme, že je to efektívne. Našou snahou je prínos nových metód a ich udomácnenie vo vyučovaní nemčiny ako cudzieho jazyka.

Najčastejšie používanými hrami, ktoré žiaci v dotazníkoch uviedli, sú hry s kartičkami, tvorba textu a súťaže. Najviac nás však zaujali dodatočné pripomienky, čo sa týka pravidelnosti nasadenia týchto hier. Neboli ojedinelé odpovede ako napr. raz za mesiac, dvakrát za školský polrok, pred sviatkami, po uzatvorení známok.

Máme v záujme podporiť hlavne typy úloh, ktoré vyžadujú predovšetkým kreativitu žiakov, samostatné myslenie umožňujúce vytváranie „vlastnej“ reči. Po zhrnutí odpovedí študentov na otázku, aký typ vyučovania uprednostňujú, je táto naša snaha aj opodstatnená. Uvádzame niekoľko postrehov: rád využívam fantáziu (40 %), pri učení potrebujem pohyb, zmenu (46 %), najviac sa naučím, ak sa neučím sám (51 %), cvičenia v skupine mám rád (91 %!). Až 75 % študentov pokladalo opravu chýb za dôležitú, preto je spätná väzba pri týchto typoch cvičení nevyhnutná. Cieľom týchto hravých foriem nie je samotná hra, ale vedome usmerňovaný učebný proces. Veľmi silne je reprezentovaná i skupina kognitívnych žiakov, 87 % z nich privítalo použitie príkladov, až 74 % gramatické tabuľky. Jediným riešením je teda určitá proporcionalita, zachovanie vyváženosti jednotlivých metód bez toho, aby sme jedno či druhé precenili alebo unáhľene vytvorili menej opodstatnené predsudky.

Nebolo by pravdou, ak by sme tvrdili, že sa v poslednej dobe neobjavili komunikatívnejšie zostavené učebnice, často je problémom len to, že pedagógovia s nimi nevedia efektívne pracovať a ich v prospech komunikatívnosti naplno využiť. To je už však ďalšia samostatná epizóda.

Literatúra

FUNK, Hermann – KOENIG, Michael: Grammatik lehren und lernen. München: Langenscheidt 1991.

GERNGROSS, Günter – KRENN, Wilfried – PUCHTA, Herbert: Grammatik kreativ. Berlin – München: Langenscheidt 1999.

KAMINSKI, Diethelm: Lernideen mit Bildern. München: Verlag für Deutsch 1990.

MORDILLO, Guillermo: Cartoons zum Verlieben. München: Deutscher Taschenbuch Verlag 1974.

RINVOLUCRI, Mario – DAVIS, Paul: 66 Grammatik-Spiele. Stuttgart – Düsseldorf – Leipzig: Ernst Klett Verlag 1999.

Latinčina súčasnosti

Petra Jesenská

Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Všetky pokusy o vytvorenie jediného univerzálneho jazyka do istej miery zlyhali a môžu vyznievať úsmevne, no keď si uvedomíme, že na svete jestvuje odhadom okolo 6 800 jazykov¹, zistíme, že tieto pokusy majú svoje opodstatnenie. Napríklad na 18 miliónov amerických Indiánov pripadá 1200 jazykov, na Novej Guinei existuje okolo 400 až 700 jazykov a nárečí. V Dagestane (Rusko), kde žije asi 1 milión 500 tisíc obyvateľov, existuje celkom 40 rôznych jazykov. Na polostrove Kola (Rusko) žije iba 1700 Saamov, ktorí majú svoj vlastný jazyk a písmo (Rybár, 1992, s. 61). V Ghane možno napočítať asi 45 jazykov a v najľudnatejšej krajine Afriky, v Nigérii okolo 100, v Kamerune približne 170 jazykov a dialektov. V časoch koloniálnej nadvlády fungovali ako zjednocujúce a úradné jazyky práve európske jazyky kolonizátorov, predovšetkým angličtina a francúzština, ktoré v mnohých štátoch so zložitou jazykovou a politickou situáciou ostávajú úradnými jazykmi aj naďalej (Pisárčiková, 1988, s. 262). V samotnej EÚ bude po prvom máji 2004 21 jazykov, čo naozaj nie je vysoké číslo, ak porovnávame z predchádzajúcimi údajmi, a predsa vznikajú priestorové aj finančné problémy pri tlmočení počas stretnutí európskych lídrov.

Univerzálny jazyk?

Pokusy o vytvorenie racionálneho, umelého, univerzálneho či medzinárodného jazyka sú starobylé možno ako obdobie ľudskej spoločnosti, ktorá si začala uvedomovať nesmierny potenciál sily, s akou dokáže jazyk manipulovať ľudskou myslou. Od čias F. Bacona zaznamenala ľudská spoločnosť približne 700 pokusov vytvoriť umelý jazyk. Dnes už vieme, že bezúspešne.

¹ Často nie je jednoduché definovať pojem jazyk a odlíšiť ho od nárečia (resp. nárečí). Rovnako nie je možné určiť presný počet jazykov na svete – jazyky neustále zanikajú, najmä v Ázii, Oceánii a inde.

1. Prvý výraznejší úspech však zaznamenal nemecký kňaz Schleyer, ktorému sa v roku 1879 podarilo vytvoriť „svetový jazyk“, teda *volapük*.
2. V roku 1907 pre Slovákov vychádza v Martine prvá učebnica *esperanta*, ktoré volapük prevažovalo. Za zakladateľa esperanta označujeme Poliaka dr. Lazara Ľudovíta Zamenhafa.
3. Po esperante prichádza *ido* – akási obdoba upraveného a prepracovaného esperanta.
4. *Interlingua* (IALA²) pochádza z myšlienkového dielne amerického newyorského združenia v rokoch 1924 – 1951 a v podstate mala nahradiť latinčinu; sama je súborom 10 tisíc výrazov upravených z latinčiny. Združenie razilo myšlienku, podľa ktorej sa dnes latinčina znovu zjavuje vo svete – ide o jej modernizovanú formu obohatenú o mnohé výrazy z prirodzených jazykov.
5. *Basic English* (30. roky 20. storočia) je zjednodušenou verziou angličtiny, o ktorej vznik sa pričínili Ogden a Richards³: upravili a zjednodušili prirodzený jazyk; *Basic* znamená tiež *British-American-International-Commercial* angličtinu, ktorej slovná zásoba pozostáva z 850 slov nutných na to, aby bola možná komunikácia. Paradoxom ostáva fakt, že minimálny rozsah slovnej zásoby obmedzuje komunikanta natoľko, že aj „najjednoduchšie pojmy sa vyjadrujú zložitými opismi, napr. namiesto *selfish* sebecký je *without thought of others* (doslova: *bez myslenia na druhých*), nehovoriac o extrémoch, ako je *a cut from the back end of a male cow kept on the fire log enough* (doslova: *odrezok z chrbtového konca samčej kravy nechanej na ohni dosť dlho*) namiesto *beefsteak* hovädzí rezeň“ (Krupa – Genzor, 1996, s. 302).

„Angličtina dnes valcuje všetky svetové jazyky.“⁴

Autor tohto výroku má samozrejme pod „jazykmi“ na mysli aj slovenský jazyk, ktorý je podľa neho ohrozovaný angličtinou. Latinčina hrala na Slovensku aj v celej Európe prím niekoľko storočí a nikto nehovoril o imperializme latinského jazyka určite aj preto, lebo ide o jazyk mŕtvy – nie je to jazyk konkrétneho etnika, politickej moci ani štátu. S latinčinou nemôže prísť vplyv latinskej kultúry, ekonomiky a podobne. V prípade angličtiny je to inak: Ján Bosák (2003, s. 3) zhrnul proces anglikanizácie veľmi výstižne, keď napísal:

„Viaceri bádatelia sa zhodujú na tom, že internacionalizácia nie je „iba“ proces, ale výrazná tendencia, ktorá sa stále ďalej rozvíja a v rozličnej miere zasahuje všetky (kultúrne) jazyky a spoločenstvá. No kým pri jej prvých vplyvoch a opisoch – počínajúc 60. rokmi – sa vlastne spájala predovšetkým s paralelnými procesmi terminologizácie, intelektualizácie, resp. aj demokratizácie,

² Medzinárodná spoločnosť pre pomocný jazyk.

³ Autori sémantického trojuholníka.

⁴ Kollár, 2001, s. 109.

v súčasnosti – najmä od roku 1990 – je to predovšetkým globalizácia, ktorá ovplyvňuje slovanské jazyky mimoriadne masívne.“

Latinčina stredoveku a neskorších období má mnoho spoločných črt s dnešnou angličtinou: oba jazyky sú (boli v prípade latinčiny) rozšírené, obidva spoločensky významné a vo svojej dobe vnímané ako samozrejmosť, o ktorej nie je potrebné diskutovať. Kým latinské texty boli sémanticky (aj finančne) dostupné len privilegovaným, anglické texty sa dnes dostanú prakticky všade: sprostredkujú najnovšie trendy v medicíne, umení, vede a podobne. Internet je na každom rohu a angličtina pomáha pri štúdiu, sprostredkovaní pracovného miesta (džobu), hľadani a zaboovovaní dovolenky (last minute lety), reklama si bez nej nevie (alebo nechce vedieť) poradiť. Predsedu politickej strany označujeme ako *lídra*, súťaž pri odpredaji štátneho majetku ako *tender*, trénera⁵ nazývame *kaučom*, rýchle auto je *rapídne*, vláda *establišment* (alebo establishment), rozpočet *budget*, PC, na ktorom píšem tento príspevok *sofistikovaný laptop*, stretnutie europredstavitel'ov *summit*.

Porovnávať angličtinu s latinčinou je nefér voči obidvom jazykom už aj preto, lebo latinčina sa používala v kruhoch intelektuálov minulých storočí, kým angličtina bola minimálne štyri dekády zaznávaná ako jazyk rýdzo imperialistický. Dnes sa karta obrátila v prospech angličtiny (pragmatika víťazí), ale opäť sa chápe ako jazyk súci na business, marketing, resp. banking... Zabúda sa na fakt, že angličtina to nie je len „biznis“ a internet ale aj jazyk Shakespeara a Oscara Wilda. Anglicky sa dorozumieme na celom svete, hovorí klišé.

Tvrdiť, že angličtinu používame príliš často je zavádzajúce rovnako ako aj tvrdenie, že ju nepoužívame vôbec. Druhá polovica 20. storočia a prvá polovica 21. storočia je nielen obdobím ekumenizmu v liturgii, vede a technike ale aj obdobím paradoxov: Používame síce anglické lexikálne jednotky, ale kto dnes hovorí plynule po anglicky rovnako dobre, ako napríklad v predminulom storočí štúrovcí po latinsky? Latinčina bola jazykom liturgickým, právnickým, medicínskym. Stále to však nebol živý jazyk.

To je dôvod, prečo dnes nemôže latinčina vyjsť z boja víťazne – je nepraktická. Zavrhuje všetko, čo nie je pragmatické, praktické, využiteľné a použiteľné v „bežnom“ živote. Čo už s latinčinou? Nedá sa v nej študovať (iba ak na bohosloveckých fakultách), obchodovať, na cestovanie je zbytočná – hotový mŕtvy jazyk.

Angličtina je živá dynamická entita, s ktorou sa dohovorieme všade vo svete, väčšina vedeckých publikácií vychádza práve v anglicky hovoriacich krajinách, je jazykom businessu, cestovného ruchu a diplomacie. Pred angličtinou neunikneme ani keby sme sa doma zamkli a zaklincovali všetky okná, pretože keď zapneme rádio, televízny prijímač alebo nazrieme do dennej tlače – vyskočí na nás anglické slovíčko (skôr celá plejáda anglických pojmov). Jednako však nemôžeme povedať, že by sme používali anglický jazyk ako jazyk (systém)

⁵ Paradox: jeden (starší) anglicizmus nahradený iným (novším).

dennodenne. Z angličtiny si vyberáme pojmy, termíny a výrazy, teda lexikálne jednotky, ktoré sa nám zdajú vhodné na pomenovanie istých skutočností.

S latinčinou to bolo trochu inak: latinčina sa používala ako systém – intelektuáli používali nielen „slovíčka“ ale sentence v latinčine. V latinčine prebiehali celé diskusie – skúsme však dnes diskutovať po latinsky/anglicky. Koľkí z nás by uspeli?

Stručné porovnanie latinčiny s angličtinou

Latinčina	Anglický jazyk
mŕtvy jazyk – v podstate sa už od 18. storočia nevyvíja	živý prirodzený jazyk – dynamicky sa rozvíjajúci jazyk
jazyk minulých storočí	súčasnosť
jazyk vzdelancov a intelektuálov	širšia verejnosť
tvorí základ réto-románskych jazykov (exportovala $\frac{3}{4}$ výrazov práve do angličtiny)	$\frac{3}{4}$ slovnej zásoby prevzala práve z latinčiny
internacionalizmy	internacionalizmy, resp. globalizmy
slovná zásoba v špecifických oblastiach vedy (medicína, lingvistika a pod.)	slovná zásoba sociolektu (publicizmy, slang a pod.) + preberá štafetu latinčiny práve v medicínskej terminológii aj v iných odvedviach výskumu
dnes používaná len ojedinele	používaný v globálnom meradle
vytláčili ju domáce jazyky	angličtina vytláča domorodé jazyky (alebo sa s nimi mieša a vytvára základ mixu angličtiny s domorodým jazykom, napr. pidgin alebo creol)

Mnohí zaznávajú angličtinu, ale zaujímavý je fakt, že vplyvy iných jazykov im neprekážajú (samozrejme výnimku tvoria bohemizmy a nezriedka hungarizmy, ktoré sú často tŕňom v oku nejednému „pravému“ Slovákov – istý čas bolo veľkou módou deliť sa na pravých alebo roduverných Slovákov a odrodilcov, zapredancov).

Na území dnešného Slovenska sa vystriedalo niekoľko jazykov, ktoré sa v istom časovom období považovali za prioritné: staroslovienčina, latinčina, maďarčina, nemčina, kralická čeština, (francúzština v diplomacii), slovenčina. Od stredoveku po súčasné dejiny sa popri dominantnom jazyku tešila úspechu práve latinčina, ktorá fungovala ako lingua franca – ako jazyk, ktorý by mal ovládať vzdelaný človek (prínajmenej cirkevný hodnostár) alebo sama fungovala ako dominantný jazyk.

V období Veľkej Moravy sa staroslovienčina používala na rovnaké ciele ako latinčina v západnej a gréčtina vo východnej Európe. Bol to tretí medzinárodný

jazyk Európy, ktorý používala veľká časť západných a južných Slovanov. Popri staroslovienečine ko-existovala latinčina ako liturgický jazyk, ale o rovnosti týchto dvoch jazykov nemožno hovoriť, pretože staroslovienečina sa v latinizujúcich kruhoch kultúrneho západu nesmierne často hodnotila ako „barbarský jazyk“ (Matejčík, 1971). Obdobie staroslovienečiny ako liturgického jazyka sa oficiálne končí pontifikátom pápeža Štefana V., ktorý staroslovienečinu zakázal používať ako jazyk liturgie, zároveň je to obdobie, kedy zomiera zástanca a propagátor staroslovienečiny, Metod (885). Význam Cyrila a Metoda nespočíva len v písanej podobe staroslovienečiny: predstavili Veľkej Morave spisovný jazyk; staroslovienečinu postavili na úroveň vtedy takých uznávaných a kultúrnych jazykov, akými boli gréčtina a latinčina, čím dodali (či už úmyselne alebo nie) kultúrno-politický rozmer boju proti cudzím vplyvom (v tomto prípade to bol vplyv germánsky). Písmo, v ktorom boli staroslovienske texty napísané, sa volá hlaholika; a v lexike okrem slov praslovanského pôvodu boli slová najmä gréckeho pôvodu, kalky, pretože práve z gréčtiny boli preložené základné liturgické texty potrebné na účinkovanie byzantskej misie na Veľkej Morave. Pôvodné texty sa bohužiaľ nezachovali, zato poznáme texty z druhej etapy vývinu staroslovienečiny, ktorá sa v tejto dobe čiastočne modifikovala s kultúrnym domácom jazykom na Veľkej Morave, o čom svedčí hlaholský text s názvom *Kyjevské listy*⁶. Za lexikálne veľkomoravizmy sa považujú napríklad pojmy: *vo-platb*, *mša*, *cirky* a pod. (Mistrík, 1993). Staroslovienske písomné pamiatky môžeme rozdeliť do troch skupín: hlaholské, grilské a latinkou písané texty.

Kultúrny jazyk Veľkej Moravy sa vyznačoval starobylosťou jazyka, nosovkami, absenciou vokalizácie jerov, ale najmä umeleckou hodnotou textu a to aj v próze, ktorá bola rytmizovaná.

Postavenie latinčiny v stredoveku a glosy

„Kto nemá latinské vzdelanie, môže to povedať ľudovým jazykom“, hlása v roku 1382 synoda, ktorá zaručuje, že ten, kto nevie po latinsky, toho môžu pokrstiť aj v jeho vlastnom jazyku „ľudu“, ale latinčina si stále udržiava svoje celospoločenské postavenie prostredníctvom vládnucej vrstvy (administratívno-právna, liturgická a literárna terminológia). Literatúra písaná v domácom jazyku sa odrazila práve z latinských písomností, no liturgické texty prísne zachovávali latinský jazyk (obradové texty, breviáre, hymny a pod.)

Osobitné postavenie mali biblické texty, ktorých latinské znenie bolo prísne kanonizované, ale pastoračné úlohy si vyžadovali nahradenie latinčiny domácom

⁶Sedem pergamenových listov malého formátu (zvyšky misála) s 38 modlitebnými formulkami, ktoré pravdepodobne dopĺňali liturgické texty rímskeho rítu, preložené z latinčiny. Zachovaný text Kyjevských listov je včasný odpis. Jeho vznik sa kladie na rozhranie 9. – 10. storočia (Mistrík, 1993, s. 421). Všetky litery majú majuskulný ráz, teda ide o najstarší známy typ hlaholského písma, ktoré bolo postavené na gréckom písme (aj vplyv orientálneho písma: hebrejské a samaritánske š, e, k, o, č).

jazykom⁷. Kňazovi uľahčovali prekladanie latinského textu preklady jednotlivých termínov do domáceho jazyka glosy. Latinčina sa tešila výsostnému postaveniu niekoľko storočí.

Slovenčina ako lexikálny exportér

Spoločenské, kultúrne a jazykové veľkomoravské tradície⁸ doznievajú na našom území až do 10. – 12. storočia, kedy sa utvára feudálny uhorský štát na čele s kráľom a začína sa formovať aj jeho inštitucionálne zázemie reprezentované cirkvou a veľmožmi ako najvyššími predstaviteľmi spoločnosti.

Dokonalým dôkazom o význačnom postavení slovanského živlu v uhorskom štáte sú termíny slovanského pôvodu v maďarskej administratívno-právnej terminológii:

Termíny západných Slovanov	Maďarská terminológia
kráľ	király
špan	ispán
sudca (knaz)	kenéz
dvor	udvar
sluga	szolga
penenz	pénz

(Matejčík, 1971)

Slovanskú reč používali predstavitelia vládnuvich vrstiev v stredovekom Uhorsku ako administratívny a konverzačný jazyk. Štátni hodnostári nosili okolo 11. – 13. storočia slovanské mená (Beneta, Boleslav, Mutimír a pod.) a samotná uhorská šľachta našla záľubu v slovesnom umení slovanských igricov⁹, i keď koncom 11. storočia dochádza pod vplyvom straty príslušnosti k slovanstvu veľmožov k zániku slovanského repertoáru igricov¹⁰.

EÚ alebo Babylon?

Podľa doteraz uvedeného by sa mohlo zdať, že celková vzdelanostná úroveň vládnuvich vrstiev v stredoveku bola vysoká, no opak je pravdou: dokonca ani panovníci či samotní kňazi, známi ako šíritelia vzdelanosti neboli žiadnou výnimkou a napríklad podľa dokumentu z roku 1450 Ján Hunyadi a sedmohradský vojvoda Štefan Báthori boli obaja negramotní (Matejčík, 1971) a je viac ako pravdepodobné, že v polovici 15. storočia sa tento deficit nechápal ako hendikep.

⁷ Latinsky neznalému ľudu bolo treba sprostredkovať evanjelium v domacom jazyku.

⁸ Veľká Morava sa rozpadáva okolo roku 907.

⁹ Igrici vyšším spoločenským vrstvám predvádzali hrdinské, zábavnoepické skladby a rôzne scénické kompozície.

¹⁰ Do Uhorska začína prenikať tvorba západoeurópskych trubadúrov (truvérov) a tomu zodpovedajú aj témy trubadúrov.

Starodávny Babylon (Bábel), hlavné mesto starovekej Babylónie, sa stal symbolom jazykového zmätku, motaniny a chaosu, ktorým biblický Stvoriteľ potrestal pyšných babylončanov za pokus o realizáciu myšlienky vystať vežu do neba s cieľom dotknúť sa hviezd. Spoločný jazyk ľudí Babylonu spájala a dodnes ľudstvo neprestalo hľadať jednotný jazyk na uľahčenie komunikácie. Márne. Pokusy o vytvorenie neutrálneho jazyka, ktorý by mohol slúžiť ako *lingua franca*¹¹ je márnym hľadaním, až na jednu výnimku: angličtinu, ktorej sa však mnohí (aj opodstatnene) bránia.

Ak dnes priemerný obyvateľ Európskej únie neovláda minimálne dva jazyky členských krajín, pociťuje sa tento fakt ako značný nedostatok v komunikácii. Stúpajúca vzdelanostná úroveň širokej verejnosti a vysoká dostupnosť vzdelania pre každého, kto má na to predpoklady a schopnosti spôsobili, že o gramotnosti sa dnes v Európe (ani na Slovensku) vôbec nediskutuje – spolu s povinnou školskou dochádzkou sa považuje za samozrejmosť, rovnako ako aj skutočnosť, že každý by mal ovládať aspoň jeden jazyk okrem materinského jazyka. V multilingválnej Únii sa táto požiadavka stáva priam spoločenskou nevyhnutnosťou. Cieľom Únie je, aby každý občan EÚ ovládal najmenej tri jazyky, na čo promptne reagoval edukačný systém Veľkej Británie, kde sa zrušila výučba cudzieho jazyka na stredných školách (Števčeková, 2003). Z uvedenej je jasné, že Briti sú o neotrasiteľnom postavení angličtiny na trhu jazykov silne presvedčení.

Na záver

Keďže v minulosti sa politická moc šírila prostredníctvom liturgických textov z kazateľníc, latinčina mala mocný vplyv ako jazyk vládnych vrstiev. Angličtina sa šíri prostredníctvom ekonomického prostredia – bezpochyby je to jazyk businessu. Latinčina bola implemenovaná „zvrchu“ a angličtina „zdola“ – jej používanie vychádza z politicko ekonomických potrieb súčasného života. Prostredníctvom obchodných kontaktov dochádza k šíreniu anglofónnych kultúrnych a iných fenoménov.

Žiadny jazyk Európy nie je ostrovom sám osebe a neexistuje izolovane: nemôže sa vyhybať kultúrno-spoločenským vplyvom iných jazykov, ktoré fungujú v interakcii s inými jazykovými spoločenstvami.

Literatúra

BOSÁK, Ján: Procesy internacionalizácie dnes. In: Jazykovedný časopis, 2003, roč. 54, č. 1 – 2, s. 3 – 5.

¹¹ Zmiešanina románskych jazykov francúzštiny, španielčiny, taliančiny a arabčiny (hovorilo sa ňou do 19. storočia v prístavoch Stredozemného mora). Dnes týmto výrazom označujeme inú miešanú reč podobného typu.

Encyklopédia jazykovedy. Zost. J. Mistrik a kol. Bratislava: Obzor 1993; s. 421 – 422. ISBN 80-215-0250-9

KOLLÁR, Dezider: Súčasné trendy v preberaní cudzích slov (na ruskom a slovenskom materiáli). In: Slavica Slovaca, 2001, č. 2, s. 109.

KRUPA, Viktor – GENZOR, Jozef: Jazyky v priestore a čase. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1996. ISBN 80-224-0459

MATEJČÍK, Ján: Kapitoly z dejín spisovného jazyka. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta 1971.

PISÁRČIKOVÁ, Mária et al.: Jazyková poradňa odpovedá. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 262 s.

RYBÁR, Ján: Sociálno-psychologické úvahy o povahe reči a jej živote. Bratislava: Letra & Line 1992. 61 s. ISBN 80-85513-02-1

ŠALING, Samo – IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, Mária – MANÍKOVÁ, Zuzana: Veľký slovník cudzích slov. Bratislava – Veľký Šariš: vydavateľstvo Samo 1998. 1312 s. ISBN 80-967524-0-5

ŠTEVČEKOVÁ, Daniela: Ako ďalej so slovenčinou v Európskej únii? In: Kultúra slova, 2003, roč. 37, č. 3, s. 136 – 142.

Ekvivalenty vybraných anglických frázových slovies v slovenčine

Marta Kadorová

Fakulta prírodných vied Žilinskej univerzity, Žilina

Frázové sloveso predstavuje kombinácia plnovýznamového slovesa s predložkou alebo príslovkovou časticou. Britskí a americkí lingvisti nie sú jednotní v názore, ktoré typy daných kombinácií je možné zaradiť do skupiny frázových slovies:

1. akákoľvek kombinácia slovesa s predložkou alebo príslovkovou časticou;
2. kombinácia slovesa s predložkou alebo príslovkovou časticou s idiomatickým významom (Alexander, s. 152).

V anglickom jazyku existuje silná tendencia používať frázové slovesá namiesto ich jednoslovných ekvivalentov s rovnakým významom. Frázové slovesá sú najfrekventovanejšie v neformálnej hovorovej angličtine. Ich vysoké zastúpenie možno pozorovať aj v umeleckej literatúre, najmä próze. V odbornom štýle je najnižší výskyt frázových slovies.

Nové frázové slovesá sa neustále vyvíjajú a obohacujú lexikálny fond anglického jazyka.

Najbežnejšie a najpoužívannejšie frázové slovesá sa formujú u najjednoduchších a najstarších lexikálnych slovies v anglickom jazyku:

- *to be* – *to be after* – *zamýšľať*; *to be along* – *prísť*; *to be for* – *súhlasiť*
- *to break* – *to break down* – *zrútiť sa (psychicky)*; *to break loose* – *utrhnúť sa*; *to break open* – *násilne otvoriť*

- *to bring – to bring off – zachrániť (z vraku); to bring up – vychovať; to bring under – podmaniť si*
- *to come – to come true – splniť sa; to come over – navštíviť niekoho; to come in useful – hodiť sa*
- *to do – to do into – preložiť; to do for – znemožniť; to do up – vyčerpať*
- *to fall – to fall for – zamilovať sa; to fall in with – súhlasiť s; to fall away – strácať hmotnosť*
- *to find – to find out – zistiť; to find amiss – neschvaľovať niečo; to find sb in sth – poskytnúť niekomu niečo*
- *to get – to get across – osvedčiť a; to get along – dariť sa; to get out of – dostať sa z*
- *to give – to give away – rozdať; to give in – podať (žiadost) ; to give out – rozdeľovať (zásoby)*
- *to go – to go head – postupovať vpred; to go about – pustiť sa do práce; to go in for – venovať sa niečomu*
- *to lay – to lay about – rozdávať rany na všetky strany; to lay by – odložiť; to lay open – odhaliť plány*
- *to let – to let down – spustiť; to let off – vystreliť; to let on – prezradiť*
- *to make – to make up – vymyslieť si; to make away with – utiecť s; to make up for – vynahradiť*
- *to put – to put off – odraziť; to put in for – prihovárať sa za; to put aside – odložiť nabok*
- *to send – to send down – vylúčiť z vysokej školy; to send for – odkázať po; to send over – vyslať*
- *to stand – to stand under – byť niekomu podriadený; to stand over – zostať odložený; to stand on – držať sa stále tým istým smerom*
- *to take – to take on – prinútiť sa pracovať; to take long with – zobrať so sebou; to take in – zachovať sa*
- *to tear – to tear off – strhnúť; to tear open – otvoriť roztrhaním; to be torn between – nevedieť sa rozhodnúť*
- *to throw – to throw off – pustiť psa zo šnúry; to throw forward – namieriť dopredu; to throw by – odhodiť*
- *to turn – to turn against – popudiť proti; to turn about – postaviť sa na nohy; to turn round – otočiť sa dokola.*

Množstvo frázových slovies je utvorené z veľkého počtu iných, nie až tak veľmi frekvencovaných lexikálnych slovies:

- *abide by – zotrvať pri*
- *cast about – vymýšľať*
- *tumble to – byť s niečím uzročený*

Frázové slovesá v anglickom jazyku rozdeľujeme podľa ich štruktúry do nasledujúcich podskupín (Alexander, s. 154):

Typ 1: tranzitívne sloveso + predložka	<i>get over – prekonať</i>
Typ 2: tranzitívne sloveso + častica	<i>bring up – vychovávať</i>

Typ 3: intransitívne sloveso + častica

come about – stať sa

Typ 4: tranzitívne sloveso + častica + predložka

look forward to – tešiť sa na.

Frázové slovesá možno zoskupovať aj podľa významu, ktorý vyjadruje:

- *začiatok deja – come on – začať*
- *ukončenie deja – sign off – ukončiť*
- *cestovanie – set off – vyraziť*
- *stravovanie – get through – skonsumovať*
- *počítače – log on – prihlásiť*
- *odievanie – put on – obliecť si*
- *voľný čas – go in for – venovať sa*
- *vzťahy – break with – rozísť sa*
- *práca – kick out – vyhodiť*
- *financie – put in – investovať*
- *bývanie – put up – ubytovať*
- *zdravie – pass out – omdlieť*
- *médiá – switch on – zapnúť.*

Jedno frázové sloveo môže mať viacero významov, ktoré navzájom spolu nesúvisia:

- make up – 1. vymyslieť, vynájsť*
- 2. dať dokopy*
- 3. urovnať, udobriť sa s*
- 4. byť súčasťou celku*
- 5. naličiť sa*
- 6. zaoberať sa*

- put off – 1. odložiť, odstrániť*
- 2. vyzuť, vyzliecť si*
- 3. zbaviť sa*
- 4. odradiť, zabrániť*
- 5. nemôcť uspokojiť, splniť sľub.*

Pri hľadaní ekvivalentov takýchto frázových slovies v slovenčine je dôležité zohľadniť kontext.

Z frázových slovies je možné utvoriť podstatné, popr. prídavné mená s ekvivalentným významom:

- *to grow up – vyrásť – the grown-ups – dospelí*
- *to draw back – zaostať, stiahnuť sa späť – a drawback – nevýhoda, ujma*
- *to stop over – prerušiť cestu – a stopover – odpočívadlo, prerušenie cesty*
- *to knock down – zraziť – knockdown prices – znížené ceny*
- *to cast off – zbaviť sa, odhodiť – cast-off clothing – odhodené oblečenie*
- *to build up – vybudovať – a build-up area – zastavaná plocha.*

Pri hľadaní ekvivalentov anglických frázových slovies v iných jazykoch môžu nastať nasledujúce problémy (Alexander, s. 153):

1. slovesá, ktoré sú nasledované v inom jazyku infinitívom, ale v anglickom jazyku sú nasledované predložkou alebo časticou a predmetom, ale nikdy nie infinitívom;
2. slovesá, ktoré sú v anglickom jazyku nasledované predložkou to, nikdy nie infinitívom – *look forward to* – *tešiť sa na*;
3. slovesá, ktoré sú nasledované predložkami v anglickom jazyku, ktoré sa líšia od predložiek používaných v inom jazyku – *speak to* – *hovoriť s*;
4. slovesá, ktoré sú nasledované predložkou v anglickom jazyku, ale nevyžadujú predložku v inom jazyku – *ask for* – *žiadať*;
5. slovesá, ktoré nie sú nasledované predložkou v anglickom jazyku, ale v inom jazyku vyžadujú predložku – *discuss* – *diskutovať o*.

Najfrekvencovanejšie ekvivalenty anglických frázových slovies tvoria v slovenskom jazyku nasledujúce skupiny:

1. zvrtné sloveso
give away – *vzdať sa*; *give up* – *zrieť sa*; *break up* – *rozísť sa*
2. dokonavé sloveso
get at – *dosiahnuť*; *turn down* – *stíšiť*; *put down* – *potlačiť*
3. nedokonavé sloveso
come out – *vychádzať*; *fall behind* – *zostávať*; *get down* – *deprimovať*
4. sloveso + predložka
come by – *prísť k*; *do without* – *zaobísť sa bez*; *fall in with* – *súhlasiť s*
5. modálne sloveso + plnovýznamové sloveso
get about – *môcť chodiť*
6. príslovka + sloveso
throw in – *pridať navyše*; *stand by* – *nečinne stáť*; *go into* – *rozoberať detailne*
7. sloveso + podstatné meno
put across – *vzbudiť pochopenie*; *go on at* – *zahrnúť výčitkami*; *get up* – *nabrať rýchlosť*
8. sloveso + (predložka) + podstatné meno + (predložka)
get up to – *mať prsty v*; *bring round* – *priviesť k vedomiu*; *stand by* – *stáť v pohotovosti*
9. sponové sloveso + prídavné meno
go down – *byť prijatý*; *go through* – *byť schválený*; *bear up* – *byť statočný*
10. sponové sloveso + podstatné meno
give rise to – *byť príčinou*
11. plnovýznamové sloveso + plnovýznamové sloveso
take up – *zачаť sa venovať*; *make up to* – *snažiť sa nakloniť si*; *go after* – *snažiť sa dosiahnuť*
12. sloveso + (predložka) + zámeno
come to – *prísť k sebe*; *get over with* – *mať z sebou*; *work up* – *vzbudiť v sebe*

A Comprehensive Grammar of the English Language. Longman. New York 1985. ISBN 0-582-51734-6.

ALEXANDER, Louis G.: Longman English Grammar. New York: Longman 1988. ISBN 0-582-55892-1.

ALLSOP, Jake: Test Your Phrasal Verbs. Harmondsworth: Penguin 1990. ISBN 0-14-080988-0

BLACKMAN, Daniel: Tests in English, Phrasal Verbs. Havlíčkův Brod: Fragment 1998. ISBN 80-7200-189-2

GARMONSWAY, George Norman: The Penguin English Dictionary. Harmondsworth: Penguin 1965.

OSIČKA, Antonín – POLDAUF, Ivan: Anglicko-český slovník. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1956.

Od hungarizmov a germanizmov po srbizmy v jazyku vojvodinských Slovákov

Zuzana Týrová

Filozofická fakulta Univerzity v Novom Sade, Nový Sad

0. V príspevku sa zo sociolingvistického aspektu vysvetľuje, že sa v reči Slovákov vo Vojvodine vyskytovali v 19. storočí a na začiatku 20. storočia germanizmy a hungarizmy. Srbizmy sa začali zjavovať vznikom Juhoslávie roku 1918 a značnú expanziu v ústnych nárečových prejavoch zaznamenávajú najmä v 90. rokoch 20. storočia.

1. Podávanú tému lepšie pochopíme, keď ju osvetlíme historicky. Jednotlivé etapy vo vývine slovenčiny vo Vojvodine môžeme sledovať od príchodu Slovákov na juh Dolnej zeme, konkrétne od roku 1745, na čo poukazuje D. Dudok (1996, s. 7). V klasifikácii období vychádza z periodizácie E. Paulinyho (1983, s. 249 – 251) a na záver vymedzuje dve obdobia (s. 8): 1. obdobie od príchodu Slovákov do týchto krajov do roku 1918; 2. obdobie od roku 1918 po súčasnosť. V rámci uvedených dvoch období rozlišuje jednotlivé etapy.

2. Slováci hneď po príchode do dnešných svojich obcí/osád sa organizovali cirkevne a súčasne si zakladali školy. Značná časť tých obcí bola národnostne homogénna a kontakty s príslušníkmi iných národov boli redukované, lebo takmer všetko si dedičania mohli obstaráť doma. Keď ide o remeslá a pokrokovejšie poľnohospodárstvo, nejedna slovenská dedina mala za vzor okolité nemecké obce. Vďaka tomu sa, podobne ako na Slovensku, dostávali do reči slovenského obyvateľstva germanizmy. Napr. v južnej Báčke, kde je slovenská populácia najkoncentrovanejšia, Nemci žili v dnešnom Magliči, Ravnom Sele,

Savinom Sele, Odžaku, Vrbase, Ratkove, Gajdobre, Palanke atď. Podľa štatistických údajov vo Vojvodine žilo pred druhou svetovou vojnou okolo 500 000 Nemcov.

3. Na preberanie nemeckých a maďarských slov do slovenčiny v dnešnej Vojvodine vplývali aj administratívne pomery, teda ktorý jazyk bol úradný. V cirkvi sa používala biblická čeština, v škole najprv akási nadnárečová slovenčina a až po uzákonení štúrovčiny kodifikovaná podoba spisovného jazyka. Lenže úradnými jazykmi boli do roku 1918 nemčina (napr. v obciach vo Vojenskej hranici až po jej zrušenie) a maďarčina. A obyčajní ľudia písali svoje záznamy do kroník a do biblie jednoduchým ľudovým jazykom a slovenčina sa realizovala hlavne v bežne hovorenej podobe.

K šíreniu hungarizmov od 50. rokov 19. storočia prispievali úrady a školy. Totiž v národnostných školách vo Vojvodine maďarčina bola vyučovacím predmetom až do rozpadu Rakúsko – Uhorska. Slováci mali a majú dodnes priame kontakty s Maďarmi vo Vojvodine len v obciach Biele Blato, Bajša, Hajdušica a Vojlovica (Vojlovica je v rámci Pančeva), a preto sú tu hungarizmy zastúpené ako inde.

4. Otázkou preberania cudzích slov ako výsledkom kontaktov s inými národmi sa zaoberal aj P. Ondrus (1980, s. 192 – 198). V tejto súvislosti uvádza slová maďarského pôvodu súvisiace s politickým a hospodárskym zriadením a niektoré slová zo starších čias. Nemecká kolonizácia na Slovensku v 12. – 17. storočí takisto zanechala stopy.

Diachronický prístup k prezentovanej problematike nachádzame v knihe Jána Doruľu Slováci v dejinách jazykových vzťahov, kde je kapitolám o maďarských a nemeckých slovách venovaných 43 strán (s. 61 – 103).

O štylistickej hodnote lexiky cudzieho pôvodu (teda aj germanizmov a hungarizmov) sa zmieňuje J. Mistrík (1989, s. 87 – 92). Nemeckú lexiku v spisovnej a v ľudovej slovenčine analyzuje V. Schwanzer (1976, s. 463 – 478) a hodne slov nemeckého pôvodu v slovenských nárečiach uvádza A. Habovštiak (1988, s. 139 – 156).

5. Pre nás, vojvodinských Slovákov, ale aj pre slovenskú lingvistiku na Slovensku je významný príspevok Michala Filipa uverejnený v dvojčíisle 6 – 7 Zborníka Spolku vojvodinských slovakistov pod názvom Lexikálne výpožičky z nemeckého a maďarského jazyka v reči Slovákov v Starej Pazove. Hoci sa autor zameriaval na jednu lokalitu, väčšina uvedených slov bola a určitá časť je aj dnes známa aj v iných slovenských obciach. Na s. 87 – 115 je v podobe slovníka spracovaných 1255 hesiel v rámci tematických skupín. 1. Príroda, 2. Práca, 3. Život človeka, 4. Dedina a spoločenský život. Každá skupina sa delí na menšie celky, na podskupiny.

6. K intenzívnym stykom Slovákov so Srbmi vo Vojvodine dochádza po roku 1918 vznikom Juhoslávie. Vojvodinskí Slováci sa ocitli v novom štáte, oddelení od Slovenska a Československa. Národnostný život museli stavať od základov. Cirkev, školstvo a vydateľská činnosť zohrali významnú úlohu.

V novom štáte úradným jazykom bola srbčina/srbochorvátčina a jej znalosť sa stala nevyhnutnosťou. Srbčina ako kontaktný jazyk zaznamenáva expanziu vzhľadom na slovenčinu najmä po 2. svetovej vojne, lebo vyučovanie na stredných školách (vyjmúc petrovskeho gymnázia) a na fakultách (vyjmúc štúdiá slovenského jazyka) sa koná po srbsky. O dôsledkoch takýchto pomerov na reč Slovákov v Juhoslávii sa zmieňuje D. Dudok (1996, s. 111 – 118).

Najbohatší a najrozpracovanejší materiál zo slovensko – srbskej konfrontačnej jazykovedy (pričom dominuje lexika) nachádzame v knihe Márie Myjavcovej *Slovenčina v jazykovej enkláve*. Platí to najmä o prvých štyroch štúdiách v knihe, ako aj o jej doktorskej dizertačnej práci *Vývin spisovnej slovenčiny v Juhoslávii v podmienkach kontaktu so srbochorvátskym jazykom* (Nový Sad, 1987).

7. Germanizmy uvedené v príspevku Michala Filipa sú v značnej miere na ústupe a stávajú sa archaizmami a historizmami. Lenže mnohé z nich ešte vždy fungujú v komunikácii, resp. patria do pasívnej slovnej zásoby. Uvádžame časť materiálu:

cúg i *cug* – 1. prievan; 2. ťah v komíne; *šl'aka* – škvara; *šóder* – štrk; *cogľa* – neoperené; vrabča, holiča; *frišký* – 1. čerstvý, svieži; 2. chytrý; *grunt* – majetok, zem; *krumpl'a* i *krumpla* – zemiak; *preš* – lis; *prešovať* – lisovať; *špric* – striekačka, postrekovač; *šl'ajdruvať* i *šlajdruvať* – odstreďovať, vytláčať med; *kelner* – čašník; *cimerman* i *crmoman* – tesár; *klonfer* – klampiar; *kušniar* – kožušník; *salér* – povrazník; *šlajfiar* – brusič; *šloser* – zámočník; *šnajder* – krajčír; *štráng* – povraz; *štriker* – pletiar; *štrinfla* – ponožka; *šuster* – obuvník; *švajsuvat'* – zvärať; *tišler* – stolár; *portír* – vrátnik; *féder* – pero, pružina; *rajšpel'* i *rajšpel* – pilník; *šrauštok* – zverák; *šajba* – kotúč; *šróf* – skrutka; *šrofcíger* – skrutkovač; *šin* – koľajnica; *kvartiel'* – byt; *ringľa* i *ringla* – okrúhla platňa na sporáku; *tepich* – koberec.

8. Hungarizmy v reči vojvodinských Slovákov sú prítomné jednak v dôsledku priamych kontaktov s maďarským obyvateľstvom, jednak preto, že maďarčina bola úradným jazykom v Uhorsku do roku 1918. Medzi hungarizmy patria aj tieto slová:

cipela i *cipela* – topánka; *doháň* – tabak; *čapáš* – stopa (po nosení slamy a pod.); *garád* – priekopa, jarok; *paráz* – pahreba; *perňa* – drobný popol; *rit* – močaristá lúka; *vágáš* i *vagaš* – výmoľ a hrudy na ceste; *gerega* – melón; *káka* – šašina, šásie; *dengľavý* – slabý, cintľavý; *bireš* – sluha bývajuci na *sálaši*; *sálaš* – majer (v Banáte *hodaj*); *tokman* i *tokmáň* – oselník; *želiar* – nájomník domu, bytu; *daráľuvať* – mlieť, šrotovať; *fajta* – plemeno; *baraska* – broskyňa; *kečiga* – jeseter; *malter* – omietka; *poňva* – plachta; *hambár* – sýpka na obilie; *paláš* – pôjd, povala; *kečag* i *kečaga* – mliečnik; *ťapša* – pekáč; *beučov* – kolíska.

9. V už spomenutej knihe Mária Myjavcová (s. 39 – 83) uvádza tieto javy v reči vojvodinských Slovákov odchylné od stavu v slovnej zásobe súčasnej spisovnej slovenčiny na Slovensku: 1. prevzaté srbské lexikálne jednotky (slova a výrazy so špecifickým obsahom, ktoré by bolo ťažko nahradiť ich sloven-

ským slovom, napr. *burek* – druh jedla, *košava* – druh vetra); všeobecné názvy zo spoločensko politického života alebo územno – administratívneho usporiadania: *Pokrajinské zhromaždenie*; propriálne názvy ustanovizní, inštitúcií, organizácií, spolkov a pod. (napr. *Čelik*, *Budučnosť*, *Radnički*), 2. slovenské lexikálne jednotky so zmenenou sémantikou (napr. *obec* – základný a v slovenských reláciách jediný bežný význam „menšie sídlisko, dedina, najnižšia správna jednotka“ vo vojvodinskom kontexte sa rozšíril o nový význam, a je to „základný spoločensko-politický zväzok zahrňujúci časť väčšieho mesta, celé menšie mesto alebo viac osád, dedín“), 3. kalky (napr. prvobojovník – zo srbského *prvoborac*; *krátkodobé obdobie* – zo srbského *kratkoročni period*; *zateraz* – zo srbského *za sada* je v spisovnej slovenčine *nateraz*), 4. sémantické kalky slovensko – srbských medzijazykových homoným (napr. *deti narodené v istom roku* – zo srbského *deca rođjena iste godine* by správne bolo *deti narodené v tom istom roku*; *odporný na choroby* – po srbsky *otporan na bolesti* by bolo správne po slovensky *odolný*), 5. odlišné používanie synonym (napr. *žartovať sa* namiesto *žartovať*, keďže je po srbsky „šaliť sa“ zvrtné), 6. cudzie slová sprostredkované srbičinou (*ekipa* – mužstvo, družstvo, skupina s jednotným poslaním; *hydro-systém* – kanálová sieť), 7. rozdiely pri používaní miestnych názvov (*Nový Sad*; *Sriemska Mitrovica*; *Ochrid*, *Fruška Hora*). Na každú z uvedených skupín nachádzame dosť príkladov.

Daniel Dudok (1996, s. 113 – 114) sa zamerá na srbizmy z týchto úsekov: administratívno-právne oblasti; hospodárstvo a financie; zdravotníctvo; vojenská terminológia; názvy zamestnaní; názvy vecí.

10. Z výkladu vyplýva, že sa do slovenčiny vo Vojvodine dostávali aj slová maďarského a nemeckého pôvodu a najmä po roku 1918 slová srbského pôvodu v súlade so sociolingvistickou situáciou. Sociolingvistickej problematike slovenčiny vo Vojvodine sa posledne venuje najmä M. Dudok (1995, s. 216 – 226).

Literatúra

DORULA, Ján: Slováci v dejinách jazykových vzťahov. Bratislava: Veda, Vydavateľstvo SAV 1977. 136 s.

DUDOK, Daniel: O slovenskom jazyku v Juhoslávii. Báčsky Petrovec: Kultúra 1996. 204 s.

DUDOK, Miroslav: Jazyková situácia a členenie slovenčiny v juhoslovanskej Vojvodine. In: Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Sociolinguistica Slovaca 1. Ed. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava: Veda 1995, s. 216 – 226.

FILIP, Michal: Lexikálne výpožičky z nemeckého a maďarského jazyka v reči Slovákov v Starej Pazove. In: Zborník Spolku vojvodinských slovakistov 6 – 7 (1984 – 1985). Ed. D. Dudok. Nový Sad: Spolok vojvodinských slovakistov 1987, s. 83 – 118.

HABOVŠTIK, Anton: Slová nemeckého pôvodu v slovenských nárečiach. In: Studia Academica Slovaca 17. Ed. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1988, s. 139 – 156.

MISTRÍK, Jozef: Štylistika. 2. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 584 s.

MYJAVCOVÁ, Mária: Slovenčina v jazykovej enkláve. Báčsky Petrovec – Nadlak: Kultúra – Vydavateľstvo Ivana Krasku 2001. 224 s.¹

ONDRUS, Pavel – HORECKÝ, Ján – FURDÍK, Juraj: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980. 232 s.²

PAULINY, Eugen: Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983. 256 s.

SCHWANZER, Viliam: Nemecké slová v spisovnej a ľudovej slovenčine. In: Studia Academica Slovaca 5. Bratislava: Alfa 1976, s. 463 – 478.

Kategoriálne formy intenzifikácie 2

Júlia Hansmanová

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

Poznámka: Príspevok priamo nadväzuje na rovnomenný príspevok uverejnený v predchádzajúcom ročníku zborníka *Varia*. Aj v tejto časti budeme vychádzať z chápania abstraktného pojmu intenzifikácie ako procesu hypoteticky analogického s procesmi, ktoré prebiehajú v banke dát jazykového vedomia, z formálneho hľadiska vychádzame z chápania intenzifikácie ako dvojstupňového procesu modifikácie štruktúry východiskovej jazykovej jednotky (bližšie porov. *Varia* XII, 2002). Po rozlíšení dvoch typov intenzifikácie sme v predchádzajúcej časti upriamili pozornosť na sémantickú (obsahovú) intenzifikáciu a v predkladanej druhej časti sa budeme venovať textovej intenzifikácii.

Textová intenzifikácia

Extenziu pojmu textová intenzifikácia tvorí množina nasledovných jazykových javov: elipsa, apoziopéza, parentéza, vytýčený vetný člen, osamostatnený vetný člen a pripojený vetný člen. Za východiskovú jazykovú jednotku v prípade textovej intenzifikácie považujeme vetu ako základnú textovú jednotku (ZTJ). Predpokladáme, že ZTJ je motivantom textových jednotiek, ktoré považujeme za existenčné formy textovej intenzifikácie. Naším zámerom je zistiť, čo riadi textovú intenzifikáciu, o akú modifikáciu štruktúry motivujúcej jednotky ide, v čom sú špecifické jednotlivé textové intenzifikácie a či aj v prípade textovej intenzi-

¹ Pozri aj štúdiu M. Myjavcovej uverejnenú vo zväzku 6 – 7 Zborníka Spolku vojvodinských slovakistov pod názvom *Súčasný vývinové tendencie v reči Slovákov vo Vojvodine*.

² Autorom kapitoly *Slovná zásoba a jej diferenciacia* je Pavol Ondrus.

kácie (analogicky so sémantickou intenzifikáciou) môžeme hovoriť o intenzifikátoroch. Postupujeme porovnávacou metódou. Dištinktívne vlastnosti budeme odhaľovať porovnaním elipsy s apoziopézou, vytýčeného vetného člena s osamostatneným vetným členom a parentézy s pripojeným vetným členom.

Elipsa, apoziopéza, parentéza, vytýčený vetný člen, pripojený vetný člen a osamostatnený vetný člen patria k javom zaraďovaným do textovej syntaxe. Ako stavebné prostriedky textu vznikajú porušovaním modelov základných textových jednotiek, t. j. ich modifikáciou, preto sa nazývajú modifikačné základné textové jednotky (vetné zvláštnosti, príznakové, osobitné, expresívne jednotky, štylistické varianty) – porov. Dolník – Bajžíková, 1998; Mistrík, 1997; Oravec – Bajžíková, 1986. Za príznakové sa považujú len v prípade, že hodnotenie vychádza z vetných modelov tvorených z písaných textov. V hovorených textoch sa hodnotia ako systémové, pravidelné, nepríznakové prostriedky. Modifikačné základné textové jednotky sa klasifikujú z rozličných aspektov, napr. z hľadiska gramatickej viazanosti – neviazanosti k základnej textovej jednotke, ku ktorej sa priradujú, z hľadiska účasti – neúčasti na viazanosti textu. Pre náš výklad sa ako relevantná ukazuje klasifikácia modifikačných základných textových jednotiek z hľadiska explicitnosti – implicitnosti vyjadrenia, tak, ako ju uvádzajú J. Dolník a E. Bajžíková (1998, s. 17):

- a) explicitne vyjadrené: vytýčený vetný člen, osamostatnený vetný člen, pripojený vetný člen a parentéza,
- b) implicitne vyjadrené: elipsa a apoziopéza.

Elipsu, apoziopézu, vytýčený vetný člen a pripojený vetný člen zaraďuje J. Ružička (Slovenská gramatika, 1968, s. 359) medzi nepravidelnosti vo vetej stavbe. Elipsa a apoziopéza sa používajú zámerne ako štylistické prostriedky, vytýčený vetný člen a pripojený vetný člen, sú účinným prostriedkom na vyjadrenie napätia vnútri vety.

1. Špecifické vlastnosti elipsy a apoziopézy z hľadiska intenzifikácie

Vznik elipsy (úspory) sa v Slovenskej gramatike (1968, s. 360) opisuje ako vynechanie slova vo vete alebo vety v súvetí, pričom sa nenarúša zrozumiteľnosť prejavu. Niektoré elipsy vyplývajú zo snahy po stručnosti výrazu. J. Mistrík (1997) pri výklade elipsy poukazuje na rôzne stupne dôležitosti slov a údajov vo vetách „V žiadnej vete nie sú všetky slová a údaje rovnako dôležité. Stupeň dôležitosti závisí od obsahu a stavby vety i od celého kontextu. Nedôležitosť niektorých slov alebo gramatických údajov naznačuje možnosti ich vynechávania. Slová sa vynechávajú (úmyselne i neúmyselne) alebo preto, že sa cítia ako nadbytočné, alebo preto, aby sa mohla pozornosť skoncentrovať iba na významovo dôležité slová“ (tamže, s. 195). Za výraznú expresívnu syntaktickú konštrukciu považuje aktuálnu elipsu, ktorá vzniká v priebehu prejavu a ktorej vznik umožňuje situácia alebo kontext (podľa toho elipsa zapojená do textu = kontextová a elipsa zapojená do konkrétnej situácie = situačná elipsa). Elipsa sa mi-

moriadne cíti ako výraz emócií, keď nejde o vynechanie z dôvodov nadbytočnosti a nepotrebnosti slova. Úzka spätosť vety so situáciou alebo s kontextom je daná tým, že sa elidované údaje nepriamo dopĺňajú z kontextu alebo zo situácie a to vyvoláva v človeku predstavy o pohybe. Preto elipsa spolu so situačným pozadím tvorí dynamický kontext, ktorého sila siaha aj mimo vety. Elipsu vo svojej podstate hodnotí J. Mistrík ako retrospektívnu, lebo vyrastá z toho, čo je už známe v texte alebo v situácii. „Je to konštrukcia založená na antecedencii, zahrňuje to, čo je v procese komunikácie samozrejme“ (tamže, s. 295). Textová elipsa sa v Mluvnici češtiny (1987) chápe ako špecifický spôsob realizácie syntaktickej štruktúry, ako neobsadenie tej pozície, o ktorej sa predpokladá, že bude obsadená. V súvislosti s rozlišovaním elipsy s konektívnou funkciou a bez konektívnej funkcie sa pripomína, že niekedy sa eliptické vyjadrovanie zakladá na jazykovom kontexte a na situácii zároveň, prípadne aj na spoločných vedomostiach, znalostiach a skúsenostiach účastníkov komunikácie. Ako modifikácia základnej textovej jednotky je elipsa „potenciálnym referenčným prostriedkom pri výstavbe textu, keďže je explicitne vyjadriteľná vo vzťahu k predchádzajúcej alebo nasledujúcej ZTJ, alebo vo vzťahu k situácii (k textovému okoliu). Elipsa vzniká vypustením (elíziou) nejakého prvku, ktorého pendant je vyjadrený v predchádzajúcej (alebo i v nasledujúcej) textovej jednotke“ (Dolník – Bajzíkova, 1998, s. 20). Situačná elipsa je „doplňiteľná na základe asociácií, situačného kontextu“ (tamže). Autori poukazujú na (implicitnú) prítomnosť elidovaného výrazu v sémantike tejto modifikačnej ZTJ. „V písanom a najmä v hovorenom texte je v prvom rade ekonomickým prostriedkom vo vyjadrovaní, je to snaha vyjadrovať sa stručne a zbytočne neopakovať“ (tamže, s. 21).

Apoziopéza sa často dáva do súvislosti s elipsou, niektoré prípady elipsy sa niekedy pokladajú za apoziopézu. Názory lingvistov sa v tomto smere rôznia. V súvislosti s intenzifikáciou nás budú zaujímať apoziopézy, ktoré vykazujú vlastnosti elipsy (o tom bude reč neskôr). Tradične sa apoziopéza vykladá ako prerušená, nedokončená, neúplná výpoveď. Skúmajú sa najmä príčiny jej neukončenia, ktoré sú zvyčajne hlavným kritériom klasifikácie apoziopézy. J. Ružička (1959) v úvode štúdie zaoberajúcej sa podstatou apoziopéy formuluje definíciu: „Apoziopéza je významovo nedopovedaná a intonačne prerušená výpoveď, čiže taká výpoveď, ktorú ani podávateľ ani príjemateľ nepokladá za významovo úplnú (dopovedanú) a intonačne normálne dokončenú“ (tamže, s. 129). Keďže prerušenú výpoveď charakterizuje ako nie normálny syntaktický jav, klasifikuje apoziopézu podľa príčiny, ktorá privádza podávateľa k prerušeniu začatej výpovede. Základné delenie vychádza z toho, či je príčina v samom podávateľovi a či mimo neho. Ak je príčina v samom podávateľovi, ide o rozličné psychické príčiny, ktoré podávateľovi zabraňujú dokončiť začatú výpoveď zvyčajným a zamýšľaným spôsobom. Sú trojakého druhu podľa troch stránok duševna (pamäti, vôle, citu). V Slovenskej gramatike (Pauliny – Ružička – Štolc, 1968) sa apoziopéza definuje ako „nedokončená alebo násilne prerušená výpoveď“. Považuje sa za vetu, „ktorá má odťatú časť, takže je vlastne torzom za-

mýšľanej a začatej vety“ (tamže, s. 361). J. Mistrík (1997, s. 194) považuje emocionálne – expresívnu apoziopézu za svojráznu expresívnu konštrukciu, v ktorej sa jazykové prostriedky dopĺňajú mimojazykovými a nositeľmi jadra sú práve tie druhé. Formálne prázdny priestor je najdynamickejšia časť výpovede. V Textovej lingvistike sa apoziopéza definuje ako „obsahovo neúplná modifikácia ZTJ, vyčlenená v texte vlastnou grafickou vyznačenosťou a s nespokojivo ukončenou melódiou“ (Dolník – Bajzíkova, 1998, s. 21). K osobitným druhom apoziopézy zaraďujú autori prerušenie v odbornom texte, „pričom ide síce o obsahovo neúplné konštatovanie, ale vynechávanie volí expedient pre zdôraznenie iných častí, resp. preto, že percipient dané nevyslovené fakty pozná, alebo netreba uvádzať viac príkladov a pod.“ (tamže, s. 22).

Elipsa a apoziopéza z hľadiska intenzifikácie. Z významového hľadiska sa elipsa hodnotí ako obsahovo úplná jednotka (vynechaním istého prvku sa nenarúša zrozumiteľnosť prejavu) a apoziopéza ako obsahovo neúplná jednotka (významovo nedopovedaná, nedokončená). Z výberových ilustrácií výkladov elipsy a apoziopézy však vyplýva (aj napriek takýmto úvodným konštatovaniam), že uvedené rozhraničenie má obmedzenú platnosť. Ak napr. podávateľ preruší výpoveď preto, lebo „je situácia, o ktorej sa hovorí natoľko jasná (alebo známa), že je zbytočné hovoriť o nej ďalej“ (Ružička, 1959), alebo ak „sa jazykové prostriedky dopĺňajú mimojazykovými a nositeľmi jadra sú práve tie druhé“ (Mistrík, 1997), potom nemôžeme hovoriť o apoziopéze ako o „torze zamýšľanej a začatej vety“, ktorá „má odťatú časť“ (porov. Paulíny – Ružička – Štolc, 1968), ako o výpovedi, „ktorú ani podávateľ ani príjemca nepokladá za dopovedanú“ (Ružička, 1959). Na prerušenie v odbornom texte, ako na osobitný druh apoziopézy upozorňujú J. Dolník a E. Bajzíkova (porov. vyššie). V našej práci považujeme uvedené druhy apoziopézy za hraničné javy a spolu s elipsou ich zaraďujeme do skupiny jednotiek, ktoré fungujú ako obsahovo úplné.

Obsahová úplnosť týchto jednotiek je daná tým, že ide o zimplicitnené výrazy, ktoré sa prvotne interpretujú tak, akoby bol vyslovený (napísaný) explicitnejší výraz (porov. Dolník, 1999a, s. 59). Vzťah medzi explicitným a implicitným J. Dolník hodnotí ako jeden z prejavov v moduse „akoby“. „Ekvivalencia sa zakladá na tom, že prostredníctvom istých komunikačných princípov a kontextových informácií sa vyvodzuje z povedaného explicitne nevyjadrené“ (tamže).

Ktoré informácie sa v texte vynechávajú (explicitne nevyjadrujú)? Expedient explicitne nevyjadří tie fakty, ktoré nepokladá za nevyhnutné pre uskutočnenie svojho komunikačného zámeru (resp. pre zachovanie obsahovej úplnosti svojej výpovede) a o ktorých predpokladá, že percipient si ich vo svojej interpretácii automaticky zexplicitňuje. Sú to fakty, ktoré neprinášajú novú informáciu (sémanticky neobohacujú výpoveď), v texte pôsobia ako zbytočné, nepodstatné, lebo vyjadrujú skutočnosti, ktoré expedient a percipient v danej situácii považujú za samozrejmé. Stupeň dôležitosti týchto informácií je pre normálny priebeh komunikácie nulový, ich explicitné vyjadrenie by v komunikácii pôsobilo ako spomaľujúci faktor. Osobitný prípad predstavujú apoziopézy, v ktorých

percipient preruší výpoveď expedienta, lebo predpokladá, že nasleduje informácia, ktorá spĺňa predpoklady zimplicitnenia (informácia z percipientovho hľadiska samozrejماً, zbytočná). V apoziopézach tohto typu ide o nerešpektovanie komunikačného partnera a narušenie princípu kooperácie.

Intenzifikácia je aktualizácia nízkej miery dôležitosti (nedôležitosti) informácie, ktorá sa v texte realizuje elimináciou výrazu, ktorý je nositeľom danej informácie. Ako intenzifikátor funguje prázdna pozícia. Tento prostriedok intenzifikácie nazývame **implicitný intenzifikátor**.

Intenzifikácia – modifikácia východiskovej štruktúry. Za štruktúru východiskovej jazykovej jednotky, tak ako pri všetkých typoch textovej intenzifikácie, pokladáme model (vetnú schému) základnej textovej jednotky. Tvorením elipsy a apoziopézy sa zo štruktúry ZTJ eliminuje istý komponent (neobsadí sa niektorá funkčná pozícia). Na rozdiel od iných existenčných foriem textovej intenzifikácie, pri elipse a apoziopéze (máme na mysli typy apoziopézy, ktoré sme vyššie vymedzili) je propozícia výpovede, ktorá zodpovedá modifikovanej štruktúre, totožná s propozíciou východiskovej jazykovej jednotky, t. j. následkom zmeny východiskovej štruktúry nie je predpokladaná obsahová zmena.

2. Špecifické vlastnosti vytýčeného a osamostatneného vetného člena z aspektu intenzifikácie

V Slovenskej gramatike (Pauliny – Ružička – Štolc, 1968) sa o vytýčenom vetnom člene hovorí, že najčastejšie ide o menný výraz, stojaci mimo rámca vety, ale ktorý významovo s ňou súvisí. Pripomína sa aj jeho pozícia pred začiatkom vety (niekedy na konci vety). „Vo vete je spravidla aj odkazovacie zámeno, ktoré odkazuje na vytýčený vetný člen a naznačuje jeho syntaktickú úlohu vo vete“ (tamže, s. 362). Vytýčený vetný člen sa hodnotí ako konštrukcia, ktorá slúži na zvýraznenie napätia medzi východiskom a jadrom výpovede a preto sa používa najmä v citovo podfarbenom prejave. J. Mistrík (1997) hovorí, že vytýčením vetného člena sa zdôrazňuje téma novej výpovede. Spôsob zdôraznenia hodnotí ako expresívny, konštrukciu ako štylisticky príznakovú, expresívnu. Vytýčujúci člen považuje z gramatického hľadiska za nadbytočný – „je to čisto emfatický prvok“ (tamže, s. 197). Z aspektu modifikácie ZTJ „vytýčený vetný člen vzniká grafickým a zvukovým oddelením niektorého vetného člena v rámci ZTJ, v ktorej ostáva obsahovou, morfológickou i syntaktickou súčasťou“ (Dolník – Bajzíkova, s. 18). V súvislosti s hierarchizáciou prejavu sa o vytýčenom vetnom člene hovorí v akademickej Mluvnici češtiny (1987). Hodnotí sa ako jeden z možných prostriedkov na realizáciu autorovho zámeru zdôrazniť niektoré časti svojho prehovoru.

„Osamostatnený vetný člen vzniká tak, že sa z vety vyníma a postaví sa až za vetu, pritom však mu kategórie, ktorými sa viaže na vetu, ostávajú: gramaticky patrí do predchádzajúcej vety, ale výpovedne je samostatný. Osamostatnenie je teda v podstate povýšenie vetného člena na samostatnú výpoveď alebo až na

odsek“. Tak opisuje vznik osamostatneného vetného člena J. Mistrík (1997). Ako štylisticky účinné hodnotí J. Mistrík napätie, „ktoré vzniká násilným vytrhnutím časti vety. Napätie sa ešte zvyšuje tým, že časť sa stavia ako rovnocenná svojmu nadradenému celku: osamostatnený vetný člen je voči materskej vete v tom istom čase časťou i rovnocenným partnerom. A ak je aj samostatným odsekom, stojí voči materskej vete o stupeň vyššie. Porušovaním hierarchie jazykových jednotiek sa v texte utvárajú štylisticky príznakové miesta“ (tamže, s. 197 – 198). Sémantickú nadväznosť osamostatnených vetných členov „tvorí doplnenie niektorého vetného člena ako agensa deja, objektu, kvality, kvantity, lokality, druhotného pomenovania atď. v jadrovej ZTJ“ (Dolník – Bajžíková, s. 18).

V Textovej lingvistike sa vytýčený, osamostatnený a pripojený vetný člen z funkčného hľadiska hodnotia ako prostriedky zdôraznenia, upozornenia, resp. aj dodatočného vybavenia faktov o vypovedanom jave (porov. vyššie). My, na základe chápania týchto javov ako existenčných prejavov pojmu intenzifikácie, ich považujeme za formy aktualizácie hierarchicky vyšších, alebo nižších informácií v texte. Aktualizuje sa expedientova hierarchia informácií a vytýčením, osamostatnením, resp. pripojením istého vetného člena sa realizuje jeho zvýšená, resp. znížená sémantická relevantnosť v porovnaní s ostatnými, „neintenzifikovanými“ vetnými členmi.

Vytýčený vetný člen a osamostatnený vetný člen z hľadiska intenzifikácie. Intenzifikácia sa týka aktualizácie vyššej miery dôležitosti informácie, ktorá sa v texte realizuje:

1. oddelením výrazu, ktorý je nositeľom danej informácie do anteponovanej pozície v rámci ZTJ (vytýčený vetný člen),

2. vyčlenením výrazu mimo ZTJ (osamostatnený vetný člen).

Rozdiel medzi vytýčeným a osamostatneným vetným členom z hľadiska intenzifikácie je aj v tom, že pri vytýčenom vetnom člene funkciu intenzifikátora plní odkazovací (deiktický) výraz a pri osamostatnenom vetnom člene funguje celý vyčlenený výraz ako intenzifikátor (celá jeho pozícia mimo ZTJ).

Modifikácia štruktúry ZTJ (adíciou komponentu, ktorým je deiktikum, resp. vyčlenený výraz) má za následok:

1. zmenu obsahu ZTJ – pridaním nového komponentu sa do propozície východiskovej výpovede vnáša nová informácia, ktorá sa vyčlenením zvýrazňuje (osamostatnený vetný člen),
2. nezmenenie obsahu ZTJ – už známa informácia sa len zvýrazňuje (vytýčený vetný člen),
3. špecifické vlastnosti parentézy a pripojeného vetného člena z hľadiska intenzifikácie.

Parentéza sa z obsahového hľadiska zvyčajne vykladá ako prostriedok vyjadrujúci stanovisko expedienta k obsahu svojej výpovede, zo syntaktického hľadiska sa pripomína najmä nulový syntaktický vzťah medzi parentézou a ostatnou výpoveďou. Aj Slovenská gramatika (Pauliny – Ružička – Štolc, 1968, s. 343) vykladá parentézu ako tvarovo a významovo samostatný celok

v rámci vety, ktorý gramaticky nesúvisí s vetou, do ktorej sa vkladá, ale významovo s ňou súvisí, lebo dopĺňa obsah vety, vyjadruje svoj citový vzťah k obsahu vety alebo niektorého výrazu vo vete a pod. Ucelený a podrobný pohľad na parentézu ako na výnimočný syntakticko-štylistický (prehovorový) výrazový prostriedok podáva J. Mlacek (1964). V súvislosti s tradičným konštatovaním o nulovom syntaktickom vzťahu medzi parentézou a ostatnými časťami výpovede autor upozorňuje na prípady parentézy, ktoré sú v istom syntaktickom vzťahu k hlavnej výpovedi. „Ide tu o určitý typ determinácie, ktorá sa navonok prejavuje zväčša gramatickou zhodou medzi niektorými časťami základnej vety a niektorými slovami v parentéze“ (tamže, s. 282). Preto J. Mlacek zdôrazňuje potrebu vnútorného členenia parentézy na koordinatívnu (nevyjadruje sa syntaktický vzťah ku kontextu) a determinatívnu parentézu (navonok sa vyjadruje nejaká gramatická spojitosť s kontextom). J. Mistrík (1997, s. 187) konštatuje, že parentéza sa dnes interpretuje ako modálny alebo expresívny prvok, pomocou ktorého autor dopĺňa alebo komentuje svoju výpoveď. Základný text hodnotí ako vyšší stupeň a odbočku od základného textu (parentézu) ako nižší stupeň výpovede. V parentéze okrem prvku expresívnosti, modálnosti, zdôrazňuje prvok modifikácie, stojaci mimo rámca gramatického modelu vety. V Mluvnici češtiny (1987) sa parentéza zaraďuje do textovej syntaxe. Charakterizuje sa ako nesúvetne pripojená veta, v obsahovo hierarchizovanej textovej jednotke do základnej vety vložená, vsunutá (umiestnená v interpozícii). Najčastejšie vyjadruje dopĺňujúcu informáciu z vedľajšej prehovorovej línie. Z chápania parentézy ako jazykového prostriedku, ktorý vzniká pri výstavbe textu vychádza aj E. Bajžíková (1995, s. 59). Z obsahového hľadiska hovorí o parentéze ako o novej, ale druhotnej, preto vedľajšej komunikatívnej línii vo vzťahu k základnej, k prvej komunikatívnej línii, vyjadrenej v jadrovej elementárnej textovej jednotke. „Parentéza z hľadiska výstavby textu je z jedného aspektu spomaľujúcim, retardujúcim výstavbovým prvkom, z druhého aspektu je prostriedkom ekonomickým pre podávanie informácie alebo postoja v skratke, často elipticky“ (tamže). V Textovej lingvistike (Dolník – Bajžíková, 1998, s. 19) sa k stavebným prostriedkom textu zaraďujú parentézy, ktoré sú synonymné, alebo sa stávajú synonymnými (po pretransformovaní) s nejakým typom ZTJ. Podstata parentézy ako bilaterálnej jednotky je v „narušenosti“ ZTJ z obsahovej stránky (doplnením prvej komunikatívnej línie druhotnou komunikatívnou líniou, ktorým sa propozícia ZTJ sémanticky obohacuje) a z formálnej stránky (vsunutosťou, postponovanosťou a zriedkavejšie anteponovanosťou, ktorou sa parentéza graficky a zvukovo oddeľuje od ZTJ, pričom ostáva v jej rámci. Vzhľadom na bohatú variabilitu parentézy zo sémantického hľadiska poukazujú autori na dôležitosť špecifikácie parentézy práve z obsahového aspektu. Delenie parentézy na subjektívne a objektívne sa realizuje na osi nociónálne – postojové.

Pripojený vetný člen definuje Slovenská gramatika (Pauliny – Ružička – Štolc, 1968, s. 362) ako výraz (niekedy aj celú vetu), „ktorý sa gramaticky vpája do stavby vety, ale sa k vete pridáva dodatočne, až po jej zdanlivom

ukončení. Ide o pomenovanie veci alebo vlastnosti alebo okolnosti, ktorá dodatočne, oneskorene prichádza na myseľ podávateľovi, a preto sa nebudúva do vetnej stavby“ (tamže). J. Mistrík (1997, s. 198) konštatuje, že veta by bola aj bez pripojeného vetného člena gramaticky i významovo úplná, uzavretá. Exprezívnosť pripojenia vidí v tom, že pripojený vetný člen prichádza neočakávane. Porovnáva pripojený vetný člen s osamostatneným vetným členom a osamostatnený vetný člen hodnotí ako dynamickejší, pripojený vetný člen ako menej výrazný. Poukazuje na plynulú hranicu medzi pripojeným vetným členom a parentézou, na základe čoho väčšinu pripojených vetných členov možno súčasne kvalifikovať ako parentézy.

Porovnanie parentézy a pripojeného vetného člena z aspektu intenzifikácie. Intenzifikácia sa prejavuje ako aktualizácia nižšej miery dôležitosti informácie, ktorá sa v texte realizuje oddelením výrazu, ktorý je nositeľom danej informácie:

1. do interponovanej pozície v rámci ZTJ (parentéza),
2. do postponovanej pozície v rámci ZTJ (pripojený vetný člen).

Rovnako tak, ako v prípade elipsy a apoziopézy, aj parentézou a pripojeným vetným členom sa aktualizuje nižšia miera dôležitosti informácie. Rozdiel je v tom, že parentézou a pripojeným vetným členom sa vyjadruje nová informácia (neznáma z kontextu, ani zo situácie) a preto nie je možné jej zimplicitnenie. Nesúhlasíme teda s tvrdením, že parentéza je retardačným prvkom pri výstavbe textu, ale skôr sa prikláňame k hodnoteniu parentézy ako akceleračného prvku (porov. tézu J. Mlaceka (1964) o vplyve slovosledu a tézu J. Mistríka (1997) o zhutnení textu parentézou).

Funkciu intenzifikátora plní pozícia parentézy a pripojeného vetného člena.

Modifikáciou štruktúry ZTJ sa modifikuje obsah ZTJ informáciou sekundárnou, dodatočnou (v porovnaní s obsahom ZTJ je jej obsah menej dôležitý).

Prvým krokom k poznaniu javu intenzifikácie bolo určenie jej poľa pôsobnosti. Vyhľadávali sme jazykové javy, ktoré vykazujú také vlastnosti, že sa môžu považovať za „kandidátov“ na tie fakty, ktoré sú ovládané intenzifikáciou. Špecifické vlastnosti daných jazykových javov, ku ktorým sme dospeli porovnávacou metódou, potvrdili predpokladanú existenciu súvislostí, za ktorými sa ukázala jednota rozmanitého, t. j. elipsa, apoziopéza, vytýčený vetný člen, osamostatnený vetný člen, parentéza a pripojený vetný člen sú existenčné formy abstraktného pojmu textovej intenzifikácie (tak ako deminutíva, augmentatíva, negácia a istotná modalita sú kategoriálne prejavy kategórie sémantickej intenzifikácie). Nazývame ich intenzifikované jednotky.

Potvrdilo sa (rovnako ako v prípade sémantickej intenzifikácie), že predpokladom produkovania a apercepcie uvedených jazykových jednotiek je prítomnosť východiskových jazykových jednotiek v jazykovom vedomí komunikantov. Intenzifikované jazykové jednotky vznikajú modifikáciou štruktúry východiskových jednotiek. Stavbu týchto jednotiek ovláda princíp dominancie – intenzifikované jednotky sú utvárané z perspektívy dominantného prvku (východis-

kovej jednotky). Okrem princípu dominancie registrujeme pri elipse a apoziopéze (a pri deminutívach v rámci sémantickej intenzifikácie) pôsobenie princípu ekvivalencie (máme na mysli imaginárnu ekvivalenciu, modus „akoby“) a elipsa, apoziopéza a parentéza sú poľom pôsobnosti aj princípu ekonómie.

Z dištinktvných vlastností, ktoré sme odhaľovali porovnávaním dvojíc jazykových javov, vyplýva, že aktualizovaná miera (pri textovej intenzifikácii je to miera dôležitosti) je založená na hierarchii individuálnych odrazov objektov vo vedomí expedienta. Recipient kognitívne spracúva prijímanú jednotku v súlade s odosielaťovou aktualizáciou miery subjektívnosti v jazykovom spracovaní objektívnej reality.

Literatúra

BAJZÍKOVÁ, Eugénia: Slovenský jazyk. Textová syntax. Bratislava: Stimul 1995. 90 s.

DOLNÍK, Juraj: Základy lingvistiky. Bratislava: Stimul 1999. 228 s.

DOLNÍK, Juraj – BAJZÍKOVÁ, Eugénia: Textová lingvistika. Bratislava: Stimul 1998. 134 s.

DOLNÍK, Juraj a kol.: Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny. Bratislava: Stimul 1999(a). 160 s.

HORECKÝ, Ján: Jazykové vedomie. In: Jazykovedný časopis, 1991, roč. 42, č. 2, s. 81 – 88.

MISTRÍK, Jozef: Štylistika. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997. 600 s.

MLACEK, Jozef: Parentéza a jej členenie. In: Slovenská reč, 1964, roč. 29, č. 5, s. 279 – 285.

Mluvnice češtiny (3). Skladba. Red. J. Petr. Praha: Academia 1987. 748 s.

ORAVEC, Ján – BAJZÍKOVÁ, Eugénia: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1986. 272 s.

PAULINY, Eugen – RUŽIČKA, Jozef – ŠTOLC, Jozef: Slovenská gramatika. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 596 s.

RUŽIČKA, Jozef: Apoziopéza čiže prerušená výpoveď. In: Slovenská reč 1959, roč. 24, č. 3, s. 129 – 153.

Ke dvěma způsobům tvoření složených hybridních substantiv (s prvním komponentem cizího původu)

Patrik Mitter

Pedagogická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně, Ústí nad Labem

Hybridní kompozita představují v posledních desetiletích hojně se rozšiřující soubor pojmenování. Dosavadní studium skládání slov v češtině, zvláště

pak monografie I. Bozděchové *Skládání slov v češtině* (1995), na uvedenou skutečnost poukazuje a naznačuje směr dalšího bádání v této oblasti. Zřetelný nárůst počtu kompozit tohoto typu potvrzuje i před časem vydaný slovník neologismů *Nová slova v češtině* (1998), shromažďující lexikální materiál, který nebyl v předchozích výkladových slovnících českého jazyka zpracován, neboť jde o pojmenování nová. Z celkového počtu registrovaných neologismů v této publikaci (celkem 4591 hesel) jsou zhruba dvě stovky hybridních substantivních složenin s prvním členem cizího původu. V recenzi na tento slovník uvažuje M. Komárek o „důležitém posunu v hierarchii jazykových typů, které se podílejí na typologickém utváření češtiny“ (srov. Komárek, 1997, s. 144).

Největší počet hybridních kompozit s prvním komponentem (členem, slovo-
tvorným základem) cizího původu vzniká v současné slovní zásobě čistou kompozicí a juxtapozicí. V poslední době se stále více uplatňuje i komplexní způsob abreviačně-kompoziční (první komponent cizího původu má amorfe-
matický charakter). Po formální stránce se takový komponent nekryje se žádným radixem v současném lexiku, tento radix svou „neúplnou“ formou pouze naznačuje, např. *el-* → *elektrický*, *elektřina* (*elměr* ^{/slang/}).

Excerpcí *Slovníku česko-německého Josefa Jungmanna, Příručního slovníku jazyka českého*, jednotlivých vydání *Slovníku jazyka českého* P. Vaší a Fr. Trávníčka, obou vydání *Slovníku spisovného jazyka českého* i *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* a jejich doplňku (publikace L. Sochové a B. Poštolkové *Co v slovnících nenajdete*), neologického slovníku (*Nová slova v češtině*, viz výše), slovníků cizích slov (*Akademického slovníku cizích slov*, *Slovníku cizích slov* L. Klimeše a kol., 6. vyd., 1998). Dále byly excerповány velká všeobecná encyklopedie *Universum* (viz Literatura) a texty současné psané publicistiky z Českého národního korpusu v letech 2000 – 2002 v rámci jejich veřejného přístupu.

Za hybridní považujeme takové složeniny, které mají vedle prvního komponentu cizího původu druhý komponent původu domácího, resp. komponent zdomácnělý. Při určování cizosti, resp. stupně zdomácnělosti se řídíme reprezentativním synchronním lexikografickým dílem v oblasti cizího lexika, a to *Akademickým slovníkem cizích slov* (viz výše).

Podnětem pro vznik hybridních kompozit je na jedné straně potřeba pojmenovat nové skutečnosti a jevy v oblasti odborného vyjadřování a na druhé straně potřeba vytvářet nová, aktualizovaná pojmenování v projevech stylu prostředředlovacího a publicistického, ojediněle i uměleckého. Faktory mimojazykové i vnitrojazykové se vzájemně prolínají, takže někdy je obtížné je rozlišit (srov. Mitter, 2003).

Cílem našeho příspěvku je ukázat, jak se při utváření hybridních složenin uplatňují v současné češtině komplexní způsoby kompozičně-konverzní a kompozičně-derivační. Probereme nejprve kompozita vzniklá komplexním způsobem kompozičně-konverzním a poté kompozita vzniklá komplexním způsobem kompozičně-derivačním. Kompozita vzniklá komplexním způsobem kompozičně-konverzním lze dále členit na kompozita s prvním komponentem slovně-

druhově vyhraněným (v našem případě substantivním) a na kompozita s prvním komponentem slovnědruhově nevyhraněným (viz dále). Probereme nejprve kompozita s prvním komponentem slovnědruhově vyhraněným.

Hybridní kompozita s prvním komponentem substantivního charakteru představují relativně omezený soubor pojmenování (co do počtu zastoupených kompozit). Druhé členy jsou vesměs původu domácího a vznikly desufixací základového slovesa do podoby druhého slovotvorného základu. Ke členům, které vznikly desufixací základového slovesa, která se připojují za první slovotvorné základy domácího i cizího původu substantivního charakteru, patří *-jem*, *-měř*, *-met*, *-pis*, *-řez*, *-var*, *-vod*. Výsledné složeniny jsou po stránce morfologické neživotnými maskuliny, pouze některé složeniny vzniklé ve starším období jsou životné, srov. *rýmobáj*, *rýmoděj* (viz dále). Druhých členů vzniklých konverzí slovesa do podoby slovotvorného základu složeniny je více. Tyto další slovotvorné základy (např. *-čet*, *-hled*, *-lam*, *-ryt*, *-svod*) však nejsou doloženy ve spojení s cizími prvními slovotvornými základy substantivního charakteru. Z pohledu slovotvorných kategorií jsou tyto složeniny nejčastěji názvy dějů, názvy činitelů děje a názvy prostředků děje. Z hlediska slohových příznaků se jedná převážně o termíny, jen ojediněle o výrazy hovorové a expresivní. Všechny níže uvedené druhé členy jsou omezeně produktivní, neboť jejich využití je spojeno většinou s odbornou terminologií, resp. slangovým vyjadřováním. Probereme nyní složená hybridní substantiva vzniklá komplexním způsobem kompozičně-konverzním podle jednotlivých druhých komponentů *-jem*, *-měř*, *-pis*, *-řez*, *-var*, *-vod* (v abecedním pořadí).

Využití členu *jem-* (od sloves *jmout*, *jímat*) je spjato s pojmenovávacími potřebami v oblasti odborné terminologie, resp. slangového vyjadřování. Člen *-jem* se spojuje s prvními slovotvornými základy domácími (*kalojem*, *plynojem*, *vodojem*), ojediněle i se základy cizími. V našem materiálu je doloženo hybridní kompozitum *naftojem*. Jedná se o pojmenování zařízení, sloužících k jímání a uchovávání toho, co je vyjádřeno prvním členem.

Uplatnění druhého členu *-měř* (od slovesa *měřit*) je vázáno na odbornou terminologii. Jako první členy se uplatňují slovotvorné základy domácího i cizího původu. Domácích prvních členů je velké množství (*dálkoměr*, *délkoměr*, *duťnoměr*, *dešťoměr*, *hustoměr*, *hloubkoměr* atd.). Cizí první členy se vyskytují rovněž v hojném množství. Po stránce onomaziologické se jedná o pojmenování nástrojů nebo přístrojů, sloužících k měření toho, co je vyjádřeno prvním členem. V našem materiálu jsou doložena tato hybridní kompozita – *alkoholoměr* ^{/potr./} (polokalk podle *alkoholometr*, srov. vedle toho i kalk, resp. polokalk k uvedeným složeninám – *lihoměr*), *balancoměr* ^{/odb./}, *cukroměr* ^{/chem./} (srov. vedle toho i výraz *sacharometr*), *drátoměr* ^{/tech./}, *fázoměr* ^{/eltech./} (polokalk podle *fázometr*), *evolventoměr* ^{/tech./}, *kávoměr*, *metanoměr* ^{/horn./}, *petrolejoměr* ^{/zast./}, *profiloměr* ^{/tech./}, *sinusoměr* ^{/tech./}, *taktoměr* ^{/hud., fidč./}.

Druhý člen *-met* (od slovesa *metat*) slouží především potřebám odborné terminologie. Jako první členy se uplatňují slovotvorné základy domácího pů-

vodu (např. *bleskomet*, *kulomet*, *pískomet*, *plamenomet*, *senomet*, *sněhomet*). V našem materiálu jsou doložena tato hybridní kompozita – *granátomet* /voj./, *minomet* /voj./, *raketomet* /voj./, *torpédomet* /voj./ . Jedná se vesměs o pojmenování zařízení, sloužících k metání toho, co je vyjádřeno prvním členem. V přeneseném významu je člen *-met* doložen ve výrazech *špinomet* /zast., expr./ („lživá politická propaganda“), *veršomet* /zast., expr., hanl./ („veršotepec“).

Uplatnění členu *-pis* (od slovesa *psát*) je spjata jak s potřebami odborné terminologie, resp. slangového vyjadřování, tak s oblastí hovorové češtiny. Člen *pis-* se spojuje především s domácími slovotvornými základy (např. *zeměpis*, *přírodopis*, *rodopis*, *horopis*, *pravopis*, *rostlinopis*, *krasopis*, *dobropis*, *hanopis*, *rukopis*). S cizími prvními slovotvornými základy vytváří člen *-pis* složeniny jen ojediněle. V našem materiálu jsou doložena kompozita *ikonopis* („malování ikon“), *šprýmopis* /zast., žert./ („šprýmovný spis nebo nápis“).

Využití členu *-řez* (od slovesa *řezat*) je spjata jak s potřebami odborné terminologie, resp. slangového vyjadřování, tak s oblastí běžněmluveného jazyka. Člen *-řez* se spojuje s prvními slovotvornými základy domácími (*hrdlořez*, *kamenořez*, *křovinořez*, *hrubořez*). S prvními členy cizího původu vytváří *-řez* složeniny jen ojediněle. V našem materiálu jsou doložena kompozita *linořez* /polygr./ (název prostředku i výsledku děje), *tabákořez* /žř., zast./ . Člen *-řez* se podílí na pojmenovávání nástrojů, sloužících k řezání toho, co je vyjádřeno prvním členem složeniny. Ojediněle pojmenovávají tyto složeniny i výsledek děje (viz právě *linořez*), event. expresivně osobu (*hrdlořez*).

Využití členu *-var* (od slovesa *vařit*) se užívá pro potřeby odborné terminologie i běžněmluveného jazyka. Člen *-var* se spojuje se slovotvornými základy domácími (*lihovar*, *pivovar*, *samovar*, *solivar*) i se základy cizími. V našem materiálu jsou doložena hybridní kompozita *čajovar*, *kávoovar* (pojmenovávání přístrojů), *cukrovar* (pojmenování místa – továrny). Po stránce onomaziologické pojmenovávají tyto složeniny zařízení, sloužící k vaření toho, co je vyjádřeno prvním členem.

Druhý člen *-vod* (od slovesa *vodit*) se spojuje jednak s prvními slovotvornými základy domácího původu (např. *lodivod*, *močovod*, *bleskosvod*, *hromosvod*, *parovod*, *samovod*, *plynovod*, *sluchovod*, *slzovod*, *teplovod*, *vejcovod*, *zvukovod*) a jednak se slovotvornými základy původu cizího. V našem materiálu jsou doložena hybridní kompozita *petrolejovod* /zast./, *ropovod* /tech./, *rourovod* /poněk. zast./, *chámovod* /anat./, *chorovod* /hud./ („ruský sbor. tanec dívek, doprovázený zpěvem“). Jedná se převážně o pojmenování zařízení, sloužících k vedení toho, co je vyjádřeno prvním členem.

Ojedinělé a neproduktivní jsou dnes již členy *-báj*, *-děj* (ve významu životním), *-nos*, *-noš(e)*, *-tep*, *-tok*, doložené ve složeninách *rýmobáj* („básnivý skladatek, básník“), *rýmoděj* (totéž co *rýmopisec*), *lamponos* („stojan“), *armádonoš* („generál“), *kávo-* (*kávonoš*), *christonoše* („matka Kristova“), *veršotep* („básník“), *chámotok*. Členy *-báj*, *-děj*, *-nos*, *-noše*, *-tep*, *-tok* se zakládají na příslušných slovesech (*bájit*, *dělat*, *nosit*, *téci*, *tepat*). V profesním a slangovém

vyjadřování se užívá složenina s druhým členem *-let* (*planetolet* /_{tech./}), *-měř* (*poštoměr* /_{voj., slang., expr./}), *-tah* (*drátotah* /_{tech., slang./}). Termínem z oblasti zoologie je složenina *vakonoš* („drobný motýl“).

Nyní pojednáme krátce o složených hybridních substantivech s prvním komponentem slovnědruhově nevyhraněným. Tento první člen může zastupovat substantivum nebo adjektivum anebo slovní spojení, srov. *galvanoměr* /_{tech./} „měřič galvanizačního proudu“. U některých složenin dochází vlivem metonymie ke vzniku dalších významů a původního významu dějového, srov. *lino/leo/ryt* /_{výt., polygr./} „grafická technika tisku z výšky korkovým linoleem“, dále „deska pro tuto techniku“ (význam prostředku děje) a také „otisk z této desky“ (význam výsledku děje). U některých složenin nelze o dějovém významu vůbec uvažovat, srov. *laktokys* /_{potr./} „záměnná látka za smetanový zákys“ (význam výsledku děje). K členům, které vznikly desufixací základového slovesa a které se spojují s prvními slovotvornými základy cizího původu nevyhraněného slovnědruhového charakteru, patří *-kys*, *-měř*, *-ryt*, *-řez*. Z uvedeného počtu druhých členů vyplývá, že se při tvoření mutačních determinativ s prvním komponentem slovnědruhově nevyhraněným uplatňuje méně těchto členů než při tvoření determinativ s prvním komponentem slovnědruhového vyhraněného charakteru, srov. předchází text. Rovněž počet takto tvořených složených hybridních substantiv s prvním komponentem slovnědruhově vyhraněným (a to substantivním) je vyšší než kompozit s prvním komponentem slovnědruhově nevyhraněným.

V našem materiálu jsou zastoupena kompozita s druhým členem *-kys* (*laktokys* /_{potr./}), *-měř* (*elektroměr* /_{tech./}, *galvanoměr* /_{tech./}, *vakuoměr* /_{tech./}), *-ryt* (*elektroryt* /_{polygr./}, *lino/leo/ryt* /_{výt., polygr./}), *-řez* (*lino/leo/řez* /_{polygr./}). Jedná se především o názvy prostředků a o názvy výsledků děje. Po stránce morfologické jsou tyto složeniny výlučně neživotnými maskuliny.

Vedle hybridních složenin vzniklých komplexním způsobem kompozičně-konverzním se dříve daleko více než dnes tvořila kompozita také komplexním způsobem kompozičně-derivačním.

Tento typ kompozit není početně rozsáhlý, považujeme-li ovšem za hybridní kompozita vzniklá komplexním způsobem kompozičně-derivačním pouze níže uvedené výrazy. Druhým členem jsou slovotvorně motivované základy *-lovka*, *-noska*, *-rodka*, které ve slovotvorném významu prostředku děje nejsou doloženy v podobě samostatného slova. Uvedené základy se utvořily derivací prostřednictvím sufixu *-k(a)* od příslušného základového slovesa (srov. *lovit* → *-lovka*, *nosit* → *-noska*, *rodit* → *-rodka*). Kompozita *minohledačka* /_{voj./} (výraz označuje přístroj), *minolovka* /_{voj./}, *minonoska* /_{voj./} (oba výrazy označují lodě) se významově zakládají pouze na příslušných slovesech, např. *minolovka* („loď, která loví miny“), nikoli na formální podobě svého druhého členu, tedy *-lovka*. Podobně jsou utvořeny i složeniny *kuklorodka* /_{zool./} („mouchy, jejichž larvy se

vyvíjejí uvnitř mateřského těla a po vylíhnutí se ihned kuklí“), *tankoborník* /voj./ („voják určený k boji proti tankům“), *torpédoborec* /voj./ („válečná loď užívaná k boji proti ponorkám“). Uvedené výrazy se tedy formují prostřednictvím kompozice a derivace zároveň. Komplexním způsobem kompozičně-derivačním vznikly i výrazy *šňůrkovlasec*, *špičkobrvec*, *špičkonožec*, *špičkorožka*, *špičkořitník*, *špičkoštitník*.

Za kompozita vzniklá komplexním způsobem kompozičně-derivačním lze ze synchronního pohledu považovat i zastaralé výrazy *armádonosta*, *démonoklaněč*, *drakobjice*, *falšomluvec*, *falšopisec*, *christonenávidec*/ *christonenáviděč*/ *christonenávidník*/ *christonenávistník*, *ikonopisec*, *rymotepec*, *špicobrádek*, *špicramenát*, *veršotepec*, *veršotvorství*. Tyto složeniny hodnotíme dneska jako poněkud zastaralé a expresivní. Není zcela jednoznačné, jestli se tyto druhé členy v době vzniku příslušných složenin opíraly o tuto formu v podobě samostatného slova, např. *-tvorství* o *tvorství*, nebo zda se zakládaly na slovesech, tedy např. *-tvorství* na slovese *tvořit*. V prvním případě by se v případě vzniku výše uvedených hybridních složenin jednalo o čistou kompozici, ve druhém případě o komplexní způsob kompozičně-derivační, tedy *veršotvorství* („tvořit verše“), apod. Připouštíme možnost dvojího výkladu, avšak ze synchronního pohledu upřednostňujeme kompozičně-derivační způsob utváření výše uvedených složenin. Výraz *christonenávistník* považujeme za přejímku z polštiny (viz Jungmannův slovník). Navíc komponenty, které mohou v současné češtině plnit funkci samostatného slova (*-tvorství*, *-klaněč*, *-bijce*, *-mluvce*), jsou buď zastaralé, nebo mají expresivní charakter. Jen ojediněle se složeniny s takovými komponenty uplatňují i v současném jazyce jako prostředky slohově neutrální (*romanopisec*) nebo jako termíny (*torpédoborec* /voj./).

Na materiálu Jungmannova *Česko-německého slovníku*, *Příručního slovníku jazyka českého*, *Slovníku spisovného jazyka českého* (1. a 2. vydání) a *Slovníku spisovné češtiny* (1. a 2. vydání) jsme se pokusili nastínit roli komplexních způsobů kompozičně-konverzního a kompozičně-derivačního při utváření hybridních kompozit. Tyto způsoby utváření hybridních složenin nejsou v současné češtině tak produktivní jako ostatní způsoby, t. j. čistá kompozice, juxtaopozice a komplexní způsob abreviačně - kompoziční. Většina výše uvedených výrazů byla totiž vyexcerpována ze *Slovníku česko-německého Josefa Jungmanna* a z *Příručního slovníku jazyka českého*. Neologický slovník *Nová slova v češtině* nezaznamenává ani jedno kompozitum, které by bylo utvořeno jedním nebo druhým z výše probíraných komplexních způsobů tvoření.

Literatura

Akademický slovník cizích slov A – Ž. Praha: Academia 1995.

BOZDĚCHOVÁ, Ivana: Tvoření slov skládáním. Praha: ISV 1996.

BOZDĚCHOVÁ, Ivana: Vliv angličtiny na češtinu. In: Český jazyk na přelomu tisíciletí. Praha: Academia 1997, s. 271 – 279.

DANEŠ, František: Situace a celkový stav dnešní češtiny. In: Český jazyk na přelomu tisíciletí. Praha: Academia 1997, s. 12 – 24.

Encyklopedický slovník češtiny. Praha: Lidové noviny 2002.

Slovník česko-německý Josefa Jungmanna. 2. nezměněné vydání. Praha: Academia 1989.

KOMÁREK, Miroslav: Nová slova v češtině (recenze knihy O. Martincové a kol.). In: Slovo a slovesnost, 1997, roč. 58, č. 2, s. 141 – 144.

MARTINCOVÁ, Olga – SAVICKÝ, Nikolaj: Hybridní slova a některé obecné otázky neologie. In: Slovo a slovesnost, 1987, roč. 48, č. 2, s. 124 – 139.

MARTINCOVÁ, Olga a kol.: Nová slova v češtině (slovník neologizmů). Praha: Academia 1998.

MEJSTRÍK, Vladimír: Tzv. hybridní složeniny a jejich stylová platnost. Naše řeč, 1965, roč. 48, č. 1, s. 1 – 15.

MITTER, Patrik: Počátek a konec některých formálních prostředků hybridních substantivních kompozit. In: Počátek a konec v jazyce a literatuře – Acta Universitatis Purkynianae. Ústí nad Labem 2001, s. 77 – 79.

MITTER, Patrik: Příspěvky ke složeným hybridním substantivům s prvním komponentem (členem) cizího původu v současné slovní zásobě. In: Slovo a slovesnost, 2003, roč. 64, č. 4, s. 289 – 297.

MLEZIVA, Emil: Vliv společenských změn na vznik nových významů a výrazů v českém jazyce. Lingvisticko-sociologická studie. In: Slovo a slovesnost, 1996, roč. 57, č. 4, s. 283 – 296.

Mluvnice češtiny (1). Praha: Academia 1986.

Příruční slovník jazyka českého. Praha 1935 – 1957.

REJZEK, Jiří: Český etymologický slovník. Praha: Leda 2001.

Slovník spisovné češtiny (pro školu a veřejnost). 1. a 2. vydání. Praha: Academia 1978, 1994.

Slovník spisovného jazyka českého. 2. vyd. Praha: Academia 1989 (obsahuje i 1. vydání).

SOCHOVÁ, Zdeňka – POŠTOLKOVÁ, Běla: Co v slovnících nenajdete. Praha: H+H 1994.

Universum 1 – 10. Všeobecná encyklopedie. Praha: Odeon 2000 – 2001.

VÁŠA, Pavel – TRÁVNÍČEK, František: Slovník jazyka českého. 1. vyd. a 4. přeprac. vyd. Praha: 1937 a 1952.

Dynamika sémantickej valencie – statické významy primárne dynamických slovies ako výsledky metaforických a metonymických derivačných operácií

Martina Ivanová

Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov

Pri našich úvahách o valenčných a intenčných parametroch statických predikátov sme dospeli k nevyhnutnej potrebe pracovať na úrovni slovesných lexíí.

Príslušnosť do skupiny statických predikátov totiž vykazujú nielen statické lexémy s primárnym statickým významom (*znamenáť*, *patriť*, *obsahovať* a pod.), ale (čo do počtu predovšetkým) statické lexie primárne dynamických slovies, ktoré sú výsledkom metaforických a metonymických, prípadne aj extenzno-intenzných derivačných operácií v štruktúre polysémickej slovesnej jednotky.

1. Vymedzenie pojmov

V lingvistike predstavujú metafora a metonymia dvojicu princípov, v ktorej sú zakotvené – ako na to poukázal R. Jakobson (1965) – samotné fundamenty jazyka. Na lexikálnej úrovni predstavujú tradične metafora a metonymia kategórie, prostredníctvom ktorých možno vysvetľovať vzťahy medzi významami polysémickej lexémy.

V koncepcii kognitívnej lingvistiky sa však akcentuje fakt, že metaforu a metonymiu možno chápať aj ako odlišné postupy konceptualizácie, štruktúrovania ľudskej skúsenosti. Metonymický a metaforický princíp teda predstavuje aj fenomén ľudského myslenia a správania, teda fenomén mimolingvistickej povahy (Lakoff – Johnson, 2002).

Z ontologického (referenčného) hľadiska metafora pracuje na mechanizme podobnosti (similarity) dvoch entít, pričom ide o podobnosti a asociácie z hľadiska jazyka opčné (Moore, 1982, citované podľa Krupa, 1987). Metaforický mechanizmus pracuje na substitúcii, pri ktorej pomenovanie, ktoré sa primárne vzťahuje na koncept² (*vehikulum*), je na základe svojho asociatívneho potenciálu (derivačným základom môže byť pri metaforickej transpozícii sémantický komponent, ktorý je súčasťou východiskového lexikálneho významu, alebo obsahové komponenty s východiskovým lexikálnym významom nejako asociačne späté) použité ako model konceptu¹ (*tenoru*). Metaforická operácia je klasifikačná operácia založená na vzťahu konfiguračnej identity (usúvzťažnené entity sa prezentujú jazykovo ako členy tej istej triedy) a ontologickej odlišnosti (reálne ide o príslušníkov dvoch tried). Takýto typ klasifikačnej operácie sa označuje ako fiktívna klasifikácia (Dolník, 2003). Z kognitívno-lingvistického hľadiska ide pri metafore o prenos (transpozíciu) medzi dvoma pojmovými doménami, predstavuje teda kognitívny mechanizmus, prostredníctvom ktorého je jedna pojmová doména (*tenor*) „mapovaná“ alebo projektovaná na základe inej domény (*vehikulum*); (Barcelona, 2000). Pomenovania *tenor* a *vehikulum* sa na označenie pojmových domén zaužívali pod vplyvom I. A. Richardsa (1936).

Metonymiu možno ontologicky definovať na základe kontiguitu (súvislosti) dvoch entít, resp. dvoch aspektov tej istej entity: lingvistická jednotka, ktorá je výsledkom metonymickej derivačnej operácie, sa nevzťahuje na svojho typického referenta² (*source*), ale na referenta¹ (*target*) aktuálne kontiguitného v čase a priestore, alebo kontiguitného konceptuálne (Riemer, 2001). Z kognitívno-lingvistického hľadiska je metonymia taká konceptuálna projekcia, pri ktorej je konceptualizovaný objekt (*target*) nahradený konceptualizačným zdrojom

(*source*) patriacim do tej istej experimentálnej domény. Zatiaľ čo pri metafore ide o podobnosti a asociácie, ktoré sú z pozície jazyka opčné, pri metonymii ide často o postulované kauzálne súvislosti dvoch aspektov entity, na základe ktorých sa medzi nimi utvárajú závislostné vzťahy. Z logického hľadiska teda metonymia pracuje na princípe implikácie (Dolník, 2003, s. 69): na pozadí týchto vzťahov je odvodený, derivovaný význam jazykovej jednotky jej prototypickým významom implikovaný.

V súvislosti s metaforickými a metonymickými operáciami sa používajú aj termíny *sémantická derivácia*, resp. *sémantická motivácia*. Termín *sémantická derivácia* sa v jazykovednej literatúre postuloval na základe analógie, jestvujúcej medzi odvodzovaním významov polysémickej jednotky a tvorením slov (Dolník, 1990). Sémantická derivácia zahŕňa vzťahy a súvislosti medzi významami, ktoré sa špecifikujú prostredníctvom bazového príznaku odvodzovania, derivačného komponentu, ktorý predstavuje spojivo medzi pojmovými doménami (Krupa, 1986). Hoci tento príznak pri metafore tvorí prienik vlastností tenora a vehikula, ich vzťah k nemu je odlišný. Kým v doméne tenora táto bazová vlastnosť nijako nevystupuje do popredia, v doméne vehikula je naopak nápadná. Napríklad pri slovesnej jednotke *kričať* KSSJ uvádza primárny význam *vydávať kriek, volať*. Sekundárny význam *krikom upútať niečiu pozornosť* možno hodnotiť ako výsledok metonymickej operácie na pozadí kauzálnej kontiguitu PRÍČINA (*krikom*) – DÔSLEDOK (*upútať pozornosť*). Derivačným, bazovým komponentom pri derivovaní statického významu *byť krikľavý* sa stáva príznak [nápadnosť], ktorý má ako súčasť sekundárneho významu povahu implikovaného prvku (*upútať niečiu pozornosť* predpokladá, že niekto je nejako nápadný), kým v derivovanom význame tento príznak predstavuje jeho jadro.

Derivačné operácie, ktorých výsledkom je vznik nového významu, sa tradične rozdeľujú na transpozičné (založené na metaforických a metonymických mechanizmoch) a intenzno-extenzné (založené na procesoch špecifikácie a generalizácie). Pri metaforických a metonymických operáciách sekundárne prebiehajú aj procesy špecifikácie a generalizácie sémových štruktúr, ktoré sú založené na eliminácii, resp. pribratí determinačného príznaku pri sémanticky relevantných komponentoch v sémantickej štruktúre jednotiek. Opierame sa tú o diferenciu medzi sémou ako minimálnou sémantickou črtou a sémantickým komponentom ako potenciálne rozložiteľnou sémantickou konštantou (Dolník, 2003).

Pojem *sémantická motivácia* (porovnaj Furdík, 2003) odráža skutočnosť, že metaforické a metonymické operácie sú založené na motivačnom mechanizme, ktorý cez vnútornú formu lexémy odstraňuje arbitrárnosť vzťahu medzi jazykovou formou a jazykovým obsahom (princíp similarity a kontiguitu stojí v opozícii k arbitrárnosti). V súlade s teóriou lexikálnych motivácií budeme používať termíny *sémantický motivant* pre východiskový a pojem *sémantický motivát* pre derivovaný význam.

Na tejto báze budeme uvažovať o statických významoch primárne dynamických slovies, ktoré sú výsledkom metaforických a metonymických derivačných operácií. Pri stanovení sémantickej štruktúry slovesných lexií sa budeme opierať o diferenciáciu sémantických príznakov založenú na vzťahu všeobecného a jednotlivého (kategorálne, špecifikačné a identifikačné príznaky). Stanovenie sémantickej štruktúry slovesných jednotiek sa bude tiež spájať so sledovaním ich sémanticko-syntaktickej distribúcie, t. j. kontextového výskytu s inými jednotkami, keďže umožňuje na základe sémantickej a syntaktickej valencie slovesa konfrontáciu sémových štruktúr jednotlivých lexií slovesných polysémantov.

Pri vzniku statických významov primárne dynamických slovies možno ako základný štruktúračný pohyb, ktorý sprevádza metaforickú alebo metonymickú transpozíciu pri polysémickej slovesnej jednotke, vymedziť tzv. *rekategorizačnú transsémantizáciu*, založenú na preskupení/výmene kategoriálnych slovesných sém *akčnosť*, *dynamickosť*, *statickosť* (v súvislosti s týmito sémantickými komponentmi zostáva otvorená otázka ich príslušnosti do lexikálneho, resp. komplexného významu slova).

Vo významovej štruktúre slovesných jednotiek budeme odlišovať tzv. *relačný základ* (t. j. samotnú reláciu, ktorá je špecifikáciou dynamického príznaku) a *relačnú zložku* významu (prvky relácie, ktoré predstavujú tzv. kontextovú presupozíciu slovesa, realizovanú prostredníctvom participantských pozícií v sémantickej štruktúre vety). Súčasťou metaforických a metonymických derivácií statických významov je aj pohyb medzi relačným základom a relačnou zložkou významov: ide o preskupovanie sémanticky relevantných príznakov z relačného základu primárneho významu do relačnej zložky sekundárneho významu a vice versa. Vymedzenie relačnej zložky vo význame slovesnej jednotky sa zakladá na takom chápaní sémantickej valencie (resp. intencie), pri ktorom sú participantské roly implicitne predpokladané významom slovesnej lexémy (Dolník, 1989). Vznik sekundárnych významov slovesnej jednotky chápeme ako proces motivovaný kontextovou aktivitou/productivitou slovesa, t. j. výskytom slovesa s novými triedami participantov, za ktorým nasleduje „zafixovanie“ sémantického vzťahu medzi nimi, čím sa nastoľuje kontextová stabilita/reproduktivita novoutvorenej lexie.

Aspekty tohto procesu si vysvetlíme na príklade slovesnej lexémy *tvoriť*. V jej štruktúre sa vymedzujú štyri významy, dva z nich možno kvalifikovať ako statické.

V primárnom akčnom význame *sústavnou činnosťou dávať vznik niečomu* vymedzíme relačný základ (v parafráze mu zodpovedá časť *sústavnou činnosťou dávať vznik*) a relačnú zložku (implicitne prítomný prvok *niekto* na ľavej strane a *niečomu* na pravej strane relácie).

Sekundárny akčný význam *stávať sa pôvodcom umeleckého diela* je výsledkom špecifikačného procesu, ktorý v tomto prípade zasiahol relačnú zložku významu (*niečo* → *umelecké dielo*), zároveň však došlo k presunu daného

prvku do relačného základu sémantického motivátu, v dôsledku čoho sa daný prvok nemusí explicitne vyjadriť v pravovalenčnej pozícii. Ostatné komponenty významu ostali nezmenené.

Tretí, statický význam *utvárať*, *predstavovať* *priestorovú hranicu*, *vymedzovať* je výsledkom metaforickej transpozície primárneho významu: *Priamky tvoria pravý uhol*. V sémovej štruktúre motivanta prebehli tieto zmeny:

1. Zmeny v relačnom základe:

V relačnom základe dochádza ku rekategorizačnej transpozícii (odráža sa to v parafrázach významov *dávať* vznik → *utvárať*, *vymedzovať*) a k špecifikácii prvku z relačnej zložky primárneho významu (*niečo* → *priestorová hranica*), ktorý sa stáva súčasťou relačného základu v derivovanom význame.

2. Zmeny v relačnej zložke:

V relačnej zložke dochádza k zmenám na ľavej strane relácie: mení sa sémantická charakteristika príslušného prvku [+ANIM] → [-ANIM], pravá strana relácie ostáva kvantitatívne nemodifikovaná (jeden prvok), v jej rámci sa však realizuje špecifikačný komponent z relačného základu (*priestorová hranica* *niečoho*), na úrovni syntaktickej valencie príslušne gramaticky stvárnený (bezpredložkový akuzatív).

Štvrtý, statický význam v štruktúre lexémy *byť* *niečím*, *predstavovať* je výsledkom metonymickej transpozície, ktorá zahŕňa zmeny v relačnom základe (desémantizuje sa príznak [*priestorová hranica*]) a v relačnej zložke významu (generalizuje sa ľavá strana relácie [-ANIM] → [±ANIM]): *Ľudia tvoria základ štátu.*; *Voda tvorí základ mlieka.*

2. Otázka lexikografického spracovania

Pojem sémantická derivácia nám umožňuje pracovať s ďalšími pojmami uplatňujúcimi sa v teórii tvorenia slov. V súvislosti s tzv. reťazovou polysémiou, pri ktorej je primárny význam základný (východiskový), druhý je odvodený od prvého významu, tretí zasa od druhého atď., budeme používať termín *derivačný reťazec*, v súvislosti s tzv. radiálnou polysémiou, pri ktorej sú sekundárne významy všetky odvodené od primárneho významu (akoby obklopovali primárny význam), zasa termín *derivačná paradigma*. V prípade radiálnej polysémie sú derivované významy na tom istom stupni derivačnej postupnosti, takže aj statický význam je bezprostredne motivovaný primárnym významom bez ohľadu na to, na ktorom stupni hierarchickej štruktúry polysémantu ho vymedzuje. V prípade reťazovej polysémie predstavujú derivované významy výsledok sledu derivačných krokov, takže statický význam je primárnym významom motivovaný buď bezprostredne (ak je v sémantickej štruktúre polysémantu druhý v poradí), alebo sprostredkované (ak stojí v hierarchii na treťom, resp. na ďalšom mieste v rade významov).

Lexikografické spracovanie slovesných významov by malo všetky tieto postupnosti brať do úvahy a premietnuť ich do mechanizmu radenia jednotlivých

významov v štruktúre polysémantov. Ako príklad nerešpektovania danej zásady uvádzame spracovanie slovesného hexasémantu *ležať* (termín používame na základe analógie so slovotvornou štruktúrou termínu polysémant) vo Valenčnom slovníku slovenských slovies (1998). Tento príklad považujeme za zaujímavý aj z toho dôvodu, že okrem primárnej akčnej lexie sú všetky ostatné lexie hodnotené ako statické. Za báзовý komponent primárneho významu (*zaujímať vodorovnú polohu*), ktorý predstavuje jeho prienikovú množinu s odvodenými významami, možno považovať príznak [HORIZONTÁLNOSŤ].

Sekundárny význam *byť chorý, pripútaný na lôžku* je výsledkom metonymickej transpozície (implikačná relácia dôsledok – príčina) významu založenej na kauzálnom „dopovedaní“, resp. na aktualizácii potenciálnej sémy z relačnej zložky primárneho významu (špecifikácia príčinnej okolnosti), ktorá sa tak v sekundárnom význame stáva integrálnou súčasťou relačného základu: *Otec leží na posteli. – Otec leží v posteli, lebo je chorý. – Otec leží v horúčke.*

Tretí význam *byť uložený, položený* je výsledkom metaforickej derivačnej operácie, ktorá okrem rekategorizačnej transsémantizácie (*zaujímať polohu* → *byť položený*) zahŕňa zmeny v relačnej zložke sémantického motivátu: transsémantizáciu príznaku [+ANIM] → [-ANIM] na ľavej strane relácie a prehodnotenie primárne potenciálneho doplnenia (ADV_{LOC}) na pravej strane relácie na obligatórne.

Ďalší význam *byť nevyužitý, nedokončený, nespracovaný* možno chápať ako metonymickú extenziu tretieho významu, ktorý je ako celok zahrnutý v odvodenom význame (*Tovar leží v skladoch. = Tovar je uložený v skladoch (a je) nevyužitý.; Polia ležia ladom. = Polia sú vo vodorovnej polohe (a sú) nevyužitá.*, v tomto prípade treba tiež brať do úvahy lexikalizáciu spojenia *ležať ladom*). Metonymický mechanizmus tu pracuje na aktualizácii a špecifikácii fakultatívneho prvku (spôsobová determinácia → „nevyužitost“) z relačnej zložky sémantického motivanta, ktorý sa stáva súčasťou relačného základu. Vymedzenie tretieho významu ako bezprostredného sémantického motivanta analyzovaného významu je založené na postupnosti derivačných krokov (podobne ako pri slovotvornej derivácii): zmeny v relačnej zložke tretieho významu sú relevantné aj pre analyzovaný význam, dochádza len k sémantizácii relačného základu. Pri takomto chápaní vytvárajú sledované významy spolu s primárnym významom derivačný reťazec, a preto by v štruktúre slovesnej lexémy mal význam *byť nevyužitý* nasledovať bezprostredne po treťom význame, vo VSSS je však až v šiestej pozícii (Vychádzame teda z predpokladu, že významy späté vzťahom sémantickej motivácie by mali v lexikografickom spracovaní nasledovať po sebe).

Význam *rozprestierať sa* možno interpretovať podobne ako tretí význam: metaforická transpozícia sa zakladá na rekategorizačnej transpozícii a transsémantizácii relačnej zložky primárneho významu. Navyše sa však realizuje aj ďalšia zmena v relačnom základe jednotky: polohová relácia sa mení na lokalizačnú.

Posledný význam v štruktúre hexasémantu predstavuje význam *byť pochovaný v hrobe*, ktorý vzniká metonymickou derivačnou operáciou z primárneho významu, ktorá relačnú zložku zasahuje minimálne (potenciálny participant primárneho významu získava obligatórny status), na úrovni relačného základu však dochádza dvom zmenám v sémovej štruktúre: k rekategorizačnej transsémantizácii a sémantizácii príznaku, ktorý predstavuje unikátnu špecifikáciu lokalizácie [hrob]. Obligatórny participantský prvok z relačnej zložky tak predstavuje kontextovo podmienenú (*Tu ležia moji rodičia*) alebo hyponymickú (*Pod pomníkom ležia obeť vojny*.) konkretizáciu prvku z relačného základu.

Pri tejto slovesnej jednotke teda môžeme pozorovať nasledujúcu konšteláciu derivačných paradigiem a derivačných reťazcov:

- ležať¹ (spocívať vo vodorovnej polohe) → ležať² (byť chorý)
- ležať³ (byť uložený, položený)
- ležať⁴ (byť nevyužitý)
- ležať⁵ (rozprestierať sa)
- ležať⁶ (byť pochyvaný v hrobe)

3. Systémovosť odvodzovania statických významov primárne dynamických slovies

V súvislosti s metaforickými a metonymickými operáciami je možné odlišovať individuálne a systémové procesy. Za individuálne modely treba považovať tie metaforické a metonymické významy, ktoré sú idiolexikálnej povahy: zmeny v sémovej štruktúre vedúce k vzniku nového významu nemožno zachytiť pravidlami odvodzovania, ktoré sa aplikujú aj pri iných slovesných jednotkách. Systémové derivačné operácie možno naopak charakterizovať prostredníctvom pravidiel, ktoré na základe ustálených vzorov a vzťahov vedú k vzniku rekurzívneho modelu pri odvodzovaní statických významov od istej sémantickej skupiny primárne dynamických slovesných jednotiek a ktoré zabezpečujú prediktabilitu daného významu na strane prijímateľa.

3.1. Systémové metaforické derivačné operácie vedúce k vzniku statických významov:

Za systémovú metaforickú transpozíciu možno považovať extenziu významu primárne pohybových slovies označujúcu statickú lokáciu (*Okná vedú do dvora.; Na horizonte sa dvíha pohorie.; Cesta ide dolinou., Ozdoby vystupujú z gotického stĺpu.; Tu sa stretávajú štyri cesty.; Priamky sa zbiehajú v jednom bode.*). V jazykovednej literatúre sa používa aj termín *dynamická štylizácia tvaru statickej polohy* (Kořenský, 1984). V týchto prípadoch ide o tzv. antropofugálny typ metafory, keďže činnosť typická pre personálneho agensa sa používa na pomenovanie lokácie neživej entity. Pri metaforickej transpozícii dochádza v štruktúre slovesnej jednotky k zmenám na úrovni relačnej zložky: na ľavej strane relácie derivovaného statického významu sa predpokladá prítomnosť

neživotného participanta vymedzeného príznakom [+ KONKR], na pravej strane relácie zasa lokalizačné určenie, ktoré má na rozdiel od pohybových slovies status obligatórneho participanta. Na úrovni relačného základu prebieha rekategorizačný proces založený na transsémantizácii príznakov [dynamickosť] → [statickosť]. Spoločným bazovým komponentom oboch významov je príznak smerovania [DIRECTION]. V kognitívnej lingvistike sa vznik týchto významov vysvetľuje na základe konceptualizačného mechanizmu, ktorý sa označuje ako subjektívny dynamizmus. Základom tejto kognitívnej operácie je zistenie, že prostredníctvom pohybových a smerových slovies sa reflektuje postupné mentálne „skenovanie“ entity, ktoré vykonáva konceptualizátor na vytvorenie mentálnej reprezentácie situácie, a pozícia entity je tak predstavovaná graduálne (Langacker, 2001). V súvislosti s týmito procesmi vzniku statických významov možno postulovať metaforický model LOKALIZÁCIA ako POHYB.

Za systémovú metaforickú derivačnú operáciu možno považovať aj vznik statických významov z primárne dynamických slovies hovorenia, rečovej činnosti. Prestavba sémovej štruktúry sa zakladá na odstraňovaní alebo nahrádzaní nekongruentných sém v sémovej štruktúre derivovaných významov: *Dôkazy hovorili proti nemu.; Výsledky vypovedajú o jeho schopnostiach.; Obrazy vravia o jeho talente.* Statické významy vznikajú elimináciou sémantického príznaku [reč] v relačnom základe jednotky a transsémantizáciou na ľavej strane relačnej zložky [+PERS] → [±PERS]. Dolník (1990) v týchto prípadoch hovorí o zákone sémovej kongruencie, pod vplyvom ktorého sa usúvzťažňujú obsahové prvky kontextových výrazov (najmä z ľavej strany relácie) s kontextovou presupozíciou slovesnej jednotky. Na kognitívnej úrovni ide o typ metaforickej relácie, ktorý možno označiť ako KOMUNIKÁCIA (výmena informácií) ako LINGVISTICKÁ KOMUNIKÁCIA.

3.2. Systémové metonymické derivačné operácie vedúce k vzniku statických významov:

V kognitívnej lingvistike je metonymia chápaná ako proces, ktorý umožňuje konceptualizovať jednu vec na základe jej vzťahu k veci inej (Mendoza Ibáñez, 2001). Možno ju definovať prostredníctvom dvoch parametrov: 1. na základe povahy vzťahu medzi východiskom (konceptualizačným zdrojom) a cieľom (konceptualizovaným prvkom) – ide tu o vzťah domény a subdomény (pri inom terminologickom riešení sa hovorí o vzťahu ČASŤ/CELOK); 2. podľa (abstrakčnej) úrovne, na ktorej tento proces prebieha.

Vo vzťahu k prvému parametru možno odlišovať dva druhy metonymie: a) prípad, keď konceptualizačný zdroj je subdoménou konceptualizovaného prvku: *Saxofón dnes nepride., saxofón* (ako konceptualizačný zdroj) je subdoménou *hráča na saxofón* (ako konceptualizovaného prvku); b) prípad, keď konceptualizovaný prvok je subdoménou konceptualizačného zdroja: *Rada čítam Shakespeara., litarárne dielo Shakespeara* (ako konceptualizovaný prvok) je subdoménou *Shakespeara* (ako konceptualizačného zdroja).

Prvý typ metonymie pracuje na princípe expanzie domény (k doméne sa dostávame prostredníctvom jej subdomén). Pri slovesných jednotkách možno ako príklad uviesť statický význam primárneho procesného slovesa *bát sa*. Metonymickým posunom primárneho významu (*mať pocit ohrozenia, strachu*) vzniká sekundárny statický význam kvalifikácie (*byť zbabelý = taký, ktorý často/opakovane prejavuje strach*). Pri tomto type metonymie je konceptualizačný zdroj (AFEKTÍVNY PROCES) subdoménou konceptualizovaného prvku (KVALITA), keďže tu ide v podstate o extenziu procesnej relácie smerom k (permanentnej) kvalite. Súčasťou metonymickej transpozície je obohatenie sémovej štruktúry statického významu o negatívny axiologický príznak. Pre východiskovú lexiu je charakteristická korešpondencia významovej a výrazovej zložky: formálnym indikátorom významu AFEKTÍVNEHO PROCESU sa stáva jeho prototypická forma – (procesné) sloveso. Derivovaný význam sa naopak vyznačuje diskrepanciou medzi významovou a výrazovou zložkou, keďže prototypickým formálnym indikátorom kvality je adjektívum v predikatívnej pozícii.

Druhý typ pracuje na princípe redukcie domény (relevantnou sa stáva subdoména). Pri slovesných jednotkách ako príklad uvádzame metonymickú transpozíciu založenú na aktualizácii potenciálneho príznaku z relačnej zložky slovesného významu, napr. *ležať*¹ (*zaujímať vodorovnú polohu*) → *ležať*² (*byť chorý = t. j. „zaujímať vodorovnú polohu kvôli chorobe“*).

Príkladom na systémovú metonymickú transpozíciu založenú na vzťahu implikácie, ktorá sa spája s rekatégorizačnými redukciami valenčných štruktúr, sú prípady vzniku statických schopnostných slovies z primárne akčných motívantov. VSSS napríklad ponúka nasledujúcu explikáciu významu primárne akčného slovesa *chodiť*¹ (*pohybovať sa na vlastných nohách*) a sekundárneho schopnostného významu *chodiť*² (*stať sa schopným pohybu /na vlastných nohách/*). Pri analyzovanej slovesnej lexéme je sémantický príznak schopnosti ako potenciálna implikacionála zahrnutá už v základovom význame slovesa (pohyb predpokladá nadobudnutie tejto schopnosti) a statický význam schopnosti vzniká aktualizáciou tejto potenciálnej sémy v sekundárnom významovom pláne slovesnej jednotky. V odvodenom význame tak funguje základový význam ako determinant spomínaného implikovaného komponentu. Prítomnosť sémantického komponentu schopnosti v obsahovom pláne slovesných jednotiek sa manifestuje aj prítomnosťou v sémových štruktúrach analyzovaných lexikálnych významov, napr. *hovoríť* = byť schopný vydávať artikulované zvuky so zrozumiteľnou informáciou (Doľník, 1989). Aktualizácia, t. j. upopredenie sémantického komponentu (schopnosti), sa môže realizovať pod vplyvom kontextu, resp. môže vyústiť do vzniku novej (statického) významu. Ako príklad na kontextovú aktualizáciu významu schopnosti možno uviesť túto vetnú realizáciu: *Dieťa sa učí korčuľovať*. Význam slovesa *korčuľovať* možno parafrázovať ako „(byť schopný) pohybovať sa po ľade pomocou korčúľ“. V slovnom spojení *učíť sa korčuľovať* sa implikovaná séma schopnosti z obsahového plánu aktualizuje pod

vplyvom výrazu *učiť sa*, ktorého súčasťou je spomínaný komponent (*učiť sa* = *vyvíjať úsilie, aby niekto nadobudol isté vedomosti alebo schopnosti*). Inou možnosťou, kam môže takáto transstratifikácia komponentov pod vplyvom aktualizácie jedného z nich vyústiť, je vznik nového významu spätý s konštitúovaním novej lexie v štruktúre polysémantu. V takom prípade sa mení status daného komponentu schopnosti: z implikovaného obsahového prvku sa stáva záväzný komponent významu. Samozrejme, vzniká otázka, ako odlíšiť sémantické varíovanie lexie od vzniku novej lexie. V prípade statických schopnostných lexií možno pri lexikografickom spracovaní (analyzujeme prípady z KSSJ a VSSS) pozorovať, že k delimitácii polysémických štruktúr dochádza pri dvoch významových okruhoch slovies: pri slovesách pomenúvajúcich elementárne fyziologické dispozície (*vidieť, počuť, chodiť, sedieť, lietať*) a elementárne sociálne zručnosti (*rozprávať/hovoriť, čítať, písať*). V týchto prípadoch možno štruktúry s kontextovo aktualizovaným a významovo záväzným komponentom schopnosti považovať za synonymné: *Dieťa ešte nevie hovoriť* – *Dieťa ešte nehovorí*.

Vznik schopnostných slovies z primárne dynamických slovies je teda tým prípadom metonymickej transpozície, pri ktorej je konceptualizovaný prvok (schopnosť) subdoménou konceptualizačného zdroja (činnosť, ktorá schopnosť implikuje), ide teda o prípad redukcie domény. Metonymická transpozícia významu je v tomto prípade spojená aj so substitúciou výrazovej realizácie, ktorou sa prototypicky daný význam schopnosti vyjadruje: modálne sloveso + infinitív plnovýznamového slovesa → určitý slovesný tvar plnovýznamového slovesa (*Dieťa už vie čítať*. → *Dieťa už číta.*).

V sekundárnom statickom význame sa akcentuje predovšetkým moment nadobúdania schopnosti, o čom svedčí fakt, že príklady uvádzané vo VSSS obsahujú exocentrickú časticu *už*, resp. *ešte*, ktorej prítomnosť presuponuje verbálne nerealizovanú propozíciu vzťahujúcu sa na neprítomnosť danej schopnosti pred alebo po časovom bode vymedzenom slovesom (*Dieťa už chodí*. / *Dieťa predtým nechodilo*./; *Jeho 98-ročný otec ešte chodí*. / *Jeho 98-ročný otec neskôr nebude chodiť*./).

Podobne možno hodnotiť aj vznik statických slovies s významom kvality z primárne dynamických slovies (voňať¹: *V izbe voňajú kvety*. = procesný predikát s významom *vydávať vôňu*; voňať²: *Fialka vonia*. = statický predikát s významom *byť voňavý*), pri ktorých štruktúra s procesným slovesom vo funkcii predikátu zastupuje analytický predikát (spona + adjektívum) so statickým významom kvality. Metonymia PROCES namiesto VLASTNOSTI sa opiera o skutočnosť, že prototypickou formou (primárnym prostriedkom jazykovej indikácie) na vyjadrenie (statickej) vlastnosti je adjektívum, prototypickým prostriedkom jazykovej indikácie procesu zasa sloveso. V týchto prípadoch sa metonymická operácia opiera tiež o diferenciu gramatickej povahy, ktorá sa zakladá na protiklade aktuálnosť – neaktuálnosť (tá sa stáva základom chápania dynamického príznaku ako trvalej vlastnosti). Základom metonymickej extenzie

je teda rekategorizačná transsémantizácia. V niektorých prípadoch sa môže sémantická štruktúra obohatovať aj o axiologický príznak: kladný (*čakať* = *byť verný*) alebo záporný (*báť sa* = *byť zbabelý*). Tieto procesy môžu byť sprevádzané redukciou pravovalenčnej pozície, ktorá zasahuje syntagmatický relačný potenciál danej jednotky, k redukcii relačnej zložky slovesného významu však nedochádza, ide tu o prípady zovšeobecnenia aktantu: *Peter podvádza manželku*. (dopustil sa podvodu voči konkrétnej osobe) – *Peter podvádza*. [*všetkých, s ktorými prichádza do styku*]. (opakovane/často sa dopúšťa podvodu voči iným – je podvodník). Signalizácia statického významu kvality v podstate vylučuje prítomnosť sémantického komponentu, ktorý je s daným významom inkompatibilný. Ide napríklad o sémantický príznak mutačnosť. Z toho dôvodu všetky mutačné podskupiny primárne procesných, resp. akčných predikátov nevystupujú ako konceptualizačné zdroje metonymických operácií.

Dá sa konštatovať, že analyzované metonymické modely možno považovať za produktívne, hoci na rozdiel od schopnostných slovíes sa tento významový posun nefixuje v systémovej, lexikograficky vyčlenenej lexikálnosémantickej jednotke. Ide o modely

AFEKTÍVNY PROCES (*source*) → KVALITA (*target*): *báť sa*¹ = „mať pocit strachu“ – *báť sa*² = „byť zbabelý“; *žiarliť*¹ = „báť sa o lásku milovanej osoby“ – *žiarliť*² = „byť žiarlivý“; *poslúchať*¹ = „plniť rozkazy“ – *poslúchať*² = „byť poslušný“;

KVALITATÍVNY PROCES (*source*) → KVALITA (*target*): *voňať*¹ = „vydávať vôňu“ – *voňať*² = „byť voňavý“; *horieť*¹ = „spaľovať sa v ohni“ – *horieť*² = „byť horľavý“.

Literatúra

BARCELONA, Antonio: Metaphor and Metonymy at the Crossroads: A Cognitive Perspective. Mouton Berlin & New York 2000.

DE MENDOZA IBÁÑEZ, Francisco J. R.: High-level Metonymy and Linguistic Structure. <<http://sincronia.cucsh.udg.mx/metonymy.htm>>

DOLNÍK, Juraj: Kontextová sémantická vlastnosť slovesa. In: Jazykovedný časopis, 1981, roč. 32, č. 1, s. 25 – 32.

DOLNÍK, Juraj: Lexikálna sémantika. Bratislava: Univerzita Komenského 1990.

DOLNÍK, Juraj: Lexikológia. Bratislava: Univerzita Komenského 2003.

FURDÍK, Juraj: Teória lexikálnych motivácií. Prešov 2002 (rkp).

KOŘENSKÝ, Ján: Konstrukce gramatiky ze sémantické bázy. Praha: Academia 1984.

KRUPA, Viktor: K vnútornej stavbe metafory. In: Jazykovedný časopis, 1986, roč. 37, č. 2, s. 149 – 155.

KRUPA, Viktor: Podobnosť ako základ metafory? In: Jazykovedný časopis, 1987, roč. 48, č. 2, s. 81 – 88.

LAKOFF, George – JOHNSON, Mark: Metafory, ktorými žijeme. Brno: Host 2002.

LANGACKER, Ronald W.: Dynamicity, Fictivity and Scanning. In: The Imaginative Basis of Logic and Linguistic Meaning. Edward Sapir Forum Lecture. Linguistic Institute, 27. July 2001.

NIŽNÍKOVÁ, Jolana – SOKOLOVÁ, Miloslava: Valenčný slovník slovenských slovies. Prešov: Filozofická fakulta v Prešove PU 1998.

PARADIS, Carita: Where does metonymy stop? Senses, facets and active zones. www.englund.lu.se/research/workingpapers/pdf.

RIEMER, Nick: Interpreting Semantic Extension: Metaphor and Metonymy on Different Levels of Lexical Categorization. Proceedings of the 2001 Conference of the Australian Linguistic Society. www.linguistics.anu.edu.au./ALS2001/papers/Riemer.pdf

Defrazeologické lexikální jednotky

Ladislav Janovec

Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy – Ústav pro jazyk český, AV ČR

Tento příspěvek, který jsem na konci vystoupení na kolokviu označil z legrace za horkojehlospíchnutinizmus, byl inspirován článkem M. Aleksejenka *Otfrazeologičeskije leksičeskije deriváty kak objekt leksikografičeskovo opisanija*, v němž se autor zabývá výrazy, které v této práci nazývám **defrazeologickými** (poznámky k terminologii viz níže), a jejich lexikografickým popisem a místem ve slovníku.

Jedná se o jazykové jevy, kdy z ustáleného víceslovného nebo frazeologického spojení vzniká nová lexikální jednotka s novým významem motivovaným formou a významem frazému, jde tedy o jistý typ univerbizace – ze staršího českého materiálu např. *být / stát za bukem – zabukista* (Dokulil, 1968, s. 255), *já na bráchu, brácha na mě – jánabráchizmus* (Martincová, 1983, s. 133), *říct někomu něco po lopatě – polopatismus* (tamtéž), *dělat věci ode zdi ke zdi – odezdikezdizmus* (Martincová, 1983, s. 135), *být pod pantoflem – podpantofelník, dělat věci halabala – halabalizmus, halabalista*, podobně i *spíchnout něco horkou Jehlou – horkojehlospíchnutinizmus*.

Jde o jednotky, které vznikají spontánně na základě slovotvorných možností jazyka, elidování méně podstatných složek a na základě sémantické redukce či kontrakce. Podle funkce je můžeme zařadit mezi okazionalizmy, u nichž jsou silné pragmatické složky významu – ozvlášťují text, nesou určité prvky modálního charakteru, často implikují postoje mluvčího – expresivně-emoční i evaluativní. Okazionalní charakter jednotek není ovšem neměnný. Mnohdy se začínají vyskytovat nadměrně často, buď jako znovutvořené, nebo jako opakujiící se a stabilizující se jednotky v systému daném jazyku (*podpantofelník*). K jejich stabilizaci dochází zejm. díky médiím, kde jsou zastoupena než v mlu-

veném projevu (jde o jistý typ medializmů, resp. publicizmů). Jejich plnou stabilizaci v systému mohou akceptovat preskriptivní slovníky, jež je kodifikují, ale ke kodifikaci defrazeologických jednotek dochází spíše výjimečně.

M. Aleksejenko hovoří o tzv. **odfrazeologické derivaci**, tedy derivaci, která je postavena na frazeologickém spojení. Jejím výsledkem je **odfrazeologický lexikální derivát** (I. stupně). Na základě odfrazeologické derivace vzniká derivační hnízdo, jehož jednotky se mohou stát základovým slovem pro další derivaci (II. stupně):

	I. stupeň derivace	II. stupeň derivace
<i>Втирать очки</i> –	<i>очковтирание</i>	
	<i>очковтирательство</i>	
	<i>очковтиратель</i>	<i>очковтирательница</i>
		<i>очковтирательский</i>
	<i>втирание очков</i>	<i>очковтирание</i>

Jde o proces, který je v lingvistice nazýván různě – F. Čermák jej řadí mezi mezirovinné (interstratální) transformace individuálního charakteru: *lelkovat* z *chytat lelky*, *tlučhuba* z *tlouct hubou*, *sněhobílý* z *bílý jako sníh*. Do stejné skupiny zařazuje i víceslovná spojení, která vznikají z propozic (často přísloví) elidováním některých členů: *sejít z myslí* ze *sejde z očí*, *sejde z myslí*; *tichá voda* z *tichá voda břehy mele*; *devatero řemesel* z *mít devatero řemesel*, *desátou bídu*. V případě stabilizace v systému a kodifikace už nelze hovořit o individuální transformaci.

O. Martincová (Martincová, 1985, s. 133) upozorňuje zejména na typy spojené se společensky negativními jevy, jež se popisují frazémy, které pak nabývají funkce slootovorného základu pro příležitostná pojmenování (*jánabráchismus*, *polopatismus*). Zahrnuje mezi ně především abstrakta s významem expresivně negativním. Tímto způsobem lze charakterizovat pouze určitou část derivátů.

L. Liptáková v práci, v níž se zabývá okazionálními výrazy, hovoří okrajově o **defrazeologickém motivátu** (Liptáková, s. 46), výsledné odvozeniny charakterizuje z hlediska jejich slovněduhové příslušnosti a z hlediska slootovorných prostředků, které se na jejich vzniku podílejí, případně jejich sémantických vztahů – přípona *-ec* – *nervolezec* – *kto „lezie na nervy“* (Liptáková, s. 46); synonymická řada vyjadřující význam *kto je pod papučou* – *papučiar*, *podpapučiar*, *papučista* (Liptáková, s. 51).

Slovp *podpantoflár* je analyzováno i v díle *Tvoření slov v češtině II* – autoři na lexém se nahlízejí jako na případ prefixálně-sufixální derivace, což je jedna z možných interpretací. Podle mého názoru nejde o pouhé formování významu na základě modelu

Prefix + Subst + sufix

tj. předpona předložkového původu *pod-* + substantivum *pantofel* + sufix *-ník*, ale o derivaci na bázi:

(Fraz – Verb) + sufix

Ve frazému *Být pod pantoflem* je elidována slovesná složka a připojuje se sufix *-ník*, přičemž dochází ke splynutí předpony a substantiva, ale sémanticky je ve výsledném lexému obsažen celý frazém.

Na základě sémantických a slovotvorných změn můžeme vyčlenit několik způsobů, jimiž defrazeologický univerbát vzniká. Vzhledem k tomu, že motivačním základem jsou frazémy nebo ustálená spojení, nebudu sledovat okazionální deriváty vzniklé z víceslovných pojmenování, která nejsou ustálenými pojmenováními – např. *španělit* (chodit na španělštinu), *větvit* (uklízet větve), *samodělátko* (věc, kterou si člověk dělal sám), *akčňák* (akční film), z novějšího materiálu např. *adventuření* (hraní počítačových her adventura) apod.

Pro naši práci vyčleňuji následující postupy vzniku defrazeologických jednotek:

- 1) Nový lexém vznikne kompozičním postupem, kterého se účastní všechny nebo některé složky motivačního frazému (defrazeologická kompozita) – ze staršího materiálu uvedený *sněhobílý* (z *bílý jako sníh*).
- 2) Nový lexém vznikne kombinací kompozičního postupu a sufixální, resp. prefixální derivace (defrazeologické deriváty) – ze staršího materiálu *podpantoflár*, *podpantofelník*, *jánabráchizmus*, *halabalizmus*.
- 3) Nový lexém vznikne maximální redukcí složek frazémů až na sémanticky centrální jednotku, která konotuje celý frazém (defrazeologický sémantický univerbát) – *kozel* (př.: v *současné době je na těchto místech mnoho kozlů* – z frazémů *udělat kozla zahradníkem*).

Některé jednotky mohou vykazovat znaky dvou skupin. Například starší lexikální jednotka *jánabráchizmus* / *jánabráchizmus* je utvořena derivací pomocí přípony *-ismus* / *-izmus*, ale při jejím utvoření došlo rovněž k redukci složek druhé části frazému *já na bráchu*, *brácha na mě*.

V současném lexikálním materiálu nacházíme sice omezené množství těchto jednotek, vzhledem ke specifickému způsobu tvoření a užití půjde vždy o lexémy periferní, přesto ale tyto jednotky stojí za zmínku. Část z nich je lexikograficky zpracována v deskriptivních slovnících *Nová slova v češtině 1* a *Nová slova v češtině 2* (srov. Martincová a kol., 1998 a Martincová a kol., 2004).

Z výše uvedených tří typů defrazeologických lexikálních jednotek se v materiálu téměř nevyskytují defrazeologická kompozita.

Hojně jsou zastoupeny defrazeologické deriváty vzniklé pomocí sufixů *-izace* – *depalubizace* – z frazému *hodit někoho přes palubu*, *bananizace* ze spojení *banánová republika*; *-ost* – *černobílost* ze spojení *černobílé vidění* (při vzniku jednotky došlo navíc k elizi složky *vidění*, ale její sémantické rysy přešly na adjektivum – sém [+vnímání]), *zápecitost* z frazému *být, ležet, sedět doma za pecí*; *-enka* – *domáčenka* z jmenného frazému *domácí paní, paní domu*; *-izmus* / *-ismus* – *jednopytlizmus* z frazému *házet všechno do jednoho pytle*, *přesmrtvolizmus* z obratu *jít přes mrtvolu*, jako specifické okrajové případy k tomuto typu zařazují i lexikální jednotky *jakobýnizmus*, u níž je motivačním

základem spojení *jako by* (jde o frazém v širokém slova smyslu – pokud mezi frazémy zařadíme i víceslovné spojky), a podobný případ *jetřebismus* (vzniklý z modálně-verbonominálního predikátu *je třeba*), rovněž blízká je sledovanému typu lexikální jednotka *panelákovizmus*, která ovšem vznikla z volného slovního spojení – *stavění paneláků*, *stavět paneláky*.

Dalšími sufisy, kterými se defrazeologické deriváty (v tomto případě názvy osob) odvozují, jsou *-ista* – *salámista*, vniká z frazému *házet na něco salám*, *ponáspotopista* k frazému *po nás ať přijde potopa*, okrajově výraz *jetřebista*, u něhož je možná dvojí slovotvorná motivace (výraz může být derivován od substantiva *jetřebismus*, zároveň ale mohl vzniknout přímo z výrazu *je třeba*); *-ař* – *zavodař* vzniklý z frazému *být za vodou*.

Méně časté jsou defrazeologické deriváty adjektivní. Ve sledovaném materiálu se na jejich vzniku podílejí sufisy *-ní* – *slámobotní*, adjektivum vzniklo z frazému *z bot mu čouhá sláma* (při vzniku došlo k elizi slovesné složky); *-i(sti)cký* – *jetřebistický* (rovněž u tohoto adjektiva je možná dvojí motivace – přímo spojením *je třeba* nebo již odvozenými lexikálními jednotkami *jetřebismus*, *jetřebista*) a *-(ě)ný* – *překabátěný* z frazému *přeměnit*, *převléknout kabát*.

Výskyt sloves byl v materiálu silně omezen – *překabátovat se* z frazeologického spojení *přeměnit*, *převléknout kabáty* a *jazyčkovat* k frazému *být jazyčkem na vahách*.

Případy, které jsem označil jako c (defrazeologické sémantické univerbáty) jsou v mediálních, publicistických, ale i běžně mluvených textech mnohem častější, neboť podporují jazykovou ekonomii vyjadřování. Ve víceslovných pojmenováních bývá nejrychleji redukována slovesná složka.

Ve slovníku *Nová slova v češtině* jsou zaznamenány například výraz *baret* „sledovat srocování baretů“ ve významu spojení *červené barety*, *běčko* z *být běčko* – „jak můžeš chodit s takovým běčkem“, *zadupávat* k frazému *zadupávat něco do koberce* – „jednatelé (menšiny) neustále křičí, že jsou zadupáváni a jejich problémy se neřeší“.

V textech dochází často k redukci nových frazému *být třešničkou na dortu* na *třešnička* „už pouhou třešničkou je chování fondu ke klientům“, „vše je střízlivě proloženo malými emblémy „ch“ a chromovými doplňky s jedinou zlatou třešničkou v podobě decentních oválných analogových hodin“, *kostlivci* / *kostlivec* z frazému *kostlivec ve skříni* „doufám, že nám v září na zkoušku neprijdou další kostlivci“ a pod.

Frazém se nemusí redukovat pouze na substantivní složky. Jeho sémantickým centrem, a tudíž i potenciálním výsledkem defrazeologické sémantické univerbace může být i jiný slovní druh, např. adverbium (*nastojato* – vzniká redukci frazému *koupit / prodat něco nastojato*).

Defrazeologické jednotky patří, jak bylo řečeno výše, k periferním lexikálním typům. Kvůli svému okazionálnímu charakteru nejde většinou o jednotky, které by mohly trvale přejít do centrální slovní zásoby, přesto k takovému posunu v některých případech dochází. Příkladem jsou jednotky jako *podpanto-*

felník, jánabráchismus. Mnohem častěji může dojít k déletrvajícím módním oblibě takového výrazu, jenž po určité době ztratí aktuálnost a stane se znovu periferní jednotkou, omezí se sféra jeho působení, nebo zůstane dokumentem doby, v níž byl užíván (např. *zabukista*).

Literatura

ALEKSEJENKO, Michail: Otfrazeologičeskije leksičeskije derivaty kak objekt leksikografičeskogo opisanija. In: *Frazeografia Słowiańska*. Red. M. Balowski – W. Chledba. Opole: Uniwersytet Opolski 2001, s. 221 – 230.

DOKULIL, Miloš: Tvoření slov v češtině II. Praha: Academia 1967. 779 s.

DOKULIL, Miloš: Nepotřebujeme vyčkávače a zabukisty. In: *Naše řeč*, 1968, roč. 51, č. 4, s. 255.

FILIPEC, Josef – ČERMÁK, František: *Česká lexikologie*. Praha: Academia 1985. 281 s.

FURDÍK, Juraj: Princíp motivácie vo frazeológii a v derivatológii. In: *Z problémow frazeológii polskiej i słowiańskiej* 6. Red. M. Basaj – D. Rytel. Warszawa 1994, s. 7 – 14.

LIPTÁKOVÁ, Ludmila: Okazionalizmy v hovorovej slovenčine. Prešov: Náuka 2000. 145 s.

MARTINCOVÁ, Olga: Problematika neologismů v současné spisovné češtině. Praha: Univerzita Karlova 1983. 160 s.

Nová slova v češtině. Slovník neologismů 1. Praha: Academia 1998. 356 s.

Nová slova v češtině. Slovník neologismů 2. Praha: Academia 2004.

„Šalba a klam“ v Českém národním korpusu aneb Několik poznámek k binomiálům s konjunkcí a

Kateřina Málková

Filozofická fakulta Univerzity v Gentu, Gent

Binomiály, t. j. kolokační frazémy, pro něž je charakteristické opakování komponentů stejného formálního či sémantického typu (Filipec – Čermák, 1985, s. 237, 239), jsou většinou popisovány z hlediska svého původu, hláskového složení či významu (srov. Blatná 1990). V našem příspěvku se zaměříme na rozdíly v míře užívání binomiálů, všimneme si jejich variability, okrajově též kolokability a rovněž poukážeme na jejich různé funkční využití ve větě. Výcházet přitom budeme z lexikálního materiálu Českého národního korpusu (dále jen ČNK)¹, v němž jsme se

¹ Pro analýzu jsme využili korpus SYN2000, jenž obsahuje přibližně 100 miliónů textových slov a je tvořen ze 60 % texty publicistickými, z 25 % odbornými texty a 15 % krásnou literaturou.

pokusili vyhledat přibližně 7 desítek binomiálů se spojkou *a* vyexcerpovaných z 2. dílu Slovníku české frazeologie a idiomatiky (1988), který je věnován neslovesným frazémům – viz tab. č. 1, v níž jsou vyexcerpované binomiály seřazeny abecedně.

Tabulka č. 1

<i>aktiva a pasiva</i>	<i>král železný a zlatý</i>	<i>rub a líc</i>
<i>alfa a omega</i>	<i>krev a mléko</i>	<i>sám a sám</i>
<i>bez bázně a hany</i>	<i>krví a železem</i>	<i>sem a tam</i>
<i>bdělost a ostražitost</i>	<i>bez ladu a skladu</i>	<i>do slova a do písmene</i>
<i>byt a strava</i>	<i>lesk a bída</i>	<i>slova nečesaná a nemytá</i>
<i>bytí a nebytí</i>	<i>sedm let tučných a sedm let hubených</i>	<i>slzy a pláč</i>
<i>ctí a darem</i>	<i>z masa a kostí</i>	<i>snadno a rychle</i>
<i>pro čest a slávu</i>	<i>mléko a strdí</i>	<i>Sodoma a Gomora</i>
<i>na svou čest a svědomí</i>	<i>nebe a duhy</i>	<i>světla a stíny</i>
<i>dál a dále</i>	<i>mezi nebem a zemí</i>	<i>svrab a neštovice</i>
<i>den a noc</i>	<i>oáza klidu a míru</i>	<i>synové a dcery země</i>
<i>děs a hrůza</i>	<i>ohněm a mečem</i>	<i>šalba a klam</i>
<i>dnes a denně</i>	<i>otázka života a smrti</i>	<i>v šíř a (v) dál</i>
<i>dost a dost</i>	<i>pára a dým</i>	<i>tak a tak</i>
<i>bez hlavy a paty</i>	<i>pepř a sůl</i>	<i>takový a takový</i>
<i>přes hory a (přes) doly</i>	<i>pláč a skřípění zubů</i>	<i>ten a ten</i>
<i>chléb a sůl</i>	<i>pro a proti</i>	<i>ten a žádný jiný</i>
<i>o chlebu a vodě</i>	<i>prostě a jasně</i>	<i>tisíc a jeden</i>
<i>jeden a týž</i>	<i>prostě a krátce</i>	<i>tolik a tolik</i>
<i>jen a jen</i>	<i>pusto a prázdno</i>	<i>zas a znovu</i>
<i>klad a zápor</i>	<i>radosti a slasti života</i>	<i>zkrátka a dobře</i>
<i>klid a mír</i>	<i>radosti a strasti života</i>	<i>na život a na smrt</i>
<i>kost a kůže</i>	<i>rány a jizvy</i>	<i>mezi životem a smrtí</i>

Co se týče struktury zkoumaných binomiálů, nejčastěji jsou zde zastoupeny binomiály obsahující substantivum, a to typu **S-a-S²** (*šalba a klam*, *ohněm a mečem*), **prepS-a-(prep)S** (*bez hlavy a paty*), **S-S-a-S** (*oáza klidu a míru*), **S-a-S-S** (*radosti a strasti života*), **S-A-a-A** (*slova nečesaná a nemytá*), dále pak frazémy adverbialní **ADV-a-ADV** (*dnes a denně*) a frazémy zájmenné a frazémy číslovkové typů **Pron-a-Pron** (*sám a sám*), **Num-a-Num** (*tisíc a jeden*), **Num-a-Pron** (*jeden a týž*).

² V neutrální slovníkové podobě se substantiva u tohoto typu binomiálů vyskytují buď v nominativu, nebo v instrumentálu.

ČNK však ne všechny neslovesné binomiály se spojkou *a* vyexcerpované ze Slovníku české frazeologie a idiomatiky (dále jen SČFI) zachycuje, což svědčí o změnách a stále probíhajícím vývoji i v této vrstvě slovní zásoby. V ČNK se např. nepodařilo doložit výskyt binomiálů *ctí a darem*, *sedm let tučných a sedm let hubených*³, *pepř a sůl*⁴, *slova nečesaná a nemytá*⁵, v *šíř* *a v dál*⁶, a u některých binomiálů (*aktiva a pasiva*⁷, *synové a dcery země*⁸, *prostě a krátce*) lze mluvit pouze o ojedinělém výskytu v ČNK – viz tabulka č. 2, v níž jsou vyexcerpované neslovesné binomiály se spojkou *a* a jejich možné varianty seřazeny podle zjištěného počtu výskytů v textech ČNK⁹.

Ze zjištěné frekvence užití jednotlivých binomiálů je dále zřejmé, že k nejčastěji užívaným patří frazémy adverbialní (*znovu a znovu*, *jen a jen*, *sem a tam*, *dál a dál*, *dnes a denně*, *dost a dost*) a pronominální (*ten a ten*, *jeden a týž*), poměrně vysokou frekvenci se vyznačují též frazémy typu **prepS-a-(prep)S** (*na život a na smrt*, *z masa a kostí*, *bez ladu a skladu*, *mezi nebem a zemí*) a některé frazémy typu **S-a-S** (*klid a mír*, *alfa a omega*, *klad a zápor*).

Vyhledání binomiálů v ČNK přispělo též ke zjištění, které z variant jednotlivých binomiálů uváděných v SČFI se v praxi opravdu užívají a které nikoliv, v některých případech byly zaznamenány též některé další varianty vyexcerpovaných binomiálů. U neslovesných binomiálů se spojkou *a* se přitom vyskytují jak varianty syntagmatické (a to zvláště inverze *sem a tam/tam a sem* a redukce či adice některých komponentů *oáza klidu a míru/oáza klidu, přes hory a doly/přes hory doly/přes hory přes doly*, *na svou čest a svědomí/na svou čest*), tak varianty paradigmatické (*znovu a znovu/zas a znovu/zas a zas*, *z masa a kostí/z masa a krve*). Často u těchto neslovesných binomiálů existuje také varianta se spojkou *i* (*alfa a omega/alfa i omega*, *klad a zápor/klad i zápor*), naopak jen výjimečně je variantnost dána obměnou hlásky u jednoho z komponentů binomiálu (*krev a mléko/krev a mlíko*, *o chlebu a vodě/o chlebě a vodě*).

³ Zaznamenána byla pouze jedenkrát aktualizace tohoto binomiálu, a to „sedmero let tučných a sedm roků hubených“.

⁴ Nedoloženo jako frazeologická jednotka definovaná podle SČFI jako „šedobíle a šedohnědě drobně kropenatě zbarvení šatovky, zpravidla pánské; látka, šatovka této barvy“.

⁵ V ČNK možno nalézt pouze v aktualizované podobě „nečesaná a nemytá slova“ a „slova z ulice, nečesaná a nemytá“.

⁶ Pouze jedenkrát byla zaznamenána varianta v *šíř* *i v dál*.

⁷ U slovního spojení *aktiva a pasiva* a jeho varianty *aktiva i pasiva* byl doložen pouze jeden případ užití v přeneseném významu, jak jej uvádí SČFI, t. j. „kladné i záporné, příznivé i nepříznivé vlastnosti, stránky, znaky něčeho nebo někoho“. V ostatních případech se jednalo o užití ve významu „peněžní či hmotné prostředky“.

⁸ Zachycena pouze jedenkrát varianta *synové a dcery této země* a dvakrát varianta *synové země*.

⁹ Do zjištěného počtu výskytů jednotlivých binomiálů nebyly započítány případy, kdy se jednalo o identické, opakované užití binomiálu v jednom zdrojovém textu, o opakované užití binomiálu v názvu vždy stejného televizního pořadu, stejné vystavy apod. či pokud identické slovní spojení bylo použito v nefrazeologickém významu.

Jednotlivé varianty zkoumané skupiny binomiálů se však liší frekvencí svého výskytu. Např. varianty se spojkou *i* místo spojky *a* lze v případě frázemů *radosti a slasti života*, *děs a hrůza*, případně též *klad a zápor* považovat téměř za rovnocenné s jejich invarianty, jinak je tomu však např. u variant binomiálů *alfa a omega*¹⁰, *bytí a nebytí*, *pro a proti*, *ohněm a mečem*. Podobně nelze označit za rovnocenné varianty ani binomiály *z masa a kostí* – *z masa a krve*, *klid a mír* – *mír a klid*, *zkrátka a dobře* – *krátce a dobře*. Co se týče zjištěné frekvence, nápadné rozdíly je možné konstatovat též např. u více variant frázemu *sem a tam* (*sem i tam*, *tam a sem*, *tam i sem*) či *znovu a znovu* (*zas a zas*, *zas a znovu*). Doložená četnost výskytů binomiálu *šalba a klam* a jeho variant (*klam a mam*, *mam a klam*) pak jen potvrzuje, že některé varianty binomiálů se v současné době používají již jen velmi zřídka či vůbec – srov. též počet výskytů u variant binomiálů *o chlebu a vodě*, *přes hory a dolů*.

V případě neslovesných binomiálů se spojkou *a*, pro jejichž varianty je typická redukce některých komponentů, byl zjištěn častější výskyt právě těchto redukovaných, kratších variant – srov. binomiál *na svou čest a svědomí* (4 výskyty v ČNK) a *na svou čest* (17 výskytů), *oáza klidu a míru* (3 výskyty) a *oáza klidu* (60 výskytů)¹¹, *veřejný klid a pořádek* (2 výskyty) a *veřejný klid* (4 výskyty). U binomiálu *rub a líc* a jeho syntagmatických variant variant *líc a rub*, *líc i rub* bylo kromě rozdílu v četnosti výskytu zaznamenáno také to, že slovní spojení *rub a líc* bylo ve zdrojových textech ČNK použito převážně jako „kladná a záporná stránka nějakého jevu“, t. j. ve frazeologickém významu, zatímco slovní spojení *líc a rub/líc i rub* bylo v mnohem větší míře použito v doslovném významu, u varianty *líc a rub* se jednalo dokonce o polovinu případů.¹²

Tabulka č. 2

PV ¹³	Binomiál	Varianta (PV)	PV	Binomiál	Varianta (PV)
886	znovu a znovu	zas a zas (36) zas a znovu (14)	18	byt a strava	strava a byt (6)
647	jen a jen		16	děs a hrůza	hrůza a děs (12)
634	sem a tam	tam a sem (18) sem i tam (6) tam i sem (1)	16	ohněm a mečem	ohněm i mečem (4)

¹⁰ Z údajů uvedených v tabulce č. 2 vyplývá, že na jeden výskyt varianty *alfa i omega* připadá 5 výskytů invariantu *alfa a omega*.

¹¹ Podobně je tomu také u variant *ostrov klidu a míru* (v ČNK tento binomiál nenalezen ani jednou) a *ostrov klidu* (7 výskytů). Zaznamenána byla také „oáza klidu a božího míru“ – t. j. aktualizace binomiálu *oáza klidu a míru*.

¹² Slovní spojení *rub a líc* se vyskytlo v textech ČNK jen ve 4 případech v doslovném významu, zatímco ve frazeologickém významu ve 27 případech. Slovní spojení *líc a rub* bylo v doslovném významu doloženo v 5 případech a ve frazeologickém významu rovněž v 5 případech.

¹³ PV= počet výskytů jednotlivých binomiálů zjištěných v ČNK.

382	ten a ten		15	radosti a slasti života	radosti i slasti života (13)
204	jeden a týž	jeden a tentýž (168) jeden a ten samý (33)	14	mléko a strdí	
200	dál a dál	dál a dále (3)	13	bdělost a ostražitost	ostražitost a bdělost (1)
180	na život a na smrt		13	pusto a prázdno	
164	pro a proti	pro i proti (86)	12	přes hory a doly	přes hory a přes doly (0) přes hory doly (0) přes hory přes doly (1)
157	dnes a den- ně		11	pláč a skří- pění zubů	
150	snadno a rychle		10	krev a mlí- ko	krev a mléko (6)
120	zkrátka a dobře	krátce a dobře (28)	7	o chlebu a vodě	o chlebě a vodě (0)
118	dost a dost		6	šalba a klam	klam a mam (3) mam a klam (0)
118	klid a mír	mír a klid (20)	6	král železný a zlatý	
85	alfa a ome- ga	alfa i omega (17)	6	světla a stíny	
84	tolik a tolik		5	svrab a ne- štovice	
79	bytí a ne- bytí	bytí i nebytí (4)	4	na svou čest a svědomí	na svou čest (17)
77	klad a zápor	klad i zápor (51)	4	rány a jizvy	jizvy a rány (2)
72	z masa a kostí	z masa a krve (32)	3	pro čest a slávu	za čest a slávu (3)
70	bez ladu a skladu		3	bez hlavy a paty	bez hlavy a bez paty (0)
60	mezi ne- bem a zemí		3	krví a žele- zem	
59	takový a takový		3	oáza klidu a míru	ostrov klidu a míru (0) oáza klidu (60) ostrov klidu (7)
58	tisíc a je- den ¹⁴		3	pára a dým	

¹⁴ Do počtu výskytů nebylo započítáno slovní spojení „tisíc a jedna noc“, které bylo použito jako název známé sbírky arabských pohádek Tisíc a jedna noc.

54	tak a tak		3	prostě a jasně	
52	lesk a bída		3	ten a žádný jiný	
52	sám a sám		2	radosti a strasti životu	radosti i strasti života (1)
43	otázka životu a smrti		2	slzy a pláč	
40	den a noc		2	veřejný klid a pořádek	veřejný klid (4)
27	rub a líc	rub i líc (7) líc a rub (5) líc i rub (6)	1	aktiva a pasiva	aktiva i pasiva (1)
25	bez bázně a hany		1	prostě a krátce	
24	Sodoma a Gomora	Gomora a Sodoma (14) Sodoma Gomora (2)	0	v šíř a v dál	v šíř i v dál (1) v šíř a dál (0) v šíř i dál (0)
21	kost a kůže		0	synové a dcery země	synové země (2)
21	nebe a dudy	dudy a nebe (1)	0	ctí a darem	
21	mezi živo- tem a smrtí		0	sedm let tučných a sedm let hubených	
20	do slova a do pís- mene		0	pepř a sůl	
19	chléb a sůl		0	slova neče- saná a nemytá	slova nečesaná nemytá (0)

Zkoumané neslovesné binomiály se spojkou *a* pak ve větách plní různé větněčlenské funkce – mohou se vyskytovat ve funkci subjektu, objektu, atributu, adverbialii či být součástí verbonominálního predikátu. Tato větněčlenská funkce přitom v řadě případů přímo vyplývá ze strukturního složení jednotlivých binomiálů.

Například adverbialní binomiály fungují ve větách výhradně jako adverbialia. Funkci adverbialii plní rovněž binomiály typu **S-a-S** se substantivy v instrumentálu (*ohněm a mečem, krví a železem*). „Ohněm a mečem“ pak lze podle příkladů doložených v ČNK např. „bojovat; někoho pronásledovat; něco šířit; někoho/něco zničit, vyhubit či vyhladit“.

Příklady z ČNK ¹⁵ – „ohněm a mečem“

<doc S|PUB|1992|lnnp9241>bojuje slovenská reprezentace <ohněm a mečem> proti tomu, aby byla
<doc S|NOV|1988|eco>band, jak je sám nazýváte, <ohněm i mečem> vyhladila panství biskupa
<doc S|COL|1993|z_2kapsy>nenávidí a pronásledují se <ohněm a mečem> na zemi i v povětří.
<doc S|PUB|1999|tyden99>dokonce novinářský stav vymýtit <ohněm a mečem>, protože jeho
<doc S|PUB|1999|tyden99>, je zapotřebí je zničit <ohněm a mečem>, „ prohlásil český premiér
<doc S|PUB|1994|ref9442>Prorok nařizuje šit islám <ohněm a mečem>. „ Nic takového v koránu

Binomiály typu **prepS-a-(prep)S** fungují ve větách také většinou jako adverbialia (*bez ladu a skladu, o chlebu a vodě, do slova a do písmene*), některé se však objevují i ve funkci neshodného atributu (*na život a na smrt, z masa a kostí, mezi nebem a zemí*), nebo výhradně jen jako atribut neshodný (*bez bázně a hany*) – viz níže uvedené příklady. ČNK přitom zachycuje nejenom např. „rytíř bez bázně a hany“, ale také muže, hrdiny či pacienty „bez bázně a hany“ – vždy se však jedná o postavy rodu mužského; „z masa a kostí“ najdeme v ČNK nejčastěji člověka/lidi, osobu, bytost, postavu, hrdiny, dokonce i ženu, ale také např. novináře, státníky, policajty, autory či idoly, výjimečně též velké role, galerie a přízraky. Podobně existuje nejenom boj/bitva/válka „na život a na smrt“, ale i láska/věrnost/nepřátelství „na život a na smrt“, často se též bojuje/zápasí „na život a na smrt“.

Příklady z ČNK – „do slova a do písmene“

<doc S|SCI|1996|propy96>vysvětlila. Doc. Kratinoha se <do slova a do písmene> umlátit smíchů
<doc S|PUB|1997|cinm797>jsou ze současné situace <do slova a do písmene> zoufalí. Používají
<doc S|POP|1998|test>jediný typ přezůvek, o kterém <do slova a do písmene> platí, že je
<doc S|COL|1996|hovory>blbci,kteří <do slova a do písmene> zachovávají čtvrté přikázání

Příklady z ČNK – „na život a na smrt“

<doc S|NOV|1996|smrt>vteřiny se v ní boji na <život a na smrt> utkalo pět nebo šest možných
<doc S|NOV|1992|terezka2>jelena zabil. Byl to zápas na <život a na smrt>, protože jelen se
<doc S|NOV|1988|poprav>zdroj šarvátek a rvaček na <život a na smrt> mezi samci, jen co nadejde
<doc S|NOV|1988|poprav>revoluce udělala nepřátele na <život a na smrt>. Nad hlavami jim zářil
<doc S|NOV|1996|srdcso>to byla láska? Láska na <život a na smrt>, která by nesnesla odloučení
<doc S|NOV|1994|pobrehli>Mitch s Ruddickem bojují na <život a na smrt>. Mitchovi se podařilo
<doc S|NOV|1997|mashlon>MacKenzieho, zápasil na <život a na smrt> s nějakým bláznivým Irem

Příklady z ČNK – „z masa a kostí“

<doc S|NOV|1969|mundsto>znal ho léta, byl to člověk <z masa a kostí> jako každý jiný.
<doc S|NOV|1996|hearts7>vám už řekl, jsem jen muž <z masa a kostí>. „ Spustil paži a potom
<doc S|FAC|1992|sartre> Před oněmi hrdiny <z masa a kostí> mě opouštěla zázračná inteligence
<doc S|PUB|1991|lnnp9131>bude dokonalý. Šachista <z masa a kostí> by jako bílý v tak slibném
<doc S|PUB|1996|ln96228>Každopádně byl Křesadlo autoremi <z masa a kostí>, člověkem s
<doc S|PUB|1997|mf970108>totiž obyčejnému policajtovi <z masa a kostí>, který na „vejtahu“
<doc S|PUB|1998|ln98076>s kým je třeba. Státníci <z masa a kostí>, jako by si tuto možnou
<doc S|POP|1998|fotogr98>aktivit skutečné galerie <z masa a kostí> v kuloáru menzy Matematicko
<doc S|PUB|1999|mf991106>především vytvořil velké role <z masa a kostí> a napsal skutečně
<doc S|NOV|1996|veclaska>názoru, že jsi také jen <z masa a kostí> jako oni. „ Odvalil se,

¹⁵ Pro bližší identifikaci textů ČNK, z nichž jsou uvedené příklady, viz seznam kódů v publikaci Český národní korpus. Úvod a příručka uživatele (2000, s. 113 – 148).

Nejzajímavější skupinou binomiálů z hlediska větněčlenské platnosti jsou spojení typu **S-a-S**, jejichž neutrální slovníkový tvar tvoří substantiva v nominativu, neboť se často objevují ve všech možných větněčlenských funkcích (jako subjekt, objekt, atribut, adverbiale či součást verbonominálního predikátu) – viz např. binomiál *klid a mír*.

Příklady z ČNK – „klid a mír“

a) subjekt (25 výskyty)

<doc S|NOV|1988|poprav> Všude se rozhostil <klid a mír> a přihlásil se svíravý hlad, tak už
<doc S|NOV|1991|ryb> Vyzařoval z ní <klid a mír>. Hladilo to a uklidňovalo. – To ti jen
<doc S|PUB|1995|vl_19_95> naděje, že se do těžce zkoušené země navrátí <klid a mír>.

b) objekt (32 výskyty)

<doc S|NOV|1995|matousek> a vdechovala z okolí <klid a mír> a zase ho tam vydechovala. Nemám
<doc S|NOV|1995|shaw> jeho otec opravdu volil sebevraždu, aby našel ve smrti <klid a mír>,
<doc S|PUB|1995|vl_49_95> vláda muže, který si především přál <klid a mír> a později o svém

c) atribut neshodný (20 výskyty)

<doc S|NOV|1995|durych> tento pán, jak se mohlo očekávat, uměl a doby <klidu a míru>, kterých
<doc S|NOV|1996|tien> se k němu vrátí pocit <klidu a míru>. Od útoku, který zažil ve svém
<doc S|PUB|1995|vl_52_95> Vánoce jsou nejen obdobím <klidu a míru>, ale i obdobím pilné práce

d) verbonominální predikát (15 výskyty)

<doc S|NOV|1969|na> jediné místo světa, kde je <klid a mír>. Bude to pro mne lepší, a přeješ-li
<doc S|NOV|1990|zivago> V doktorově srdci byl <klid a mír>. Vrátil se do světlé, dobře
<doc S|PUB|1999|tyden99> Zatím je však <klid a mír> a lidský génius předvádí, co umí. A že je

e) adverbiale (18 výskyty)

<doc S|NOV|1969|milavra> Proč ne ? Staré ladies žijí v <klidu a míru>. A do Paříže pojedeme,
<doc S|PUB|1990|is9013> všechno však probíhalo v <klidu a míru>. Přesto ÚV Gruzinské

f) samostatná výpověď (8 výskyty)

<doc S|NOV|1993|svet> bylo absolutně krásně na světě. <Klid a mír>. Ba i ta Marta zmlkla.

U některých binomiálů tohoto typu však převažuje užívání ve funkci atributu neshodného a objektu nad užíváním ve funkci subjektu či predikativu (viz např. *bytí a nebytí*). Jiné binominály jsou zase naopak především součástí verbonominálního predikátu – srov. binomiál *šalba a klam*.

Příklady z ČNK – „bytí a nebytí“

a) objekt (37 výskyty)

<doc S|NOV|1969|mundsto> že jemu dnes tady jde o <bytí a nebytí>. Jen ti lidé, kteří nenápadně
<doc S|COL|1992|pi218> i když se na nejvyšší úrovni jednalo o jejich vlastním <bytí a nebytí>.

b) atribut neshodný (36 výskyty)

<doc S|NOV|1981|s_mloky> to je pro ně otázka <bytí a nebytí>. Bylo by pro lidstvo lépe
<doc S|COL|1992|pec> dosud mlčky a s napětím sledoval rozhodování o svém <bytí a nebytí>. Mám

c) subjekt (6 výskyty)

<doc S|SCI|1991|pi177> V sázce bylo <bytí a nebytí> socialismu. Stalin se zákonitě stal

d) verbonominální predikát – 0 výskyty

e) adverbiale – 0 výskyty

Příklady z ČNK – „šalba a klam“

a) verbonominální predikát (5 výskytů)

<doc S|PUB|1999|mf990327> a myslela na to, že svět je <šalba a klam>. Ani jsem si v té náladě
<doc S|COL|1995|milosten> všechno tvrzení snoubenců bylo a je lež, <šalba a klam>, že k pykání

b) atribut neshodný (1 výskyt)

<doc S|POP|1995|tvar>V každém případě jejich účast na těchto <šalbách a klamech> ukazuje, jak

Skupina neslovesných binomiálů se spojkou *a*, která byla podrobena analýze, tak vykazuje rozdíly nejen co se týče četnosti výskytu v ČNK a možné variability, ale výrazně i z hlediska funkčního uplatnění ve větě. Zjištěné údaje lze v budoucnu využít jednak při dalším zkoumání a popisu neslovesných frazémů, jednak pro potřeby lexikografické a didaktické.

Literatura

BLATNÁ, Renata: Binomiály typu techtle mechtle v češtině, ruštině a angličtině. In: Slavia, 1990, roč. 59, č. 2, s. 169 – 182.

Český národní korpus – SYN2000. Ústav Českého národního korpusu FF UK. Praha 2000. Dostupný z WWW: <<http://ucnk.ff.cuni.cz>>.

Český národní korpus. Úvod a příručka uživatele. Red. J. Koček – M. Kopřivová – K. Kučera. 1. vyd. Praha: FF UK – Ústav Českého národního korpusu 2000. 160 s.

FILÍPEC, Josef – ČERMÁK, František: Česká lexikologie. Praha: Academia 1985. 281 s.

Slovník české frazeologie a idiomatiky. 2. Výrazy neslovesné. Red. F. Čermák – J. Hronek – J. Machač. 1. vyd. Praha: Academia 1988. 512 s.

Vnímanie spisovného jazyka v hovorenej podobe

Marcel Olšiak

Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

1. Úvod

Spisovná slovenčina je celonárodný jazykový útvar, ktorý prostredníctvom verejných rečových prejavov spája príslušníkov a nositeľov všetkých nárečových skupín a všetky sociálne vrstvy. Verejné prejavy sa uskutočňujú v spisovnej slovenčine na celom území Slovenska. Doteraz sa neustálil jazykový útvar, ktorý by sa ako jednotný prostriedok jazykového styku v celonárodnom meradle včlenil medzi spisovný jazyk a nespisovné útvary. Výslovnostné nárečové prvky a návyky v reči Slovákov nevyhovujú predpokladu celonárodnej jednot-

nosti štandardnej formy. Ak aj jestvujú jazykové útvary rozšírené na väčšom území, ktoré sa odlišujú od spisovnej slovenčiny práve nárečovými výslovnostnými prvkami, potom sú to iba útvary regionálne, nie celonárodné. Platí to napríklad v oblasti fonetiky aj fonológie slovenčiny (Král – Sabol, 1989, s. 196).

Na stav jazykovej kultúry majú vplyv noviny, rozhlas, televízia, v poslednom období počítačová komunikácia. Jazyková performancia používateľov jazyka je minimálna, a to z jednoduchého dôvodu – „profesionáli“ slova často neovládajú základné pravidlá spisovnej výslovnosti a na prvú priečku sa v ich jazykovom prejave dostáva snaha zaujať, prestížnosť, nie spisovnosť. Rozhodujúcim aspektom je pragmatický aspekt pôsobenia na príjemcu v určitých intenciách. V masovokomunikačných prostriedkoch ide o úsilie podať maximálne množstvo informácií, pričom sa komunikačný cieľ dosahuje aj za cenu úspor v komunikačnom procese. Limitujúcim faktorom je kapacita komunikačného kanála. V bežnej dorozumievacej praxi sa tak čoraz výraznejšie prejavuje konkurencia hovorenej podoby jazyka a nespisovných variet. Psychológovia potvrdili silu médií, predovšetkým televízie, ktorá vplýva na citové reakcie, prináša nové spôsoby správania, pričom človek nielen reaguje na prijatý stimul, ale ho aj interpretuje, formuje názory (Vaňko, 1999, s. 133). Postupne sa znižuje jazyková spôsobilosť mladej generácie, ktorá je pasívnym príjemcom práve spomenutých foriem jazykových prejavov.

2.

Náš výskum sa zamerail na vnímanie spisovného jazyka v hovorenej podobe a na zistenie výslovnostných vzorov mládeže. Základom výskumu sa stal šesťbodový dotazník, vyplnilo ho 200 respondentov – študentov vo veku od 13 do 20 rokov (priemerný vek 17,2). Otázky dotazníka neboli poskytnuté vyučujúcemu, dotazník nebol zameraný na vedomosti študentov, monitoroval ich záujem o spisovnosť jazykových prejavov, sledoval ich jazykový cit. Žiaci vyplnili dotazník po oboznámení sa s cieľom výskumu. V prvej úlohe mali vybrať z ponuky prostredie, v ktorom sa podľa nich uplatňuje spisovná slovenčina (divadlo, škola, médiá, resp. mohli doplniť iné oblasti, v ktorých sa uplatňuje spisovná slovenčina). Druhá otázka sa už týkala konkrétnych nositeľov spisovnosti. Študenti najčastejšie uvádzali dve až tri odpovede, väčšinou ľudí z ich blízkeho okolia alebo z médií. Ďalšie otázky sa zamerali na to, kde a kedy hovoria respondenti spisovne, a prečo si myslia, že je potrebné hovoriť spisovne. Zároveň sme zisťovali, či sa chcú svojou rečou, resp. vyjadrovaním na niekoho podobáť, našim cieľom bolo zistiť, či majú nejaký výslovnostný vzor. V poslednej šiestej úlohe mali hodnotiť známami najsledovanejšie rozhlasové a televízne stanice.

2.1.

Prvá otázka bola zameraná na **prostredie, v ktorom** respondenti najviac pociťujú, že **sa hovorí spisovne**. Mohli si vybrať z viacerých možností: divadlo, rozhlas, televízia, škola, doma, poprípade doplniť ďalšie možnosti, v ktorých

podľa nich má dominantné postavenie spisovná výslovnosť. Vysoké percento uvádzalo výskyt spisovného jazyka v médiách, konkrétne v rozhlase a televízii – 30 % respondentov si za miesto, kde najčastejšie počujú spisovnú slovenčinu, zvolilo rozhlas a označilo možnosť – „niektoré, nie všetky“ rozhlasové relácie. Na druhom mieste skončila televízia s 29 % (opäť len niektoré relácie), až na treťom mieste škola s 22 % (len na niektorých hodinách). Naopak, divadlo získalo len okolo 5 % (to skôr môže súvisieť s malým množstvom navštívených divadelných predstavení). Domáce prostredie a obchody neuviedol nikto (niektorí doplnili iné miesta, a to úrady – 9 respondenti, parlament – 3 slávnostné ceremónie – 1, veľvyslanectvo – 1, na ulici – 1).

Prostredie	%
Divadlo	5
Rozhlas (všetky relácie)	1
Rozhlas (niektoré relácie)	30
Televízia (všetky relácie)	1
Televízia (niektoré relácie)	29
Škola (všetky hodiny)	3
Škola (niektoré hodiny)	22
Škola (len na hodinách slovenského jazyka)	6
Doma	0
Obchody	0

2.2.

V druhej otázke mali respondenti **vymenovať ľudí, ktorí hovoria spisovne**, napríklad verejne činné osoby, známych, zároveň uviesť ich profesiu. Najčastejšie sa objavovali tieto profesijné skupiny ľudí: ľudia s vysokoškolským vzdelaním, učitelia, jazykovedci, moderátori, spisovatelia, herci, teda dominovali tzv. profesionáli slova.

Prvé miesto získali jednoznačne moderátori (122 respondentov). Ako vzorový spisovný prejav vnímajú študenti prejav moderátorov spravodajských relácií, hlásateľov a redaktorov. Siedmi respondenti však svoju odpoveď špecifikovali dodatkom, že „len niektorí moderátori, nie všetci.“ Ak by sme mali vybrať konkrétnu rozhlasovú či televíznu stanicu, z ktorej bolo uvádzaných najviac moderátorov, jednoznačne víťazí súkromná televízia Markíza. Televízia Markíza je na Slovensku najsledovanejšou televíznou stanicou, a tak sú jej moderátori a redaktori známejší, čo nemusí súvisieť s ich spisovnou slovenčinou (Mariana Ďurianová, Aneta Parišková, Patrik Švajda, Daniel Krajcer, Iveta Malachovská, Ján Dubnička a i.). Počet moderátorov televízií STV, Joj, TA3 a rozhlasových staníc, ktorí sa objavili v odpovediach, bol nízky.

Na druhom mieste skončili učitelia slovenského jazyka, ktorých uviedlo 47 respondentov. Učitelia slovenčiny sa z pohľadu žiakov často vyznačujú kultivova-

nejším jazykovým prejavom ako ich kolegovia, vyučujúci iné predmety (učiteľov všeobecne, bez uvedenia aprobácie, uviedlo 12 respondentov). Niektorí učitelia nepovažujú používanie spisovného jazyka na iných vyučovacích hodinách za potrebné a záväzné, s tým možno súvisí vyčlenenie učiteľov slovenského jazyka.

Herci (19) boli v dotazníku vysunutí na perifériu záujmu respondentov. Objavili sa mená starších hercov ako napríklad Leopold Haverl, Ladislav Chudík, Michal Dočolomanský, prípadne hercov, ktorí sa viac prezentujú ako moderátori: Zdena Studenková, Katarína Brychtová, Peter Kočiš, Štefan Bučko. Keďže v minulosti bola na Slovensku javisková reč výslovnostným vzorom, tento výsledok je zaujímavý, no súvisí s rozvojom masmédií a ústupom divadiel na okraj záujmu.

Zriedkavo sa objavili mená členov rodiny a príbuzných respondentov (11).

Piati uviedli jazykovedcov (Ábel Kráľ, Slavomír Ondrejovič, Jozef Mistrik), študenti ich poznajú len z učebníc slovenského jazyka, no sú presvedčení, že ich prejav musí byť určite kultivovaný a vždy spisovný.

Z politikov sa objavili len dvaja predstavitelia: Eduard Kukan a bývalý prezident Slovenskej republiky Rudolf Schuster.

2.3.

V ďalšej otázke sme zisťovali, či majú študenti svoje **vzory**, a či by sa **vo vyjadrovaní** chceli na niekoho podobať. Niektorí odpovedali veľmi striktné, iní kolónku nevyplnili:

71,8 % respondentov nemá nijaký vzor a nechce sa na nikoho podobať, **20 %** by sa na niekoho chcelo podobať a **8,2 %** svoj názor vôbec nevyjadrilo.

Študenti svoj negatívny postoj zdôvodňovali takto:

- nie, som spokojná so svojou vlastnou rečou,
- chcem byť sama sebou, fandiím originalite,
- nemám svoj vzor, ale chcela by som sa spisovne vyjadrovať.

Kladné odpovede boli zdôvodnené napríklad takto:

- možno, áno, na svoju mamu,
 - páči sa mi výslovnosť hlásateľiek, ktoré pracovali v STV,
 - áno, na tých, ktorí sa vedia plynulo a bezchybne vyjadrovať.
- Odmietnutie je niekedy zmiernené (asi nie) a odôvodnené takto:
- chcem sa vyjadrovať kultivovane,
 - rozvíjať svoju reč a učiť sa nové, ale vždy zostanem sama sebou.

Zdá sa, že viacerí študenti nepochopili otázku správne, sledovali sme prípadný výslovnostný vzor, išlo najmä o formu rečového prejavu, nie o obsah. V ďalšom výskume bude nutné bližšie špecifikovať túto otázku, resp. ju preformulovať.

2.4.

Na otázku „**Prečo je potrebné hovoriť spisovne?**“ študenti napísali napríklad tieto odpovede:

- aby sme si všetci rozumeli (aj z iných regiónov),
- aby bola slovenčina krásna,
- jednotnosť jazyka ako jeho hlavný znak,
- aby sa „nepoangličtinovála“ slovenčina, nepreberala nespisovné slová,
- aby sa náš jazyk nestal vulgárnym,
- pre zachovanie ďalším generáciám,
- hovoriť spisovne o nás hovorí, akí sme inteligentní,
- niekedy vyznie krajšie, keď človek hovorí spisovne,
- spisovne by mali rozprávať hlavne učitelia a verejne známe osoby, lebo idú ľuďom príkladom,
- vyššie postavení ľudia by mali byť príkladom,
- pri výnimočných príležitostiach,
- na úradoch,
- snažím sa vždy a všade,
- hovorí o kultivovanosti človeka,
- aby si o mne nemysleli, že som hlúpy, tak hovorím spisovne,
- len zo slušnosti,
- keď je to potrebné.

Viaceré odpovede sú dôkazom, že mladí používatelia jazyka si uvedomujú národno-reprezentatívnu funkciu jazyka, ktorá väzí v cieľavedomom pestovaní jazyka, v jeho vedeckom výskume, opise, normovaní a kodifikovaní. S ňou súvisí aj snaha o svojskosť, čistotu jazyka. Odpovede vyzdvihujúce túto funkciu sa vyskytovali najčastejšie. Zároveň respondenti chápali spisovné vyjadrovanie ako charakterizačný prvok jednotlivca, prejav jeho inteligencie, vedomostí, nezabúdajúc na estetickú a poznávaciu funkciu jazyka. Prvá odpoveď sa vyskytovala v rôznych obmenách vo viacerých dotazníkoch, zdôrazňuje jazyk ako najzávažnejší prostriedok komunikácie ľudí, t. j. ide o komunikatívnu funkciu jazyka.

Druhý okruh tvorili odpovede, ktoré poukazovali na význam jednotnosti jazykového systému, nevyhnutnej na dorozumievanie ľudí z rôznych regiónov.

2.5.

V otázke „**Kde a kedy hovoríte spisovne?**“ sa opäť objavili zaujímavé odpovede. Študentom neboli poskytnuté možnosti, takže mohli sami posúdiť a zhodnotiť, kde a kedy hovoria spisovne. Na prvom mieste skončila škola, dokonca nielen so spresnením „najmä na hodinách slovenčiny“, ale tiež „len na niektorých predmetoch“. Na posledné miesto sa zaradila odpoveď „doma“, ale tiež „v škole na všetkých predmetoch“.

Za zaujímavé považujeme odpovede:

- keď som vo vyššej spoločnosti,
- pri rozhovoroch so staršími/neznámymi ľuďmi,
- snažím sa vždy a všade.

2.6.

Poslednou úlohou bolo hodnotenie spisovnosti v uvedených médiách. V ponuke boli zastúpené najsledovanejšie rozhlasové a televízne stanice:

televízne stanice: STV, TV Markíza, TV Joj,

rozhlasové stanice: Slovenský rozhlas, Expres, Rock FM, Funrádio.

Respondenti mali známami od 1 po 5 hodnotiť spisovnosť v týchto médiách (tak ako v škole). Ak niektorú z uvedených staníc nesledovali, neuvádzali tam známku.

Najúspešnejší zo všetkých uvedených médií bol Slovenský rozhlas (získal najviac jednotiek), z televíznych staníc uspela Slovenská televízia. Náš dotazník poukázal na to, že verejnoprávne médiá sú mladými príjemcami vnímané ako tie, ktoré dodržiavajú normy spisovnej slovenčiny najviac. Najvyšší počet päťiek získala rozhlasová stanica Funrádio, čo spôsobilo jej zlú výslednú priemernú známku.

Priemerné známky:

Slovenský rozhlas – 1,39

Slovenská televízia – 1,64

Tv Markíza – 2,64

Expres – 2,65

Tv Joj – 2,79

Rock FM – 2,98

Funrádio – 3,42

3. Záver

Respondenti pristupovali k vyplneniu dotazníkov so záujmom, pozorne a zodpovedne. Bolo to pozitívnym signálom, že jazyková kultúra nie je prázdny pojem, uvažujú nad ňou.

Hoci žiaci neradi označovali svoje výslovnostné vzory, priamo to popierajú, je preukázateľné, že sú ovplyvňovaní verejnými komunikátmi (najmä hovorenými), registrujú ich a kriticky hodnotia. Nevedomky tak čerpajú kladné, ale aj záporné oficiálne komunikáty.

Dotazník potvrdil, že práca ľudí pôsobiacich pred mikrofónmi a televíznymi kamerami má veľký vplyv na jazykové cítenie a komunikáciu poslucháčov. Profesionáli slova by si mali uvedomovať dôsledky svojho pôsobenia na používateľov jazyka a začať proces sebazdokonaľovania v jazykovej oblasti, ktorý by ich mal viesť k dosiahnutiu komunikačnej dokonalosti.

Žiaľ, aj zo strany školy sa hovorenému prejavu v každodenných komunikačných situáciách neprípisuje dôležitosť. Potešujúci je fakt, že výslovnostným vzorom nie je len reč moderátorov (často s vlastnými jazykovými normami), ale komunikačnými vzormi, vzormi vyjadrovania v oficiálnych komunikačných situáciách sú aj učitelia slovenského jazyka.

Náš výskum je len na začiatku, plánujeme uskutočniť výskum s väčším počtom respondentov z rôznych regiónov Slovenska, do úvahy by pripadalo

sledovať rozdielne výsledky podľa ich veku. Tento príspevok je len vstupom do problematiky vnímania spisovnosti v hovorených prejavoch a overením metodiky plánovaného výskumu. Výskum s podobnou metodikou realizoval v Českej republike kolektív riešiteľov na PF Ostravskej univerzity pod vedením Jany Svobodovej. V ďalšej etape výskumu by sme chceli spoločne vyhodnotiť výsledky výskumu.

Literatúra

BOSÁK, Ján: Sociolingvistická stratégia výskumu slovenčiny. In: Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Sociolingvistica slovaca 1. Bratislava: Veda 1995, s. 17 – 39.

HORECKÝ, Ján: Spoločnosť a jazyk. Bratislava: Veda 1982. 112 s.

KRÁL, Ābel – Rýzková, Anna: Základy jazykovej kultúry. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1990. 128 s.

KRÁL, Ābel – Sabol, Ján: Fonetika a fonológia. Bratislava: Veda 1989. 389 s.

OLŠIAK, Marcel: Spisovná výslovnosť a jazykové vedomie. In: Slovenský jazyk a literatúra v škole, 2002, roč. 48, č. 7 – 8, s. 223 – 226.

SVOBODOVÁ, J. – FRYDRYCHOVÁ, M. – HÖFLEROVÁ, E. : Mluvená čeština ve veřejných projevech z pohledu žáků a studentů. In: Pedagogické vědy 5, 177 – 1998. Sborník prací Pedagogické fakulty Ostravské univerzity. Ostrava: Pedagogická fakulta Ostravské univerzity, s. 75 – 80.

VANĀKO, Juraj: Teória komunikácie. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa 1999. 148 s.

Entwurf einer Typologie von lexikographischen Hilfsmitteln auf dem Gebiet der Ur- und Frühgeschichte

Michal Dvorecký

Archäologisches Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften

1. Einleitung

Bei der Realisierung eines Übersetzungs- oder Dolmetschauftrags macht sich jeder Übersetzer auch Gedanken über die richtige Anwendung der Terminologie in seinem Endprodukt¹. Das Problem liegt aber oft darin, dass die Übersetzer in Zeitdruck sind und ihre Übersetzungsaufträge in sehr kurzer Zeit erledigt werden müssen. Wenn sich der Übersetzer in so einer Situation befindet,

¹ Unter dem Endprodukt versteht sich hier die **Übersetzung**; d. h. der übertragene Text aus der L1 in die L2

hat er natürlich nicht viel Zeit für die Recherche der Fachliteratur oder die Arbeit mit Paralleltexten; er sieht das einzige Ziel vor sich: den Übersetzungsauftrag so schnell wie möglich und zu voller Zufriedenheit des Auftraggebers zu erledigen. Das Übersetzen eines Fachtextes ist jedoch nur dann möglich, wenn über die Terminologie des betreffenden Gebiets verfügt wird.

Das Ziel dieses Aufsatzes besteht darin, die grundlegenden Begriffe der Lexikographie zu erklären und eine Typologie der lexikographischen Hilfsmittel auf dem Gebiet der Ur- und Frühgeschichte, die auf einer fundierten Typologie beruht, aufzustellen². Bei der Erstellung der Typologie legen wir einen großen Wert darauf, einige ausgewählte Wörterbücher übersichtlich zu präsentieren, damit die Leser eine konkrete Vorstellung über das betreffende Wörterbuch bekommen. Deswegen haben wir uns entschlossen, die Abbildungen direkt in den Text einzubetten. Die Entscheidung, uns der Typologie der Wörterbücher aus dem Gebiet der Ur- und Frühgeschichte zu widmen, ist durch unsere Arbeit an einem neuen deutsch-slowakischen und slowakisch-deutschen Fachwörterbuch der Archäologie bedingt.

2. Lexikographie – Fachlexikographie – Terminographie. Ein Vergleich bzw. Abgrenzungsversuch

Bei der Auseinandersetzung mit den in der Überschrift dieses Kapitels genannten Begriffen hilft uns die Klassifikation, die Schaefer (1994, S. 24) entnommen wurde. Er betrachtet die Lexikographie als eine hyperone Einheit, wobei sie aus zwei grundlegenden „Teilgebieten“ besteht - der Sprach- und der Sachlexikographie. Die Sachlexikographie wird in Fachlexikographie und sonstige Sachlexikographie gegliedert.

Die **Lexikographie** wird laut der Norm DIN 2342 (1992, S. 5) als die geordnete Darstellung von Wortschatz auf der Grundlage der in der Lexikologie gewonnenen Erkenntnisse sowie die Lehre von der Darstellung des Wortschatzes definiert. Die Norm gibt dann eine Zweiteilung in **allgemeine Lexikographie** und **terminologische Lexikographie**.

Beim Definieren der **Fachlexikographie** haben wir uns den Aufsatz von Schaefer (1994, S. 11) zu Hilfe genommen, in dem die Fachlexikographie als eine wissenschaftliche Tätigkeit auf dem Teilgebiet der Sachlexikographie verstanden wird, die auf die Erstellung von Fachwörterbüchern zielt, wobei „Erstellung“ die Praxis des Planens, des Verfassens und/oder Redigierens sowie der Druck- bzw. Produktionsvorbereitung umfasst (Schaefer, 1994, S. 24).

Den Begriff der **terminologischen Lexikographie** (auch: **Terminographie**; nicht: **Fachlexikographie**) definiert die Norm DIN 2342 (1992, S. 12) als die geordnete Darstellung von Terminologie auf der Grundlage der in der Lexiko-

² Der Autor dieses Aufsatzes arbeitet als Übersetzer am Archäologischen Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften.

logie und der Terminologielehre gewonnenen Erkenntnisse. Das Ziel der terminologischen Lexikographie ist es, die in den terminologischen Untersuchungen angesammelten Ergebnisse zusammenzufassen und sie dann systematisch darzustellen. Die Ergebnisse werden dann vor allem in Form von Fachwort- und Definitionssammlungen präsentiert (vgl. Arntz - Picht - Mayer, 2002, S. 186).

Ein guter Vergleich zwischen der Fachlexikographie und der Terminographie ist Christer Laurén, Johan Myking und Heribert Picht (vgl. Laurén - Myking - Picht, S. 1998) gelungen, den zum grundlegenden Vergleichskriterium die Wissensrepräsentation in fachlexikographischen und terminographischen Produkten geworden ist, was wir für ein sehr gutes Kriterium halten, weil vor allem das Wissen und die Art, wie es in den Wörterbüchern dargestellt wird, eine der wichtigsten Rollen spielt.

3. Ur- und Frühgeschichte vs. Wörterbücher. Entwurf einer Typologie

Im Folgenden möchten wir unseren Entwurf einer Typologie von lexikographischen Hilfsmitteln auf dem Gebiet der Ur- und Frühgeschichte vorstellen. Er stützt sich auf die Typologie von Reiner Arntz (vgl. Arntz - Picht - Mayer, 2002), der grundsätzlich zwischen Sachwörterbüchern und Sprachwörterbüchern unterscheidet. Zu den Sachwörterbüchern zählen typische enzyklopädische Wörterbücher, die üblicherweise in alphabetischer Reihenfolge Sachinformationen zu den konkreten Stichwörtern vermitteln.

Bei den Sprachwörterbüchern stellt man eine große Typenvielfalt fest. Arntz (vgl. Arntz - Picht - Mayer, 2002) arbeitet bei der Typologisierung mit Gegensatzpaaren. So kann er beispielsweise zwischen synchronischen (d. h. auf eine bestimmte Sprachstufe – zumeist die Gegenwartssprache bezogene Wörterbücher) und diachronischen (d. h. auf die Sprachentwicklung bezogene Wörterbücher) Wörterbüchern unterscheiden. Für Arntz sind folgende Gegensatzpaare von besonderem Interesse:

- *gemeinsprachliche Wörterbücher/Fachwörterbücher,*
- *einsprachige/zwei- und mehrsprachige (Fach-)wörterbücher,*
- *onomasiologisch gegliederte/semasiologisch gegliederte (Fach-)wörterbücher,*
- *normative/deskriptive (Fach-)wörterbücher (Arntz - Picht - Mayer, 2002, S. 187).*

Für die Terminographie auf dem Gebiet der Ur- und Frühgeschichte haben wir eine neue Typologie „entwickelt“. Wir haben zwei große Gruppe von Wörterbüchern ausgegliedert: (A) Sachwörterbücher und (B) Sprachwörterbücher. Die dritte Gruppe „(C) Normwörterbücher“³ wurde zusätzlich ausgegliedert, weil sich der Autor dieses Aufsatzes der Notwendigkeit der richtigen Anwendung

³ Die Normwörterbücher werden in diesem Aufsatz aus Platzgründen nicht näher behandelt.

der Rechtschreibregeln im Übersetzungsvorgang bewusst ist und diese Tatsache in der Typologie auch deutlich machen will (vgl. Abb. 1).

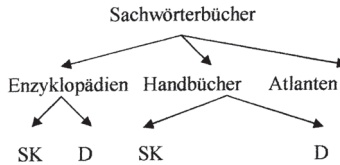

Abb. 1 Typologie der Sachwörterbücher auf dem Gebiet der Ur- und Frühgeschichte. Ein Entwurf

3.1 Die Sachwörterbücher

Es geht um verschiedene in deutscher (D) und slowakischer (SK) Sprache verfasste und veröffentlichte Enzyklopädien, Handbücher, Atlanten und andere

Schwert. Unter den europäischen Funden aus der alt. BZ kommen noch keine Schwerter im eigentlichen Sinne des Wortes vor, sondern nur Dolche mit mehr oder weniger dreieckiger Klinge, die sich erst allmählich verlängerte (s. Bd. I, S. 295 mit Abb.). Durch das In-die-Länge-Strecken der Klinge entstanden in der mittl. BZ die ersten Rapier- u. Schwerter mit dem fächerartig oder auch anderswie erweiterten obersten Teil, an den der Griff mittels Nieten befestigt war. Dieser, mit der Waffenbestimmung offensichtlich zusammenhängende Entwicklungsprozess, ist mehr oder weniger allgemein, da er z. B. sowohl im Hügelgräbergebiet der BZ (s. *Hügelgräberkultur**, Bd. I, S. 514 mit Abb.) wie auch in anderen Ländern W- oder NW-Europas zu beobachten ist. In der jung. BZ war dieser Prozess bereits im wesentlichen abgeschlossen. Die Entwicklungsreihe endete dann mit Schwertern, deren zungenartige Ausbildung des Griffkerns eine vollkommene Handhabung des Schwerts mit längerer Klinge ermöglichte (s. Abb. 1: 4 Schwert des Risheim*-Typs, 7 der sg. Rosnoën-Rapier, 8 Griffzungenschwert). — J. J. Butler, *The Bronze Rapier from Zwaagdijk*, BerROB Amersfoort 14/1964; dazu s. ferner J. Briard, *Le dépôt de Penaveren en Rosnoën*, Inistire, Trav. Lab. d'Anthrop., Rennes 1958; J. J. Butler, *Bronze Age Connections*, Palaeohistoria 9/1963; L. Couzi, *Poinards, rapières et épées de l'âge du bronze*, L'homme préhist. 14/1927; J. D. Coen, *Eine Einführung in die Geschichte des bronzezeitigen Griffzungenschwertes in Süddeutschland u. angrenzenden Gebieten*, RGK Ber. 36/1955; F. Holte, *Die Bronzezeit Süd- u. Westdeutschlands*, 1953; N. Sandars, *Bronze Age Cultures in France*, 1957; B. A. Trump, *The Origin and Development of British Middle Age Rapiers*, PPS 28/1962.

1. Griffzungenschwerts. Unter den Funden

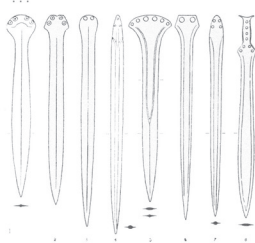

Abb. 2 Ausschnitt aus dem Enzyklopädischen Handbuch für Ur- und Frühgeschichte Europas, S. 1275

Hilfsmittel, die in für sie typischer Form die Sachinformationen zu dem jeweiligen Stichwort vermitteln (z. B. Merkmale der Perioden, Sachkulturen, Landkarten u. a.). Von hohem Wert sind sie nicht nur wegen der Kompaktheit der Sachinformationen, sondern auch deshalb, weil sie für die Archäologie und mit ihr zusammenhängenden Fachgebieten wichtigen Termini, Begriffe und Lexeme in einen breiteren Kontext einbetten und in ihrer natürlichen Sprachverwendung (im Text) zeigen (vgl. Snell-Hornby, 1999, S. 183).

Ein ausgezeichnetes und für die Übersetzer auf dem Gebiet der Archäologie empfehlenswertes in deutscher Sprache abgefasstes Sachwörterbuch (Handbuch) stellt das dreibändige „*Enzyklopädische Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*“ dar, das auf mehr als 2000 Seiten in Form von Stichwörtern nicht nur einen sehr guten Überblick über die Grundbegriffe der Archäologie, Fundstellen, Sachkultur, einzelnen Kulturen, Gruppen und bedeutenden Wissenschaftler bietet, sondern auch einen großen Wert auf die bibliographischen und biographischen Daten legt. Auf der Abbildung (Abb. 2) präsentieren wir ein Stichwort aus dem Handbuch; in diesem konkreten Falle geht es um das Schwert. Viele Stichwörter sind mit einer kleinen Illustration versehen, die dem Leser eine konkrete Vorstellung über den jeweiligen Gegenstand ermöglicht.

Eine Parallele zum Filips Handbuch bildet die in slowakischer Sprache verfasste einbändige Arbeit von Novotný „*Encyklopédia archeológie*“ (1986) (Enzyklopädie der Archäologie). Das Ziel dieser Enzyklopädie besteht in der Wiedergabe der Ergebnisse von der Arbeit des Archäologen im Terrain. Sie besteht aus in alphabetischer Reihenfolge angeordneten Stichwörtern, die wieder Informationen zu den einzelnen Kulturen, Gruppen, Fundstellen, Namen usw. gibt. Die mannigfaltigen Illustrationen begleiten den Text und erfüllen auch die Populasierungsfunktion, da die Enzyklopädie nicht nur für die Fachleute (Archäologen) bestimmt ist, sondern auch dem breiten Laienpublikum gewidmet ist.

3.2 Die Sprachwörterbücher

Wie der Abbildung 3 zu entnehmen ist, bilden die Gruppe von Sprachwörterbüchern zwei große Gruppen: **allgemeinsprachige Wörterbücher** und **Fachwörterbücher**, die noch weiter eingeteilt werden.

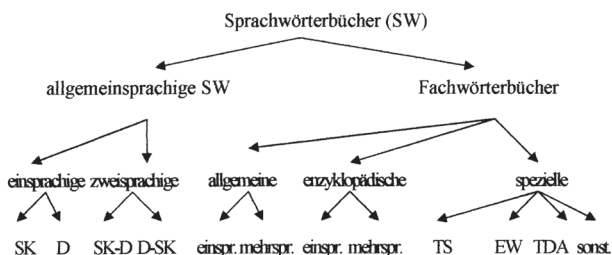

Abb. 3 Typologie der Sprachwörterbücher auf dem Gebiet der Ur- und Frühgeschichte. Ein Entwurf

3.2.1 Allgemeinsprachige Wörterbücher

3.2.1.1 Einsprachige Wörterbücher

Die **einsprachigen Wörterbücher** sollten in der Lage sein, nicht nur dem Fachmann, sondern auch dem Laien mit Hilfe von Definitionen und anderen Erklärungen konkrete Informationen zu den Stichwörtern zu vermitteln. Die einsprachigen Wörterbücher sind meistens alphabetisch angeordnet. Nach jedem Stichwort folgen Informationen (z. B. zur Wortart, Etymologie oder Aussprache) und Definition(en) bzw. Erläuterungen und – je nach Typ, Adressatenkreis und Zielsetzung (vgl. Snell-Hornby, 1999, S. 181). Die grundlegende Voraussetzung bei der Benutzung solcher Wörterbücher ist natürlich eine gründlichere Kenntnis der jeweiligen Sprache. Die einsprachigen Wörterbücher sind normalerweise nicht einem Fachgebiet näher gewidmet.

Die Gruppe von allgemeinen einsprachigen Wörterbüchern haben wir in zwei Untergruppen eingeteilt, wobei zum Einteilungskriterium die Ausgangssprache genommen wurde. Im Slowakischen sind vor allem folgende Werke gemeint: *Krátky slovník slovenského jazyka* (Kurzes Wörterbuch der slowa-

kischen Sprache) und *Slovník slovenského jazyka* (Wörterbuch der slowakischen Sprache)⁴. Von den deutschen Arbeiten handelt es sich um die in der Duden-Reihe herausgegebenen Wörterbücher (z. B. Duden-Universalwörterbuch).

3.2.1.2 Zweisprachige Wörterbücher

Zweisprachige Wörterbücher bilden einen unabdingbaren Bestandteil des Arbeitsplatzes von jedem Übersetzer. Sie stellen primäre Quellen der Übersetzer bei der Suche nach den terminologischen Informationen dar, obwohl sie normalerweise keine terminologischen Daten enthalten. Wir haben sie in zwei Gruppen eingeteilt, wobei als Einteilungskriterium die Ausgangssprache gilt.

In der Slowakei gehören zu den größten und umfangreichsten allgemeinen Wörterbüchern im Sprachenpaar deutsch-slowakisch: „*Nemecko-slovenský slovník*“⁴⁵ (1991) und im Sprachenpaar slowakisch-deutsch: „*Slovensko-nemecký slovník*“⁴⁶ (1997). Die beiden Wörterbücher⁷ sind, wie die Autoren bereits in den Hinweisen für die Benutzung behaupten, für slowakische Benutzer bestimmt. Deshalb wird auch der grammatische Apparat auf den deutschen Teil des Wortguts bezogen. Lediglich Verben und Präpositionen sind, soweit sie in beiden Sprachen unterschiedliche Kasus verlangen, mit grammatischen Angaben versehen.

Beide Wörterbücher enthalten rund 80 000 Stichwörter. Die AutorInnen haben sich bei der Gestaltung des Wörterbuchs besonders auf die deutschsprachigen Quellen gestützt. Die Stichwörter sind in der deutsch-slowakischen Fassung nach dem deutschen Alphabet geordnet und in der slowakisch-deutschen Fassung nach dem slowakischen Alphabet. Die Stichwörter sind halbfett gedruckt und ihnen folgen die grammatischen Angaben und die Äquivalente.

Diese zwei lexikographischen Werke bieten den Fachübersetzern höchstens Grundinformationen ohne einen näheren Kontext. Die AutorInnen beider Wörterbücher führen zwar im Verzeichnis der Abkürzungen und Zeichen die Abkürzung „archeol. – Terminus in der Archäologie“ an, aber der Übersetzer findet im Wörterbuch fast keine für die Archäologie relevanten Termini. Und wenn man einen Terminus findet, heißt es nicht unbedingt, dass er ohne weiteres in den Text übernommen werden kann.

Als ein gutes Beispiel können uns zwei in der Fachsprache der Archäologie oft vorkommenden Termini „*výskum*“ und „*prieskum*“ dienen (Abb. 4), die für den Laien als synonym vorkommen können, aber in der Archäologie ist ihre Bedeutung auf keinen Fall gleich. Der slowakische Terminus „*prieskum*“

⁴ Diese zwei Werke werden in diesem Aufsatz nicht charakterisiert, weil wir vor allem auf die deutschen Arbeiten einen großen Wert legen.

⁵ Deutsch-slowakisches Wörterbuch.

⁶ Slowakisch-deutsches Wörterbuch.

⁷ Die beiden Wörterbücher werden nicht getrennt charakterisiert, weil die Informationen, die wir in unserer Arbeit anführen, sowohl für das deutsch-slowakische, als auch für das slowakisch-deutsche Wörterbuch gültig sind.

prieskum m 1. eErforschung (- - en), eNachforschung, eUntersuchung (- -en); ~ *pôdy* eBodenuntersuchung; *geologický* ~ die geologische Erforschung/Untersuchung; ~ *terénu* eRekognoszierung; *vedecký* ~ die wissenschaftliche Erforschung; ~ *verejnej mienky* die Erkundung der öffentlichen Meinung/eMeinungsforschung/eMeinungsumfrage; ekon. ~ *trhu* eMarktfor-schung; archit. *situačný* ~ eStandortuntersu-chung 2. voj. eAufklärung (- -en), eEr-kundung (- -en)

výskum m 1. (skúmanie) e[Er-]Forschung (- Ø; *archeologický* ~ die archäologische For-schung 2. hovor. (výskumná cesta) e Forschungs-reise (- -n); *ísť na* ~ eine Forschungsreise un-ternehmen 3. hovor. (výskumná inštitúcia) eFor-schung; *pracovať vo* ~e in der Forschung arbeiten

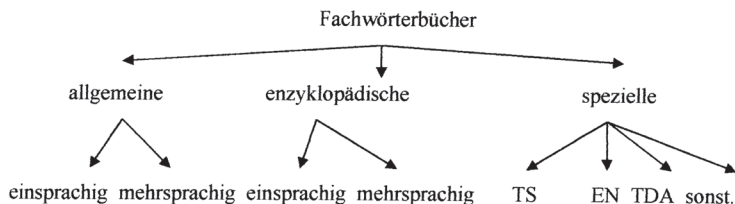
Abb. 4 Ausschnitt aus dem slowakisch-deut-schen Wörterbuch, S. 454, 741

(auch: „**prospekcia**“) kann als obli-gatorischer Bestandteil der Methodik verstanden werden, die der eigentli-chen Grabung vorausgeht. Im Deut-schen entsprechen dem slowakischen Terminus „**prieskum**“ mehrere Äquivalente: „**Begehung**“, „**Gelän-dererkundung**“, „**Prospektion**“ usw. Unter dem Terminus „**výskum**“ wird eine systematische Untersu-chung einer Erscheinung, Fundstelle u. ä. verstanden. Zum slowakischen Terminus „**výskum**“ gibt es im Deutschen mindestens zwei Äquiva-lente: „**Grabung**“ und „**Ausgra-bung**“. Die angeführten Wörterbü-cher bieten aber dem Übersetzer diese Unterscheidung nicht und

deswegen kann bei der Unkenntnis dieser Tatsache eine fehlerhafte Übersetzung entstehen. An diesen zwei Beispielen sollen die Wörterbücher aber auf keinen Fall kritisiert werden. Aus eigener Praxis können wir sagen, dass sie zu den besten Wörterbüchern auf dem slowakischen Markt gehören.

3.2.2 Die Fachwörterbücher

Die zweite Gruppe von Sprachwörterbüchern, die zugleich auch die größte ist, wird durch Fachwörterbücher repräsentiert, die in unserem Falle in mehrere Untergruppen eingeteilt wurden (Abb. 5).

Legende

TS	terminologische Sammlung
TDA	terminologische Diplomarbeit
EN	elektronische Nachschlagwerke

Abb. 5 Typologie der Fachwörterbücher auf dem Gebiet der Ur- und Frühgeschichte. Ein Entwurf

3.2.2.1 Allgemeine Fachwörterbücher

Allgemeine Fachwörterbücher werden in ein- und mehrsprachige eingeteilt. Sie dienen je nach dem Umfang entweder zur grundlegenden oder tieferen Orientierung im Fach. Sie können ihrem genuinen Zweck als Nachschlagwerke entsprechend verschiedene Funktionen erfüllen (z. B. Klärung fachlicher und fachsprachiger Fragen, Aneignung fachlichen und fachsprachigen Wissens, Textrezeption, Textproduktion, Übersetzung u. ä.) (vgl. Schaefer, 1994, S. 31).

r Fund (-:e:s, -e) náles
Fund..., e -angabe (-, -n) nále-
sový údaj; e -auswahl (-)
výber nálezov; r -bericht
(-:e:s, -e) nálesová správa;
e -beschreibung (-, -en) po-
pis nálezu; r -bestand (-:e:s,
-e) nálesy (súbor nálezov);
e -gruppe (-, -n) nálesová
skupina; r -komplex (-es, -e)
súbor nálezov; e -leere (-)
bez nálezov, nálezovoprástý;
e -material (-e, -ien) nále-
zový materiál; e -objekt
(-:e:s, -e) nálezový ob-
jekt; r -ort (-:e:s, -e)
náleziško; r -platz (-es,
-e) náleziško; r -reich-
tum (-:e:s) bohatstvo ná-
lezov; e -stelle (-, -n)
náleziško; r -stoff (-:e:s)
nálezový materiál; n -stück
(-:e:s, -e) nález; r -um-
stand (-:e:s, -e) nálesová
okolnosť; e -verbreitung
(-) rozšírenie nálezov;
s -verhältnis (-ses, -se)
nálesová okolnosť; e -ver-
heimlichung (-, -en) za-
tajenie nálezu; s -ver-
zeichnis (-ses, -se) zo-
znam nálezov; e -zahl (-,
-en) počet nálezov; r -zu-
sammenhang (-:e:s, -e) ná-
lezový súvis

Abb. 6 Ausschnitt aus dem deutsch-slowakischen archäologischen Handwörterbuch (1967, S. 31)

Bisher existiert in der Slowakei zur Archäologie nur eine lexikographische Arbeit, die für bahnbrechend gehalten werden kann. Es handelt sich um „*Príručný archeologický nemecko-slovenský slovník*“ („*Deutsch-slowakisches archäologisches Handwörterbuch*“) (1967) (Abb. 6). Wie der Autor im Vorwort schreibt, handelt es sich um den ersten Versuch in der Literatur, so ein Wörterbuch zu erstellen. Wir müssen aber leider konstatieren, dass es auch der letzte uns bekannte Versuch ist. Das Wörterbuch verfolgt Ziele der Terminologie und soll als Übersetzungsbeihilfe dienen. Die Autoren haben sich zum Ziel gesetzt, etwa 2 500 Grundbezeichnungen, die in der Archäologie am häufigsten vorkommen, anzuhäufen, wodurch das Format des Wörterbuchs eingeschränkt blieb. Zusammen mit den alphabetisch angeordneten deutschen Termini werden auch die grundlegenden grammatischen Angaben (Genus, Genitiv, Plural) angeführt, neben denen das entsprechende slowakische Äquivalent ohne nähere Angaben steht. Dem Wörterbuch, bzw. dem Wörterbuchautor kann im Hinblick auf das Erscheinungsjahr nichts vorgeworfen werden. Ganz umgekehrt. Das Wörterbuch kann jedem angehenden Übersetzer empfohlen werden.

3.2.2.2 Enzyklopädische Wörterbücher

Enzyklopädische Wörterbücher⁸ verstecken in sich die Verbindung von Sprachwörterbuch und Enzyklopädie. In der slowakischen Lexikographie ist uns das Wörterbuch solcher Art, das die Archäologie zum Thema hätte, nicht bekannt, obwohl seine Bedeutung für die Übersetzungspraxis nicht zu unterschätzen ist. In

⁸ Drosdowski (1977, S. 126) spricht in diesem Zusammenhang von „integrierten Wörterbüchern“, nach Wiegand (1988, S. 747) sprächen wir vom „Allbuch“.

der folgenden Tabelle versuchen wir mit Hilfe des Aufsatzes von Hupka (1989, S. 990) die Unterschiede zwischen dem Sprachwörterbuch (SW), dem enzyklopädischen Wörterbuch (EW) und der Enzyklopädie (E) zu klären.

M e r k m a l	SW	EW	E
Substantive (Gattungsnamen), Adjektive, Adverbien, Verben	+	+	nur schwere und/oder fachsprachliche Wörter
Grammatische Morpheme (Artikel, Pronomina, Konjunktionen, Präpositionen)	+	+	-
Eigennamen	- nur Ableitungen	+	+
Fachwortschatz, Terminologie	weniger	mehr	mehr
Angaben zum Lemma als objektsprachlicher Einheit (Aussprache, grammatische Angaben wie Genus, Deklination, Rektion, Bedeutungsbeschreibung durch Definition, Synonyme, sprachliche Beispiele)	+	+	-
Angaben zu dem mit dem Lemma bezeichneten Referenten, Beschreibung des mit dem Lemma denotierten Realitätsausschnitts	-	+	+
Illustrationen zur Erläuterung des Lemmas	seltener	häufiger	häufiger

Taf. 1 Vergleich zwischen dem Sprachwörterbuch, enzyklopädischem Wörterbuch und der Enzyklopädie (nach Hupka, 1989, S. 990).

Aus dem Vergleich geht hervor, dass das enzyklopädische Wörterbuch⁹ auch die anspruchsvollsten Kriterien eines Fachübersetzers erfüllt, denn dem Übersetzer stehen alle Informationen zu Grammatik, Terminologie, Kontext zur Verfügung und somit ist es für die Übersetzungspraxis auf jeden Fall empfehlenswert.

3.2.2.3 Spezielle Wörterbücher

In der Gruppe von speziellen Wörterbüchern haben wir vier Gruppen ausgliedert. Es geht vor allem um terminologische Sammlungen (oft auch Glosare genannt) und elektronische Nachschlagwerke, die auf eine ausgeprägte Weise die bisherigen Typologisierungsversuche „zerstört“ haben. Weiter werden zur Gruppe von speziellen Fachwörterbüchern terminologische Diplomarbeiten

⁹ Das Land mit der reichhaltigsten Produktion enzyklopädischer Wörterbücher ist Frankreich (Hupka, 1989, S. 995).

und sonstige spezielle Fachwörterbücher (Thesauri, Internet-Wortlisten usw.) zugeordnet.

3.2.2.3.1 Terminologische Sammlungen

Terminologische Sammlungen bieten übersichtlich und systematisch bearbeitete Terminologie eines Faches oder dessen Teiles. Sie erscheinen normalerweise in Form eines Buches. Eine Parallele zu den terminologischen Sammlungen bilden Terminologiedatenbanken¹⁰. Darunter ist die Gesamtheit der in einer Datenbank gespeicherten terminologischen Einträge zu verstehen. Auf die Einträge kann mit entsprechenden Verfahren einzeln, in Teilmengen und in ihrer Gesamtheit zugegriffen werden (Arntz - Picht - Mayer, 2002, S. 230).

In der Archäologie sind schon mehrere solche Arbeiten erschienen. Für eine der wertvollsten halten wir die slowakisch-englisch-französisch-deutsche terminologische Sammlung der archäologischen materiellen Kultur in der Slowakei „*Šperk a súčasti odevu*“ („*Schmuck und Gewandzubehör*“) (1996) (Abb. 7).

A.2.c. Hadovitá záušnica - Serpent-shaped hair-ring - Pendentif d'oreille serpentiforme - Schlangenförmiger Schläfenring

8a

- so zaoblenou hlavičkou s nezdobeným krúžkom
- with rounded head and plain body
- à corps lisse et une extrémité arrondie
- mit abgerundetem Kopf und unverziertem Ringkörper

Abb. 7 Ausschnitt aus der terminologischen Sammlung
„*Šperk a súčasti odevu*“ (1996, S. 13)

Die Sammlung stellt das Ergebnis eines internen Seminars des Archäologischen Instituts bei der SAW¹¹ zu terminologischen Fragen der materiellen Kultur, mit Ausnahme der Keramik, dar. Der Band enthält die Terminologie der Typen und Gattungen von Schmuck und Trachtzubehör sowie ihrer morphologischen Teile, ergänzt durch entsprechende Abbildungen.

Die grundlegende Funktion des Schmucks ist es, die entblößten Körperteile und die Kleidung zu schmücken. Nach seiner Funktion wurden aus diesem Grund zwei Reihen ausgegliedert: der Körperschmuck (Klassen a-c) sowie Gewandschmuck und Trachtzubehör (Klassen d-h). Die Auswahl der ausgewerteten Gegenstände war durch die Häufigkeit ihres Vorkommens in der Slowakei bedingt. Die Terminologie der Schmuckgattungen ist in der archäologischen Literatur in der überwiegenden Zahl der Fälle festgelegt. Problematisch scheint dagegen die

¹⁰ Die bekanntesten Terminologiedatenbanken sind **Eurodicautom**, **Termium** oder **Bluterm**.

¹¹ Slowakische Akademie der Wissenschaften.

Terminologie der einzelnen Typen zu sein (Šperk a súčasti odevu, 1996, S. 10). Die Autoren sind sich der Problematik bewusst, die die Bildung allgemein mit sich bringt, und wählten daher folgende Arbeitsweise: Unter dem morphologisch-typologischen Gesichtspunkt wurden die einzelnen Hauptmerkmale beschrieben. Diese Art ist knapper, übersichtlicher und garantiert die Einheit zwischen dem Terminus und dem Merkmal. Die Beschreibung der Gesamtform erfolgt durch die Kombination von Beschreibungen der Hauptmerkmale. Dann wurden die Gegenstände hierarchisch im Rahmen von Kategorien, Reihen und Klassen angeordnet, womit ermöglicht wird, auch die Funktion der einzelnen Gegenstände zu charakterisieren (vgl. Šperk a súčasti odevu, 1996, S. 10).

Die terminologische Sammlung halten wir für ein ausgezeichnetes Hilfsmittel nicht nur für Archäologen, sondern auch für Übersetzer, die die im Band festgelegten Termini für allgemein verbindlich halten können und somit können sie sich beim Übersetzungsvorgang auf die Terminologie völlig verlassen.

Eine zweite, sehr wertvolle Arbeit, stellt die in Polen erschienene Terminologiesammlung „*Glossarium Archaeologicum*“ (1958) dar. Es handelt sich um eine archäologische, thematisch-gegliederte (26 thematische Bereiche – z. B. „Pferdegeschirr“, „Axt“, „Nackenknäuf“, „Lanze“, „Grab“, „Feuersteinschaber“, „Feuersteinstichel“, „Steinbefestigungen und Mischformen“ u. a.) terminologische Sammlung, in der 14-16 Sprachen vertreten sind (Slowakisch, Tschechisch, Englisch, Deutsch, Französisch, Ungarisch u. a.). Jeder thematische Bereich besteht aus einem Bild- (Abb. 8) und einem Textteil (Abb. 9), wobei für jede Sprache eine A4-Seite vorbehalten ist. Die Sammlung halten wir bezüglich der angeführten Abbildungen und der thematisch-gegliederten Terminologie für eine ausgezeichnete terminologische Quelle jedes Übersetzers, der mit der Archäologie etwas zu tun hat. Für das einzige Negativum halten wir die absolute Absenz von sprachlichen

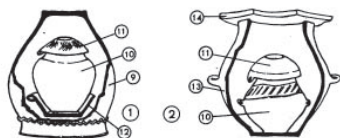

Abb. 8 Bildteil aus der Terminologiesammlung „Glossarium Archaeologicum“

Angaben (grammatische Morpheme, Angaben zum Lemma als objektsprachlicher Einheit usw.)

3.2.2.3.2 Elektronische Nachschlagewerke

Seit längerer Zeit werden zunehmend Wörterbücher und Fachwörterbücher auch in elektronischer Form angeboten. Entweder

12. Untersatz (Untersatzpf; als Untersatz benutzte Schale)
13. Tonbehälter (Dolium)
14. Deckstein (steinene Deckplatte)
15. Steinerne Behälter (steinerner Urnengrabbhälter, steinernes Ossuar)
16. Pithos (Gefäß für Körperbestattung)
17. Beigeßas
18. Sargdeckel (Deckel)

Abb. 9 Textteil aus der Terminologiesammlung „Glossarium Archaeologicum“

werden sie in Form von CD-ROMs oder Disketten gekauft, oder häufig werden sie auch im Internet konsultiert. Häufig handelt es sich dabei um Kopien der auch in Buchform angebotenen (Fach-)wortbestände. Ein großer Vorteil der Wörterbücher auf CD-ROM besteht darin, dass nicht nur nach den alphabetisch angeordneten Stichwörtern gesucht werden kann. In der Regel kann der gesamte Wortbestand durchsucht werden. Dadurch können auch Wörter in Definitionen oder in Erläuterungen gefunden werden (vgl. Arntz - Picht - Mayer, 2002, S. 213).

Traditionelle Nachschlagwerke	Elektronische Nachschlagwerke
Die Informationen in den Stichwortartikeln werden verdichtet	Graphische Gestaltungsmöglichkeiten mit vermehrtem Einsatz von Farbe, größere Zeilenabstände, bessere Untergliederung großer Wörterbuchartikel
Platzangebot ist klein	Platzangebot rund 650 MB und eine DVD sogar einige Gigabytes.
Texte und Zusatzinformationen wie Angaben zu Sachgebieten oder zum Sprachgebrauch, Definitionen müssen abgekürzt oder völlig ausgelassen werden	Abgekürzte Angaben sind nicht notwendig
Verwendung von Farbe verursacht Zusatzkosten	Verwendung von Farbe verursacht keine Zusatzkosten
Die Bewegtbilder können nicht eingesetzt werden.	Die Bewegtbilder können immer eingesetzt werden (besonders die technischen und naturwissenschaftlichen Wörterbücher profitieren von Illustrationen)
vertonte Aussprache ist nicht möglich	vertonte Aussprache ist möglich
individuelle Anpassung dem Benutzer ist nicht möglich	individuelle Anpassung dem Benutzer ist möglich (z. B. Benutzeroberfläche)
langsamer Zugriff auf Inhalte	schneller Zugriff auf Inhalte
Suchmöglichkeiten sind beschränkt	vielfältige Suchmöglichkeiten
Verweismöglichkeiten sind beschränkt	umfangreiche Verweismöglichkeiten
Man braucht keinen Computer – Vorteil	Man braucht einen leistungsfähigen Computer – Nachteil

Taf. 2 Vergleich zwischen den traditionellen und elektronischen Nachschlagwerken
(nach Trojanus, 2002, S. 6-14)

Für die Archäologie als Fach existiert in der Slowakei zwar kein elektronisches Wörterbuch/Nachschlagwerk, aber wir würden gerne auf ein in Deutschland herausgegebenes Wörterbuch „*Wörterbuch Archäologie*“ (2003) hinweisen, das im Rahmen der CD-ROM-Reihe Digitale Bibliothek¹² erschienen ist (Abb. 10)

¹² Die DIGITALE BIBLIOTHEK stellt die elektronischen Text- und Bildsammlungen zur Verfügung. Sie ist mit einer umfangreichen und leistungsstarken Software ausgestattet.

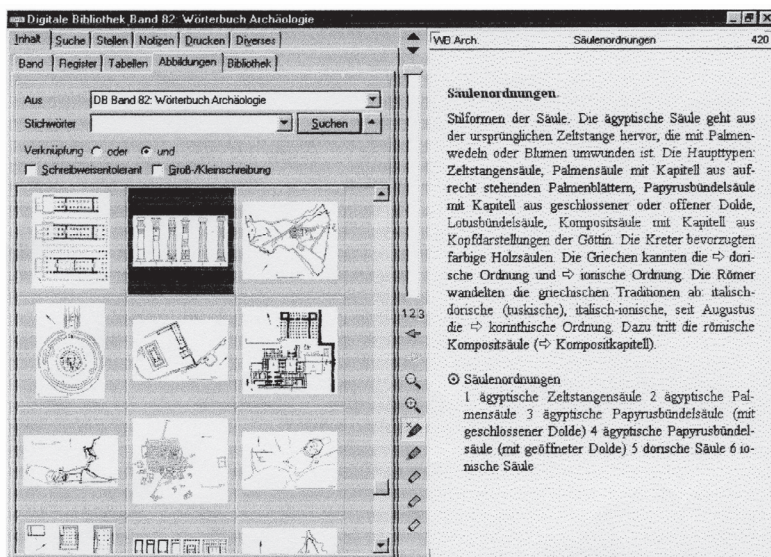

Abb. 10 Enzyklopädie Archäologie (CD-ROM)

Das „**Wörterbuch Archäologie**“ enthält das archäologische Grundwissen zum Altertum. Der zeitliche Rahmen reicht vom 8. Jahrtausend vor Christus bis 500 nach Christus, der räumliche von Europa und Nordafrika bis zum Nahen Osten. Bauwerke und ihre Geschichte, Ausgrabungsstätten, Fachbegriffe aus Architektur und Kunstgeschichte werden in rund 850 Artikeln ebenso erklärt wie Methoden und Techniken der Archäologie. Auf der CD-ROM befinden sich weiter Kurzbiographien, die über bedeutenden Archäologen berichten. 165 Lagepläne, kunsthistorische Tafeln und Karten veranschaulichen die behandelten Themen. Das Wörterbuch gibt zuverlässig Auskunft über Fachbegriffe, mit denen die Archäologen und in unserem Falle vor allem aber die Übersetzer oft konfrontiert werden. Das Wörterbuch ist zwar einsprachig (deutsch), aber für den Übersetzer sind alle Informationen, die auf der CD-ROM zu finden sind, von großer Bedeutung.

4. Zusammenfassung

Abschließend wollen wir nur anmerken, dass es für uns unverständlich ist, dass für die Archäologie als Wissenschaft, die in der Slowakei eine wichtige Stellung einnimmt, noch keine größere lexikographische oder terminographische Arbeit vorliegt, obwohl die Mehrheit der Forschungsergebnisse in englischer, aber vor allem in deutscher Sprache veröffentlicht werden. Es ist uns klar, dass die Aufstellung des Begriffssystems im Sprachenpaar Slowakisch-Deutsch, bzw.

Slowakisch-Deutsch-Tschechisch keine kurzfristige und einfache Angelegenheit ist. Aber um so mehr wollen wir auf die wissenschaftlichen Arbeiter und Übersetzer appellieren, damit sie die Möglichkeit einer engeren Zusammenarbeit erwägen. Hiermit wollen wir auch auf die slowakischen Universitäten appellieren, an denen der Studiengang „Übersetzungswissenschaft“ studiert wird, dass eine viel größere Aufmerksamkeit den terminologischen Diplomarbeiten gewidmet wird.

Literaturverzeichnis

- ARNTZ, R. - PICT, H. - MAYER, F. (2002): Einführung in die Terminologiearbeit. Hildesheim, Zürich, New York: Georg Olms Verlag.
- DIN 2342 Teil 1 (1992): Begriffe der Terminologielehre: Grundbegriffe. Berlin, Köln: Beuth.
- DIN 2342 Teil 1 (1992): Begriffe der Terminologielehre: Grundbegriffe. Berlin, Köln: Beuth.
- DROSDOWSKI, Günther (1977): Nachdenken über Wörterbücher: Theorie und Praxis. In: Nachdenken über Wörterbücher. Hrsg. von G. Drosdowski et al. Mannheim, S. 103-143.
- Encyklopédia archeológie. Red. B. Novotný. Bratislava: Obzor 1986.
- Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas. Hrsg. von Jan Filip Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz: Kohlhammer - Praha: Academia-Verlag 1966.
- Glossarium Archaeologicum. Red. K. Jazdzewski. Bonn: Rudolf Habelt Verlag 1958.
- HUPKA, W. (1989): Das enzyklopädische Wörterbuch. In: Wörterbücher: Ein internationales Handbuch zur Lexikographie. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft; Band 5. 1. Hrsg. von F. J. Hausmann - O. Reichmann - H. E. Wiegand - L. Zgusta. Berlin, New York: de Gruyter, S. 988-999.
- LAURÉN, Ch. - MYKING, J. - PICT, H. (1998): Terminologie unter der Lupe: Vom Grenzgebiet zum Wissenschaftszweig. Wien: TermNet.
- Nemecko-slovenský slovník. Red. M. Čierna - E. Géze - M. Juríková - E. Menke. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1991.
- Príručný nemecko-slovenský archeologický slovník. Hrsg. von B. Novotný. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1967.
- SCHAEDEER, B. (1994): Zu einer Theorie der Fachlexikographie. In: Fachlexikographie: Fachwissen und seine Repräsentation in Wörterbüchern. Hrsg. von B. Schaeeder - H. Bergenholtz. Tübingen: Günter Narr Verlag, S. 11-41.
- Slovensko-nemecký slovník. Hrsg. von M. Juríková - A. Krenčeyová - A. Kupkovič - D. Lišková - S. Múčková - E. Ondrčková - A. Pálová. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997.
- SNELL-HORNBY, M. (1999): Wörterbücher. In: Handbuch Translation. Hrsg. von M. Snell-Hornby - G. H. Hönl - P. Kussmaul - A. P. Schmitt. Tübingen: Stauffenburg Verlag Brigitte Narr GmbH, S. 181-184.
- Šperk a súčasti odevu. Red. J. Bujna - J. Bátora - Z. Čilinská - K. Kuzmová - M. Rejholcová - P. Žebrák. Nitra: Archeologický ústav SAV 1996.
- TROJANUS, Karl-Heinz: Wörterbuch und CD-ROM – die ideale Kombination. Ein Plädoyer für die CD-ROM. In: Mitteilungsblatt für Dolmetscher und Übersetzer 2002, Nr. 4-5/2002, S. 6-14.

WIEGAND, Herbert Ernst (1988): Was eigentlich ist Lexikographie? In: Deutscher Wortschatz. Lexikographische Studien. Hrsg. von H. H. Munske - P. von Polenz - O. Reichmann - R. Hildebrandt. Berlin, New York, S. 729-790.

Wörterbuch Archäologie. Digitale Bibliothek; Band 82. Ed. A. Gorys. Berlin: Directmedia 2003.

Historicko-jazyková analýza testamentu z 18. storočia pochádzajúceho zo Spišskej Novej Vsi

Peter Karpinský

Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, Prešov

1. Špecifický vývin východného Slovenska¹ spôsobil, že popri češtine sa na tomto území ako kultúrny jazyk slovenskej národnosti používala aj poľština².

¹ Hospodársky, politický, spoločenský a kultúrny vývin východného Slovenska sa v porovnaní s vývinom ostatných oblastí Slovenska prakticky od samých začiatkov líšil istými špecifikami: značnou geografickou členitosťou územia, silnou pozíciou Nemcov, usadených tu na emfiteutickom práve a od 16. storočia, v dôsledku Turkami obsadenej južnej časti územia medzi stredným a východným Slovenskom prerušením hospodárskych a kultúrnych kontaktov s ostatnými časťami Slovenska. Okrem týchto faktorov v 16. – 17. storočí dochádza k orientácii východoslovenských miest a stolíc mocensky na Sedmohradsko a obchodne na Poľsko, čo viedlo k tomu, že integrácia východného Slovenska s ostatným slovenským územím bola slabá, vývin národného povedomia sa tu jednak do značnej miery oneskoroval, jednak nadobúdala regionálny charakter (Bartko, 1992, s. 166).

² Príčiny používania poľštiny na východnom Slovensku vidí Doruľa v tom, že poľština bola už v 16. storočí plne rozvinutým a vypracovaným spisovným jazykom, v ktorom už existovala a tvorila sa bohatá literatúra. Poľština, ako vyspelý spisovný jazyk, mala v 16. – 18. storočí veľký vplyv na formovanie kultúrneho jazyka na východnom Slovensku, napríklad aj tým spôsobom, že sa stala vzorom pri vytvorení slovenských písárskych formúl i slovných spojení. Poľština na území východného Slovenska bola často používaná z čisto praktických dôvodov, pretože bola prístupnejšia, zrozumiteľnejšia a v písomnom styku vhodnejšia ako latinčina a nemčina. Okrem toho, ako uvádza Doruľa, na východnom Slovensku našli uplatnenie aj mnohí vzdelanci poľského pôvodu, ktorí tu pôsobili vo funkciách správcov, kapitánov či pisárov (poľského pisára si napríklad vydržovalo mesto Bardejov).

Šírenie poľštiny na východnom Slovensku výrazne podmieňovali rôznorodé kontakty východoslovenského a poľského územia. Predovšetkým išlo o priame, osobné kontakty obyvateľstva najmä severných častí. No nezanedbateľný bol aj skorší vplyv spôsobený príchodom osadníkov v 13. storočí. Udomáčňovanie poľštiny na východnom Slovensku podmieňovali aj obchodné styky východoslovenských miest² s poľskými mestami, ďalej záloh 13 spišských miest² a s tým spojené presadzovanie poľskej administratívy v záloho-

Ján Doruľa uvádza, že poľština sa na veľkej časti východného Slovenska uplatnila v písomnostiach 16. – 18. storočia tak, ako sa na celom Slovensku uplatňovala čeština. O jej používaní tu rozhodli v danej historicko-spoločenskej situácii také dôvody, aké rozhodli aj o používaní češtiny (1977, s. 53). Poľština sa v textoch mohla vyskytnúť vo svojej čistej spisovnej podobe, alebo v podobe slovakizovanej, či vo forme polonizmov nachádzajúcich sa v textoch písaných po česky alebo po slovensky.

15. – 18. storočie na východnom Slovensku je charakteristické bohatosťou a rozmanitosťou poľsko-východoslovenských stykov³. Predovšetkým išlo o hospodársko-spoločenské styky medzi obyvateľstvom ale aj mestami. No vzájomný poľsko-východoslovenský kontakt sa prenášal aj do jazykovej sféry. Ján Doruľa tvrdí, že zo 16. – 18. storočia sa nám z východného Slovenska (zo stolíc Šariš, Spiš a Zemplín) zachovalo veľa písomností napísaných po poľsky alebo s polonizmami (1977, s. 47). Doruľa ďalej uvádza, že poľština sa na východnom Slovensku bežne používala v písomnej praxi popri češtine. Spočiatku tieto písomnosti pochádzajú zväčša z miest a mestečiek ležiacich v priľahlej poľskej oblasti (adresované boli mestám Bardejov, Prešov, Sabinov, Levoča, Kežmarok). Z neskoršieho obdobia sú dochované aj listy, ktoré boli písané po poľsky so slovakizmami a boli odosielané zo Slovenska do Poľska. Poľské a poľsko-slovenské písomnosti boli vyhotovené v 17. storočí napríklad pred úradom miest Bardejov, Stropkov a Plaveč.

Poľština sa v písomnej praxi na východnom Slovensku bežne uplatňovala a poľské texty tvorili nielen ľudia poľského pôvodu, ale aj Slováci⁴ v písomnom styku medzi sebou. Po poľsky neboli písané iba listy adresované do Poľska, ale poľština sa používala i vo vzájomnej korešpondencii medzi Slovákmi (Bartko, 1990, s. 15 – 20). Dochované sú napríklad po poľsky koncipované písomnosti uhorských zemianskych rodín na východnom Slovensku (Doruľa, 1969, s. 382).

Ján Doruľa východoslovenské historické texty, ktoré boli do istej miery ovplyvnené poľštinou, delí do dvoch kategórií: 1. texty, ktorých základ tvorí slovenčina (východoslovenské nárečie) a obsahujú istý počet polonizmov, 2. po poľsky písané texty obsahujúce istý počet slovenských (východoslovenských) prvkov (1969, s. 382).

Úroveň poľštiny vo východoslovenských rukopisných pamiatkach bola rôzna. Slovenskí používatelia väčšinou poľštinu neovládali dôsledne, ale prispôbovali (slovakizovali) si ju podobne ako češtinu. Slováci zaobchádzali s poľštinou tak ako s češtinou, t. j. ako s prostriedkom praktického písomného styku. Podľa Do-

vaných mestách² a v neposlednom rade to bol aj pobyt študentov na Krakovskej univerzite. Okrem spomínaných faktorov bolo z jazykového hľadiska dôležité i to, že poľština na východnom Slovensku bola prístupnejšia a zrozumiteľnejšia než čeština.

³ Tieto styky však môžu byť aj staršieho dátá, ako o tom svedčia niektoré jazykové prevzatia.

⁴ Je pravdepodobné, že aj Slováci v tomto období mohli celkom dobre ovládať vtedajšiu spisovnú poľštinu (Doruľa, 1969, s. 382).

ruľu sa v tom istom texte mohli nachádzať poľské tvary popri tvaroch slovenských a nezriedkavo sa vyskytovali aj zmiešané – hybridné tvary, respektíve dochádzalo v rámci jedného textu k prelínaniu⁵ slovenského jazyka (kultúrnej slovenčiny), češtiny⁶ a poľštiny a vznikali tak jazykovo miešané podoby, ktoré sa, prirodzene, v hovorenej reči nepoužívali (Doruľa, 1975, s. 417).⁷

Toto prelínanie sa slovenských i poľských jazykových javov svedčí o tom, že poľština sa na východnom Slovensku nechápala ako jazykovo rušivý, neorganický element, ale naopak, slúžila ako jeden z variantov kultúrneho jazyka a používala sa v písomnej podobe na rozmanitých miestach bez ohľadu na jazyk, akým hovorilo tamojšie obyvateľstvo.⁸ Poľštinu, tak ako češtinu, si Slováci prispôbili potrebám svojho písomného styku, hoci rozsah používania poľštiny je v rámci Slovenska obmedzenejší ako rozsah používania češtiny.

2. Používanie poľštiny na východnom Slovensku môžeme dokumentovať na analýze textu z roku 1753, ktorý sa nachádza v archíve v Spišskej Novej Vsi.

Podobne ako na celom východnom Slovensku sa vzájomné slovensko-poľské vzťahy realizovali aj v Spišskej Novej Vsi (vtedajšom Iglove). Spišskono-vovesko-poľské kontakty boli pravdepodobne veľmi staré, už v 14. storočí sa

⁵ K miešaniu východoslovenských a poľských prvkov mohlo napríklad dochádzať v textoch súdnych zápisov. Text je možné rozdeliť na dve časti: 1. reč svedkov, 2. reč notára. S východoslovenskými prvkami sa výlučne stretávame iba vo výpovediach svedkov. Výpovede sú koncipované v čistej poľštine, alebo poľštine obohatenej východoslovakizmami.

⁶ Jazykový vplyv češtiny na slovensko-poľské texty vidí Doruľa napríklad v absencii zaznačovania asibilačných zmien **t'>c**, **d'>dz**, ktoré boli nahradené grafémami **t**, **d** (1975, s. 418).

⁷ Doruľa vo svojej práci Slováci v dejinách jazykových vzťahov uvádza isté tendencie, zákonitosti vzťahov slovenčiny a poľštiny v slovensko-poľských písomnostiach. Podľa neho slovenčineniu podliehali predovšetkým najtypickejšie poľské jazykové javy, ktorými sa slovenčina výrazne odlišuje od poľštiny. V textoch sa zanedbávalo písanie⁷ poľského **rz** (niekedy sa **rz** zapisovalo na nesprávnom mieste), namiesto **rz** sa v textoch nachádzalo len domáce **r**; často dochádzalo k náhrade poľského **g** domácim **h**; v jazyku textov sa neuplatňovala poľská dispalatalizácia **'e>o** a **č>a**; nezapisovali sa, alebo sa nahrádzali poľské nosovky **ę**, **ą** príslušnými slovenskými ústnymi vokálmi. Na druhej strane sa dosť pravidelne uplatňovali niektoré poľské spojky a predložky i celý rad poľských lexikálnych prvkov. Dosť často sa popri slovenských relačných morfédoch podstatných, prídavných mien a čísloviek uplatňovala aj poľská relačná morféma **-ego** v G sg. mask. a G a A sg. neutr. Popri slovenskej relačnej morféme **-me** v 1. os. pl. prez. sa častejšie vyskytovala poľská relačná morféma **-my**, ktorá je známa aj zo staršej slovenčiny, ale do písomnosti na Slovensku prenikla i z poľštiny, spolu s inými poľskými jazykovými znakmi (1977, s. 51 – 52).

⁸ Poľsky písané texty vznikli aj pri Zborove (zámok Makovica) a v Humennom (autorom bol gróf J. Drugeth).

vytavené železo a meď vyvážali zo Spišskej Novej Vsi do Krakova a odkiaľ sa späť na Slovensko dovážala predovšetkým soľ. Spišská Nová Ves ležala na trase tzv. veľkej cesty spájajúcej Poľsko so spišskými banskými mestami (Suchý, 1974, s. 60).

K výraznejšiemu zintenzívneniu vzájomných kontaktov dochádza v roku 1412, keď sa mesto Spišská Nová Ves spolu s ďalšími 12 spišskými mestami dostalo do zálohu poľskému kráľovi Vladislavovi II.⁹

2.1. *Prepis textu*¹⁰

*W Imię Przenajswietszey Troycze Oycza, Syna
y Ducha Sgo Amęn*

*Ia Iqn Steynagiel czuiąc Się bydz bardzo Slabym
na Ciele moim, a wiedzac dobrze ze mnie Smierc
nie minie. Wiec zawczasu poki iestę przy do:
brey pamięci takie czynię rozporzadznie.
Naprzod Duszę moię krwią Iezusową odkupioną
oddaię Panu Bogu Stworcy moiemu ktora aby
za przyczyną Przenajswietszey Panny Mariey
y SS Patronow moich w krolestwie Niebeskim
Majestatowi Boskiemu Sluzyla. Cialo zas
moie ktore iako z Ziemię posilo tak tez oddaię
Ziemię prozac aby po katolicu przy Mszach Świę
tych przy kosciele Wielkim pochowane było
Szczupley zas Fortunki moiey lubolubym zadney
nie powinięn czynic rozporzadzenia ponewasz
z Blogoslawięstwa Boskiego mam Splodzoną
w pocziwym lozu Corkę Iednak aby Zona
moi od Paniey Marki lubo od innych krewnych
nie byla infestowana dla tego teraz z ostatniey
woli moiey Wszytkę fortunę moię ktorakolwiek
czyto to po Niebosczyku Rodzicu moim nabytą
czyto z Spolnego dorobku z Zoną moią leguie
Corce y Zonie moiey. Jednak to dokladqm ie:*

⁹ Poľskí panovníci mestu však ponechali jeho predošlé výsady. Hoci Poľsko získalo právo spravovať mestá a dediny v zálohu vlastným aparátom, čo priamo vyplývalo zo záložného práva, tieto mestá a dediny však neprestali byť súčasťou Uhorska (Suchý, 1974, s. 58). Vplyvom tohto stavu mesto de facto patrilo pod dočasnú správu dvoch štátov. V tomto čase v meste pôsobila poľská správa a poľskí richtári. Poľský záloh trval až do roku 1772. V období vzniku listiny patrili zálohované spišské mestá pod správu rodu Lubomírskovcov.

¹⁰ Listina je uložená v Štátnom archíve v Levoči, v pobočke v Spišskej Novej Vsi v zložke MM 1753.

*zeli by Corka moia w przody mnie z tym Swiatęm
rozstala Się tedy Wszytkę fortunę Zonie moiey
poruczę w czym iey nikt kontradokowac nie
powinęn kosciolowi dac naznaczą Wosku
funtow Szesc Zona zas moia odchowawscy
Corkę powinna iey bedzie dac Zlotych Wegiersk(ich)
Pulpienta Sta. To niechay bedzie wiadomo
niechay bedzie widomo iz zadnych lezacych Peniazy
nie mam tylko w Towarze Sianie Owsie Wosku y
Zelazie Zonę zas moie obliguję aby na Dusze moie
pamietala Przytym Blogoslawienstwo Corce moiey
y Zonie zostawię O to zas prosze aby P Marka
pamiętna byla na krew moję ktora poniewasz mi
w niczym przy postanowieniu moim nie dopomogala
ani Szwadzby nie Sprawila lubo mogla tak iako In:
nym Dzieciom dopomogla aby po Skonczonym Iey
zyciu Czastka Sukcesiey według Innych Dzieci Corce
moiey dostala Się a dla lepszej Wiary y pewnosci
przy deputowanych Panach do tego Testamentu reka
moia własną podpisuję Się Dnia 14 Grudnia
Roku Panskiego 1753*

Iohan Steinhagen

Coram me Iohann Benigni Sen. Deputato. (Podpis)

Coram me Alexandro Stanis. Fizutowski deputato (Podpis)

2.2. Charakteristika textu

Listina, o ktorej jazykovú analýzu sa pokúsime, pochádza z roku 1753 a ide o testament Jána Steynagiela, resp. Johanna Steinhagena. V rukopise sa objavujú oba varianty mena autora testamentu. Prvý variant predstavuje polonizovanú, resp. poľskú formu mena autora testamentu, druhý variant je jej germanizovanou podobou. Podľa obsahu testamentu sa nazdávame, že Ján Steynagiel bol obchodníkom¹¹ žijúcim v Spišskej Novej Vsi. Autor testamentu sa chce nechať pochovať pri veľkom kostole, čo jednoznačne odkazuje na lokalizáciu vzniku listiny v Spišskej Novej Vsi – vedľa seba sa tu totiž aj v súčasnosti nachádzajú dva kostoly, ľudovo nazývané „veľký“ a „malý“. V okolí „veľkého“ – farského kostola bol cintorín.

¹¹ Steynagiel v testamente uvádza, že okrem peňazí, ktoré má v hotovosti, má peniaze uložené v tovare (*niechay bedzie widomo iz zadnych lezacych Peniazynie mam tylko w Towarze Sianie Owsie Wosku y Zelazie*), čo by mohlo svedčiť o jeho obchodných aktivitách.

Domnievame sa, že pisateľom testamentu bol samotný Ján Steynagiel, text sa totiž končí vyhlásením „*do tego Testamentu reka moia wasznq podpisuię Się*“ a podpis na konci testamentu je totožný s písmom celého textu, okrem posledných dvoch viet, ktoré pod text pravdepodobne dopísali dvaja svedkovia (*Johann Benigni* a *Alexandro Stanis Fizutowski*). Podľa jazykovej úrovne textu sa nazdávame, že Ján Steynagiel bol poľského pôvodu.

Obsah a štruktúra textu zodpovedá štruktúre testamentov pochádzajúcich z predpisovného obdobia. R. Krajčovič v štúdiu *O štýloch slovenčiny v predpisovnom období* uvádza, že v tematickej, kompozičnej i jazykovej stavbe testamentov sa odráža pôsobenie viacerých činiteľov. Hlavnou témou týchto textov je uplatnenie vôle vlastníka pri delení majetku medzi dedičov, ich stavba je silne poznačená dobovou ideológiou feudalizmu, ďalej sa v nej odráža nekaždodenná situácia (vlastník je pred smrťou), jednostrannosť angažovanosti vlastníka pri rozhodovaní a formulovaní príkazu a istá „dvojedinosť“ adresáta (sú nimi dedičia i právna inštitúcia) (1978, s. 195).

Hlavná téma testamentu je v texte členená na celky, ktoré sú usporiadané v hierarchickom slede, zodpovedajúcom ideologickej hierarchizácii feudalizmu. Čelné miesto je vyhradené pre veci nadpozemské a až potom sa postupne prístupuje k veciam pozemským: od cirkevnej a právnej inštitúcie k dedičom a predmetnej veci (Krajčovič, 1978, s. 196). Aj v prípade nami analyzovaného testamentu sa na začiatku textu vyskytujú informácie týkajúce sa viery a posmrtného života (*Naprzod Duszę moję krwią Jezusową odkupioną oddaę Panu Bogu Stworcy mojemu [...]*), následne sa nachádza želanie, ako má byť naložené s telom autora testamentu po jeho smrti (*Cialo zas moje ktore iako z Ziemię posilo tak tez oddaę Ziemię proszac aby po katolicku przy Mszach Świętych przy kosciele Wielkim pochowane było*). Táto časť textu obsahuje silné emočné prvky¹² a je výrazne dekoratívna¹³ a monologická¹⁴ (*Ia Iqn Steynagiel czuiqę Się bydz bardzo Slabym na Ciele moim, a wiedzac dobrze ze mnie Smierc nie minie.*)

¹² Emotivnosť textu vyvolávajú už vstupné formulky, v tomto prípade náboženská invokatívna formula (*W Imię Przenajswietszey Troycze Oycza, Syna y Ducha Sgo Amęn*) a obrazný spôsob argumentácie bližiacou sa smrťou (*wiedzac dobrze ze mnie Smierc nie minie*). V texte sa emotivnosť môže vyskytovať aj v podobe hodnotiacich výrazov, ktoré odrážajú zvýšenú angažovanosť autora testamentu (*poniewasz mi w niczym przy postanowieniu moim nie dopomogala ani Szwadzby nie Sprawila lubo mogla*) (Krajčovič, 1978, s. 198).

¹³ Dekorativnosť textu je spôsobená napríklad usporiadaním tematických jednotiek od všeobecného ku konkrétnemu s kontrastom nadpozemským a pozemským (Krajčovič, 1978, s. 198).

¹⁴ Použité sú formulky a vety so zámenom 1. os. sg. Vnútri textu monologickosť zvýrazňujú rozličné výzvové a želacie výrazy (*proszac*), alebo aj hodnotiace a vysvetľovacie formulky s prívlastňovacími zámenami (*Panu Bogu Stworcy mojemu; Szcupley zas Fortunki moiey; Rodzicu moim; Corce y Zonie moiey*) (Krajčovič, 1978, s. 197).

Druhá časť testamentu sa venuje deleniu majetku, ktorý autor rozdeľuje medzi svoju manželku a neplnoletú dcéru (*Leguie Corce y Zonie moiey*). Autor berie do úvahy i možnosť, že jeho dcéra umrie skôr než on, v tom prípade má celý majetok zdediť manželka (*Jednak to dokładqm iezeli by Corka moia w przody mnie z tym Swiatem rozstala Się tedy Wszystkiej fortunę Zonie moiey poruczqm*). V prípade dospelosti dcéry zas poveruje manželku, aby dcére vyplatila istú sumu peňazí (*Zona zas moia odchowawscy Corkę powinna iey bedzie dac Zlotych Węgiersk(ich) Pulpienta Sta*). Zároveň sa právnymi formulkami zabezpečuje, že proti tomuto jeho rozhodnutiu nikto, ani iní jeho príbuzní, nemôžu nič namietat' (*Zona moi od Paniey Marki lubo od innych krewnych nie była infestowana; w czym iey nikt kontradokowac niepowinęn*). V druhej časti testamentu sa tiež nachádza enumeratívny opis majetku autora (*iz zadnych lezacych Peniazy nie mam tylko w Towarze Sianie Owsie Wosku y Zelazie*) a opis pôvodu nadobudnutia majetku (*Wszystkę fortunę moię ktorakolwiek czyto to po Nieboszczyku Rodzicu moim nabytą czyto z Spolnego dorobku z Zoną moią*). Okrem dedičstva, ktoré odkazuje dcére a manželke, autor testamentu sa zmieňuje aj o dare cirkvi (*kosciolowi dac naznaczqm Wosku funtow Szesc*).

V tretej časti testamentu Jan Steynagiel rieši majetkové problémy s istou pani Markou, s ktorou bol v príbuzenskom vzťahu a z jej strany voči nemu vznikli isté podlžnosti.

Záver testamentu obsahuje obvyklú formulku, zabezpečujúcu právnu hodnovernosť textu (*dla lepszey Wiary y pewnosci przy deputowanych Panach do tego Testamentu reką moia własną podpisuję Się*).

Podľa datovania v texte bol testament napísaný 14. decembra 1753.

Pod textom sa nachádza vlastnoručný podpis autora testamentu a latinské prípisky *Coram me [...]* s menami a podpismi dvoch svedkov.

2.3. Ortografia

Ortografia textu vcelku zodpovedá dobovému zložkovému systému poľského pravopisu, výnimku tvoria tri slová Troycze, Oycza, własną. V týchto prípadoch sa zložkový pravopis využíva na zaznamenanie ostrých sykaviek **c**, **s**, a nie ako je to v ostatnom texte tupých sykaviek **ć**, **ś**. Namiesto poľského zložkového pravopisu je teda využitý maďarský pravopisný systém. Diakritický pravopisný systém sa v texte nevyskytuje. Dalo by sa povedať, že v texte, predovšetkým v zápise vokálov, sa čiastočne uplatňuje normalizovaný pravopis krakovských tlačiarov (Rospond, 2000, s. 39).

Zo znakov, ktoré vo svojej monografii Gramatika historiczna języka polskiego Stanisław Rospond uvádza, sa v skúmanom texte nachádzajú tieto:

1. ustálené znaky pre nosovky **ę**, **ą** (*Duszę moię krwią Jezusową odkupioną*) – hoci ich zápis nie je dôsledný, okrem adekvátneho zápisu sa nosovky buď nezapisujú vôbec (napr. *wiedzac, proszac, rozporządzenia, Wiec, bedzie, prosze*), alebo sú zapisované v nepatričných pozíciách (napr. *Amęn, Iqn. Boskięmu, powinięn, poruczqm*),

2. **i** sa vyskytuje ako exponent mäkkých spoluhlások pred samohláskou (*cialo, niebeskim, Się*),
3. rozlišuje sa písanie **i** – **y** (napr. *czynic*), ale spojka **i** je tradične písaná ako **y** (*Syna y Ducha; Wosku y Zelezie*),
4. zachováva sa stredoveký spôsob písania **j** ako **i** pred samohláskou (*Ia Iqn, iako, Iednak*), zároveň aj ako **y** pred spoluhláskou, alebo na konci slova (*zadney, ostatniy, moiey*),
5. Vplyvom absencie diakritických znamienok je hláska **u** zapisovaná ako **o** (*Corce, Spolnego, kosciolowi*) a nie ako **ó**.

Pre pravopis konsonantov je zas typickejší spôsob zložkového pravopisu charakteristický pre 14. – 15. storočie:

1. hláska **v** je zapisovaná ako **w** (*Wiec, zawczasu, wiadomo*),
2. hláska **s** je zapisovaná ako **s** (*Slabym, zawczasu, Sprawila*), len v jedinom prípade je zapísané ako zložka **sz** (*wlasznq*),
3. hláska **š** je zapisovaná ako **sz** (*Duszę, Wszystkie, prosze*),
4. hláska **ś** je zapisovaná ako **s** (*Smierc, zas, Świętych*), v jednom prípade je mäkkosť **ś** naznačená kombináciou s grafémou **i** (*posila* vo význame vzišla) – správne pošla,
5. hláska **z** je zapisovaná ako **z** (*rozporządzenie, zas, teraz*),
6. hláska **ż** je zapisovaná ako **z** (*zadney, Zona, Służyla*), ale aj ako **sz** (*po-niewasz*),
7. hláska **ż** je zapisovaná ako **z+i** (*z Ziemie*),
8. hláska **c** je zapisovaná ako **c** (*Corce, Rodzicu*), v dvoch prípadoch je však zapísaná ako **cz** (*Troycze a Oycza*),
9. hláska **č** je zapisovaná ako **cz** (*przyczyna, czynię, czym*),
10. hláska **ć** je zapisovaná ako **c** (*dac, szesc, kontradokowac*), alebo ako **c+i**. (*Ciele, pewnoscim*),
11. hláska **z** je zapisovaná ako **dz** (*Splodzonq*),
12. hláska **ż** (dž) je zapisovaná ako **dz+i** (*Rodzicu*),
13. hláska **ř** je zapisovaná ako **rz** (*dobrze, Naprzod, pryczynq*),
14. hláska **l** je zapisovaná ako **l** (*Slabym, byla, dopomagala*), ale vo väčšine prípadov je zapisovaná ako **l** (*Cialo, Błogosławieństwa, Spolnego*),
15. hláska **ch** je zapisovaná ako **ch** (*odchowawscy*).

Ako som už naznačil, z ortografického rozboru vidno, že text je v prevažnej miere napísaný zložkovým pravopisom s bohatým výskytom znakov typických pre poľský pravopis (**q, ę, rz, ł**).

2.4. Fonológia

Fonologická rovina skúmaného textu zodpovedá poľskej dobovej norme,¹⁵ hoci si v texte môžeme všimnúť aj niekoľko slovákizmov:

¹⁵ Pozri Rospond, 2000, s. 42 – 83.

1. Slovesá v infinitíve sú dôsledne zakončené grafémou **c** (*dac, czynic*), je možné, že na tento tvar mal vplyv chýbajúci zápis diakritických znamienok (teda zápis hlásky *é* ako **c**), ale v jednom prípade sme namiesto adekvátneho tvaru *być* v texte našli následkom asimilačných zmien zachytený tvar *bydz*, ktorý odkazuje na istý vplyv spišského nárečia.
2. Tvar slova *peniaze* – *Peniazy* vykazuje jednoznačne slovenský charakter, poľský tvar by mal totiž znieť *pieniędzy*.

2.5. Morfológia

V skúmanom texte sa popri dobových morfológických poľských tvaroch vyskytujú aj staršie tvary:

1. V G sg. fem. tvaru *Panny Mariey* sa odráža pôvodná koncovka starších tematických kmeňov **-ja-** a **-i-**,
2. v G sg. fem. tvaru *z Ziemie* je taktiež zachovaná koncovka **-e** zo starších spoluhláskových kmeňov,
3. v D pl. neutr. (*Dzieciam*) sa vyskytuje koncovka **-am**, ktorá bola v 15. – 16. stor. prebratá zo ženského rodu, ale od polovice 16. stor. bola v poľštine nahradená analogickou koncovkou **-om**.

Výraznejšie slovakizačné tendencie na úrovni morfológie sme nepostrehli.

2.6. Lexika

Okrem poľských lexikálnych jednotiek sa v texte výraznejšie vyskytujú latinské termíny (*infestowana, leguie, kontradokowac, obliguję* atď.).

1. Tvar *legować* – uvádza ESJP¹⁶ vo význame zapísať do testamentu, lexéma je dochovaná od XVI. stor. z pôvodne latinského *legare, lex legis*. HSSJ II. (s. 205) uvádza pri slove *legovať* význam: „právoplatne poručiť, porúčať (napr. v testamente ap.)“.
2. *Infestovať* (v texte je tvar použitý ako prídavné meno *infestowana*) – slovo pochádza z lat. a značí napadnúť – napadnutá; HSSJ¹⁷ I. (s. 495) uvádza pri slove *infestácia/infestovanie* význam „ohrozenie záujmov, právne ťažkosti“.
3. *Kontradikcia* (v texte sa vyskytuje slovesný tvar *kontradokowac*) – slovo pochádza z lat. a znamená uplatnenie nároku na niečo proti inému nároku. HSSJ II. (s. 93) uvádza tvar *kontradikovať* vo význame vznášať nárok na niečo proti inému nároku, protirečiť.
4. *Obligo* (v texte je použitý slovesný tvar *obliguję*) – slovo pochádza z lat. a znamená záväzok, povinnosť – zaväzujem, HSSJ III. (s. 42) uvádza i význam robiť niekoho zodpovedným vykonať niečo, zaväzovať niekoho k niečomu.

¹⁶ Etymologiczny słownik języka polskiego.

¹⁷ Historický slovník slovenského jazyka.

Zaujímavosťou latinských tvarov sú poľské relačné morfémy: *leguj-ę, obliguj-ę, kontradok-ować*.

Výskyt latinských tvarov je podmienený administratívnym charakterom textu. Záver textu tvorí ustálená administratívna formulka *Coram me* (predo mnou, v mojej prítomnosti) + meno svedka.

V niekoľkých prípadoch sme našli tvary, ktoré by sme mohli označiť ako slovenské (resp. české) výpožičky:

1. *poruczm* – ESJP uvádza tvar *poruczyć* (komuś coś) ako bohemizmus prevzatý do poľštiny v 16. stor. Je pravdepodobné, že v slovenskom jazykovom kontexte sa postavenie tohto tvaru upevnilo oproti tvarom *polecieć, zlecieć, powierzyć*,
2. *dokładm* – aj v tomto prípade ESJP uvádza tento tvar ako prebratie z češtiny (*dokládati*) vo význame poukazovať na dôvody. Vo významovom variante dosvedčiť predpokladáme možný vplyv slovenčiny,
3. *Szwadzby* – slovo predstavuje starší tvar existujúci v historickej lexike poľského jazyka, predpokladáme však, že udržanie tohto tvaru i v polovici 18. storočia oproti poľskému tvaru *wesele* je spôsobený slovenským jazykovým prostredím.

2.7. Záver

Na základe analýzy skúmanej listiny sa ukazuje, že testament bol napísaný takmer čistou poľštinou, hoci v texte sú tu badateľné isté, hoci minimálne znaky vplyvu slovenčiny, resp. spišského nárečia. Ako sme v úvode analýzy naznačili, autorom testamentu bol pravdepodobne Poliak žijúci v Spišskej Novej Vsi, ktorý aj napriek svojmu, pravdepodobne, dlhodobému pobytu vo východoslovenskom meste v písomnom styku používal málo slovakizovanú poľštinu. Jazyk analyzovaného textu teda predstavuje typ poľštiny obohatenej malým množstvom slovenských a českých prvkov.

Literatúra

BAŃKOWSKI, Andrzej: Etymologiczny słownik języka polskiego. Tom 1. A – K. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN 2000.

BAŃKOWSKI, Andrzej: Etymologiczny słownik języka polskiego. Tom 2. L – W. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN 2000.

BARTKO, Ladislav: O používaní poľštiny na východnom Slovensku v 16. – 18. storočí. In: *Polszczyzna sredniowieczna i renesansowa. Acta Universitatis Lodzensis, Folia linguistica* 23. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 1990, s. 15 – 20.

BARTKO, Ladislav: Bernolákovčina na východnom Slovensku. In: *Pamätnica Antona Bernoláka*. Red. J. Chovan. Martin: Matica slovenská 1992, s. 166 – 170.

DORULA, Ján: Slováci v dejinách jazykových vzťahov. Bratislava: Veda Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1977. 136 s.

DORULA, Ján: Slovenčina v Bardejove podľa zápisov v súdnych protokoloch zo 17. storočia. In: Nové obzory. 17. Red. I. Michnovič. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1975, s. 416 – 427.

DORULA, Ján: O stredovekých jazykových prvkoch v textoch a zápisoch zo 17. storočia na východnom Slovensku. In: Nové obzory. 11. Red. I. Sedlák. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1969, s. 383 – 394.

Historický slovník slovenského jazyka I. – V. Ved. red. M. Majtán. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1991 – 2000.

KRAJČOVIČ, Rudolf: O štýloch slovenčiny v predpisovnom období. In: Studia Academica Slovaca. Prednášky XIV. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava: ALFA 1978, s. 183 – 199.

ROSPOND, Stanisław: Gramatyka historyczna języka polskiego. Warszawa – Wrocław: Wydawnictwo Naukowe PWN 2000. 223 s.

SUCHÝ, Michal: Spišské mestá v poľskom zálohu. In: Spišské mestá v stredoveku. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1974, s. 55 – 84.

STANO, Mikuláš – BUFFA, Ferdinand: Poľsko-slovenský a slovensko-poľský slovník. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 764 s.

VOJTAS, J.: Spišská Nová Ves 360 rokov v zálohu poľských kráľov. In: Spišská Nová Ves 1. Zborník príspevkov k dejinám a výstavbe mesta. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo pre Mestský národný výbor v Spišskej Novej Vsi 1968, s. 67 – 146.

Teoretická reflexia synonymie

Adriana Rajnohová

Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Predmetom môjho záujmu v tomto príspevku sú tzv. skryté predpoklady teoretických reflexií synonymie, ktoré analyzujem z kognitívnovedného aspektu. Kognitívnovedné otázky a ich riešenia vnímam ako možný horizont pre vôbec každé porozumenie jazyka, v tomto príspevku pre porozumenie „problémov“ synonymiky¹. Východiskom mojej reflexie synonymie je teda synonymická teória, konkrétne: kritické reflexie „tradičných“ a „prevažne zastúpených“ synonymických koncepcií dvoch resp. troch epistemických subjektov, lingvistov R. Brdarovej-Szabóovej / M. Brdara a R. Schustera. Výber týchto lingvistických reflexií motivovali dve skutočnosti: sú to relatívne nové reflexie² a vzhľadom

¹ Pojmom „synonymika“ sa – podľa názoru niektorých lingvistov – označuje len tá časť jazykovedy, ktorá sa zaoberá analýzou synonymických diferencií medzi dvoma alebo viacerými slovami. Ale v odbornej literatúre sa pojem synonymiky často používa metonymicky – ako označenie pre akékoľvek reflexie synonymie. Takto používam pojem synonymiky i ja vo svojom príspevku.

² Tieto reflexie vznikli v deväťdesiatych rokoch; v priebehu nasledujúceho desaťročia – zdá sa – nepredstavovala teoretická reflexia synonymie tému, ktorej by sa venovala

na iné podobné reflexie sú reprezentatívne z aspektu deskripcie a analýzy existujúcich synonymických koncepcií.

Fenoméni synonymie mapujem v kontexte synonymickej teórie, ktorú vybraní autori R. Brdarová-Szabóová a M. Brdar tematizujú takto:

„Als Synonyme werden traditionellerweise Lexeme mit gleicher oder ähnlicher Bedeutung aufgefaßt [...]. Diese Auffassung erweist sich jedoch bei näherer Betrachtung der Sprache als statisch und in einem hohen Maße idealisiert. Sie ist mit wichtigen Wesenszügen der Sprache nicht in Einklang zu bringen“ (Szabóová a kol., 1993/94, s. 324).

V uvedenej reflexii sa tradičným synonymickým koncepciám vyčíta statickosť a vysoká miera idealizácie. Pojem (poňatie) idealizácie involvuje odklon od reality a – logicky – aj istý predpoklad o tejto realite. O akú realitu ide? V citovanom kontexte je to realita jazyka – ako sa ukázalo ďalej – s „ekonomickou“ (s. 324) a dynamickou (s. 325) podstatou. Kritika tradičných synonymických koncepcií sa teda odvíja od poznania, že nie sú kompatibilné s menovanými črtami, vlastnosťami prirodzeného jazyka; explicitne v citáte nižšie – nie sú kompatibilné s princípom tzv. jazykovej ekonómie:

„Bedeutungsgleiche Lexeme werden meistens als totale Synonyme aufgefaßt, weil man dabei von anderen möglichen unterscheidenden Faktoren absieht. Totale Synonymie würde jedoch dem Prinzip der sprachlichen Ökonomie widersprechen (Szabóová a kol., 1993/94, s. 324).

Konštatovanie vysokej miery idealizácie sa teda týka tých synonymických koncepcií, ktoré vykladajú synonymiu ako významovú identitu. A ďalej R. Schuster:

„Da eine solche Erscheinung in den natürlichen Sprachen aber kaum anzutreffen ist, wird die Existenz absoluter Synonymie von den meisten Sprachwissenschaftlern [...] negiert. Daher wird auch eine „weite“ Synonymiedefinition der „engen“, die nur absolute Synonymie gelten läßt, vorgezogen. Anderenfalls müßte man unter Umständen CANELLADA (1988, s. 123) zustimmen, daß es überhaupt keine Synonyme gibt, und demnach die Synonymik als Forschungsgebiet aufgeben“ (Schuster, 1995, s. 28).

Rozlišovanie medzi „širšou“ a „užšou“ definíciou synonymie v kontexte úvah o absolútnej synonymii implikuje, že v jazyku existuje čosi, čo nie je identické

nejaká zvláštna pozornosť, a teda – deduktívne – v nasledujúcich desiatich rokoch sa pravdepodobne nepublikovalo veľa o synonymickej teórii, čo je opäť relatívne platná dedukcia, ak si uvedomíme, že horizont poznávania jedného epistemického subjektu je obmedzený.

s javom, ktorý sa označil ako (absolútna) synonymia a uchopil v užšej definícii. Znamená to, že sa definoval fenomén, ktorý reálne neexistuje? Tento paradox je prítomný i v tvrdení, že zotrvávanie pri užšej definícii synonymie by bolo potvrdením teórie, podľa ktorej absolútna synonymia neexistuje: zotrvali by sme pri definícii niečoho, čo neexistuje. Okrem toho obsahuje odporúčanie širšej definície synonymie v citáte R. Schustera vyššie v záujme akejsi prevencie pred obsahovým vyprázdnením tohto pojmu na rovine jazyka indicie o existencii skúmaného predmetu, t. j. že je, v závislosti od jeho definície, t. j. ako je. Inými slovami: časť lingvistov „skutočne“ zotrvala pri synonymii v zmysle absolútnej synonymie³, iná časť lingvistov negovala existenciu absolútnej synonymie s odôvodnením, že sa takýto fenomén v jazyku nevyskytuje, a postulovala reálnejšie synonymické koncepcie. To znamená, že v pojme (absolútnej) synonymie sa definoval fenomén, ktorý neexistuje – pre všetkých. Postuláciou reálnejších synonymických koncepcií však vznikol – pre niektorých – problém, ako je možné, že nevieme, či absolútna synonymia vôbec je, ktorý sa (ne)rieši vo vyššie načrtnutom poznaní závislosti existencie predmetu výskumu od jeho reflexie, ktorá je reflexiou istého epistemického subjektu, a zároveň čosi ako polysémia tohto slova á la L. Wittgenstein (porov. Wittgenstein, 2002): pojem „synonymia“ nadobudol rôzne významy, t. j. začal sa používať rôzne – v rôznych kontextoch, a to bez nejakých formálnych indícií napr. na absolútnu synonymiu.

Synonymia z reálnejších synonymických koncepcií sa chápe ako významová podobnosť, pretože – v parafráze H. M. Gaugera – práve synonymické difference konštituuju to, čo logika nazýva bohatstvom jazyka (1972, s. 52), a významová podobnosť sa stala i definiensom synonymie. Napriek uvedeným skutočnostiam sa ani tieto synonymické koncepcie neubránili kritike:

„Wenn man andererseits die Ähnlichkeit der Bedeutung als ausschlaggebendes Kriterium ansetzt, wird der Begriff der Synonymie allzu sehr ausgedehnt. Auf diese Weise können nämlich viele Lexeme als Synonyme eingestuft werden, die sich nach einer eingehenderen Analyse als Hyponyme bzw. Hyperonyme oder als nur assoziativ zusammengehörend erweisen“ (Szabóová a kol., 1993/94, s. 324).

Opäť implicitne: poňatie synonymie ako významovej podobnosti je síce kompatibilné s realitou jazyka, ktorej sa pripisuje, ale problém – zdá sa – predstavuje významová podobnosť ako definiens synonymie, pretože nevyhovuje z aspektu „funkčnosti“ vedeckého poznávania. Funkčnosť tu vnímam v relácii s pojmom „funkcia“ z teórie P. Hardera: „[...] the function of an object is a privileged subclass of the effects caused by that object“ (1999, s. 204). Vedecké poznávanie je funkčné, ak je efektívne na rovine jazyka či na rovine myslenia

³ Enumeráciu týchto lingvistov nájdeme napr. v príspevku *Synonymie und Bedeutungsgleichheit* od L. Sölla (1966, s. 90 – 99). Ale každý z autorov, ktorých L. Söll menuje a ktorí majú pojem absolútnej synonymie, majú aj (alebo predovšetkým) pojem synonymie v zmysle významovej podobnosti.

o jazyku. V prípade významovej podobnosti sa dosiahol práve opačný efekt ako vedecká funkčnosť v zmysle vedeckej exaktnosti alebo objektivitu: vágnosť pri identifikácii synonymických lexém či vágnosť pri rozlišovaní medzi synonymiou na jednej strane a napr. hyponymiou resp. hyperonymiou, metaforou alebo metonymiou na druhej strane, ba až „inflácia“ termínu synonymia (porov. Juhász, 1970, s. 111). Otázka exaktnosti, objektivitu vedeckého poznávania tu – v kontexte synonymie – implikuje otázku kritérií ich postulácií: sú to predmetnosť, vecnosť alebo všeobecná platnosť, t. j. je exaktnosť, objektivita významovej podobnosti ako definiensa synonymie fundovaná reálnou predmetnosťou synonymie, ktorá sa definovala ako významová podobnosť, alebo platnosťou, záväznosťou tohto definiensa pre iné epistemické subjekty? Na túto otázku odpoviem ďalej v texte. Jej formuláciu na tomto mieste sledujem dvojaký cieľ: zviditeľniť „konsenzus“ epistemických subjektov ako dôležitého determinanta výsledkov vedeckého poznávania a implicitne upozorniť na reláciu definiens – definiendum. Kritická reflexia synonymie, ktorá sa definovala ako významová podobnosť, sa totiž týka významovej podobnosti ako definiensa, ktorý nie je dostatočne intersubjektívny, t. j. objektívny, exaktný, keď ide o dohovor dvoch alebo viacerých epistemických subjektov o jeho extenzii v kontexte synonymie.

Dôsledkom globalizujúcej tematizácie významovej podobnosti v synonymike bolo už vyššie spomínané konštatovanie „inflácie“ synonymie ako vedeckého termínu, ale i hľadanie exaktnejších definiensov, presnejšie akési „zexaktňovanie“ definícií synonymie, fundované v poznaní, že vinníkom terminologickej inflácie synonymie nie je pojem podobnosti, ale pojem významu:

„Der Begriff der Bedeutung wird hier ganz undifferenziert verwendet. Es wird nicht einmal versucht, Bedeutung, Bezeichnung und Sinn auseinanderzuhalten. In diesem Zusammenhang muß erwähnt werden, daß einerseits die Abgrenzung von Bedeutungsvarianten innerhalb der Bedeutungsstruktur eines polysemen Lexems und andererseits die Grenzziehung zwischen Polysemie und Homonymie äußerst problematisch sind. Wir meinen deshalb, daß es allein schon wegen der allgemein verbreiteten Polysemie der sprachlichen Zeichen nicht sinnvoll ist, Synonyme zu postulieren“ (Szabóová a kol., 1993/94, s. 324).

„Staronovým“ definiensom v exaktnejších definíciách synonymie sa stala identita a odlišnosť z definície podobnosti v kontexte definícií či teórií významu. Tvrdenie, že pojem významu sa tu „používa úplne nediferencované“, je teda mierne nadnesené: v tejto súvislosti ponúka synonymická teória dosť presvedčivých dôkazov o opaku (dokonca k nim možno priradiť aj synonymické reflexie niektorých z lingvistov, ktorých menujú R. Brdarová-Szabóová a M. Brdar). Pravdepodobne i ťažkosti s vedeckou explikáciou významu iniciovali názory, ktoré – ako vyplýva z citátu vyššie – odmietajú „postuláciu synonym“ či implicitne alebo explicitne popierajú existenciu synonymických vzťahov (porov. Szabóová a kol., 1993/94, s. 324). R. Brdarová-Szabóová a M. Brdar prekvapi-

vo odmietajú postulovať synonymá v príspevku, ktorý má byť skicou reálnejšej synonymickej koncepcie. J. Juhász je v tomto ohľade striktný a jasný: odmietol termín synonymie (1970, s. 111), čo nie je to isté ako poprieť existenciu synonymických vzťahov. Ak bola dôvodom pre tento krok vágnosť extenzie pojmu „podobnosť“ či intenzie pojmu „význam“, potom implikujú podobné reflexie istú reflexiu relácie definiens – definiendum a/alebo ontologickej podstaty synonymie vôbec. A naopak – vytrvalé pokusy o spresnenie či spreciznenie synonymickej definície sú akoby implicitným vyjadrením viery v existenciu synonymie ako derivátu významovej podobnosti, ktorý nie je hyponymiou resp. hyperonymiou, metaforou či metonymiou, ktorý... (na tomto mieste by nasledovala enumerácia jeho „staronových“ definiensov). A hoci sa nedosiahol v tomto ohľade konsenzus, hoci sa nevyriešila otázka významu, v riešení ktorej sa funduje identita a niekde i odlišnosť, predsa majú tieto pokusy niečo spoločné: sú reflexiou významu ako jazykovej kategórie a – deduktívne – synonymie ako fenoménu, javu jazyka, ktorý je tak reálny, ako je reálny jazyk pre epistemický subjekt.

Čo to znamená pre synonymiku? Vrátiť sa k otázke jazykovej reality – na tomto mieste k úvodnému konštatovaniu „ekonomickej“ a dynamickej podstaty prirodzeného jazyka – a hľadať riešenie tejto otázky kompatibilné s realitou z reflexie epistemického subjektu. Epistemický subjekt je človekom, ktorý má isté predstavy o realite, v ktorej žije. Veľmi často ide o zjednodušený, ale praktický výklad „skutočností“, tzv. „folk theories“: „In the case of perception, the folk theory, an extremely useful one for us as living organisms, is that everything we perceive is indeed directly the very essence of the object perceived, out there in the world and independent of us“ (Fauconnier, 1999, s. 99). Ak by sme aplikovali túto predstavu, teóriu na jazyk, potom to, čo (na ňom) vnímame, vnímame ako jeho podstatu. Jazyk s takouto podstatou sa vyvíja dynamicky, jeho lexémy sa správajú ekonomicke, slovo má formu a význam, ktorý je napr. podobný s významom iného slova. Takéto „teórie“ oživil jazyk v metafore organizmu. Ale – ekonomicke sa správa človek, podobnosť je tiež len „konštruktom“ človeka – a význam? „In the same way, our folk theory of language is that the meanings are contained directly in the words and their combinations [...]. The effect (meaning) is attributed essentially to the visible cause (language)“ (Fauconnier, 1999, s. 99). Tieto „nové“ skutočnosti o jazykovej ekonómii a podobnosti či indície o podstate významu však tiež patria len k realite epistemického subjektu, t. j. k realite, ako je pre epistemický subjekt, ktorá nie je identická s realitou o sebe, pretože „[...] what we think about the world is not what the world is but what the human animal see of the world“ (Bronowski. Podľa: Lamb, 1998, s. 103). Toto implicitné konštatovanie viacerých realít sa zakladá na poznaní, ktoré je plausibilné filozoficky i psychologicky. Filozofia definovala rozdiel medzi vecou o sebe (realitou o sebe) a vecou, ako sa javí nám (realitou pre človeka), v pojmoch noumenon a fenomén, ktoré psychológia vnímania či kognitívna psychológia fundovali aj empiricky. Podľa neurobiológa G. Rotha

je dôvodom pre konštrukciu (tu) fenomenálnej reality a odpoveďou na otázku, prečo nemôže mozog kopírovať (tu) realitu o sebe, skutočnosť, že úloha mozgu spočíva v produkcii správania, vďaka ktorému organizmus prežije (Roth, 1996, s. 23). Fenomenálna realita je akoby výsledkom funkčnej organizácie reality o sebe. Pojem fenoménu špecifikuje túto realitu ako „všetko, čo sa javí v zmyslovej skúsenosti, čo je dané v bezprostrednom náhľade vecí“ (Slovník cudzích slov, 1997, s. 275). Je fenomenálna realita z tejto definície realitou pre človeka alebo realitou pre epistemický subjekt? Epistemický subjekt je bytostne človekom, organizmom, ktorý chce prežiť, a teda fenomenálna realita pre človeka by mala byť zároveň realitou pre epistemický subjekt, najmä ak epistemický subjekt poznáva, resp. by mal poznávať empiricky, v „bezprostrednom náhľade vecí“. Nie je potom rozlišovanie medzi realitou pre človeka a realitou pre epistemický subjekt v texte vyššie v diskrepancii s konštatovaním len jednej fenomenálnej reality. Túto (zdanlivú) diskrepanciu možno vysvetliť potenciálnou dvojznačnosťou výkladu fenoménu z citovanej definície. Fenomén je slovo gréckeho pôvodu a znamená „to, čo sa ukazuje“ (Heidegger, 1996, s. 45). Formulácia „to, čo sa ukazuje“ alebo v tomto príspevku „to, čo sa javí v zmyslovej skúsenosti“ je interpretovateľná dvojakým spôsobom: 1. ako ukazujúce sa samo; to, čo vo svojom ukazovaní poukazuje na niečo iné, 2. to (niečo iné), čo sa v ukazujúcom sa môže stať zrejme, viditeľné; to, čo patrí k zmyslovej skúsenosti a takto fundované poukazuje na niečo, čo zrejme nikdy nebude (noumenon I. Kanta). Správnym výkladom fenoménu by bol – podľa M. Heideggera – výklad z bodu 1), ktorý v „ničom inom, čo sa v ukazujúcom sa môže stať zrejme“ involvuje aj skutočnosti z bodu 2), ale takýto fenomén ešte nie je fenoménom fenomenológie, o ktorú Heideggerovi ide. Fenomenologický fenomén je fundovaný vo fenoménoch z explikácie v bode 1) ako to, čo sa v nich vždy, tematicky ukazuje a čo sa potom takto samo o sebe ukazuje („formy názoru“) (Heidegger, 1996, s. 47 – 48). Práve fenomenologické fenomény majú – ako sa ukáže ďalej nielen podľa M. Heideggera – fundovať fenomenologickú realitu, ako je pre epistemický subjekt. Uvedené skutočnosti o tom, ako realita je, predstavujú relevantný poznatok aj pre lingvistiku a samozrejme pre synonymiku. Ambíciou vedecského poznávania bola resp. stále je realita o sebe, ktorá sa neraz v dôsledku napr. nevedomosti o percepčných procesoch stotožnila s realitou tzv. vulgárnych fenoménov (M. Heidegger takto označil nefenomenologické fenomény I. Kanta, tu fenomény z bodu 1). Tieto „praktiky“ sú charakteristické predovšetkým pre humanitné vedy a určite charakterizujú i lingvistiku, ktorá vykladala resp. vykladá „podstatu jazyka z reality o sebe“. Tento výklad však s určitosťou platí len pre jazyk, ako je pre nás, pretože to, čo nazývame prirodzeným jazykom či dokonca parole alebo langue nemôže patriť k realite o sebe, keďže je táto realita síce poznateľná, ale nepoznateľná. Deduktívne sa i úvahy o tom, či synonymia reálne existuje, týkajú len reality, ako je pre nás. Alebo – vyjadrené v pojmoch „byť“ a „existovať“ – synonymia s určitosťou nie je, len *existuje* ako vulgárny fenomén fenoménu jazyk, kde existovať znamená byť istým spôsobom.

Tento „istý“ spôsob implikuje isté porozumenie bytia a prezuponuje človeka, ktorý rozumie bytiu (porov. *pobyt* Heideggera, 1996, s. 28). Prvým predpokladom pre pochopenie synonymie je teda poznávanie interakcie človeka s prostredím, lebo synonymia sa predbežne ukazuje vo vulgárne chápanom fenoméne jazyka, ktorý involvuje v pojme fenoménu otázku tejto interakcie ako apriornú podmienku možnosti lingvistiky či synonymiky vôbec. Pojem prostredie tu používam synonymne s pojmom fenomenálnej reality; je to pojem psychológie vnímania, ktorá tematizuje rozdiel medzi realitou o sebe a fenomenálnou realitou ako rozdiel medzi svetom fyzikálnej skutočnosti či svetom vecí o sebe a svetom ekologickej skutočnosti alebo prostredím (porov. Smolík, 1996; Indurkha, 1992).

Interakcia človeka s prostredím je biologicky fundovaná v procesoch percepcie a / alebo vnímania. Explikácia percepcie a vnímania v psychológii vnímania nie je jednotná. Podľa Gibsonovej teórie vnímania vnímame užitočné, ekologicky validné informácie. Pojem informácie tu nadobúda nový význam: nie je to informácia ako abstraktná veličina, ale konkrétna informácia o *niečom* (Smolík, 1996, s. 352). „Ekologicky validný“ sa tu vzťahuje na fakt, že – podľa J. J. Gibsona – je táto informácia obsiahnutá v distálnom stimule (takto sa označuje objekt alebo dej v prostredí). Vnímanie teda sprostredkúva informácie o podnetovej štruktúre, t. j. o štruktúre distálneho stimulu, a to bez účasti interpretačných procesov. Konštruktivistický prístup naopak predpokladá, že vnemy vznikajú konštrukciou človeka, na ktorej sa podieľajú mentálne procesy. Tento rozpor ma bude zaujímať na inom mieste, pretože implikuje relevantné, empiricky fundované premisy o exaktnosti či objektivite vedeckého poznávania. Gibsonova hypotéza o vnímaní, ktoré sa odohráva na rovine prostredia a nie na rovine fyzikálnej skutočnosti (síce verifikovaná len výskumom invariantných vlastností optického usporiadania, t. j. len na najnižšej rovine spracovania informácií) predstavuje – zdá sa – rovnaký pohľad na „vec“, aký má aj M. Heidegger: najbližším, najvlastnejším spôsobom bytia pobytu je každodenná priemernosť, tzv. obstarávanie, a veci, s ktorými sa takto stretávame, sú pre nás prostriedkami, pričom už pomenovanie „prostriedok“ implikuje isté – praktické – (po)rozumenie bytiu, a teda istý aspekt vnímania. Takéto porozumenie funduje i „folk theories“ G. Fauconniera z textu vyššie. Ak by sme explikovali interakciu človeka s prostredím na príklade jazyka a aplikovali teóriu „that everything we perceive is indeed directly the very essence of the object perceived, out there in the world and independent of us“ (Fauconnier, 1999, s. 99) na jazyk, potom 2) vnímame jazyk ako objekt pred nami, ako pred-met (porov. nem. „Gegenstand“ – „čo stojí oproti“). Ale mimo kontextu týchto „ľudových teórií“ a v kontexte tejto práce je jazyk fenomén, t. j. to, čo sa ukazuje a vo svojom ukazovaní sa poukazuje na niečo iné, cez ktoré sa ohlasuje nepoznatelná skutočnosť. Konštatovanie „Jazyk je fenomén“ však nepredstavuje vedeckú výpoveď v zmysle M. Heideggera, ktorá by bola fundovaná v „pred-sa-vzatí“, „pred-pojatí“ či „pred-vídaní“ (porov. 1996, s. 184), t. j. neobsahovala

isté hľadisko poňatia jazyka, o ktorom sa vypovedá. Konštatovanie „Jazyk je fenomén“ sa musí čítať ako „Jazyk sa ukazuje ako fenomén“ a inokedy napr. ako predmet. To, čo spája fenomén a predmet v kontexte tohto jazyka, je ich znaková povaha. Fenomén a predmet sú tu znakom pre jazyk. Takýto znak ukazuje jazyk zo zmyslovej skúsenosti (epistemického) subjektu. (Epistemický) subjekt „zakúša“ jazyk (o sebe) ako to, čo nazývame fenoménom alebo predmetom (čo však ešte neznamená, že tento jazyk je fenoménom alebo predmetom). To, čo sme nazvali fenoménom alebo predmetom, je naša skúsenosť ako výsledok vnímania invariantov v jedinečných, konkrétnych podnetových štruktúrach. Oslovením jazyka ako napr. predmetu predurčíme jazyku isté bytostné charakteristiky, ako sú napr. substancialita, rozloženosť v priestore a pod. Znaký práve popísaného druhu, „oslovujúce“ znaky, sprístupňujú realitu o sebe takým spôsobom, že umožňujú človeku orientovať sa v nej, pochopiť ju z prostredia. Deduktívne má i jazyk znakovú povahu. Jazyk sa ukazuje ako znak (t. j. fenomén, ktorý odhaľuje veci zo súvislostí v prostredí) a determinuje naše „videnie“, vnímanie týchto vecí (t. j. toho, čo sa vyskytuje, reality o sebe) a v širších súvislostiach i podstatu človeka, ktorý si rozumie z takto „videných“ vecí. Jazyk je totiž – s M. Heideggerom – vyslovená reč a reč je existenciálom, bytostným rysom človeka / pobytu: „Mluvení je reč o [...]. Mluvení je „značící“ učleňování srozumitelnosti „bytí ve světě“ [...]“ (1996, s. 189). V „zrozumitelnosti“ človek „vidí“ možnosti, z ktorých pochádza, je a „vzichádza“. A naopak – jazyk je ontologicky fundovaný v človeku a v prostredí. Na záver otázka: Čo je ontologicky jazykom jazykovedy? Interpretáciou jazyka vyššie som chcela načrtnúť miesto jazyka v bytostnej štruktúre človeka a deduktívne i jeho funkciu v interakcii človeka s prostredím, implicitne aj schopnosť jazyka modifikovať napr. vedecký výklad. Druhým predpokladom synonymiky a ontologicky správne fundovanej lingvistiky vôbec je teda explikácia otázky spôsobu bytia jazyka.

Z konštatovania takejto modifikácie výkladu nie je ťažké vydedukovať, že môže existovať niekoľko výkladov, ktoré sa nemusia navzájom dopĺňať, ktoré sa – práve naopak – môžu vylučovať. Takáto pluralita vedeckého poznávania je v rozpore s presvedčením o len jednej možnej pravde. Vyššie naznačené súvislosti interakcie človeka s prostredím teda implikujú skutočnosti, ktoré akoby „podkopávali“ autoritu vedy, ale zároveň implicitne, na báze tzv. konvergentných dôkazov (porov. Langacker, 1996, s. 26) vysvetľujú tento „novodobý“ epistemologický fakt. Akýkoľvek fakt – ako sa ukázalo – nemôže byť kópiou reality o sebe. Vedecký fakt vzniká intervenciou skrytých teoretických predpokladov/hypotéz o tejto realite a v rečovej artikulácii zrozumiteľnosti (porov. M. Heidegger vyššie), ktoré sú psychologicky a biologicky fundované v kognitívnych procesoch. Epistemický subjekt konštruuje fakty, ale – komplementárne ku konštruktivistickému prístupu – nie je jeho konštrukcia svojvoľná. Zjednocujúcim a reálnym fundamentom tejto konštrukcie sú informácie, invarianty stimulačného usporiadania z teórie J. J. Gibsona. Podstata vedeckého poznávania a faktu je teda subjektívno-objektívna: subjektívna s ohľadom na jedinečnosť

konceptualizácie ako kognitívneho procesu (tu v najširšom zmysle tohto slova) a objektívna v zmysle reálnej fundovanosti, ale aj intersubjektivity, pretože fakt sa stáva faktom, len ak ho uznajú aj iné epistemické subjekty. Práve načrtnutá reflexia poznávania sa označuje ako interný realizmus („internal realism“, porov. Geeraerts, 1999, s. 167). Interný realizmus stojí nevyhnutne pred otázkou: „What safeguards are there against a lapse into radical subjectivism?“ (Geeraerts, 1999, s. 192). Riešenie, ktoré ponúka kognitívna metaveda je hermeneuticko-fenomenologické. V pojme fenoménu M. Heideggera a hermeneutiky W. Diltheya ukazuje stratégie tohto riešenia: fundovať vedecké poznávanie „len“ vo (fenomenologických) fenoménoch a vypracovať teóriu interpretácie (napr. na báze konvergentných dôkazov) ako základnej metódy vedeckého poznávania (určite v oblasti humanitných vied) – metódy, ktorá je kľúčom k fenomenologickým fenoménom; v tejto súvislosti implicitne najmä otázku jazyka, pretože funduje hermeneutický pojem (poňatie) interpretácie. Deduktívne je i synonymika ako „veda“ o synonymii možná len ako hermeneuticko-fenomenologické „podnikanie“ a synonymika či synonymia vôbec (nateraz) správne interpretovateľná len za predpokladu, že epistemický subjekt pozná aj vyššie naznačené epistemologické súvislosti.

Predmetom poznávania v tomto príspevku bola synonymia a východiskom jej poznávania synonymická teória. Poznávanie synonymie tu tak nadobudlo charakter metateoretického poznávania v zmysle poznávania myslenia o synonymii. Ako výsledok metateoretickej reflexie synonymie menujem tri predpoklady ontologicky (nateraz) správne fundovanej synonymiky, ktoré implikujú „iné“ lingvistické a epistemologické premisy, ako boli tie z „tradičných“ synonymických reflexií, a – konečne – aj „inú“ reflexiu synonymie ako bolo tá, ktorá tradične tematizuje synonymiu ako „niečo, čo patrí k jazyku“. Synonymia z kognitívnovednej „paradigmy“ však bude predmetom môjho záujmu v samostatnom príspevku.

Literatúra

FAUCONNIER, Gilles: Methods and generalizations. In: JANSSEN, T. – REDEKER, G.: Cognitive Linguistics: foundations, scope, and methodology. Berlin – New York: Mouton de Gruyter 1999, s. 95 – 128. ISBN 3-11-016163-X

GAUGER, Hans-Martin: Zum Problem der Synonymie. Tübingen: Gunter Narr 1972.

GEERAERTS, Dirk: Idealist and empiricist tendencies in cognitive semantics. In: JANSSEN, T. – REDEKER, G.: Cognitive Linguistics: foundations, scope, and methodology. Berlin – New York: Mouton de Gruyter 1999, s. 163 – 194. ISBN 3-11-016163-X

HARDER, Peter: Partial autonomy. Ontology and methodology in cognitive linguistics. In: JANSSEN, T. – REDEKER, G.: Cognitive Linguistics: foundations, scope, and methodology. Berlin – New York: Mouton de Gruyter 1999, s. 195 – 222. ISBN 3-11-016163-X

- HEIDEGGER, Martin: Bytí a čas. Praha: Oikoymenth 1996. ISBN 80-86-005-12-7
- INDURKHYA, Bipin: Metaphor and cognition. An interactionist approach. Dordrecht – Boston – London: Kluwer Academic Publishers 1992. ISBN 0-7923-1687-8
- JUHÁSZ, János: Probleme der Interferenz. Budapest: Akadémiai Kiadó 1970.
- LAMB, Sydney M.: Pathways of the brain. The neurocognitive basis of language. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company 1998. ISBN 90-272-3675-5
- LANGACKER, Ronald W.: Assessing the cognitive linguistic enterprise. In: JANSSEN, T. – REDEKER, G.: Cognitive Linguistics: foundations, scope, and methodology. Berlin – New York: Mouton de Gruyter 1999, s. 13 – 60. ISBN 3-11-016163-X
- ROTH, Gerhard: Das Gehirn und seine Wirklichkeit. Kognitive Neurobiologie und ihre philosophischen Konsequenzen. Frankfurt am Main: Suhrkamp 1996. ISBN 3-518-58183-X
- SCHUSTER, Rudolf: Synonymität im Text. Eine Untersuchung an russischen Textbeispielen. München: Verlag Otto Sagner 1995. ISBN 3-87690-609-1
- Slovník cudzích slov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997. ISBN 80-08-02054-7
- SMOLÍK, Filip: Ekologická teória vnímaní J. J. Gibsona. In: Československá psychologie, 1996, roč. XL, č. 4, s. 343 – 358.
- SÖLL, Ludwig: Synonymie und Bedeutungsgleichheit. In: Germanisch-romanische Monatsschrift, 47/1966, s. 90 – 99.
- SZABÓOVÁ-BRDAROVÁ, Rita – BRDAR, Mário: Synonymie und Interlinguistik. In: International Review of Applied Linguistics in Language Teaching, vol. XXX, 1993/1994, s. 323 – 329.
- WITTGENSTEIN, Ludwig von: Modrá a Hnedá kniha. Bratislava: Kalligram 2002. ISBN 80-7149-439-9